

887

ЧЕРВОНИЙ ШЛЯХ

ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНИЙ І ЛІ-
ТЕРАТУРНО-НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ

№ 1

(70)

НБ ПНУС

282887

БІБЛІОТЕКА
Іоани Фришевського
педагогічного інституту
Інв. 282.887

п.

СІЧЕНЬ

1929

Бібліографічний опис цього видання
 дано в „Літописі Українського
 Друківничого репертуару“
 та інших покажчиках Української
 Книжкової Палати

ЗМІСТ

	Стор.
Ів. Франко — Не спитавши броду	5
І. Багряний — Вандея	34
Г. Епик — Зустріч	39
Віктор Вер — Рисунок	79
С. Жигалко — Уночі	81
О. К. — Поезії	96
Г. Хоткевич — Богдан Хмельницький	97
Н. Щербина — Із книги світання	129
М. Багданович — Поезії. Переклав М. Драй-Хмара	131
Мих. Джавахішвілі — Злодій. Перекл. Горський і В. С.	134
А. Вяси́вський — В культурній зоні Абхазії	143
О. Білецький — Микола Вороний	158
М. Степняк — Іван Франко та Б. Прус	174
В. Д-ський — Україна в російському письменстві	187
О. Немеровська — Толстой в російській пресі	196
М. Лозинський — З міжнародньої політики	203
Т. Слабченко — Українська театральна справа	213
К. Сліпко - Москальцов — Розвиток та перспективи графіки	219
Є. Холостенко — Виставка гравюри та рисунку в СРСР	234
Марія Недужа — Єфіменкова О. Я.	240
Хроніка	242
Бібліографія	259
Листи до редакції	284
Серед книжних новин	295

ІВАН ФРАНКО

НЕ СПИТАВШИ БРОДУ

(недруковані уривки з невикінченої повісти)

I

(Ед)мунд в матір і старшу сестру вдався: золотоволосий, білий - білий з дрібнесенькими пструглицями на подовгастому лиці з правильними і такими ніжними та м'якими очертани, мов у панночки. Носик невеличкий, прямий, губи тонкі, чоло високе, але трохи звужене і немов наперед зігнане, очи ясні, сині-сині, аж сафірові. З натури прудкий і палкий, вельми спосібний, але за те й вельми розпещений матірню і сестрою, котрі его, як найподібнішого до себе в цілій сім'ї, найбільше любили, Едмунд від малку був правдивим взірцем панича— обивательчука, і чим більше підростав, тим більше вдосконалювався на тій дорозі. Мати, котра цілим серцем прилягла до него, старалась влити в него весь скарб тих шляхецко-польских понять, поглядів і традицій, котрий сама винесла з свого бацьківського дому і зберегла серед тисячних житевих бур, зберегла серед руїни маєткової, серед пригод повстанського життя, серед недочас і клопотів еміграційного бідованя, серед горячих диспут еміграційних, то крайне демократичних, то завзято аж до фантастичности аристократичних еміграційних кружків в Парижі і зерно еї падало на добру рілю: Мундзьо виростав на

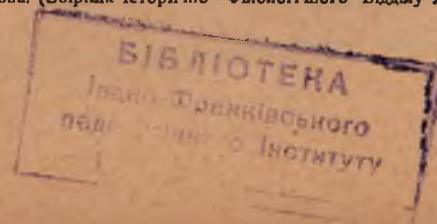
1. Спроба відбудови невикінченої повісти. З великою правдоподібністю можна твердити, що свій роман „Не спитавши броду“ розпочав писати Іван Франко в 1886 р. Дуже бо правдоподібно, що назву роману піддав йому один із листів Драгоманова до нього з часу напружених відносин між ними, що й довели до того, що Драгоманов надрукував лютючку „До суду земляків“. І так в листі з 13 лютого 1886 р. до Франка вжив Драгоманов приповідки „Не спитавши броду сунувсь в воду“¹⁾, себ-то в органи галицьких народолюбів. Що перед кінцем жовтня 1886 р. Франко вже мав дещо написаного з свого роману, свідомство цього маємо в його листі до Драгоманова з 31 жовтня того року, де, згадуючи про те, що з белетристики призначував для задуманого й нездійсненого журналу „Поступ“, писав і таке: „Між іншими річами даю свій новий роман „Не спитавши броду“ з сучасного галицького життя“²⁾. Коли ж австрійська прокуратура сконфіскувала сам проспект задуманого журналу й Франко думав уже заступити періодичний журнал неперіодичними альманахами, в листі з 14 грудня 1886 р. призначував і свій роман до альманаху³⁾.

А що й з альманаху ніщо тоді не вийшло й наступив розрив між Франком і народолюбним літературним журналом „Зоря“, Франко й не квапився викінчувати свій роман і частинки невикінченого твору надрукував шойно в „Зорі“ за 1890 р., а саме: „На лоні природи“ (стор. 1—4), „Гава і Вовун“ (стор. 49—53), „Борис Граб“ (стор. 135—137), „Геній“ (стор. 183—186). Справа друкування цих частин у „Зорі“ відбилася в листі Франка до Драгоманова, писаному 5—7 березня 1890 р., ось в яких словах: „Коли б Ви могли ще що небудь прислати на друк „Споминів“, то се значно би прискорило їх видане, тим більше, що мій заробіток в „Зорі“ мабуть швидко урвесь: редакція має нову повість Нечуя „На березі Чорного моря“, котра займе всі н.ри аж до кінця року, значить, на мою „дробину“, за котру надто ще треба платити по 15 г. від друкованого листа,—не буде місця, тим більше, що „Зоря“ тепер, як чути, стоїть дуже слабо (говорять про 90 пренум., але мабуть є їх більше). Виємковим способом пішла ще в 4 н.рі

¹⁾ Листування І. Франка і М. Драгоманова. (Збірник Історично-Філологічного Відділу № 52). Київ 1928, стор. 161.

²⁾ Там само, стор. 206.

³⁾ Там само, стор. 217.

товаришів він не хотів туди вішати і навіть купити не хотів. За то Тоньова комнатка убрана була зовсім простенько, хоч і вигідно. Крім ліжка, шафи з книжками і другої з одінем не було в ній нічого, лиш великий дубовий стіл на середині з поставленими довкола него осьми чи десяти простими кріслами; — Тоньо з своєї комнати зробив читальню для своїх товаришів, куди в вільні години сходилася купка учеників чи то користати з Тоньової бібліотечки, чи так таки вчитися спільно. Особливо зимою багато бідніших учеників користало з щирих запросин Тоня; учитись, писати або читати в теплій, гарній комнатці було далеко приємніше і користнійше, ніж в тих нужденних, тісних та душних мурках, повних нераз диму, дітей і ремісницького стуку, в котрих мусіли жити бідні ученики. То й само собою розумієсь, що Тоньова комната не могла бути така чистенька, як Мундзьова: поміст заболотяний та мокрий, по кутах напльовано та понакидувано недокурків цигар, огризків овочів, ліжко помяте, бо й на ньому нераз сиділи ті, що не мали місця при столі, а на столі в неладі накидані книжки, папери та піре. Едмунд, проходячи через Тоньову комнату до своєї, звичайно тільки кривився та тайком спльовував; з разу він сарвався на брата, жалівсь хозяйнови, але коли все те нічого не помогло, махнув рукою. Часом тільки він заходив туди, щоб попросити кого-небудь з братових гостей — зробити йому задачу або показати розв'язку якої небудь математичної формули, — тай то, одержавши, чого ему було треба, зараз уходив до своєї комнати, куди нікого не впускав, крім кількох своїх спеціальних приятелів — обивательчуків.

Оба брати ходили до одної кляси. З разу Едмунд ішов звичайно першим в клясі, бо був і спосібніший і більше розвитий від брата. Але вже від четвертої гімназіальної діло змінилось; Едмунда почали займати інші річі, книжка, чим раз більше надоїдала ему, він почав занедбуватись. Натомісць Тоньо аж тепер засмакував в науці: експериментальна фізика, наука природнича — от що заняло его найбільше. Він почав з запалом братися до науки і перегнав брата, котрий зійшов

Третій розділ повісті починався текстом, надрукованим у „Зорі“ п. н. „Геній“ (можливо, що з маленькими змінами) Тісно з надрукованою частиною в'яжуться рукописна, друкована нижче під V. Ця частина писана вже фонетичним правописом (без ъ). Одну третину останньої сторінки рукописної частини відтато. Очевидно вона пішла до друкарні разом із дальшою частиною, надрукованою п. н. „Гершко Гольдмахер“ як окреме оповідання в „Ілюстрованому календарі товариства „Просвіта“ на рік звичайний 1891“ (стор. 2 — 9). Про „Гершка Гольдмахера“ заримітив уже в 1891 рецензент літературної частини календаря Ілля Кокорудз, що „се не скінчене і не заокруглене оповідане, але немов би вступ до довшого оповідання або повісті.“¹⁾ а сам Франко висловився про нього, що воно „являється неначе вступною частиною до оповідання „Гава“²⁾ А втім і в календарі на кінці „оповідання“ є відсилка: „Глянь книжочку „Просвіти“ ч. 110 „Гава“. Образок з життя підкарпатського народа. Написав Іван Франко“. Львів, 1888. Ціна 10 кр.“ Задержався автограф „Гершка Гольдмахера“, на жаль без початку; з першого відступу заховався текст від слів: „Елькуна, котрого в селі прозвали Вовкуном“. Ці слова дописані над рядком етимологічним правописом, хоча в дальшому тексті від слів „Гершко був на вершку свого щастя“ маємо фонетичний правопис. В рукописному тексті кінцева замітка виглядає так: „Гляди про него книжечку „Гава“ в виданнях „Просвіти“. Іван Франко“ (замітка в етимологічному правописі). І саме автограф „Гершка Гольдмахера“ служить доказом, що й це частина невикінченої повісті Франка. Частина сторінки з кінцем „Гершка“ відтята, але заховалася друга частина, що творить разом із попередньою повну сторінку й починає текст, друкований нижче під VI. Перед останнім реченням „Гершка“ в рукописі одно речення перекреслене. Таким робом кінець „Гершка“ й текст, друкований під VI, в'яжуться ось як: (що перекреслено, взяте в дужки): („Сего перевероту в его думках доконала несподівана стріча з Гавою, про котрого вже кілька літ ніп не мав ніякої вісти).

¹⁾ Зоря, 1891, стор. 258.

²⁾ І в. Франко. Батьківщина і інші оповідання. Київ, 1911, стор. 6.

аж на десяту локацію. В висшій гімназії діло пішло ще далі тою самою дорогою. Тоньо держався між першими, Едмунд ледви-ледви перелазив з кляси до кляси. Замилуване до природи поклато незгладиму печать на всю Тоньову вдачу, тим більше, що скріплювалося вродженим его нахилом до задуми і тихої обсервації, его флегматичним спокоєм і спосібністю хоч тугу, але за то тривко, на довгі часи приймати вражіння внішнього світа. Отсе замилуване проявлялось і у всіх его уподобах. Від весни до пізної осени він найлюбіше бродив по лісах та полях, збирав ротлини та комахи, ловив мотилі та мухи, далі від своїх товаришів селянських дітей навчився ловити руками рибу і раки, шукати і розпізнавати гриби. Від тої пори закинув збирання комах та непригідної хопти, а таскав до дому гриби та раки на велику радість куховарки. Едмунд сміявся з тих чисто хлопських братових уподобань, але Тоньо походив в тім згляді на грубошкірого звіря, котрого не проймеш батогом: сміх брата зовсім не вражав, а протівно розвеселював его, і він починав і сам добродушно сміятися, немов се не про него річ.

Але любов до природи оживила і порушила в Тоньовій душі ще одну живу струну — поезію. Він, переставши ловити та настромлювати на шпильки комах та метеликів, переставши засушувати цвіти, любив нераз цілими годинами лежати на високих берегах Сяну серед цвітів і придивлятися безконечному рухови та житю в природі, вслухуватися в єї безконечну, а так гармонійну пісню. В таких хвилях ему здавалося, що вся его істота всіми порами насисається якимсь чудовим блеском, таємними а чаруючими звуками, і що ті блески та звуки не гинуть в нім, не розпливаються, а живуть, носяться в крові, бігають по нервах, немов якісь самостійні, живі і свідущі істоти, що все нутро его заселене ними, що весь він ясніє в темноті, звенить серед тиші. І почав він якимись іншими оновленими очима глядіти довкола себе, на своїх товаришів і на всіх людей, в хлопцяому серці почали накульовуватись якісь несупокійні мрії, якісь неясні питання та сумніви. З горячковою жадобою кинувся він читати книжки; чигав, що попадалось ему в руки, без розбору і ладу, починаючи Шекспіром, а кінчачи Єженом Сю. Але ніде не знаходив вдоволення, чи радше сказати, ніщо з прочитаного не западало ему доволі глибоко в душу. Аж случайно попавший в его руки перший том поезій Никол'я Ленау'а на довгий час притяг, причарував его до себе. На скрізь оригінальна вдача сего геніяльного поета, его глибоке поминане природи як живої частини власного я, а радше поминане власного я, тонучого в природі, живучого в ній і з нею, близько, нерозривно, та безмірна повня життя

„Гава за той час ходив зовсім іншими дорогами (про котрі читателі вже давніше знають. Іван Франко. Втікиши від шевця, він якийсь час волочився по Дрогобичі, продаючи в ярмаркові дні сірники, батого, крайки) і деяку другу подріб“... З оповіданням „Гава“ має рукописний уривок спільний тільки п'ятий розділ друкованого оповідання, так що на будуче „Гава“ лишиться окремим оповіданням у спадщині Франка, а рукописний уривок творитиме закінчення третього розділу невикінченої повісті, бо й рукописний уривок має під своїм текстом на останній недописаній сторінці закрутку на знак закінчення розділу.

Останньою друкованою за життя Франка частиною повісті „Не спитавши броду“ була „Дріяда“, надрукована в збірці Видавничої Спілки „На лоні природи“ з 1905 р. (стор. 56 — 76) як „уринок із повісті“, названої в передмові до Батьківщини“. Рукопис „Дріяди“ правдоподобно не зберігся, тому й тяжко сказати, чи там які зміни поробив Франко в друкованому тексті в порівнянні з рукописним текстом повісті. Розвиток дії повісті велить здогадуватися, що маємо тут у формі спогадів початок четвертого розділу; дальшу частину четвертого розділу й увесь п'ятий принесла січнева книга „Червоного Шляху“ за 1927 р. (стор. 5 — 54).

В змодернізованому правописі, але з повним задержанням мови подаються ось тут I—IV рукописні уривки невикінченої повісті.

М. Возняк

напів сонного, а на пів дійсного, яка виднієсь в природі крізь ту поезію, мов через чародійську, всеоживляючу призму, — все те глибоко вразило чутку душу молодого хлопця і то тим дужше, бо застало в ній вже готову любов до природи і чималий запас живої обсервації. Все те, що він підглянув і підслухав, лежачи годинами серед цвітучої луки або над берегом Сяну¹⁾ під палаючим промінем сонця або під легким літнім дожджиком, чи то блукаючи по лісах — усе те відживало перед ним, прояснювалось якимсь новим світлом і обливалося несказано чаруючим сявом під впливом Ленау'-ової поезії. Задля того він і не читав тої книжки нараз, а брав що дня одну або дві поезійки і перечитував їх кілька разів, так що звичайно вони цілком оставались в его памяти, — і опісля вже певно кілька день раз у раз був під їх впливом; строфи поезії були для него немов звіночками, що, раз зазвенівши, викликали безконечні ряди виображень, котрі проносились вихром, зливались, комбінувались і наповнювали душу якимись несказаними солодощами, якоюсь тугою і резигнацією, котрої цілей і причин і дослідити годі. Але поезія Ленау'-а, то не сонний романтизм; є в ній доволі й різких, мужеских нот, що не дають чоловікови забутись і розплистись в мраці сонних мар. І на Тоня ті різкі ноти впливали освіжаючо і не дозволяли ему забутись і замрїтись, не присипляли в его душі будячихся важких та пекучих сумнівів о людскім житю, знаню і віруваню, до котрих хоч і невеличкий та несмілий привід давала гімназична наука і розмова з найспосібнішими та найбільше мислячими товаришами. І от почав він під тими впливами пробувати й власної сили на полі поезії. З разу хапався перекладувати на польське деякі улюблені твори улюбленого поета, але швидко побачив, що якраз ті найхарактерніші его ліричні твори майже неперебудимі, так тісно і нерозривно звязані з духом німецької мови. Покинув переклади і почав тайком від усіх товаришів складати свої власні думи та виображення в віршову форму. Его думлива, флегматична натура не дала ему власти в ту западню, в яку впадає найбільша часть початкуючих поетів гімназистів, в западню многописательства і поверхового та пустого віршомельства. І ту Ленау' був ему добрим взірцем, котрого методу можна було наслідувати, вкладаючи заразом в поезію свое власне я. На Ленау'-і Тоньо найкраще побачив, що лірична поезія не може бути нічим иншим, як тільки впливом і виявленем найглубших глубин душі поета; що тільки тоді вона може бути правдива, реальна і цінна, коли є щира, т. е. коли душа поета є іменно така, як в поезії виявляється, з усіма єї добрими і слабими сторонами; що затим скомпонувати ліричну поезію так само неможливе та пусте діло, як скомпонувати власну душу, і що остаточно у котрого поета душа та низька, брудна та неінтересна, той ніколи й ніяким способом не здобудеся на чисту, правдиву ліричну поезію. І от сею то дорогою дійшов Тоньо до такої думки, що хочаки бути поетом, правдивим і щирим, треба бути правдиво добрим, чесним і розумним чоловіком, треба не мати й зерна неправди за собою, треба плекати в серці негасаючий огонь любови до людей і до добра загального, а не допускати туди ніякого броду, ніякої низости і погані, щоб можна було не тільки щиро та ясно відкривати власне нутро цілому народу, але щоб при тім загрїти той народ огнем власного серця до висшого, ідеальнішого змаганя.

Впрочім не від разу і не без инших, давнійших впливів виробились такі думки в Тоньовій голові. Перші зароди таких думок посіяв

¹⁾ В рукоп. Сяно.

у него батько. Пан Евзебій Трацкий був колись дідичем обширних дібр в конгресовій Польщі. А кинувшись з жаром до повстаня 1863—64 року, він стратив усе і мусів емігрувати за границю. По пятилітнім житю в Парижі він прибув з родиною до Галичини, де за останки колишньої фортуни закупив убоге гірське сільце Н., щоб дожити віку на рідній — як говорив — землі. В богацтві колись був се звичайний собі панич, з підданими обходився не гірше і не ліпше, як найбільша часть его сусідів-панів, духовими інтересами, політикою і патріотизмом займався мало, ба, навіть до повстаня потягли его різні сусідські згляди і особиста амбіція та горяча, шляхетска кров. Аж огонь повстаня, а опісля перебута на еміграції тяжка школа нужди, унижень та безцільної блуканини переробили его. Він набрався доволі ширших і свобідніших поглядів на світ і жите людске, позбувся mnogих шляхецких пересудів, навчився більше гуманного і людського обходження з простими та бідними людьми, ніж се колись було в его звичаю, познакомився також з многими заграничними та еміграційними теоріями, котрі у околичних шляхтичів в Галичині зеднали ему назву фармазона, демократа і навіть комуніста. Звісно, теорії ті зовсім не глибоко ввійшли в его кров і були собі нічим більше, як тільки теоріями, але все таки в полученю з его оповіданнями о повстаню, о перебутих терпінях, о розмовах з людьми славними та переслідуваними за проповідь нових думок о суспільній та політичній справедливости, — все те на малого Тоня завсігди робило велике вражіння, показувало ему батька в якимсь чудовім світлі, немов в сяєві борця-мученика, — все те, хоч і не зрозуміле і мглисте, кидало в молоду хлопчачу душу зароди того ідеалізму, того бажаня загального добра і правди, без котрого чоловік, хоч і як спосібний, талановитий та учений, не зробиться правдиво великим чоловіком — горожанином. Звісно батько ніколи доси не давав своєму синові, щоб так сказати, лекцій патріотизму і політичних ідей, ніколи навіть не заходив з ним в розмову на сю тему; він надто був зайнятий своїм господарством. І се було для

II

А в тім нараз, немов над самою его головою роздався вистріл. Заревіли гори та дебри відгомоном, а у Тоня разом забилося серце, затріпоталось якоюсь таємною трівогою. Що се таке? Він і думкою не міг збагнути, що его так перелякало, а прецінь не міг опанувати і прогнати переполоху. Швиденько обполоскав рибу, обвинув єї в широке лопухове листе і обвязав цїпкими ужовками хмелю, а затим, взявши єї під паху, що духу почав дряпатись горі берегом туди, де надіявсь застати брата. Щось немов перло его; не зважаючи на корчі, дерся він в гору, коли нараз почув голос Едмунда.

— Тоню! Тоню! — кликав брат та таким зміненім, трівожним голосом, що Тоньови аж дух в груди заперло. Побіг горі лукою що духу.

— Що таке? Що сталося? — крикнув він, побачивши Едмунда, блідого, як труп, недвижно стоячого насеред лісної доріжки.

— Я чоловіка вбив! — пробубонів Едмунд, січучи зо страху зубами.

— Чоловіка? Де? Якого? — спитав Тоньо.

— Он там, на скрутці стежечки. Я тільки що набив шротом, бачу, сойка закрїчала на гилечці близь землі. Я вимірив, але заким стрілив, сойка злетіла. Бух! А ту щось як йойкне на доріжці тай покотилося он ту в ярк. Слухай, ще стогне!

Тоньо вже не дослухав, але побіг що духу туди, відки доносилося стогнане. Стежка вела понад беріг стрімкого і доволі глибокого ярка; туди впав пострілений, і відти доходило до слуху братів якесь тихе, сумне стогнане, перериване гомоном якихсь уриваних слів на незрозумілій мові. Туди на ті голоси побіг Тоньо. Він увесь трясся, мов в лихорадці, немов сам був причиною нещастя. Едмунд таки стояв, прикипівши до місця, і держав нещасну стрільбу в руках.

Ставши на березі ярка, побачив Тоньо на дні его двох жидів, одітих в якісь порвані, нужденні і нечищеною нафгою засмальцьовані та провонялі шмати. Оба були ще не старі, але по немитих та забідованих лицах годі було пізнати, чи третю, чи четверту десятку літ доживають. Один з тих жидів, маленький ростом, сухенький та очевидно слабовитий, лежав на траві; его руки, лице і босі до колін ноги замазані були кровю; він стогнав з разу стиха, а коли побачив панича над собою, почав кричати чим раз дужше. Другий, здоровенного росту, з широкими плечима, рудим волосем і подзьобаним віспою лицем, метушився коло раненого, приносив ему в пригорщах води з потоку, старався ніби промити рану, але на ділі тільки дужше обмазував кровю лежачого жидка, котрий також чим раз дужше починав стогнати та кричати, кидаючись немов в страшених болях.

— Що ту сталося? Де тебе ранено? — крикнув Тоньо, зіскакуючи в низ яру і зближаючись до недужого.

— Ох, убито мене! Окалічено на віки! Ох болить! — стогнав жидок.

— Де болить? Де окалічено? — допитувавсь Тоньо, стараючись доглянути, відки у жидка кров іде. Але той так кидався, що годі було доглянути.

— Ох, коли б я знав, що то за ворог, що за розбійник мене віку збавило! Ох-ох!

— То не ворог ані розбійник, — сказав рішучо Тоньо. — то я, тутешного дідича син. Надіюсь,¹⁾ що рана твоя не тяжка. Не бійся, ми спровадимо доктора, швидко будеш здоров!

— Ох, тутешного пан дідича син! — простогнав жидок — Ох, що за шкода! На що мені доктор, я буду вмирати! Ох — ох, а тутешного пан дідича син до криміналу піде! Ох, ох, що за шкода! Але я тому не винен! Най би тутешного пан дідича син осторожнійше стріляло! Ох, умираю! До криміналу!

— Ні, сего не буде! Я его радше туй на місці убю! — скрикнув другий, здоровенний жид і вхопив Тоню величезною, брудною рукою за комір. — Скоро мій брат умре, то й тебе убю, чуєш, паничу! Обох вас ту разом закопаю, а сам піду в світ і — пропало!

Страшна погроза, дика ненависть світилась в очах того велитня. Его могуча долоня здавлювала Тоньову шию, — не було що й думати о²⁾ обороні.

— Ох, Елькуно! — скрикнув ранений жид, — що ти, здурів, чи що? Пусті панича, на що се придасться его страшити? Хиба він того хотів? Ох, ох! Бідний панич, — бачиш, як поблідло!

Елькуна випустив Тоня з рук, але его дикий погляд, повний ненависти, ані на хвилину не змигував з паничевого лица. А Тоньо немов остив, окріп якось. Страшна погроза смерті разом оглушила его, пришибла всі слабші почуття, немов морозом зварила душу, Блідий, остовпілий він стояв на однім місці і не зводив очей з окровавле-

¹⁾ В рукою, над'ясь.

²⁾ В рукою, и.

ного, на траві лежачого жидка. Его страшного товариша він немов і не бачив зовсім.

— Ох, Елькуно, води. Ще промий! Ох, нога, нога болить! Води холодної, промий!

Велитень приніс в пригорщах води і почав промивати ногу. Коли нахилився над недужого, той пошептав ему щось до уха. Нога все ще таки була кровава.

— Ну, паничу, — сказав Елькуна трохи ніби лагіднійше, — самі бачите, якого нещастя ви нам наробили. Що тепер буде? Ми люде бідні, зарібники, — де ми тепер подіємось, що заробимо?

— Та про те не бійгесь, — сказав Тоньо, прийшовши троха до себе, — вже татко не такі, — як дізнаються, що за нещастя сталось, то все вам надолужать. І доктора привезуть і примістять хорого у себе, поки не поздоровіє.

— Ох, дай Боже здоровле вашому таткови — простогнав ранений. — Приміщувати нас не треба, бо ми з того самого села, де ваш татко дідичем.

— Ви з того самого села? — зачудований скрикнув Тоньо. — Як се може бути? Адже я вас ніколи не бачив.

— Бо ми вже двадцять літ, як ту не були. Наш тато ту шинкував, ще вашого тата ту не було. І грунт ту купив, як раз против двора, там і вмер, літ тому з десять буде.

— Ох, тота пустка, то ваша батьківщина! — скрикнув Тоньо.

— Так, проше ясного панича. А ми ходили на заробок, щастя шукати по світі. Ох, де его нині найти? Як пішли бідні, так і вертаємо бідні! А тепер ще таке нещасте — на ноги вже певно ходити не буду! І що ми зробимо, що ми почнемо? — бідкався ранений жидок.

— Та чи справді ви так дуже ранені? Може то лиш так, не дуже? Адже стрільба була шротом набита.

— Ох, шротом, та весь ладунок в мене попав: і в ноги, і в руки і в лице! Ще добре, що не в око. Так як підкосило мене від разу, — стрімголом упав я в яр, трохи в додатку всіх костей не поломав об каміне. Ох, ох!

— Та почекайте-ж, нехай я подивлюся на ваші рани. Брат ваш, бачу, не вмів коло них ходити. Кілько мие, а ще крові не змив. Ану я попробую.

— Ох, ні, ні! — затріпотався жидок, мов у великім болю, — не треба, не рушайте мене! Нехай уже брат!

— Але що вам шкодить? Я троха розуміюсь на ранах. Може там де шроти завязли, повиймати треба.

— Ні, то хиба ви повиймаєте? — знов грізно спитав Елькуна.

— Але все таки промити треба добре, щоб побачити, — відказав Тоньо.

— Пане, — сказав Елькуна, — се ми й без вас знаємо! Дайте спокій брату. Не досить, що від вас такий біль терпить, ще й докучати ему будете? От воліли б дати, що маєте грошей, на ліки!

Тоньо не мав грошей; на вакаціях ему й не було їх треба. Тому то в его кишнях назбиралось їх ледви на одного гульдена.

— От і весь мій скарб, — сказав він, викладуючи ті гроші на долоню. — Візьміть і се тимчасом.

— Що то, ви з нас жартуете? — нахмурився Елькуна.

— Ні, не жартую, але не маю більше.

— Е, байки говорите! Ану дайте, я пошукаю!

І Елькана подався, щоб шукати у Тоня в кишнях. Але се обурило хлопця. Він відступився кроком в зад і крикнув червоніючи:

— Що, ти, поганче, мене рабувати хочеш? Проч від мене! Знаєш, хто я,—приходь до хати, коли маєш претенсію! А він мене ту обшуквати буде!

Лице Елькини налилось кровю; він зціпив зуби і бачилось, що в тій хвили кинесь і задушить Тоня.

— Ох, Елькуно,—озвався голос раненого,— дай спокій пурецови! Він як буде мати, то певно дасть. А як не має більше, то й то добре. Дайте, пурец!

І в свою окровавлену долоню він прийняв купку срібних та мідяних грошей, поплював їх, пошептав щось і сховав за пазуху, не встаючи з землі і не перестаючи стогнати.

— О, пурец певно думає, що на тім конець? — не то говорив, не то бурчав Елькана своїм густим басом.— Пострілити бідного жида, тай потому кинути ему дві шістки, як собаці! Ні, ми до суду підемо, там свого допінемося!

— Але зачим вам до суду? Хиба - ж я вам що перечу — звинявся Тоньо. — От почекайте, я зараз верну! — І він скочив горі ярком, виліз на стежку і глянув долі, за Едмундом. Він знав, що Едмунд звичайно носить при собі більше грошей, бо від матери дістає потай батька. Але Едмунда не було на стежці. Очевидно, почувши грізні крики Елькини, він дрепенув, лишаючи брата в западни. Заболіло серце у хлопця, але тут же й подумав: Ну, що ж він мав робити? Адже міг догадуватись, що мені не pomoже, то за чим ще й себе наражати? Добре зробив! Так міркував собі Тоньо і старався усправедливити Едмундову трусливість, але серце его не переставало шеміти. Він знав, що брат его не любить і що задля него певно не наразив би так без наміслу свого житя, як він отсе вже другий раз сьогодні. Але що було діяти? Тоньо думав, чи бігти дальше за братом, чи вертати ще до жидів? Він їм казав чекати і прирік зараз вернутись, надіючись взяти у брата більше грошей і дати їм. Але тепер хто зна, чи догонить він брата і коли? А за той час ранений може кровю зтечи. Він вернувся, не надумуючись довго.

— Ту десь був мій брат,—сказав він,— я надіявся від него грошей дістати і був би дав вам. Але его вже нема. Що думаєте робити?

— Я раненого лишаю ту на місці, а сам іду до Дрогобича до суду,—сказав Елькана.

— Але бійтеся бога, він ту за той час умре! — скрикнув Тоньо.

— Се мене нічого не обходить! Робіть з ним, що хочете.

— Але як же се можна — брата лишати?

— А що ж я ему поможу, хоч буду й сидіти коло него? А хоч занесу его в село, то хиба маю за що ему поміч дати?

— Але - ж я вам дам, що хочете! Всяку поміч будете мати, лиш не дайте ему ту кровю зтечи! Несіть в село, несіть просто до двора!

— Ого, знаю я вас! — крикнув Елькана. — Несіть до двора, а там собаками витровите, хорого під пліт викинете! Ні, не хочу.

— Ну, то що ж буде?

— А от що буде. Маєте пів години часу. Біжіть до дому чи куди хочете і принесіть нам сто ринських. То буде вам чистий спокій. А як ні, то я вам ту хорого лишу, а сам іду до суду до Дрогобича.

Тоньо не мав ясного поняття о суді. Живо почувуючи, що тим людям сталася кривда, боявся суду, як якоїсь сліпої караючої сили, і бажав направити зло. Але сто гульденів! Відки ту взяти таку суму? Батько его не багатий, а ту ще косовиця, жнива надходять, грошей і так позичати прийдеться! Бідний хлопець почув, що ему починає в голові шуміти і світ в очах крутиться.

— Га, попробую! — сказав він і побіг що духу. Пів години, — се заледво вистарчить на те, щоб до дому добігти, а коли - ж гроші добути, коли вернутися? Треба, значить, бігти що сили. Але ледво тільки Тоньо вибіг на саму кручу над рікою, коли побачив недалеко йдучих насупротив Едмунда і ще одного панича. Як він урадувався видом Едмунда, сего й не казати. Але трохи чи не дужше ще врадувався коли пізнав того, що з ним ішов.

— Борис! Епамінонда! Ти ту? Що тебе сюди завело? — скрикнув Тоньо, обнимаючи і цілючи прихожого.

— А що, — вибрався на вакації звідати ваші гори.

— І представ собі, пішки ходить, ще й босий! — додав Едмунд.

— А що - ж, се найвигідніше і найкористніше. Ботанізую та минерале збираю, людей пізнаю і давних знакомих відвідую. От і на вас наскочив. Не знав навіть, що ви тут живете, а от Едмунда коло броду спіткав. Але що тут у вас за пригода? Едмунд зачав було розказувати мені. Пострілив когось?

— Жида, — сказав Тоньо.

— Дуже?

— Не знаю. Я хотів придивитись, але той не пустив. А з ним і другий страшний такий. Мало мене не вбив. Відтак зажадав сто ринських, ані, то каже, недужого туй в лісі покину, а сам до Дрогобича до суду йду.

— Гм, — сказав Борис, — се щось не гарно. А що за жиди?

— Якісь на бориславських ріпників похожі, а кажуть, що з нашого села родом і сюди - ж вертають із зарібку.

— Ходім до них, побачимо! — сказав Борис. — Знаєте, я троха медик, хоч доси тільки два роки медицини слухав. Ну, але на ранах розуміюся, в клініці трупів різав доволі! Але тихо підходьмо!

Підійшли нечутно і стали всі тут над яром. Жиди сиділи оба поруч плечима до них і щось живо між собою шваркотали.

— А котрий ту між вами скалічений? — скрикнув голосно Борис.

Оба жиди кинулись як опарені і змішались; менчий, все ще закровавлений від ніг до голови, очевидно не знав, чи стогнати, чи втікати; не мило було й великому, коли замість одного панича побачив трех, а надто ще одного з них зо стрільбою на плечех. Але менший швидко отямився.

— Ох, ох, — застогнав він, — я ранений! Я скалічений!

— Ану, покажи свої рани, — сказав Борис, підходячи до него.

— Ох, не рушайте мене! Не хочу! — стогнав жид.

— Покажи! — грізно крикнув Борис, — я доктор.

— Доктор, — повторив з недовірливим наголосом жидок. — Відки би ту доктор взявся?

Але Борис не вдавався в довшу розмову, тільки взяв жида за одну руку, оглянув кроваві місця і сказав коротко:

— Брешеш, здоров!

Взяв другу руку — то само. Обшупав лице — то само. Обшупав одну ногу — то само. Жидок сидів мов остовпілий, не знаючи, що з ним дієся. Елькана також стояв недвижно, понурий, сам не свій. Борис оглянув другу ногу. Нараз жидок крикнув з болю.

— Ага, ось твоя рана! — сказав Борис. — Так я й думав. Одно зерно шроту в литку застрягло. Ну, пусте діло. Лягай на живіт.

— Що пан хочуть зо мною робити? — запитав тремтячи жидок.

— Лягай на живіт, чуеш, чи ні?

Жидок ляг.

— Гей ти, довгий, — обернувся Борис до Елькини, — сюди ходи!

Елькана наблизився.

— Сідай ему на плечі! — сказав Борис.

— Що? Ви одурили, пане? Адже задушу. Бачите, який він слабовитий!

— Не бійся, я за те відповідаю. Не візьме его мара! Сідай!

Елькана стояв, вагувався.

— Сідай, кажу тобі? Чи хочеш, щоб ему гангрена в носі кинулась? Тоді певно треба ногу відрізати, і дрогобицький суд нічого не допоможе!

Елькана троха поблід і не змагався довше: сів на плечі брата, лежачого на землі, мов на коня, в розкряч.

— А тепер ви держіть за ноги — скомандував Борис.

Паничі прискочили і вхопили жидка за обі ноги.

— Держіть-же міцно! А ти, великий, як даси ему рушатись та кидатись, то й тебе отим ножом черкну!

— Ох, що пан хоче зо мною робити — простогнав спрепарований таким способом жидок, що доси мовчки слухав, що з ним роблять.

— Мовчи, дурню, не твоє діло! — відрізав Борис, виняв з подорожної торби лянцетик, промив водою рану, і крихітку розрізав шкіру.

— Ой, ой, ой, ой, — запишав жидок. Борис одним смілим рухом лянцета видобув шрот з рани. Жидок верескнув що сили.

— Готов, пустіть его! — сказав Борис і спокійно обтер лянцет з крові і сховав назад до своєї торби. Елькана встав, паничі відскочили, а невеличкий жидок звільна піднявся з землі, здивованими очима поглядаючи то на доктора, то на паничів, то на свою закровавлену рану.

— Будеш здоров, — сказав до него Борис. — Постій лишень, нехай затамую кров і рану завяжу. — І він виняв з тої-ж торби полеву порохнавку, затамував кров, а опісля роздер Едмундову хустку і обвявав нею ногу жидови. Оба жиди мовчки гляділи на его поранення.

— Ни, а за мій біль що мені буде? — сказав по хвили намислу ранений жидок.

— Чотири неділі на місяць, от що, — сказав Борис — Чи може сто ринських хочете? Га, як хочете, то про мене біжіть до дрогобицького суду. Може там і дістанете.

— Пан ласкаві жартувати, — сказав невеличкий жидок, — але що я, бідний жид, зароблю з такою ногою.

— За три дни загоїться, — відрізав Борис.

— Ох, за три дни! Ні, я чую, воно так болить, що й за місяць не загоїться! Ох, як болить!

І жид попрубував встати на ноги, але зараз же сів на землю, стогнучи та зойкаючи.

Між тим Тоньо і Едмунд пошептались з собою, Едмунд виняв з елегантної, бисером вишиваної портмнетки два дукати, що дістав оноді від матери, і дав їх раненому жидкови.

— Ну, на тобі за біль! — сказав.

— Ох, спасибіг вам! — задріботів жидок. — Отсе фاین пурец! Дай вам, боже, много літ жити! Таки змилювалися над бідним жидом! — Не стоїло! — сказав сердито Борис, і всі три паничі пішли горі яром.

— Ну, тай доктор же з тебе, Епаміондо! — сказав Тоньо, клепаючи Бориса по рамени. — А куди-ж ти тепер?

— Як то куди? До села.

— А в селі маєш кого знакового?

— Крім вас, здаєсь, нікого.

— Ну, то просимо-ж до нас Обідати давно вже пора. А ми з Мундзьом бач якого звіря уполювали! — І показав кленя.

— У, тай здоровий же! Ну, на честь такої ловлі варто й піти. А при тій оказії і батьків ваших пізнаю, — також користь.

А жиди між тим по відході паничів хвилю сиділи мовчки, мов приголомшені.

— Проклятий отой доктор, — сказав в кінці менчий з них. — Через него може нам сто гульденів з рук вислизнулося. А Rich'n saapen Tat'n aran! А той дурний панич готов би був дати! Ну, але й так добре пішло. Отсі два дукати, то початок нашого маєтку! Дай, Боже, щоб початок був щасливий! Тьфу, тьфу на все зле! Ху, ху!

І він обхухав зо всіх боків блискучі, золоті монети і сховав їх до шкіряної мошонки, що висіла у него на груди, на мотузочку через шию. Затим стогнучи встав і при помочи здорового Елькини штильгукаючи почав ступати. Але чим дальше, тим ліпше ступав. І так підбираючи один одного, серед живої розмови, переплітаної інколи стогнанем, брати поплелися вільним кроком до села.

III

Але один тяжкий досвід ждав его, і то з такого боку, з якого він всего менше міг его надіятись. У Міхонського була жінка, молода, круглолиця, середного росту, зграбної фігури жінчина з легкими рум'янцями на щоках, з червоними як калина губами і пишними, роскішними, чорними мов смола косами. Хто его знає, яка лиха доля спарувала нервного, слабовитого і підтопаного нещастями учителя з сею жінчиною, горячокровою, молодою і бажаною за яку небудь ціну ужити життя і его розкошів, з сею грудою живого тіла, в котрім духові сили дрімали нетикані, а душі було як раз хиба тільки, щоб надати палкого блиску єї чорним, прекрасним очам.

Пані Міхонська зразу немов і не запримічала Бориса. Але коли він дійшов до семої класи, зразу й запримітила его. В семій класі ему минуло девятнадцять літ і був він хлопець такий, що ніхто й не пізнав би в нім колишнього занедбаного та неохайного школярика, що босяком ходив по поручю понад потоком. Високий та огрядний, повновидий і гарно прибраний, певний в руках, спокійний в мові, він був справді кавалером, якому в Перемишлі й з дорослих паничів мало котрий міг стати під пару. А надто в его очах ясніла та грала розбуджена думка, світився розум, его мова була скромна, але далека від тої книжкової премудрости, сполученої з наївним незнанем життя, яка звичайно стрічаєся у гімназистів. Борис все і всюди говорив простодушно щиро, немов закони тупоумного місточкового приличія зовсім не писані для него. І з усього видно було, що ті закони не чужі ему, що він знає їх, що вміє бути делікатним і здержаним, де того треба, але погорджує тими незлічними пустими церемоніями, котрими

провінційальне „товариство“ облупує всі свої кроки мов павутиною і стараєсь по змозі зробити собі товариске жите нудним та докучливим. Серед того заскоружлого в формалізмі, а убогого духом товариства Борис повертався свobodно, не як висший, але як чоловік з иншого світа, як якийсь гість з чужих сторін.

— Будь що будь, а все видно хлопа,—шептала про него пані судїха пані касієровій.

— О, певно! Хлопа цівілізує і вчи, а все таки кров хлопска свое слово скаже. Нема традиції! Нема живого звязку з минувшим, тай годі!

Але хто знає, чи не та іменно „недостача традиції“, як казала пані касієрова, чи не та свіжість в цілій появі Бориса, та повнота сили і певности себе, що проявлялася в кождім его руху,—чи не те іменно найбільше звернуло на него очи пані Міхонської. Довго вона не зважувалась займати его, але в кінці при першій нагоді таки не встояла. Раз якось Борис, прийшовши до Міхонського, не застав его дома. Вже хотів вернутися, коли в дверях кабінету появилась пані.

— Що то, втікаєте?—казала вона, всміхаючись і блиснувши своїми перловими, білими зубами.

— Жаль, що не застав пана професора,—казав Борис.

— Ну, що - ж, ходіть до кабінету і заждіть на него,—він швидко повинен прийти.

Борисови справді треба було на щось Міхонського. Не підозріваючи нічого, він увійшов, поклав шапку і почав ждати.

— От, бачите, так і ліпше буде,—заговорила пані,—будемо обое ждати. І я жду на него, а в двійці не так вкучно буде. А я, пане Борисе, повинна подякувати вам.

— За що, пані?

— За те, що так пильно відвідуєте моего мужа. Ви не знаєте, який він мелянхолік робитьсЯ, коли не має з ким говорити о своїх учених річах. А від коли ви до него ходите, аж якось віджив. Знаєте, я часто таки завидую вам.

— За для чого, пані?

— А за для того, що тільки в вашім товаристві муж мій чуєсЯ свobodним і щасливим. Ви повні відняли его у мене, завоювали его.

— Пані,—скрикнув з тривою Борис,—не вже-ж се мало би бути правдою? Але в такім разі ви повинні гніватись на мене. О, простіть, я не знав сего! Від нині не прийду більше, не хочу робити вам кривди!

Пані Міхонська засміялась і лице єї облилось чаруючим румянцем.

— Ха, ха, ха! Тай горячі-ж ви, пане Борисе! Тай прудкі-ж ви! А я й не думала ніколи гніватися на вас. Противно, я вдячна вам! Мені кривда? І не думайте о тім. Хіба-ж ви гадаєте, що я коли могла так як ви заняти его, запанувати над его серцем? Ні, пане Борисе,—ви відібрали мені те, чого я ніколи не посідала.

Борисови зробилось якось дуже прикро при сих несподіваних словах.

— Даруйте, ласкава пані,—казав він встаючи,—але я не маю права вглядати в те, що відноситься до особистих ваших відносин до пана професора. Позвольте мені віддалитися!

— Ні, не позволяю!—весело крикнула пані і вхопила его за руку.—Сідайте от тут коло мене!—І потягла Бориса силоміць до себе, посадила поруч з собою на мягкій софці. За дотиком єї пухких рук до его руки у хлопця сильно забилось серце, зашуміло в голові, він не знав, не тямив, що з ним дієсЯ.

— Ах ви дикий, дикий,—шептала ему між тим до уха пані Міхонська.—Ну, скажіть, будьте ласкаві,—зараз і втікати зібрався! „Не маю права слухати!“ От який правник!

І при тих словах пані обвила своєю ніжною білою рукою его шию і притягла его голову близько своєї, заглянула своїми палкими, блискучими очима в его очи. Несамовитий жар тих очей хвилею поллявся немов аж в саме серце, в саму душу Бориса, покотився по жилах, потряс нерви горячковою дрожою. Его віддих ставався швидкий і тяжкий, немов яка змора давила его.

— Пані, змилуйтесь, пустіть мене!—прошептав він в одчаю, не маючи сили вирватись з єї обнять.

— Коли бо не пушу! Коли бо не хочу,—шептала пані сміючись.—Не пушу,—повторила страстним тоном.—Бо ти мій, мій, мій! Бо я тебе люблю! Чуєш, Борисе, люблю!

— Пані, але-ж ваш муж! Боже мій, що зо мною дієсЯ!—стогнав Борис.

— Ха, ха, ха! От дурний! От чого налякався! Схаменись, дурний хлопче! Не бійся! Адже я не зісти тебе хочу, хоть зіла-б, як би могла! Так люблю! А він боїтьсЯ! Ну, диви, що ту страшного? Га? Га? Га?

І за кождим словом вона своїми калиновими, як жар палаючими губами цілувала лица, очи, губи Борисові. Хлопець до решти стратив память. Розбитий, знівечений, до глибини душі пронятий встидом, після безсонної ночі явився на другий день (а була неділя) Борис у Міхонського. Той від разу побачив, що Борисови щось незвичайне дорогу перебігло.

— А що там таке?—спитав він коротко. Борис не смів і очей піднести, не смів глянути на свого друга і вчителя. Его голос змінився, тремтів, як надбитий баняк.

— Я прийшов подякувати пану професорови за ті незлічимі і неоцінені добродійства, котрими пан професор...

— Він не міг договорити. Сльози залили решту его мови.

— Хлопче, що з тобою сталося?—скрикнув Міхонський.—Чого дякуєш? Чого плачеш? Говори за порядком!

— Я переносюсь на иншу гімназію.

— Для чого?

— Бо ту не можу бути.

— Для чого?

— Бо не можу. Не можу пану професору й причини сказати, але запевняю, що причина важна.

— Чи ти сказився, чи з глузду зіхав?—закричав Міхонський, тупаючи ногою.—В середині курсу переноситися до другої гімназії, і то без ніякої причини!

— Не без ніякої! Богом кленусь, що причина важна!

— Не кленись, дурню!—строго скрикнув професор.—Доказ подавай, а клятьба не доказ. Або причину скажи, або я так і останусь при тім, що ти здурів. Яка може бути причина?

— Ніколи! Ні за що не скажу! Пане професор! Батьку рідний! Не налягайте на мене! Я вам сего не можу сказати. Ані вам, ані нікому в світі. Скажіть тільки, що не будете вважати мене підлим, безчесним, невдячним, коли я покину вас, мушу вас покинути!

І він кинувся цілувати Міхонського по руках, обливаючи ті вихудлі, напів прозірчасті руки горячими слізми. Міхонський зблід і затремтів. Послідні Борисові слова відкрили ему всю правду. Він від давна боявся тої правди, але знав, що вона неминуча. Тільки-ж не

з того боку він ждав єї. Не диво затим, що серце его заболіло страшенно і довгу хвилю він стояв, мов громом прошиблений, блідий, холодний, з закушеними до крови зубами. Борис глянув на него і собі-ж одобелів. Він пізнав, що Міхонський всего догадався, і не міг ані слова більше сказати. Він добре відчував той біль, який мусів бушувати в груди его любимого вчителя і добродія, але не мав ніякісенького способу, щоб утишити, влагодити той біль. Він склонив лице, закрив его долонями і тихо ридав. Міхонський перший отямився і поклав руку на плече Борисови.

— Бідний хлопче,— сказав він,— не плач! Се ще не така страшна річ, щоб аж на другу гімназію переноситися!

Борис видивився на него слезавими очима.

— Виджу, що з тобою треба розумно говорити,— сказав Міхонський з болізним усміхом.— Ти думаєш, що я того не знав? Не догадувався? Правда, я не думав, що на тобі може окошитись се лихо, але хто зна, чи воно не ліпше, що на тебе трафило, як на кого іншого!

— Пане професор!— скрикнув Борис, зриваючись з місця.

— Не гнівайся, хлопче, не гнівайся за мої слова,— лагідно сказав Міхонський.— Ти-ж бачиш, я чоловік слабосилий, ну, а у неї (що будемо таїтися, коли оба знаємо, о що йде діло) натура свого домагаєся. Хиба-ж я сліпий, щоб сего не бачити? Вона ту не винна, а ти ще менше. Винна моя доля лиха та щербата,— ну, та се діло сторонне. Тільки того я не надіявся, щоб на тебе воно попало,— се мене заболіло. Ну, але тепер минулося, пройшло. І ще раз кажу: ліпше, що на тебе попало, ніж на якого небудь...

Голос его урвався. Щось голосно захлипало в его груди, але він надлюдским усилом перемиг свій біль. Борис стояв з лицем закритим долонями; крізь пальці капали сльози.

— Я розумію, зовсім розумію твою постанову,— іти на другу гімназію. То певна річ, наша давна дружба пропала, минулася. Але я прошу тебе о одну річ. Борисе, друже— бо ти все таки одинокий тепер друг мій— (при тих словах він поцілував его в чоло)— стримайся ще якийсь час, кілька день, пару неділь!

— За чим?

— Щоб проводити мене до гробу, затулити мої очі.

— Пане професор! Батьку рідний! Що ви говорите?— скрикнув Борис і знов кинувся цілувати его по руках і обливати їх слізми.

— Добрий мій хлопче,— знаю я, що говорю. Від давна чую, що зближаєся мій клятий ворог,— а тепер він мені друг та спаситель. Нинішній день устелив ему стежку.

— Кому?— з переляком спитав Борис.

— Ну, вже швидко побачиш, кому,— сказав Міхонський,— на що в перед згадувати. Ну що, сповниш мою просьбу?

— Пане професор, колиб ви знали, як мені важко після того, що сталось, переступати ваш поріг, глядіти на ваше ласкаве лице! Боже мій, яким нужденним, підлим, невдячним чуюсь я против вас!

— Ну, ну, буде! Не наговорюй на себе! А що тобі не легко, се я знаю. Кождому чесному і совістному чоловікови було б не легко. Але зроби се для мене. Прошу тебе! Зробиш?

Борис вагувався. Сеї ночі, блукаючи глухими вулицями, він обдумав всю оту річ доволі докладно і рішився твердо покинути город. Правда, він не надіявся, щоб розмова з Міхонським вийшла така важка та болюча. Тож тепер не міг рішитися. Совість говорила ему,

що треба тікати як найшвидше далеко від сего дому, а ту его учитель, его добродій благає, щоб остався.

— Не на довго,— говорив далі Міхонський, вгадуючи его вагане.— Я-ж тобі кажу, що не довго заваджати буду на землі. А тоді, як мене не стане, роби, що знаєш. Пристаєш?

— Пристаю!

— Спасибіг тобі!— І Міхонський широко стис его руку.— І ще одно, Борисе,— тепер даю тобі на неозначений час волю. Можеш зовсім не приходити до мене, аж поки я не пришлю за тобою.

— Дякую вам, пане професор,— сказав Борис і з важким серцем, з спущеною вниз головою, мов який злочинець, трівожно з під лоба оглядаючись, вийшов з дому Міхонського. На его щасте пані Міхонської не було дома— вийшла десь в гостину.

— Не помиливсь я на нім!— шептав по его виході Міхонський.— Боюсь тільки, щоб він не подумав, що я як раз з таким планом притяг его до себе. Се було-б підло з моєї сторони! Але ні, він хлопець чесний і не подумає підлости на другого. Боже! Прискори мое увільнене! Аджеж ти дозволив мені дожити до тої крайности, по за котру... Все, все, що може чоловік витерпіти, я витерпів! А впрочім хто его знає, може й не все ще!

І в важких думках він ляг на софу і заснув.

Не довга була та воля, котру Міхонський дав Борисови. Того самого дня вечером до его комнати постукала служниця Міхонського і сказала коротко:

— Пан професор просить.

Не кажучи й слова, Борис одягся і пішов сам, бо служниця, викликавши его, сама побігла що духу кудись до міста. В важких прочутях ішов Борис до знакомого домика над Сяном. Вікна були ярко освічені, якісь тіни мигали на занавісках. Вийшовши, дізнався, що пан професор при повороті пані професорової з гостини, власне в тій хвили, коли вона, роздягшись з візитної сукні, входила до его кабінету з веселим усміхнутим лицем, дістав вибух крови. Консіліюм лікарський мало на що здався. Правда, кров спинили, але недужий лежав блідий-блідий, безсильний, як труп. Пані Міхонська зустріла Бориса в тихже дверях, що й учора. Єї очі були заплакані, повіки почервоніли, але все таки з за сліз миготів той палящий жар, котрий учора висушив его память і глибоку рану випалив в его серці. Він похилив голову, щоб не глядіти їй в лице, проворкотів якесь слово і поспішив до хорого.

— А що, не казав я, що так буде?— ледви чутно, з усміхом прошептав Міхонський.— Не довго тебе затримаю.

Гірко ридаючи, припав Борис до его постелі. Міхонський пожив ще кілька день, видержав ще два вибухи крови, а після третього тихесенько згас, мов свічка. Борис не відступав від его постелі, зо слізми проводив его до гробу. Разом з Борисом плакала й сумувала вся гімназія. В кілька день по похороні пані Міхонська забралася з Перемишля, так що Борисови таки не довелось перенестись на другу гімназію.

В ту пору він познакомився й з паничами Трацкими, що ходили о два роки від него низше, а особливо з Тоньом. Правда, Едмунд перший запопадав его знакомства, а властиво шукав его протекції у Міхонського, бо був слабкий в математиці. Для такої ціли він заскакував коло Бориса, запрошував его кілька разів до себе до дому, хоч в душі погорджував ним, як хлопом. Борис дуже швидко порозумів правдиву вдачу Едмунда і махнув на него рукою. Він був би

після других чи третіх відвідин і перестав ходити до Трацких, коли-б не пізнав був Тоня, для котрого почув особливу симпатію. По якімсь часі вони заприятинились і нераз гарними літніми вечерами, проходжуючись по садку, вели широкі розмови о всім, що займало їх. Тоньо багато користав з обширної читаности і ясних та трафних поглядів старшого товариша. Він повзяв до Бориса особливе довіре за его щирість і отверту прямотушність. Єму одному він рішився показати свої поетичні проби; від него в перве почув нові погляди на штуку і поетичну творчість, яких не давала єму гімназія, а котрі виробились у Бориса з розмов з Міхоньским. „Жите“, „жива правда“, „реалізм“—отсе були ті нові оклики, що в перве ясно та виразно висказував Тоньови Борис. В тих розмовах і те ще було добре, що Тоньо не був виключно учеником, а Борис учителем. У Тоня було більш вироблене артистичне чуте, фантазія і той неясний ще, а все таки сильний наклін до ідеалізму, котрий опісля виробився у него в правдивий культ. А з другого боку Борис була то натура наскрізь реальна, практична і несклонна до поезії. Фантазія, творенє були у него слабо розвинені, за те аналіза, розумованє були его сильні сторони. Він любив свої думки виражати досадно, коротко, майже догматично, через що визивав на опір, на спори і дискусію. Ставлячи ребром питанє о реалізмі, відкидаючи всякий ідеалізм і естетику в імя пожиточности і правди, Борис мимоволі попхнув Тоня до основнійшого думаня над тим, що таке ідеалізм, а що реалізм в штуці, які їх задачі і їх обопільне значіне і яка властиво ціль штуки. Питаня ті, раз зародившись в его голові, не переставали занимати его, але до ясної, заспокоюючої відповіді не довели его дискусії з Борисом. Борис тими питанями не займався. Сам не артист, він і не приписував собі ніякого суду в ділах артистичних, але перший звернув Тоньову увагу на инший бік діла: на потреби і вимоги самого житя, на питаня суспільні. І в тих питанях Міхоньский під сам конець старався подати своєму ученикови хоч перші елементи знаня, а ясний розум Бориса, практичний і бажаючий пожиточної діяльности для тих, з поміж котрих сам вийшов, хапав і всисав ті сказівки учителя, як прагнуща земля теплий, весняний дожджик. Немногі книжки, говорячі о житю, нуждах і потребах робучого люду за границею, які нашлись в бібліотеці Міхоньского, прочитав Борис духом і широко обговорював їх зміст з Міхоньским. Він рад би був поперед всего знати, як стоять ті діла в нашім краю, але від Міхоньского не почув нічого крім деяких відірваних фактів і загальних фраз о тім, що й у нас біда, але що питаня робітничого в західно-європейским значіню у нас нема. Він почав допитуватись за книжками о наших краєвих відносінах, о найновійшій історії нашого краю, але Міхоньский, хоч і як напружував свою память, нічого такого не вмів єму показати. Що шкільна статистика і деякі злучайні статії в того-часних газетах далеко не вдоволяли его, про те ніщо й говорити. Але будь що будь, в душу Борисову запала закваска—зацікавленє до питань суспільних. Він прочував своєю хлопскою душею безмірну важність тих питань, і старався й Тоньови уділити частину тої самої закваски.

На тім вони й розсталися. Борис, здавши матуру, поїхав до Відня на медицину; Трацким приходилось ще два роки бути в гімназії. Розмови з Борисом лишили глибокі сліди в Тоньовій памяті і дали добрий матеріал его думам. Він почав шукати в поезії того, що так горячо проповідував єму Борис—правди, житя, реалізму, але довго якось не міг найти того, чого шукав. Найновіша література, як звісно,

виключена з пляну наших гімназій, а давні, хоч і як майстерно оброблені взірці, вроді Гетевої поеми „Hermann und Dorothea“, не вдоволяли горячого Тоньового чутя. В польській поезії він находив більше чутя, тепла, огню, але чутє те було надто вибуяле, екзальтоване, подекуди хоробливе; поезія та опянювала, але не підносила его, не живописувала єму природи і людей. Виємок становили хиба уривки з Мицкевичового „Pana Tadeusza“, але цілої поеми Тоньо аж до укінчення гімназії не міг якось дістати в руки. Поезії Ленауа були перші, що підходили найблизше до того ідеалу, який він виробив собі і до якого бажав змагати. Зачитуючись ними, він по за чаруючими картинами чудово оживленої природи забував про те, що на тім же не повинна ще кінчитись поезія. Не диво затим, що тепер, зустрівшись так несподівано і в такій прикрій хвили з Борисом, він полвійно обрадувався. Єму від першої хвилі почала всміхатись думка, що Борис останєсь у них кілька днів і що він наговориться з ним доволі, дізнаєсь від него много-много нового і про університетске жите, до котрого й сам тепер готовився, і про нові, сучасні змаганя в науці і лігературі, котрі в Відні Борисови далеко лекше і повнійше можна було пізнати, ніж єму в Перемишлі.

— Ну, Епаміондо!—скрикував раз по разу Тоньо, коли вони з вузької стежки, по котрій треба було йти гуськом, вийшли на широку дорогу.—Ну, хтоб его надіявся з тобою нині зустрінутись! А ще в таку пригоду! Але чуєш, друже, на перед тобі кажу, що не пушу від себе перед тижнем. Ані не думай! Мусиш розповідати, розповідати й розповідати!

— Ну, не хвались, що не пустиш,—відказав Борис.— Може будуть старші від тебе, що проженуть.

— Ніколи! Тебе мали-б прогнати? Та вони богу дякувати будуть, що ти прибув, зможеш подати нам добрі ради про університет. Адже знаєш, ми по матурі, на університет поступаємо.

— Ну, гратуюю! Дай, боже, в добрий час!

І Борис обом братам стиснув долоні.—Значить, ми від тепер товариші, студенти.

Оттак балакаючи то се то те, дійшли до дому. Там уже від давна ждали паничів на обід. Вже з далека, зближаючись до паньского двора, що стояв на горбочку, обведений невеличким садом, розкиненим по склоні горба і обведеним зелено викрашеними штахетами, наші пішоходи побачили коло садової фіртки вижидаючі дві жіночі постаті під рожевими парасольками.

— Ох, а ми за нинішними пригодами й тарапатами здорово таки запізналися на обід,—скрикнув Тоньо.—Ади, Мундзю, он мама і Густя чекають на нас. Ой, буде-ж нам, буде!

— Ну, не бійся,—сказав Едмунд,—мама зараз подобріє, скоро їй рибу покажеш, а Густя,—ну, тої ми мабуть не дуже будемо боятись.

— Хто се Густя?—спитав рівнодушно Борис.

— Наша сестра, роком старша від Мундзя,—сказав Тоньо.

Підійшли до фіртки.

— Ну, бійтеся бога, хлопці, де ви пропадете? Що з вами дієся? Я вже хотіла слуг посилати за вами, думала, що ви потопилися де небудь!

— Ні, мамочко, ми здорові!—сказав Едмунд.—Правда, в буваличах бували, але, богу дякувати, якось добре нам пішло.

— В яких буваличах?—запитала мати.

— Ну, про те ми мамці вільнійшим часом розкажемо.

— А я от мамі двох гостей ташу,— сказав сміючись Тоньо.— Оден наш давний товариш, а по троха і мій учитель, пан Борис Граб, слухач медицини в Відні.

Борис зняв капелюх і поклонився дамам.

— До услуг пані добродійки,— сказав він.— А се вже пан Антоній своєю поегичною фантазією видумав про мое учительство. Ніколи его учителем я не був і не зумів би бути.

— Епаміондо!— скрикнув Тоньо з комічним патосом,— а ти від коли навчився компліменти підпускати? Тай то ще хлопцям! А надто ще в присутности дам! У, се ти мені нове лице показуєш.

— Не копліменти, товаришу, а правду говорю. Твоя спеціальність инша, а моя инша. Я тебе в твоїй спеціальности навчати не можу і не берусь. От і все.

— Ну, ну, хитрий ти!— погрозив ему Тоньо.— А отсе, прошу мамці, ще один гість. Сей компліментів говорити не буде, навіть не поклониться, але надіюсь, що й его не проженете з хати.

І він взяв кленя за голову і скинув з него повивачі з лопухового листя. Пані Трацка і панна Густя так і ахнули з диву на вид прекрасної та рідкої величини риби.

— А се ви відки взяли?— запитала пані.

— З вира!— сказав Тоньо.

— Але яким способом?

— Отсей Немрод сполував!— сказав він, беручи Едмунда за плече. Той зарум'янівсь з радости. Мати, котру прихід Бориса очевидно не дуже врадував, а его обертане до Тоня як до товариша таки й неприємно вразило, особливо коли почувла его хлопску назву, при сій вісти троха розяснилась. Едмунд був єї улюблений син, а всяка его удача наповняла єї великою радістю і гордощами.

— Ну, славно! Значить, ви заробили сьогодні на обід! Ходіть же! Прошу, пане... як маю честь звати?— звернулася вона до Граба.

— Борис Граб,— сказав той, червоніючи. Він чув, що те ніби забуте его назви, се шпигнене шпилькою, але ему було байдуже.

— Прошу за нами! Обід давно жеде!— І пішла з дочкою передом, за нею Едмунд, похитуючись на ногах, немов лагодивсь пуститись в танець, а позад него Борис з Тоньом. Ішли мовчки. Борис цікаво оглядав садок і фронт двора. Був се партеровий під гонтою будинок, чисто побілений, з ганком по середині і з чотирма парами вікон по обох боках. Ганок обвитий був диким хмелем, перед ним на широкій, піском усипаній доріжці в два ряди стояли чотири великі вазони з олеандрами. Перед вікнами були грядки і кльомби з цвітами і крутими стежечками, а троха понизше починався сад. Під одною розлогою та густою яблунею, що гилем аж до землі прихилилась, була поставлена бесідка з зеленою крашеною решітки, з лавками довкола і з столиком по середині; по решітці спинався густий, біло й синьо цвітучий повій. До західного фронтового угла припирали штахети, котрими обведені був сад; дальше на захід виднілась висока і широка заїздна брама і обведені дощаним парканом шопи, стайні, стодоли, обороги і прони господарські забудованя.

На ганку сидів господар дому, пан Станислав Трацкий з люлькою в зубах. Тоньо підвів до него Бориса і представив его батькови.

— Чував я про вас, пане Граб, чував,— сказав Трацкий.— А як же! Всі вчителі в гімназії мов наняті величали вас, як найспосібнішого ученика. А особливо пан Міхонський, мій особистий друг і товариш недолі. О, то була чиста душа! Знаєте, ми разом

на еміграції були,— натерпівся бідолаха, поки ту те нужденне місце дістав!

— Він був для мене правдивим батьком,— з чутем сказав Борис.— Я й представити собі не можу, чим би я був без его помочи й щирої, правдиво батьківської опіки та науки.

— А знаєте, его вдова тут у нас в сусідстві, зараз в другім селі, у батька живе. Батько єї — лісничий в добрах князя Шамбора. У нас часом буває,— дуже мила особа.

— Чи так! Отсега я не знав,— з якимось надзвичайним зрушенням сказав Борис.

— Ну, Епаміондо,— сказав Тоньо, що вже встиг вернутися з покою без шапки і без риби,— пора нам обідати. Знають татко, ми его Епаміондою в гімназії звали за те, що ніколи не бреше!

І після такої рекомендації взяв Бориса за під руку і повів его до їдальні. Пан Трацкий був уже по обіді. Він рано їздив верхом в полонину до косарів, а приїхавши голоден, разом з найстаршим своїм сином Густавом пообідав, не дожидуючи молодших з купелі. По обіді Густав кудись вийшов, а батько засів в ганку з люлькою, коли й хлопці надійшли.

Пані Трацка засіла при столі на чільному місці; праворуч неї сіла Густя, ліворуч Едмунд, далі Тоньо. Борисови випало місце між Тоньом і панною. Борис ще при першій стрічі в саду був немов якимсь раптовим проблизком світла поражений появою панни Густі, то й не диво, що тепер, сидячи поруч неї, чув, як мороз пробігав по его тілі, як кров то вся спиралась в его груди і спирала дух в горлі, то знов ливнем припливала до голови, тислась до очей і викликала перед ним німі якісь вируючі рожеві круги, оптичну злуду, що моментально приймала очертю лица его сусідки. Ему здавалось, що ті рухливі появи перед его очима видні всім так виразно, як ему, що вони зраджують его тайну, що на него ззираються всі з якимсь подивом, з тихим, таємничим шушуканем, і він ні за що не смів піднести очей і глянути хоч скося на лице своєї сусідки. Тільки єї біла сукенка віднілась ему, бо майже доторкалась его, і легесенький, ледви чутний, освіжаючий запах резедової помади ішов від єї шовкового, золотистого волося, сплетеного в дві товсті коси, що спадали на єї рамена.

— Пан в Кракові на медицину ходять?— спитала перша Густя Бориса милозвучним, хоч якось неприродно горляним голосом. Борис затремтів, але добував всіх сил, щоб успокоїтись.

— Ні, пані, в Відні.

— А то для чого не в Кракові? Все-ж таки красше було-б в рідній стороні.

— Щож пані,— любов до рідної сторони— гарна річ, ані слова. Але наука медицини вимагає чого иншого. Тут треба обширної клініки, музеїв богатих всякими препаратами, великих фахових бібліотек і вечних, уміючих професорів. А всего того в Кракові так як би й не було.

— Не вже-ж! Чи то може бути!— скрикнула з виразом розчарованя Густя.— А я думала, що такий давний і славний університет, як наш Ягайлонський, нічим не повстидаєся перед жадним європейским.

— Така думка чинить честь вашому, пані, патріотизмови, але як і многі другі на патріотизмі основані думки єсть тільки іллюзією. Можна жалувати, коли дійсність звичайно за першим приступом розбиває такі думки, але так воно мусить бути.

— А! А ви певно, виходячи з того, що так мусить бути, і самі почуваете певну радість, коли вам удасться у кого такі, по вашому, іллюзійні думки розбити

— Противно, пані. Нераз мені самому жаль їх. І сли коли небудь, то певно в тій хвили почуваю такий жаль, бо бачу, що ілюзія о висшости краківського університету була для пані надзвичайно дорогою.

— Не перечу сего, — сказала панна Густя, — бо кому-ж, якому щирому Полякови могла-б не бути дорогою така славна спадщина з нашої славної минувшини, як Ягайлонський університет. Тож і самі признаєте, що бажане — бачити сей університет на висоті сучасної науки, бачити его огнищем, громадячим круг себе всю польску молодіж, — таке бажане в повні оправдане і законне.

— Зовсім оправдане і законне, — живо potwierдив Борис. — Я-ж против бажаня ані словечка не кажу, і хоч сам числю себе не до польскої, а до рускої молодіжи, то все таки і з мого народного становища мушу мати співчуте для такого бажаня. Але я говорив тільки про факт, а факту, ласкава пані, ніяким бажанем не заступити.

Панна Густя підчас тих слів Борисових поклала мимоволі ложку в таріль і перший раз звернула на свого сусіда своє лице, впила в него свої очи, трошка над міру витріщені виразом якоїсь невисказаної тривоги, непевности і зачудування. Борис тепер сидів спокійний; розмова освіжила его, вивела его на живу колію, — він спокійно глядів в Густине лице.

— Позвольте, я може не добре зрозуміла вас, — сказала вона. — Ви числите себе не до польскої, а до рускої молодіжи. Не вже таки се не все одно? Чи одних і других не вяжуть спільні традиції, спільні інтереси, спільна любов до спільної вітчизни?

Слова ті висказала панна Густя з нетаєною досадою, з докором, і навіть слабенький румянець виступив на єї бліде, аж прозрічасте лице.

— Ні, пані, Русь і Польща, се не все одно, — відказав Борис. Польські традиції не ті самі, що й рускі, руска вітчизна не та, що польска. А що до інтересів, — гм, о тім треба-б докладно говорити, одним словом сего збути не можна.

Густя поблідла. Вона виросла і виховалась на тій польській літературі „золотої доби“, котра з екзальтованим чутем патріотизму, з ідеями о цивілізаційній, братерській, освобождаючій місії Польщі серед усіх народів світа спокійно сполучувала незнане реальних потреб і змагань власного народа, і ніби то добровільне, а все таки підчинене Руси і Литви, котрим велено було будь що будь уважатися невідривними частями тої фантастичної Польщі. В своїм домі вона також не чула нічого такого, що-б перечило тим поглядам, а з тодішніх польських газет знала про руску справу хиба тільки, що якась горстка „nieporządnych i nieposzczęśliwych wicrzycieli i świętojańców“ силуєсь бунтувати народ проти Поляків, щоб зовсім відірвати Русь від Польщі і прилучити єї до Москви. Вона глибоко і з цілим жаром своєї екзальтованої душі ненавиділа тих людей, погорджувала ними, вважала їх своїми особистими ворогами, котрим рада-б була по силі змоги причинити всяку пакість.

— Так ви святоюрєць? — спитала вона у Бориса.

— Ні, пані, не святоюрєць, а так собі Русин. Коли конче хочете ще й осібної назви, то звіть мене народовцем.

— Коли не святоюрєць, так, значить, держите руку з Поляками?

— З усіми чесними і добрими людьми я держу руку, котрі готові помагати або бодай не шкодити самостійному розвоєви мого народа.

— Самостійному розвоєви вашого народа? Якого народа? Чень-же польського?

— Ні, пані, — терпеливо пояснював Борис. — Я можу і мушу симпатизувати з Поляками, котрі розвивають самостійно свій польський

народ, але ченьже маю право жадати від них, щоб вони не боронили мені працювати для свого, руского народа.

— Та хиба-ж єсть який руский народ? Що се за народ? Світ знає тільки два народи: польський і московський. Хто не Поляк, той мусить бути москалем.

Борис усміхнувся. Хоч і як не пожадана була для него та теоретична розмова зараз при першій знакомстві з панночкою, хоч і як він мусів жа іти над єї односторонніми поглядами, то все таки той жар, з яким вона висказувала свої погляди, показував, що ся дівчина думала і вироблювала їх собі власною працею, що вона витворила собі ідеал і полюбила его. А шо сей ідеал не згідний з дійсним житем, се очевидно не єї вина, а вина школи, вихованя, лектури. За то живість і жар, з яким вона висказувала свої переконаня, свідчили користно о розвоєві єї чутя і думок, і се Борисови дуже сподобалось.

— Ну, пані, — сказав він, — не знаю я, де ви вчились етнографії, але мушу сказати вам, що ошибаетесь. Між Поляками а Москалями живе ще один, і не маленький, бо 18-ти мільоновий народ. Се як раз ті Русини, до котрих і я себе зачисляю.

Густя витріщила очи і хотіла ще щось сказати, але пані Трацка перебила.

— Але-ж Густочко, пан... перепрашаю, я все забуваю, як маю звати —

— Граб, Борис Граб, до услуг пані добродійки, — сказав Борис.

— Пан Граб подумає далі, що ти й зовсім етнографії не вчилася, коли нічого не знаєш про той народ, до котрого він себе зачисляє. Пан Граб медик, студент університету, він сі річі мусить ліпше знати. А ти в спори вдалася! Я думаю — покиньте ви сю учену розмову!

Бориса немов би приском обсіпав при тих словах. Він спалахнув полум'ям, але зараз же опанував себе.

— Шановна пані надто високо судять о моім знаню, — сказав він. — Я не етнограф і о нічиїх етнографічних знанях не берусь судити. Але відомість о істнованю руского народа вважав я так елементарною і загальнозвістною.

— А видиш, Густю, не знаєш елементарної річі, — з ідким дотинком сказала пані Трацка.

— А особливо, — не зважаючи на єї дотинок, тягнув дальше зовсім рівнодушно Борис, — коли о тім говорить особа інтелігентна, і надто ще на рускій землі.

— Що? — скрикнули разом мати і дочка, хоч з неоднаковим чутем, — так се по вашому руска земля.

— Так, пані, — сказав Борис.

— То й ми по вашому Русини, а не Поляки? — питала Густя, між тим коли мати аж уся почервоніла з досади.

— Про се я не берусь судити, — відповів Борис. — У інтелігентного чоловіка там вітчизна, куди его тягне симпатія і де він прикладає свою роботу.

Сі слова очевидно поразили Густю. Вона замовкла, немов змішалась чимсь несподіваним, немов з тісної улички, в котрій душила єї досада, нараз вийшла на широке поле з видом в далеку, але мглою застелену країну.

— То значить, там вітчизна, де платять, — злобно сказала пані Трацка.

— Але-ж, мамочко, — вмівся Тоньо, — пан Борис зовсім того не сказав. Чи-ж симпатію і любов можна купити грішми? А він

прецінь сказав, що вітчина там, куди нас тягне симпатія. Адже сему мамця не заперечать.

— Заперечу! — сказала строго пані Трацка. — Вітчина дана нам від бога і за его волею ми повинні йти. А симпатія може бути фальшива і завести нас на бездорожжя.

Борис бачив, що пані Трацка висказала се роздрозненим голосом. Не хочючи побільшувати її роздрознення, він не відповів їй нічого і замовк. Густя теж мовчала, занята своїми думками. Так пройшов обід. Повставали від стола, подякували господині; Борис по приміру Густі і паничів хотів поцілувати її руку, але вона прийняла руку і відповіла тільки церемоніяльним, гордим поклоном. Дами пішли до свого покою, паничі на ганок, де батько з люлькою в зубах, сидячи опертий о поруче ганку, дрімав. Щоб не будити его, Едмунд вернувся назад до покою, а Тоньо з Борисом на пальцях пройшли в сад.

— Славна у тебе сестра, — сказав Борис по хвилевій мовчанці немов упорядкувавши у своїй голові всі вражіння, відібрані підчас обіду

— А знаєш, — відказав ему Тоньо, — я й не знав, що вона така патріотка. Ніколи якось з нею на сю тему ми не балакали.

— А о чім-же ти з нею звичайно балакаєш?

— Та так, в ширші розмови ми рідко запускалися, хіба о літературі. Вона під небеса виносить Красінського, а я спорюсь з нею. А знаєш, який цікавий погляд вона висказала раз якось на Пана Тадеуша?

— Ну - ко, який?

— Що се забавка, а не епопея народна. Бо в епопеї народа угнетеного і борючогось за свою свободу зовсім не повинні мати місця балаканя про моркву, капусту, гусей, ведмедів, якихось возних, кльчників з коноплями і таке инше. Міцкевич ту, — каже вона, — спроневірився своєму післанництву. Я тоді споривсь з нею за реалізм в штуці, і думав, що вона стоїть за романтизмом. Аж тепер бачу, що вона се з патріотичного погляду говорила.

— А що - ж, — сказав з наміслом Борис, — хоч і який се односторонний погляд, а все таки цікавий, характерний. Ну, скажи ти мені, а так про строї, балі, театр розпитує вона вас, як приїдете з города?

— Ніколи.

— А сама буває на забавах? Любить танці?

— Зовсім не танцює. А на забаву як коли й витягнуть її, то тільки там нудиться.

— Ну, а чим же дома займаєся?

— Читає, шие, грає, — ну, часом коло господарства дещо, але пожитку з неї мало. Пішлють її коло женців постояти, вона візьме книжку, зачитаєся, а женці роблять собі, як їм хочєся. Мамця вже й сварили на неї за се, так не допомгло. І посилати перестали, хіба що до кухні.

— Так в кухні, значиться, робить?

— Ну, ніби то робить, — з усміхом сказав Тоньо. — Колись пішла, а за хвилю прибігає до мами і жалуєся, що кухарка не пускає її запражку робити. Чому? Бо днем перед тим робила, робила, задумалась і спалила на - ні - на - що. Мама засміялись тай післали її до фортепяну.

— А грає гарно?

— От почувеш, осудиш.

— Ну, брате, пусте ти кажеш. Хіба не знаєш, що я не музикальний! А ти так скажи: могла - б на концертах виступати, на хліб собі заробити тою грою?

Тоньо видивився на него і навіть рот розняв, немов Борис сказав щось так невідомого та нечуваного, що й думкою на те впасти трудно.

— На хліб? Адже - ж їй, Богу дякувати, не треба аж так заробляти.

— А як же буде заробляти? — простодушно спитав Борис. Тоньо з диву не виходив.

— Заробляти? А хіба - ж мусить заробляти?

— Значить як же? Буде їсти незароблений хліб?

— Але - ж у нас чень - же на тільки стане —

— А як не стане?

— Е, Епамінондо! — засміявся Тоньо, з легкістю хлопячої вдачі зтрясаючи з себе важку змору, навіяну Борисовими словами, — вигадуєш, брате! Що нам лякати себе самих тим, чого нема, а що може бути? Бог зна, що може бути, — але що з того? Ог ходи, я тобі дещо з своїх нових віршів покажу. Я дуже рад почути твій суд: який то з мене ученик, чи скористав з твоїх добрих рад?

— Ну, добре, ходім, — сказав Борис, і знов попав в якусь задуму, ідучи по під руку з Тоньом до ненеличкої, чисто вибіленої офіцини в кутку саду на схід від дому; в тій офіцині жили паничі літом, бо тут їм і холоднійше і вигіднійше було.

А між тим в покою пані Трацкої йшла инша розмова. Пані кинулась на фотель, а взявши з комоди вахляр, почала холодитися.

— У, тай змучив же мене той незносний хлоп! — сказала вона. — Але бо й ти, Густю, — долала, по хвили звертаючись до доньки, — бачиш, що се грубіян, чоловік без вихованя, і не перестанеш з ним розмовляти. Я аж сама не знала, що зо мною дієся, слухаючи его бесіди.

— Мама надто остро судять, — сказала немов в задумі Густя. — Мені він не видався ані грубіяном, ані чоловіком без вихованя.

— Ха, ха, ха! А се хіба добрий тон закидати дамі, що не знає етнографії, не розуміє того, що говорить?

— Алеж се правда, моя мамо! Я - ж справді етнографії не знаю. А хіба - ж він для доброго тону мав брехати?

— Моя мила, я сего не жадаю, хоть добрий тон часом і сего вимагає. Але повинен знати, як сказати, коли що сказати, і коли змовчати.

— Але мама ему відрізали, — сказав сміючись Едмунд, що тільки що війшов до покою. — Замовк, немов води в рот набрав.

— І чого він до нас приплентався?

— Та так, вандрує по горах. Я здибав его, як босяком, несучи черевики на плечах і з підкоченими повиш колін штанами переходив в брід через Стрій. А Тоньо взяв тай запросив его до нас.

— Фі! Зовсім по хлопски. І швидко - ж піде?

— Не знаю. Тоньо сказав, що швидше як за кілька день его й не пустить.

— Коли він мамі такий нелюбий, — сказала якось терпко Густя, — то можна дати ему пізнати, щоби йшов собі геть.

— Ну, моя мила, сего не можна, не випадає, — сказала пані Трацка, — хоч я й дуже була рада, як би нам як найскорше позбутися сего непрошеного гостя.

— Тоньо буде певно читати ему свої вірші, — злобно замітив Едмунд, знаючи, що мати дуже не любить Тоня за его віршоване.

— Вже мені ті его вірші кілком в горлі стоять! Зовсім хлопець одуріє, від усякої пожиточної роботи відібєся, на дурниці весь час по-тратить, — дразнено сказала пані Трацка.

— Алеж, мамочко, може той пан Граб Тоньови і Мундзьови дати деякі ради і інформації про університецьке жите,— сказала Густя.

— Мені не треба его рад,— сказав Едмунд, гордо відкидаючи назад голову.— Дам собі раду й без него.

— А все таки, мамцю, я думаю, що коли не оба, то бодай Тоньо може скористати з его рад. Який там і є его тон, але впрочім він мені здаєсь чоловіком серйозним і розумним.

— Що се з тобою, Густю,— сказала до неї мати,— чи не впав тобі сей мужик в око, що ти так его борониш? То певно за імпертіненції, котрих він тобі наговорив!

— Мамочко,— сказала, спалахнувши, Густя,— я не бороню его, але говорю, що думаю. А імпертіненцій від него я ніяких не чула, противно, чула дещо такого, над чим і мені і всім нам варто би добре подумати.

З тими словами вона вийшла з покою.

Мати зачудуваними очима погляділа в слід за нею, здвигнула плечима і звільна махаючи вахлярем обернулася до Мундзя, що розперся в фотелю під вікном і пальцями тарабанив марша по столику. Єї очи з любовою спочили на гарному, трохи обпаленому сонцем лиці, на зграбному стані і на білих руках сина.

— Ну, Мундзю,— сказала вона мягким, ніжним голосом,— розкажи ж мені тепер, де ви до обіду бували, куди пропадали.

Едмунд засміявся.

— Е, мамо, то би багато розказувати, а мало слухати. Я був нині таким героєм, яким ще й від роду не був.

— Героєм? Яким героєм?

— Кулика хотів убити і не вбив, і се ще найліпше сталось. Кленя вбив, але мало й сам смерти не пожив. А в кінці жида не хотів убити, то мало справді не вбив.

— Що, що, що ти говориш?— скрикнула мати, блідючи і зриваючись з місця.

— Що мама чують,— сказав Едмунд ніби то рівнодушно, стараючись не показати по собі, що ему приемне те вражине, яке зробили на матір его слова. І звільна цідаючи слово по слові, немов говорячи о якійсь посторонній річі, він почав розказувати про свою пригоду з кленьом, а коли дійшов до того, як, почувши корч в нозі¹⁾, випустив рибу, а сам безвладно пішов на дно, глянув на матір. Вона стояла бліда-бліда, мов одеревіла і тільки легко хиталася на ногах, мов готовилась от-от упасти на землю.

— Але-ж, мамцю,— скрикнув Едмунд схапуючись з місця і кидаючись до неї,— прецінь же бачите, що мені нічого не сталося!

— Дитя моє! Дитя моє!— захлипала пані Трацка, обнимаючи сина і покриваючи лице его слізми та горячими поцілуями.— І я могла утратити тебе! Ох, се був би певно й послідний день мого життя!

— Успокойтеся, мамцю!— благав Едмунд,— але пані Трацка довго не могла успокоїтись. Єї жива фантазія на тисячу ладів відтворювала їй страшну сцену, небезпеченство єї улюбленого сина. За тою одною сценою вона й забула розпитати, хто і як виратував его. Ратунок той не мав ніякої ціни в єї очах, бо Едмунд був здоров, не втопився,— але через сам факт страшного небезпеченства, в яким він находився, Едмунд стався в єї очах ще красшим, дорожшим, милійшим, і вона раз по разу притискала его до грудей, цілувала его очи, лице, чоло,

¹⁾ В рукоп. в нозу.

обсипала его найсолодшими пестощами і мало що не обвиняла себе самої, що в тій хвили, коли єї одиноке щасте, єї Мундзик мало що не втопився, вона не прочула серцем его небезпеченства, не провиділа его віщим духом материнської любови, але могла спокійно займатися приготуваннями до обіду.

— Що тобі, Густю,— сказав прокинувшись зо сну пан Трацкий, коли Густя, ще крихітку румяна, скорим кроком вийшла на ганок.— Чи не сварилася з Мундзиком?

— Ні, татку, я так, по обіді попрятувала,— сказала Густя,— та хочу в садок вийти, прохолодитися.

— А то добре,— сказав пан Трацкий встаючи,— і мені також треба пройтися. Ходімо разом. А шож той наш гість, де він?

— Не знаю, десь з Тоньом пішов. А знають татко,— він каже, що він Русин!

— Русин? Ну, і що-ж ту дивного?

— І каже, що не почуває себе Поляком.

— Як то?

— А так, каже, я ані не Москаль, ані Поляк, а Русин. Русини, каже, то самостійний народ, що числить 18 мільонів душ.

— Ну, шож,— сказав спокійно Трацкий,— нехай ему буде й так. Хиба тобі се дивно?

— А вже-ж дивно! Він каже, що з Поляками держить лиш о тільки, о кілько вони ему не перепиняють бути Русином і працювати для окремого розвою Русинів.

— А з Москалями не держить?

— Ні. Казав, що до святоюрців не признаєся.

— Ну, то се нічого, доню. Коли не держить з Москалями, то буде з нами. Се, доню, є така фантастична купка людей, хлопомани зовуться,— я тобі згадував колись про них. Вони бажать сотворити собі окремих хлопский народ. Ну, але се пуста забавка. Треба їм оставити їх мрію; побавляться нею, як діти, тай покинуть. Самим надоїсть. А тоді котрі чесні, то певно до нас прийдуть.

Се легке і просте пояснене справи на хвилю немов успокоїло Густю, але лише на хвилю. Коли троха глубше вдумалась в него, воно видалось їй надто вже простим.

— Ні, таточку, мені здаєсь, що не така легка буде з ними справа,— сказала вона. Сей Граб видаєсь мені серйозним і розумним чоловіком, несклонним до забави і до мрій.

— Нічого, нічого,— сказав сміючись пан Трацкий.— І найрозумнійші люде мають кожний свою мрію, котру пестять, котрою любуються, за котру в данім разі готові й душу зложити!

Сі слова, однакож, замість успокоїти Густю, немов перелякали єї. Вона зблідла і звернула на батька свої прекрасні шафірові і глибокі як море очи.

— Але-ж таточку,— скрикнула вона,— в такім разі хто нам поручить, що й наш патріотичний ідеал, за котрий ви боролися і голови клали, для котрого і ми бажемо жити і вмирати, що та наша Польща від моря до моря не покажесь також мрією, витвором розогненої фантазії?

— Але ж, Густочко, що ти говориш! Се зовсім инша річ. Польща має свою історію, тисячолітну славу минувшину. Се вже не фантазія. А у тих хлопоманів нема нічого такого.

Сей доказ на разі загородив дальші Густині думки. Вона знала і любила польську історію, знала єї головню по патріотичним книжочкам

в роді Семеньського „Wieczory pod lipą“, Хоцішевського оповідань з історії польської та Немцевича „Spiewy historyczne“, але читала також дещо з Лелевеля, Нарушевича і Шайнохи. Звісно, розум її не був ще на тільки критичний, щоб логічно пов'язати ті докази і добачити їх нескладність. Нема історії, значить, і будучини бути не може,—ся думка здавалась їй так простою і розумною, що й сумніву о її правдивості бути не могло.

В тій хвили з подвіря, від сторони, де стояли стоги свіжо звезеного сіна, дався чути якийсь гамір, далі крик болю, крик погрози, ще крик болю, і ще, і ще. Крик той не втихаючи зближався чим раз більше. Брязнула клямка фіртки ведучої до саду і в фіртці показала стать нужденного, вікового вже бойка, без шапки на голові, з розпатланим волосем, оброслим лицем, що мало на собі аж надто видні сліди голоду та п'янства, в брудній сорочці і в ще брудніших міхових штанах, підкочених повиш колін. На плечах двигав він велику вязку сіна. За ним крок в крок ішов з райтпайчем в руці високий, статний панич з чорними бакенбардами і виголеним підборіддем, в літній блузі, переперезаний чо ним ремінним поясом з блискучою сталевою пряжкою в виді двох медведів, чіпляючих оден одного передніми лапами в страшні обійми, і в т. зв. польських чоботах з високими, гарно поморщеними холявами на ногах. Панич сей, то був найстарший син Трацких, укінчений правник і трохи вже чи не доктор прав (мав ще одно ригорозум робити) Густав Трацкий.

— Іди! Іди!— кричав він раз в раз до мужика і ненастанно сік его з разу райтпайчем то по плечах, то по худих, обнажених литках. Від ударів райтпайча на литках декуди порепалась шкіра і текла кров тонкими червоними смужками по бруднім тілі, а декуди повиступали грубі, сині басамани.

— Се що такого, Густав?— спитав з далека пан Трацкий.

— А веду вам ту вашого найліпшого сусіда.— відказав Густав.— От вам, полюбуйтеся! Сам я зловив его, як наше сіно крав.— А ви довіряєте їм! Іди далі, перед пана!— сказав Густав до мужика і знов засвистів райтпайч і застогнав з болю мужик, то підскакуючи, то похилляючись під немилосердними ударами.

— Але ж, Густав.— скрикнула Густя болючим голосом,— бійся бога, що ти робиш? У тебе бога нема в серці! За що катуєш чоловіка?

— Ет, мовчи ліпше, ти романтичко!— скрикнув гнівно Густав.— Не твоє діло! А не можеш дивитися, то геть іди!

Пан Трацкий між тим приступив ближше до мужика.

— То ти, Юрку?— сказав він з докором.— Ти, котрого я вважав таким чесним і порядним чоловіком? От який ти чесний!

— А як же! Чесний! Ви тільки так до него говоріть, ласкавенько, ще й посадіть коло себе, то вже він зуміє вам баки забити! Ех, тату тату! Жалуетесь на свою мізерію, а бігме самі всьому винні! Куди вам господарювати з вашими романтичними поглядами. Люд, люд! Свята сермяга! А що та сермяга що побачить, те і краде, те вам байдуже. Не так би вам з ними балакати, а от як!

І він знов що сили ударив мужика райтпайчем по литках, аж кров виступила і закрасила плетений білим ременем райтпайч. Мужик аж присів і простогнав з болю, не пускаючи вязки з плечей.

— Ну, сусідо, довго так будеш стояти,— крикнув до него Густав. Зараз упадь пана до ніг і перепроси!

Мужик таки з вязкою кинувся на землю перед Трацким, схитнувся якось і впав лицем на доріжку, висипану дрібним піском.

— Ах,— скрикнула Густя,— він умлів!— І заломала руки.

— Не бійся, не бій, ти мякушко,— відказав Густав,— нічого тачому злодієві не станеся! Я его зараз витверезу. Ну, що, не встанеш ти!— крикнув він до мужика, копнувши его чоботом під бік.— Перед ким ту будеш комедію грати? Не бійся, ми ту розуміємось на фарбованих лисах!

Мужик стогнувши встав.

— Бери сіно, занеси назад на місце, і рушай собі до чорта!— командував Густав. На нині буде з тебе і сеї памятки. А на другий раз памятай, як зловлю, то не минеш криміналу!

Мужик взяв сіно і стогнувши пішов, а за ним, спльовуючи та воркотячи, пішов назирцем Густав. Густя стояла як сама не своя. Ся огидна сцена, хоч не перша в тім роді, розворушила до дна її серце. Вона тремтіла, їй здавалось, що чує острый біль на власнім тілі там, де текла кров і віднілись синяки у мужика.

— Чи се ваш брат?— почувся в тій хвили за її плечима тихий, придушений голос. Озираючись, за нею стояв Борис, блідий, з заціпленними зубами і тремтячими руками.

— Брат— ледви чутно прошептала вона.

— А також польський патріот?— мов ножем різнув Борис.

Густя стрепенулася, мов від дотику розпаленого заліза. Немов тупим ножем пхнуто її в болючу рану. Вона тільки зирнула на Бориса з невисказаним докором і жалем,— сказати не могла нічого. О, як вона в тій хвили ненавиділа его! Як радо була б зтерла его з лиця землі, щоб він не дивився на її встид, не був свідком нелюдського поступку її брата! Як радо була б як найтяжше, як найбрутальніше образила его найсвятійші чуття, коли-б тільки могла, коли-б не чула себе придушеною, розбитою его безпощадним докором! Дух її сперло в груди, дрібні кулачки стислись конвульсійно, губи поблідли, немов послідна краплиночка крові з них уступила. А Борис стояв перед нею блідий, недвижний, мов судія, і ждав відповіді.

— Ні,— сказала вона в кінці з надлюдським напруженем усіх сил, не патріот! Польські патріоти так не роблять!

Відвернувшись і швидко пішла за батьком, що звільна, з зв'язаною головою, мов в тяжкій задумі і собі-ж подибав з саду на подвіре.

(Далі буде)

На зорі прокричали когути.
 На зорі проскакали ми,
 На підмо...
 На підмо...
 На підмогу йти...
 Коню мій!
 Коню, стреми!..

II

У шпиталі обмотана марлею
 На тобі не твоя голова...
 Десь далеко далеко армія
 І так близька розбита брова...

І здавались чужими тепера ми,—
 Ні привіту, ні сліз, ні думок
 Там де очі ясніли озерами,
 Там де брови були „як шнурок“.

Вчора ще, до лафету прикована,
 Доливаючи кров'ю шолом,
 За останній — за бій ризикований
 Тріпотіла, безбровим чолом.

Тріпотіла, просила і кликала,
 Обіцяла любов і привіт,—
 — Будьте смілими, будьте великими!
 У перед!!
 А назад і повік!.. —

Пелюстками опали зів'ялені
 Довгі вії до серця не в лад...
 Десь горять бригантини запалені,—
 Нам повік не дістатись назад.

Не дістатись...
 Хороша, омріяна,
 Перемога! Ти чуєш це, Лю?!
 Я люблю тебе димом оніяну —
 І шість ран на тобі люблю.

Караваном грімливим, осяяним
 Вирушати нам в край новий...
 А над ким, та й над ким же то зграями
 Вороння припада і шумить?..

То була не любов — прелюдія.
 Ось тепер ми дійшли до мети!..
 Гей, ніколи твоїм не буду я
 Як не будеш моєю і ти.

І чужі, і далекі тепера ми...
 Ні привіту, не сліз, ні думок

Там де очі ясніли озерами,
 Там де брови були „як шнурок“.

Поєдналось з старим сьогоднішнє:
 (Ну, а що я собі зроблю?)
 Я люблю тебе юнну, соняшну —
 І шість ран на тобі люблю.

Пам'ятаю: просила, кликала, —
 Обіцяла любов і привіт...
 Ось того я жадання не викинув
 Перекинути навзнік світ.

III

Дикий вихор... корогви і шоломи...
 Чорний стяг... "а за ним голубий...
 Та червоний не зрадим ніколи ми
 Навіть в цей семикутній бій.

Коливається світ у агонії...
 Поспішає умерти живий...
 Хтось у рани свої ж незагоєні
 Ятаган наставляє свій...

Хто сказав переможено? Хто бо то?!
 Хто початок, прийняв за кінець?!
 Не одну перемогу чоботом
 Роздушило оте... крив'яне.

Хто тут свій і хто ворог, і де іти, —
 Чи по зорях, а чи по шликах?..
 Ех, Вандея,

Вандея,

Вандея ти

У рудих, у брудних сіряках!

Закрутилась багнетом годована
 (Бачу й досі вони стремлять)...
 Твої діти без ліку мордовані
 І згвалтована тричі земля

Закрутилась в пожежі без пам'яті,
 Розгубилась і що... і куди...
 А чи справді на молоха з нами йти,
 А чи нас на рожно посадить.

Та й не даром віками крутили нас.
 Закрутили й в останню мить:
 Гей, насунула міць неосилена,
 У рейтузах на нас стремить.

То не гунни, не скити, не половці,—
 То новий „золотий тамерлан“...
 На твоїх на полях, на околицях
 Напосіли ворони орла...

Твої діти живими обскубані,
А батьки позбулися очей...
Ех, Вандея.

Вандея ти рубана
Під чужим і гербом і мечем.

Дикий вихор. Корогви і шоломи...
Чорний стяг, а за ним голубий...
Та червоний не зрадим ніколи ми
Навіть в цей семикутній бій.

ІУ

І пройшли, пронесли не подолані
І встромили на чорнім шпилі.
Не один на коліна оволений —
Не один припадав до землі:

— Ми підем... ми підем... тільки де іти?
І кого за любов розстрілять?! —
Е-ех... „Вандея“ ти —
Сама сміла і буйна земля.

V

Скільки нас у цьому семикутньому
Полоскалось в крові і в сльозах...
Одиниці дійшли до майбутнього —
Тисячі не вернулись назад.

Бо була в них мета одна тільки
І єдиний кінечний шлях:
Щоб планета всім рідна матінка,
Щоб любов на твоїх полях...

Ось за це, за любов порепану
Свою юнь — злотопіняву юнь
Без вагання на колір креповий —
На кістки обернули за ню.

Не було, не було незабутнього...
Хто на споді — не буде над...
Одиниці дійшли до майбутнього,
Тисячі не вернулись назад...

Хай іде... Вона знає де іти,
Хай не ронить сльозу з очей...
Ех, Вандея...

Вандея...

Вандея ти
Під чужим і гербом і мечем.

ГРИГОРІЙ ЕПІК

ЗУСТРІЧ

I

За вузькою річкою, темною стіною, високо знялися контури
крутого взір'я. На взгір'ї з нічної пільми ледве помітно виринали
обриси старого панського фільварку.

З тісної кам'яної брами, що міцно облягла панський маєток, на
шлях тихо виїхали п'ять верховців.

За ними з брами вийшла струнка дівоча постать. Вона підвела
похиле чоло, простягла руку до одного з верховців й тихо вимовила:

— Прощай, повертайся.

Останній з вершників стримав коня, весь обернувся до дівчини
й в один момент зіскочив на землю. Він підійшов до неї зовсім бли-
зько, взяв за холодну руку і тримаючи її, хвилюючись і поспішаючи,
одказав:

— Я вірю, мила... Ми будемо швидко разом. За кілька місяців.
Я не боюся цієї подорожі. Все буде добре...

Дівчина глянула на нього з глибокою вдячністю, і в її великих
сірих очах блиснула надійна радість.

— Поспішай! Пан Дятлович чекає на тебе... За цим вона миттю
скинула маленький білий капелюш, кинула його додолу й, прощаючись,
обвела білими руками струнку постать верховця.

— Не забувай! Будь обережний. Повертайся — промовила ще
дівчина й враз звільнила його з своїх обіймів.

Верховець скочив на коня, й як брама з важким гуркотом зачи-
нилася за дівчиною, він махнув їй в останнє рукою й поспішив на-
здогнати своїх.

Дівчина стала по той бік брами й, стежачи, як в темряві швидко
ховалися силуети верховців, — не зводила пильного погляду з остан-
нього з них.

З нічної тиші до неї ледве долітав їхній надто обережний гомін
й швидко за ним почувся владний голос, видимо, старшого з них:

— На кордон! —

Тоді тиша озвалася різкішим тупотом кованих коней й тупіт той
швидко почав стихати.

Верховці враз звернули від кам'яниці праворуч і пустили коней
пужкою ріллею. Мети їхньої швидко було досягнуто: тупіт раптом
зовсім стих і тільки незадоволене прискання гарячих стримуваних
кіннотчиками коней зрідка долітало з того боку, куди зникли п'ятеро
верховців.

Щільно попригинавшись до вихрастих грив дужих коней й ніби
зовсім поєднавшись з ними, верхівці вишикувалися один за одним у
рівну рухливу смужку й поїхали хутчіше, певне боячись спізнити-
ся й своєчасно не досягти кордону.

Далеко навколо, скільки сягало звичне до напівтемряви око за ледве помітні контури гір та лісів старих, широко стався мовчазний степ. Він широко розгорнув чорні поли великої перістої кереї й, стомлений важкою літньою працею, давно вже спав. З недосяжно глибокої височини над сонним степом звисав, мов жартома кимсь перекинутий, великий з негашеним жаром казан. Сріблясті й холодні в своїй височині жаринки густо зривалися із своїх місць і, перерізуючи його від середини аж до темних вінець, кудись падали.

Був серпень.

Верховці недовгий час обережно їхали, все керуючи просто на північ, потому той, хто їхав першим, рвучко потяг за повід праворуч й всі круто повернули за ним на схід.

Контури старого із здичавілим, зарослим парком, фільварку, вже давно втонули в нічній темряві й зникли з поля виду верховців. Зникло давно й круте взгір'я і тільки просто від них, над низьким східнім обрієм, що вже ледве помітно яснішав ще потойбічним сонцем, мутніла густа стіна прикордонного лісу.

Верховці звернули з ріллі, відпустили тугі повіддя, вдарили коней гострими острогами й ніби боячись того далекого світу на сході,—пустили їх що було сили. Стримувані тихою їздою коні, ситі і нетомлені, охоче випростали вперед довгі, за всім витягненим тілом ший, й рухлива смужка враз і наче зовсім відокремилася від землі...

Але запальний галоп швидко дійшов кінця.

Перший з верховців, як було й попереду, владно здавив повід і випрямився. За ним підвелися на конях і всі останні. Легко зацапувавши, коні раптом зупинилися й незадоволені пішли далі повільніше. Верховці хутко перешикувалися, стали в лінію по два й, про щось уважно й тихо розмовляючи, вони вже зближувалися до густого лісу.

Загадкова темрява густого дубівника враз захвилювалася й застигла в чеканні. З неї крадучись вийшла невеличка постать військового й нерішуче пішла до верховців назустріч. Вона мало ступала рівно й упевнено, бо все пригиналася, озиралася назад, боязко, нерішуче зупинялася й особливо пильно дивилася вперед. Коні помітили її одразу й їхні короткі й гострі, мов дубові клинця, вуха, швидко випросталися наперед і залякли в чеканні. Людина у військовому вправно взяла до плеча рушницю й очікуючи напружено зупинилася.

— Хто їде, прошу?—кинула вона неголосно й якимось особливо сухо.

І мов у відповідь їй з дубівника ще поспішно вийшло кілька озброєних й обережно, різким ланцюгом, вони рішуче пішли назустріч до верховців.

— Хто їде, прошу?—повторила людина вже суворіше й пильно навела цівку рушниці на першого з вершників. Але вона вмить пустила її додолу й, вибігши до приїжджих назустріч, віддано, як собаче бовтання хвостом, защебетала навколо коней, що підійшли вже до неї зовсім близько й твердо зупинилися.

— А, пане Дятловичу, пане Дятловичу,—захоплено, якимось надто урочисто, щебетала вона.—Я це, прошу пана, перевіряв варту. Все добре, все добре... і він задоволено й підкреслено показав на рідкі вузли салдат, що хутко віддалялися й поволі зникали в густому прикордонному лісі.

— У нас невеличка справа, пане сержанте,—звернувся перший з верховців.—Я маю доручення від пана Ягоцького... Дятлович близько нахилився до немолодого вже пана сержанта й зовсім тихо додав:

— Панові Іщенкові треба неодмінно на той бік...

Дятлович показав на темний силует високого у цивільному вбранні юнака, а головою й поглядом кинув на радянський кордон.

Юнак стояв мовчазний й, здавалося, він нетерпляче чекав, що на це скаже пан сержант. Три останніх верховці, злізши з коней, тримали їх за повіддя й байдуже та тихо гомоніли між себе, наче не помічаючи тут нікого.

— Прошу ясних панів зайти до вартівні,—услесливо промовив сержант.

Дятлович про щось коротко наказав своїм товаришам, які лишалися біля коней, й разом з мовчазним високим юнаком та сержантом поспішно пішов до вартівні.

— Може пани будуть такі ласкаві й сядуть тут хоч на хвилинку? Я зараз, панове!—ласкаво запрошував сержант і намагався як мога швидко щось дістати з великої, ще зовсім нової, колись жовтого кольору, теки.

Дятлович не чекав на дальше запрошення й, обравши краще місце, одразу ж сів до столу.

Високий юнак мовчазно стояв біля дверей і помітно нетерпеливився з надто вже повільних, як йому здавалося, сержантових приготувань.

В правому кутку вартівні на маленькому столику стояла невеличка бляшана лампа. Вона чомусь дуже чадила, часто й полохко блимала і її світло тмяно відбивалося на яскравих в щирому сріблі позументах пана Дятловича.

Сержант ще якийсь час вовтузився з текою, але нарешті таки знайшов, що йому було потрібно, витяг звідти велику мапу й поштиво розіслав її перед Дятловичем.

Похмурий пан Іщенко тихо залишив свої одвірки й, наче трохи ніяковіючи та просячи за щось пробачення в пана Дятловича, нерішуче підійшов до столу.

Руки пана Дятловича важко лягли на дрібно списану й густо позначену маленькими крапками й хрестиками мапу, а його пальці звикло й впевнено засковзалися на прикордонній з Радянською Україною смузі.

— Тут, пане, буде найбезпечніше... Ще ні одного разу не було помічено. Тут зовсім близько стоїть їхня вартівня. Ось, коли йти звідти праворуч... Зразу ж за оцим ось крутим зворотом ріки,—відмітив він оливцем і підвів обличчя до Дятловича.

Високий, вродливий, з очима, як дві великих жарини, юнак уважно слухав сержанта, поглядав на Дятловича й, боячись щось пропустити чи чогось не зрозуміти, пильно стежив за мапою й за швидким рухом пальців сержантових.

— Тут, пане, є перевірений брід. Неглибоко зовсім... Він вже добре перевірений, кажу,—всміхнувся до Дятловича сержант.—Тільки треба дуже обережно... Боронь боже, брѣхнете десь ногою—кінець,—глянув він до Іщенка.—Тут скрізь густий, як сіно, дубівник, далі в саму річку верболіз і очерет, як стіна,—сумлінно з'ясував сержант.

Іщенко уважно слухав, ще раз вивчав мапу й силував себе не забути чогось, не пропустити з того нічого. Він добре уявляв уже: зарослу в очереті ріку, що становить кордон з Україною, трохи

небезпечно для його радянську вартівню й далі безмежні в своїх просторах степи українські.

— А ясному панові далеко треба? — звернувся несподівано сержант до задумливого Іщенка. Той підвів голову, але не одповів сержантові і тільки покійно, наче просячи пробачення, перевів очі на Дятловича.

— На Лівобережжя, — не зовсім задоволено поінформував пан Дятлович надто цікавого сержанта.

— І пан має до цього все потрібне? — запитав він, вже зовсім не звертаючись до Іщенка.

— Все має, — чомусь зовсім незадоволено відмовив йому Дятлович.

Він підвівся від столу й, певно щось обмірковуючи, повільно закрокав по короткій косині вартівні. Руки його лежали за спиною трохи неспокійно, надто густо перебирали пальцями, а голова з довгими вусами, позначеними густою сивизною, звисла йому трохи не на самі груди.

Іщенко, злегка похилившись, сидів кінець столу; він поспішно, звично працював над своєю перукою й тільки іноді мовчазно й покійно чи з якимсь прихованим побоюванням поглядав на пана Дятловича.

Сержант старанно вивчав знану ним, як свої старі чоботи, мапу радянсько-панського прикордоння й щось пильно та надто старанно вираховував на дрібному аркушеві паперу. Він тільки зрідка на хвилю розгинався, трохи боязко зустрічав постать Дятловича, уважно перевіряв годинника, чи довгим звиклим поглядом досвідченого поліція, зупинявся на вродливому, вкритому тепер чужою бородою обличчі Миколи Іщенка. Іщенко не звертав уваги на сержанта, старанно працював біля перуки і, обмірковуючи свою подорож, теж нетерпляче й часто позирав на годинника. Його погляд тривожно й часто падав тепер на притертий рукав свитини, спеціально придбаної для переходу через кордон, а устами Іще ко ледве вловно й багато разів, силуючись завчити на пам'ять, повторював:

— Товариш Іщенко, Микола Харитонович. Іщенко Микола Харитонович.

За цим він, мабуть зовсім не помічаючи того навіть сам, хвилюючись простягав ліву руку до зношеного аж до рубців рукава сорочки й, обережно перевіряючи, настирливо пробував знайти в ньому щось двома пальцями. Потому Микола ще уважно пригадував усні накази до центру, адреси квартир для звязків, окремі дрібніші завдання, необхідні інформації... З притертого обшлага сорочки виступав перед ним старанно зашитий туди надзвичайний мандат — доручення про організацію всеукраїнського повстанського центру. Він приємно хвилював його й тішив щасливими надіями.

— Іщенко Микола Харитонович. Військовополонений. Ходив на царську війну добровільцем. З Полтавщини... Іщенко Микола Харитонович. Військовополонений з хутора Ляхів, — старанно повторював юнак, вивчаючи своє нове прізвище, остаточно закінчуючи перуку.

Дятлович неспокійно звів очі до годинника й раптом зупинився.

— Ну, пане Миколо, час нам в дорогу...

— Товаришу Іщенку, — жартома поправив його вродливий юнак.

Дятлович задоволено всміхнувся, а Іщенко ще раз перевіряв свої документи й, перегорнувши їх удвоє, поклав до найглибшої кешені. За цим він уважно провів рукою по обличчі й, заглянувши в маленьке

зовсім порябіле люстерко, що висіло тут же на стіні — задоволено всміхнувся й, вклонившись Дятловичеві, пішов до дверей.

Але ось він нерішуче зупинився, обернувся до Дятловича й підійшов до нього нерішуче й зовсім близько.

— Прошу пана не забувати про Климця!

Дятлович тепло всміхнувся, провів своєю рукою по Миколиній руці від рамена аж до окістя й упіймавши його за довгі пальці — міцно потис.

— Я вірю, що ви повернетесь. Обіцяю, пане. Бачив, як вона сумувала, прощаючись Климця хороша вірна дівчина.

Микола щиро потис йому руку й влячно вклонився.

За порогом вони ще раз коротко попрощались. Дятлович щось промовив до Миколи в останнє й, злегка вклонившись, пішов в напрямку до коней.

Микола Іщенко та немолодий вже сержант вклонилися разом Дятловичеві, круто звернули ліворуч від польської вартівні й одразу ж зникли за першою лінією дерев.

Верховці хутко підтягли відпущені подпруги, скочили на коней, і взявши одного на-повід, повернули назад до старого фільварку.

— А то, пане, дуже важка справа, дуже важка, — настирливо, з особливим підкресленням повторював сержант до Миколи, поволі ступаючи наперед.

— Чому ж вона важка? — не без здивування спитав його Іщенко. — Тільки-но ви говорили панові Дятловичеві, що все буде добре, що все вже зроблено, а тепер?...

Він навіть раптом зупинився й всею своєю міцною й стрункою поставою вимагав від сержанта ясної відповіді.

— Ну, то прошу пана, я говорив панові Дятловичеві. Хіба ж йому можна говорити інакше? — щиро здивувався сержант. — Пан Дятлович вельможний пан! Пан Дятлович польський депутат! Хіба цього ясний пан ще не знають? Як? Не знають? Фі. Фі-фі. Не знаєте?

— То що ж? — знехотя одказав йому Іщенко. — Йому можна говорити одне, а мені зовсім друге?

— Не друге, пане. Зовсім не друге, кажу! А було вже не раз таке, що хоробрі пани просиджували в мене по місяцю, а після цього любесенько та тихенько потрапляли просто до вартівні червоних...

Микола знову зупинився, силуючи себе ще щось зрозуміти, він уважно, трохи здивовано оглянув сержанта.

Той ніби відразу вгадав його думку й, обережно одступивши на крок, демонстративно поклав руку до пістоля, що висів йому при лівому боці.

— Що ж, пан не вірить мені? — не знімаючи руки з пістоля, улесливо запитав сержант.

— Вірю, як не вірити, — бовкнув „товариш Іщенко“ й нетерпляче запропонував продовжувати путь.

Сержант не одповів нічого й тільки легко вклонився на знак згоди.

Важко розгортаючи руками густе галуззя, вони йшли мовчки й надто поволі посувалися на схід. Іщенко йшов попереду, а за ним, вказуючи напрямом і тримаючись на кілька кроків від нього, обережно ступав сержант.

В лісі було тихо й так лунко, що кожний навіть найменший шерех гулко віддавався в нім, мов у величезній порожній бочці, й лякав Миколу. Вони намагалися ступати найобережніше, але часто збивалися

з шляху й ще частіше зовсім несподівано натикалися на купи сушника. Сушник ламався навіть від найобережніших кроків і гостро лушав. А його неприємний зрадливий тріск розлітався далеко по лісі й дуже непокоїв Миколу.

Кордон був уже зовсім близько й тому їм доводилося часто зупинятися, довго прислухатися, а потому звертати кудись, щоб обійти небезпечний сушник, чи просуватися вже надто поволі. Це дратувало Миколу Іщенка й швидко він почав виявляти своє невдоволення й неспокій:

— Так і до ранку не дійдемо,—якось особливо підкреслено вимовив він, очевидно складаючи всю вину за невдачу на сержанта.— Коли б я знав, що так буде—то не пішов би з вами... Пан Дятлович говорив мені...

— Пан Дятлович давно знає свого сержанта—оскірився сержанта.— Він добре знає мене... А от коли пан Іщенко буде сьогодні хоч трохи щедрішим—він тоді дійде враз. Пан хіба не знає цього? Й досі ще не зрозумів? Що? Не знає—широ здивувався сержанта і тихенько захікав.

Микола круто повернув до його здивоване в наївності обличчя і запитливо зупинився.

— Ми народ бідний, пане,—промовив, пояснюючи йому, сержанта і чомусь знов одійшов від Миколи ще на один крок.

— Чого ж пан бажає?

— Мені тільки трохи грошей... Ми народ бідний,—повторив він. І як сержанта помітив товсті насуспені брови Іщенка, він перестав посміхатися й знову застережливо поклав руку на пістоль.

— Я не маю для цього грошей—незадоволено й грубо одмовив йому Микола. Його надто здивувало, навіть більше—образило таке одверто-безсоромне вимагання.

— Як таки так! Грабіж!—думалося Іщенкові.

— А я не маю, пане, ніг, щоб іти далі,—спокійно одмовив йому сержанта і ще одійшов на крок.

Микола Іщенко стояв розгублений і, обмірковуючи сержантову вимову, зовсім не знав, що він може йому одповісти на це.

— Коли б пан Іщенко був хоч трохи щедрішим та ще напочатку дороги догадався сам, що саме мені потрібно, він би не ламав тепер своїм вродливим носом сухого гілля... Він би не знав цього й напевне був би вже на кордоні, а може й на землі червоних,—допоміг Іщенкові сержанта.

— То ви мене навмисне туди водили—суворо запитав Микола.

— Бувало, що й по десять разів сюди ходили,—з попереднім спокоем одповів йому сержанта і ще одійшов трохи назад.

Іщенко суворо вилаявся, трівожно глянув угору і помітно захвилювався.

Крізь густе гілля верховіть дрібними латками ледве помітно ясніло небо й сповіщало землю про неминучий ранок. Хто ховався, користуючись з ночі, той мав поспішати й не баритися.

— Ми так сьогодні не дійдемо й до кордону.— не знаючи до чого, розгублено вимовив Іщенко.

— Дуже можливо, пане,—усміхнувся до нього сержанта.— Дуже можливо,—повторив він.— Коли пан широко побажає—він буде.

— То пан значить не поведе мене сьогодні?

— Поведу неодмінно, неодмінно поведу, якщо пан Іщенко не буде тремтіти над десяткою злотих...

Бачучи його впертість, Микола витяг ножа, миттю підпоров полу свитини й віддав сержантові все, що мав.

Сержанта забрав усе поспішно й з подякою, уважно перерахував гроші, заховав їх, і так ніби зараз зовсім нічого не трапилося—ішов до кордону, підганяв Іщенка не баритися й надто улесливо промовляв:

— Тепер ще трохи й тоді вже почнеться ріка. Треба нам швидче... Пан Дятлович не стерпить, коли його наказа не буде виконано. Швидче, швидче, це ж з вашої вини—застерігав він Миколу.

Але Іщенка тепер не доводилося підганяти: він бажав якомога швидче досягти кордону й хутко йшов.

Вузька досить втоптана стежка, що по ній вони йшли, круто звивалася між товстих смерек і все опускалася донизу.

За кілька хвилин з-за лісу до їхніх вух долетів сторожкий шепіт очерету й вони обидва швидко побачили, як тонкий кінець стежки враз обірвався й глибоко пірнув у густому верболозі.

Вони спустилися вниз, хутко вийшли з останніх кущів верболозу й пішли до очерету.

— Ми на кордоні, пане—повідомив сержанта... Іщенко задоволено хитнув головою й зупинився.

— Тепер хвилинку абсолютного спокою—пошепки застеріг сержанта.—Треба перевірити, чи нас не помітили. Сідайте тут, а потім підемо далі... Тут увесь час берегом.

Микола не заперечував.

II

Село українське, як полохливий заєць: перебігло степ і сховалося у вибалку. Воно полохко залягло по-під горою й боязко, тільки краями гострих високих вушок-яворів визирає через гору. Потихеньку водить зеленими гострячками, пильно прислухається й, коли ворог близько,—воно затихає зовсім, щільно заплющує свої дрібненькі очі й, мертво простягнувшись, удає, що спить. Зрозумій його, вгадай, що воно думає тоді. Коли ж небезпека минає—воно трохи недовірливо протирає сонячною лапкою дрібненькі очки, обережно простягається й спочатку десь несміливо й ледве-ледве ворухить тільки одним гостреньким вушком. Потому воно підводиться на ноги, й виглянувши й озирнувшись на горбку—спокійно вже й далеко йде череватими вибалками та глибокими яругами.

Дні йдуть тут помалу, як натомлені коні. Не хапаються, довго тягнуться одноманітні, як безкінечні в сірих степах сірі отари без чабанів, як старі чумацькі валки нашої давнини.

Навколо—у безкінечні степи—сонце. На південь—сонце, на північ—сонце, на захід і схід широкі, грайливі пасма привітного сонця. І люди—маленькі-маленькі пухнаті зайчики—не помічають його. Вони знають і бачать, що „сонце зійшло“, бачать, як воно „заходить“ і знають, що завтра сонце неодмінно зійде. Тільки вони не радіють йому: до сходу сонця хапаються, благають, щоб воно десь більше забарилося, до заходу хапаються ще більше. Вони власне хочуть, щоб сонце раз зійшло і вже ніколи не сідало. Не люблять сонця ці дрібні пухнаті зайчики-люди, не шкодують його, не дбають про його спочинок.

І, як водиться: край села над глибокою яругою стоїть чи певніше вже зовсім похилилася старенька хатина. Навколо зовсім порожньо: ні тинів, ні будівель, але є маленький хлівчик і такий же вишневий садочок. Маленький, старенький і на кору миршавий, а на гілля

тиркавий. Словом він подібний до тисяч, до десятків тисяч маленьких садочків на Україні: („хрущі над вишнями гудуть“.) Але мати не жде тут вечері. Маленька жіночка, сіренька, старенька мишка часто трівожно вибігає з перекошених дверей хатини й, полохливо плутаючись в густому шпориші, біжить до хлівчика. Її маленьке лихом загострене лице подібне до перепеченої в густих зморшках картоплинки, а маленькі сині очі бігають лякливо, як у спійманої мишки. Від неї пахне звичайним попелом черени (між іншим: зовсім не вірно, що від селян пахне чорним хлібом і кізяками), ще пахне потом, але не тим, що як думають від нього треба затикати носа: в'їдливим потом немитого мужика. Від неї пахне потом тисячоліть, — ще від сарматів, половців, татар... Потом магнатського фільварку, гетьманської неволі й царської панщини. І піт той солодкий, запашний, бо в йому — сонце й чесна праця.

Маленька залякана (спіймана) мишка вбігає до хлівчика й боязко нахилється до невеличкої тваринки, білої від народження й чорної від її улюблених звичаїв.

Тваринка немітно поводить своїм п'ятачком, стріпує вухами й так безпомічно про щось благає. Попельнаста мишка стає до неї на коліна й починає чухати їй маленьке черево.

Тваринка, проти звичайного, незадоволено соває ногами, знову крутить головою й намагається неодмінно звестись.

Мишка трошки одсовується, пильно дивиться в заплющені очі тваринки й зовсім не дихає. Вона бажає, щоб підсвинок підвівся, допомагає йому, але маленька тваринка ще робить нетерпляче зусилля звестись, простягає ноги й болісно простогнавши — мертво одкидає голову.

Мишка довго стоїть на колінах, нахилившись до тваринки, хочеться їй щось вимовити, але така несподіванка скувала її тоненькі й нерівні, як у вузликах ниточки, уста й одібрала голос. Та нарешті вона перемагає перші хвилювання, нахилється ближче до тваринки й тоді чути тяжке голосіння:

— Сини ж мої, сини. На кого ж ви покинули мене стару? Куди ж я схилю свою сиву голову? Куди ж я піду, та куди й полину?

І тоді навколо носиться болючий плач, летять слова благання від перекошених дверей до хлівчика й, десь заплутавшись у густому шпориші, падають, як і стара попельнаста мишка.

Вона припала до маленького черевця й так уважно чує його. Маленька тваринка вже не протестує, але й звичайної радості й задоволення теж не виявляє. Мовчить одкинувши голову й трохи ошкіривши гострі й рідкі іклясті зуби.

На подвір'ї тонко забрязчало маленьке собача. („Без собаки ж не можна, а ця менше харчу потребує“ — хвалилася бабуся) й наче просто з яруги до хатини підвелася висока постать.

Вона дуже поспішала й, не озираючись, просто пішла до дверей. Собача трівожно дзенчало до самого порога, й коли постать захова-лася в хаті, — воно сперлося на сухі передні лапки, звикло підгорнуло під себе миршавого хвоста і в чеканні сіло перед дверима.

Велика постать залишила сірий клунок у хаті й вийшла трохи незадоволена чи стурбована, шукаючи когось очима. Зате собача лишилося очевидно цілком задоволене, але розгніване на те, що постать жодної уваги не звернула на нього — воно підняло свого забовтаного, в реп'яхах хвоста й ще настирливіше задзеленчало, густо й закотисто.

Від хлівчика почувся знову стогін мишки, й висока постать хутко кинулася в тому напрямкові.

— Мамо! Мамо, вставайте — узяв він її за плечі й одразу поставив на ноги.

— Сину мій, Дем'яне! Спасибі тобі! Я вже думала, що й не встану звідци, — і вона тремтячими руками любовно з помітним острахом обнімала сина.

— Ну, як же ти, з вармії? Зовсім уже? Чи ні?

— Зовсім, мамо. Вже зовсім, — повторив він.

— Зовсім. А я вже думала, що сама й закацюбну тут. Вже там і дощечок на домовинку собі... Вже й сорочку випрала. Сусід просила...

— Та що ви, мамо. Жити ще будемо. Ходімо в хату. Чого це ви про смерть здумали? Хай їй!

— Нещастя-ж таке, сину. Думала: вигоду, з'їдуться хлопці, заріжу, а воно таке тобі!..

Вона знову стала подібна до мишки й, нахилившись, з сумом дивилася на дрібненьке миршаве поросся.

— Ходімо, мамо... Пусте, наживемо якимось...

— А про Микиту ти нічого не чув? Де то він побирається, дитина моя? А може вже й... і вона не доказала.

— Ні, мамо, не чув. Не зустрічав...

— Е, чує моя голівонька, що немає його вже... Немає мого орлика сизого. Не дождати мені вже, — і вона заплакала.

— Ворожка казала — смерть буде в домі й радість буде... Угадала, як у око вліпила...

Дем'ян узяв матір під вузеньку, висохлу й подібну тепер до перегнутої драбини спину й потихеньку повів її до хати.

— А може, мамо... Може він ще десь є. Я ж був у армії... Хіба ж там багато побачиш. Все за одним та за одним...

Мишка нарешті перестає схлипувати, якимось особливо старанно витирається дрібненьким кулачком і рівно йде за сином... Вона цупко тримає його руку й пильно заглядає в лице.

— Виріс ти, Дем'яне, як! Ну чисто ж покійний батько, мов викапаний. Чисто-ж він, — говорить мати й не зрозуміти її, — радіє вона чи журиться з того.

Дем'янові згадується далеке дитинство. Завод, батько, війна, листи до батька й коротке повідомлення сільського старости про те, що Харлампія Неживого забито десь у далеких чужих Карпатах. Тоді тяжко плакала мати, а він і Микита обидва ще зовсім підлітки, тишили її й обіцяли заробляти сами. За цим: завод, надмірно важка праця. Він був старший і тому мав заробляти сам, бо Микита ходив ще до школи. Давно, так давно було все це. Революція прийшла вихрасто. Завихрила, закрутила. Дем'ян одразу кинув станок і пішов в революцію. Довго, далеко, втомно було. Але він завжди мовчав, бо революція для людей має два закони: повну відданість їй і міцні нерви. І хто не виконує цього, хто галасує й кидається, той нагадає kota в лантусі, той не вірить в глибину її невтомної, незламної ходи — той її ворог.

Обоє входять до хати. Стара мати помітно хвилюється, плаче, але вона йде твердо, продимає кінець столу лаву й тягне туди задумливого Дем'яна.

— Сідай, синочку, сідай отут... Дожидала-ж вас, діти... Вона ще шаркає по лаві шаршавою, спрацьованою рукою й садить сина.

— А я думала вигоду. Повертаються таки хлопці — заколемо та й буде...

— А, не сумуйте, мамо. Знайдемо, якщо треба буде...

— А що ж, Дем'янку, як війна? Вже хіба замирилися? — перепитує його мати.

І дивиться вона на його уважно й у її погляді глибоко заховано недовіря чи сполох.

— Замирилися, мамо. Немає війни, та щось там Польща хоче, щоб панщина знову була. Знову там щось видумує.

Мати не зводить з його маленьких, схожих на сині висхлі тернинки, зляканих очей й знову тривожно питає:

— То, значить, буде ще війна? Тебе знову не буде? Підеш. Я знаю — закінчує мати сумно й близько-близько нахилиється до сина.

— Ще й похвалялися... З лісу, переказували на волость, що всіх, хто в червоній вармії, значить, і хто хоч трохи більшовик, так сплять, о, — закінчує мати й не одриває очей від мужнього, трохи стомленого Дем'янового обличчя.

— Хто ж, мамо, це так похваляється?

— Січовий отаман, Кадило, — серйозно дивлячись синові просто в очі, й не одриваючи з нього погляду, говорить мишка. — Петро Кадило, — знаєш із Лебедевих хуторів, що землю нашу колись орендував. У нас півсела пішло до нього... Хазяїн, кажуть...

— Пусте, матусю, — сміється Дем'ян. Я вже чув про цю січ, пусте, — заспокоював її син.

Він бере її за схудлі, сухі, як система палічок, рамена й легко обнімає:

— Не бійтеся, мамо. Страшніших бачили, а це іграшки. Нехай побавляться, коли не мають чого робити.

— Вони приїздили вночі сюди, — боязко промовляє мати й помітно, що вона чогось йому не договорує.

— То й що ж?

Мати трохи відступається назад, сухі тернинки вкриваються прозорою вохкістю й вона ледве промовляє.

— До нас оце мало не що-ночі приїздили. Питали мене, чи ти вже дома. Прочули яюсь, чи що...

Дем'ян обнімає матір й заспокоююче коротко одповідає.

— Переїдемо, мамо, до другого села. Мене призначено туди на роботу.

Мати ще більше хвилюється, боязко сахається цієї думки й жадібно, прощально яюсь бігає по хаті двома маленькими вогкими тернинками. Їй напевне боляче думати про те, щоб кидати старе кубло й кудись переїздити.

— А це ж далеко, Дем'яне? Чи ж зможу я хоч навідуватися сюди, — питає вона боязко.

— Ні, це зовсім близько. Там он за горою... Степанівка...

Дем'ян повагом обертається до вікна, але мати, ніби зачувши в його словах яюсь небезпеку, швидко кидається вперед сина й одразу ж жахливо відступає.

— Січ їде! Січ! — перелякано гукає вона й вже зовсім винувато поспішно додає.

— Вони до нас тепер заїздять що-дня. Волость далеко, не боються, кляті...

Дем'ян, не хапаючись, уважно розглядає у вікно п'ятьох верховців, що швидко виїздять із ярка просто до хати, велить матері стати в найнебезпечніший куток, а сам здійсмає з гака рушницю й спокійно стає між двох вікон.

Мати покійно ховається в глухий куток, знадвору вже виразно чути рясний тупіт двадцяти кінських ніг, а Дем'ян стоїть з рушницею наготові й спокійно чекає на січовиків.

III

Микола Іщенко з великою обережністю бере пучки очерету й, одхилиючи їх набік, нечутно підходить до річки.

За ним звиклою ходою контрабандиста ступає сержант. Він мовчить і увесь час тримається від Іщенка кроків на три назад. І, як вони, пройшовши трохи, зупиняються — тоді стає зовсім тихо: на зорі все спить і навіть високий очерет не хиле ніжно своїх пухких, наче в білій паморозі великих куниць. Спить радянський беріг й все спить позаду.

Сержант видимо нетерпеливиться, поспішає й починає підганяти Миколу. Того нервує його гарячка, він дратується, дужче шарпає густий очерет і його різкий тріск виривається з-під ніг і летить на воду. А вона тече тихо, завертає в маленькі затоки, забирає дрібне сухе гіллячко й силується погнати його із собою.

Десь вже прокинулась рання весела очеретянка й довго й настирливо скрекоче:

— Скрипу, скрипу, скрипу-чик
Скрипу, скрипу, скрипу-чик...

Іноді на рівну ледве ясніючу рівнину води спрожога виплесне маленька рибка й, тікаючи від гострозубої швидкої щуки, весело покотиться на поверхні, в густий очерет.

— Ще далеко до броду? — питає пошепки Іщенко. І голос його теж скрипучий від втоми чи незадоволення.

— Ось зараз. Треба, пане, дуже обережно.

Сержант тепер виходить сам наперед, а Микола лишається позаду. Поляк витягає з кобури пістоля й, тримаючи його в руці, вони ледве, ледве посуваються. Стежки вже давно немає і в густому очереті видно тільки кілька поодиноких людських слідів.

— Тут оце просто — їхня вартівня. Зразу ж на тім боці, — пошепки повідомляє поляк.

— Треба трохи ліворуч, тут буде зовсім безпечно. Ви документа потрібного маєте?

— Все маю, ведіть швидче, — бере нетерплячка Миколу.

Він яюсь увесь підтягається, оживає й помітно хвилюється. Микола пробує часто помацки на собі чужу, добре приправлену бороду, перевіряє в останні документи й тихо шепоче:

— Микола Харитонович Іщенко... Військовополонений. Був у Німеччині. Берлін, Гамбург... Ляйпціг... За цим він поспішно вимовляє кілька завчених німецькою мовою речень й хапається за сержантом.

Знайдена вузька стежка, як тонким мотузком, перерізує високу стіну очерету, спускається кудись вниз і ось вже доходить кінця.

— Тут брід... Треба йти до половини просто, потому звернути ліворуч. Коли помітять і будуть стріляти — назад не повертайте...

— Знаю, — впевнено кидає Микола й обережно присідає, щоб краще перевірити, чи не вартує їх хто з того боку.

На радянському боці зовсім спокійно Праворуч в очереті безперервно чомусь так тривожно скрипить очеретянка й просто тут весело й часто рівними колами грайно плескає риба.

— Ну, щастя вам матка божа,— зовсім тихо промовляє сержант, прощаючись.— Я буду сидіти тут в очереті аж доки ви перейдете брід...

— Бач і забув, а куди ж тоді? Праворуч, ліворуч? — заклопотано запитує Микола.

— Просто, просто. Бачите он той лісок, що темніє? Так просто до ліска, а там під ним наша людина. Вам же пан Дятлович казав?

— Добре, знаю тепер. Прощайте...

Микола обережно ступає в воду. Сержант чує, як він прискорено та важко дихає й силує себе заспокоїти.

Поляк трохи одбігає стежкою туди, звідки вони прийшли й тихо засідає з рушницею напоготові. До його вух долітає від Миколи ледве чутне хлюпання води й крізь рідкий очерет йому видно його велику, зігнуту над саму воду, постать. Ось Микола вже добрів половини ріки. Нерішуче зупинився, трохи повернув праворуч і ступив далі. Але за цим Іщенко боязко смикнувся назад і зовсім виразно брьохнув.

Сержант голосно цикнув і, хоч до Миколи напевне нічого не було чути,— незадоволено прошипів:

— Ліворуч, ліворуч мерщій! Потонете... Ліворуч!

Але він швидко переконався, що Микола дійсно не почув його, злякано змовк, а Іщенко хутко сам зрозумів свою небезпеку й повернув убік.

Мокра аж по саму голову й вкрай розгублена Миколина постать маячила серед вузької ріки й, спинившись мов скам'яніла — нікуди не рухалася.

Сержант живо підвівся на ноги й, бажаючи допомогти якось Іщенкові — зробив кілька різких кроків наперед. Але він враз же зупинився й не виконав свого наміру.

На протилежному березі, виразно й близько, просто біля радянської вартівні загупали важкі кроки. Далі ті кроки стихли, й до звичних лавити найдрібніший шерех сержантових вух долітали тільки незначні уривки обережної ходи радянського чатового.

Було ясно: звідти почули й тепер хтось ішов, щоб уважно перевірити кордон і брід.

Поляк боязко глянув на Миколу й трохи заспокоївся. Над водою сиділа низько його кругла голова. Вона рухалася й видно було посувалася на той бік обережно й прискорено.

Але кроки з того боку ставали все виразнішими й тепер було зовсім вже ясно, що вартовий почув щось непевне й поспішає сюди.

Сержант захвилювався. Він згадав кілька необхідних за таких умов засобів, щоб не зірвати переправи й раптом підвівся. Вирішення його було дуже просте: підвестися і неодмінно уникаючи пострілів, виразно, швидко пробігти очеретом в протилежний бік від Миколи. Вартовий зверне увагу на його, а тимчасом Микола зможе перейти очерет і, користуючись із замішання чи зверненої уваги вартового на інше — щасливо перебіжить до ліска.

Сержант ще якусь хвилину уважно слухав і чекав, і як переконався, що вартовий вже порівнявся з ним, він почав помалу шарудіти очеретом і все відходити праворуч. Кроки на другому боці раптом стихли: очевидно, звідти хтось стежив за сержантом, чи вже надібав його й націляв тепер рушницею.

Сержант одразу схоплюється, швидко досягає вузької стежки в очереті й починає бігти.

— Хто? хто? — трівожно долітає з того боку, але сержант уже впав на стежку й пильно прислухається.

Радянський вартовий певне трохи простояв і, щось вирішивши, пішов. Сержант добре чує його обережні кроки й ще обережніший шелест очерету. Він тепер рачкує зовсім тихо й силується переконати радянського вартового, що він помилився, що в очереті була не людина.

— Що за чорт? — незадоволено й трохи здивовано долітає з того боку.

Поляк знову стає на ноги й хоч ступає тепер надто обережно, але, переконаний, що Микола вже дістався другого берега, — силкується іти як мога швидче. Він добре чув, що по тім боці стежать за його кроками, що вони поспішають не відстати і як звідти за тими кроками зовсім виразно долітало кілька голосів.

Але за ними сержант почув ще виразніше трівожний поклик звідти, де зараз мав бути Микола Іщенко. Хутко за тим покликом, зовсім несподівано й голосно розляглося кілька рушничних пострілів.

Сержант голосно лається, підводить рушницю й теж стріляє туди, звідки чується тиха розмова.

Йому одразу ж відповідає кілька дружних рушниць і поляк, що є сили, пускається навтіки.

Кулі рясно хльоскають в очереті, з тонким голодним тінканням випережають сержанта й летять далі, до лісу.

Сержант хутко перебігає густим гнучким верболозом і незабаром досягає безпечного лісу.

На радянському кордоні стрілянина швидко вщухла зовсім, а небо на сході зарожівіло й поїнялося все світлою полудою.

— Що ж із ним? Хіба таки впіймали? — губиться в здогадах сержант, але він досить швидко забуває про це й зовсім спокійний лягає спати.

— Е, та чорт по-йому, хіба їх мало понаходило сюди. Не поляк же він, — переконує він себе й за цим швидко та міцно засинає.

Микола Іщенко перебрів невеличку річку й непомічений радянською сторожею поминув густий на узбережжі очерет.

Далі він хутко вийшов на галявину й обережно присів у густих кущах осітягу. Праворуч він виразно почув якісь кроки, що наближалися, й мав неодмінно зачекати й перевірити. Далі кроки ті змовкли, а їм у відповідь почувся шелест й ще виразніші кроки з польського берега. За ними враз долетів з того боку хрясткий лемент сушого очерету під чиймись ногами й ті кроки, що прямували до Миколи, раптом повернули назад.

Користуючись з цього, Іщенко підвівся, вийшов із-за-кущів і швидко пішов просто на ліс. Навколо ще було досить темно й так тихо, що найобережніші кроки його здавалися йому за гарматні вибухи. Але Микола не зважав на це й поспішав. Тепер опанувала єдина думка: дістатися до лісу, неодмінно перейти цю галявину, а там він знайде, кого слід і той його одразу переправить, куди потрібно.

Позад Іщенка чулися трівожні постріли й, простуючи на ліс, Микола добре розрізняв, коли стріляв сержант, а коли відповідали йому з радянського берега.

Навколо здійснювалася густа тривога, треба було вспішати й неодмінно досягти безпечного місця.

Темна стіна лісу з кожною хвилиною підходила до Іщенка все ближче й, як почувлися нові, вже з другого боку, постріли, він забув про небезпеку й швидко побіг, вимахуючи довгими ногами й нагло порушуючи тишу. Не пробіг Микола так і кількох хвилин, як праворуч

від його у високій траві щось виразно зашаруділо й важко тупнуло. Він зупинився й, оглянувшись, що було духу — простягся до лісу. На галявині, зовсім недалеко, Микола помітив важку постать. Вона захоплено над чимсь вовтузилася й, уздрівши його, невиразно сколихнулася у темряві й, мабуть лагодячись хутко звестися на ноги, широко махнула руками. По цьому Микола виразно почув кінський тупіт, а слідом за ним зовсім близько гострий неприємний постріл. Куля дзінкнула десь вище від голови й пішла далі. Від пострілу задрожали легкі срібні листки осики й згубили по кілька крапель важкої роси. Десь зовсім близько залопотав великими крильми сполоханий пострілом птах і навіть змовкла на момент настирлива очеретянка.

Микола підвівся на ноги й швидко перебіг останній шматок галявини. Він зараз стояв уже в лісі й пильно прислухався до кінського тупоту, що помітно наближався й дуже непокоїв його. Тепер Іщенко міг вже добре розрізнити неголосну розмову й те, що верховців було кілька. Микола тут же зрозумів, що вони їхали просто на нього й вагався, не знаючи, що йому робити. Боячись іти далі, щоб бува його не помітили верховці, — Іщенко вирішив залишитись тут. Він хутко знайшов найгустіші кущі й обережно залізши туди, припав до землі. Тепер верховців та їхню розмову було чути зовсім добре.

— Мені почулися чийсь кроки, розрізнув Микола страшні слова. Здається від річки хтось сюди перебіг, — ясно долетів справедливий здогад одного з прикордонників.

Микола ще пильніше прилип до вогкої землі й хоча кіннотчики не знали певно про його й були ще досить далеко, силував себе навіть не дихати. Мокрий одяг неприємним холодом обліпав його тіло й мабуть через це Миколі нестерпно кортіло кашляти. Він немилосердно кусав губи, язика й що було сили, боровся з цим бажанням, не гублячи й на один момент звязку з тими, хто їхав, щоб напевне заарештувати його й забрати до вартівні.

— Тю - тю - тю - тю - тю - тю - гав, — почулося звідти. — Так ось який це контрабандист! — вигукнув той самий голос.

Хтось поспішно схопився на галявині і гостро та часто шавкаючи у висхлій траві ногами, біг у напрямку до Миколи. У слід цьому шавканню вилетіла добродушна лайка й закотистий молодий регіт.

Коні враз зупинилися, по тому загупали знову, але їхній тупіт став поволі затихати й віддалявся все помітніше.

Близько до Миколи на галявинці сидів великий чорний пес і, вивуючи рожевого язика, смачно облизувався.

— Милый, собачко, — протяг до його з глибокою вдячністю Іщенко.

Пес ошкірив до його великі зуби і незадоволено й низько загавчав.

Боячись викликати нове підозріння, Микола раптом онімів, а пес небаром підібрав великого чистого, як нехворощана мітла, хвоста, й одразу ж зник між густими кущами.

Тоді Іщенко хутко підвівся й, ще раз озирнувшись та прислухавшись, — що було сили пішов лісом — часто озираючись і дотримуючись найбільшої обережності.

Коли він перейшов ліс і вже зближувався до невеличкої, зовсім подібної до пустки хатини, небо густо заливалося ніжною позолотою ранку й ніч тікала через степи в ліс, що лишився йому позаду й чорнів пащею якоїсь велетенської, передісторичної тварини.

IV

Над вечір другого дня біля похилої хатини Неживого зупинилася селянська повозка. З неї не хапаючись, повагом звелася висока постава селянина. Він не поспішаючи прикрутив до ручиці віжки, невдоволено цвйохнув батою і, звертаючись до зачинених дверей і вікон, дратівливо гукнув:

— Ей, там! Поснули?.. Нерано вже. Смеркне, то на смерть не поїду.

Але в хаті ніхто не спав. Дем'ян з матір'ю були давно наготові й збирали вже останнє ганчір'я. Мати пильно обдивлялася кожний закуток хати, пильнуючи чогось не забути й так промовляла до сина:

— Поїду. Хіба мені не однаково. Де ти будеш, там буде й моя хата. Поїду, синочку, — говорила вона, але в голосі і в її руках яскраво виявлявся неспокій.

— Здається, все, — озирнув Дем'ян зовсім голу хатину. Він одразу взяв усе барахло на оберемок і поніс на повозку. За ним, швидко дивлячись, вийшла мати й почала вмощуватися на задкові.

Селянин стояв мовчки й дуже уважно крутив „овечу ніжку“ з товстого жовтого паперу „Роста“. Але ось мати швидко підхопилася з повозки й знову побігла до хати.

— Чого ви, мамо? Там я все забрав...

— Кухлятко, сину, забула. Там таке маленьке — кинула вона й сховалася в сінях.

За хвилину мати вибігла з хати, тримаючи в руках вищерблене до половини маленьке череп'яне кухля.

— В хазяйстві все пригодиться — промовила немов виправдуючись стара до сина, ладнаючи недобитий черепок на дні иржавої цеберки.

Дем'ян тепло посміхнувся й не одповів їй нічого. Він тепер стояв поруч з високим чорним селянином й про щось уважно розмовляв. Той слухав його, покручував головою й не переставав виводити на піску вишневим сучкуватим пужалном якихсь нескладних визерунків.

— Уже, — коротко, трохи винувано промовила мати й зовсім вмостилася на задкові.

— Ньо! Соб - соб — смикнув віжками „дядько“. Кінь легко пішов на шлях у глибокий вибалок. За ним, пильнуючи не відстати, пішов високий селянин та Дем'ян. Вони рухалися тепер більш мовчки й тільки час від часу дядько гостро ляскав ремінним батою й гнівно погукував:

— Ньо, лиска! Не рано вже. Ньо, старенька.

Лиска щулила вуха, нетерпляче покручувала коротким хвостом і поволі тупала під некруту гору.

Стара бабуся часто озиралася до покинутої оселі, неголосно схлипувала й сухим кулачком протирила маленькі заплакані очі.

— Ну чого вам? — не витримав Дем'ян. — Чого ви плачете?

— Увесь же свій вік тут поклада, синочку мій. Увесь свій вік...

Вона брала в тремтязі пучки кінчик білої хустини, що не туго обнімав її суху, як грушина, шию й часто тулила його до очей.

— Будете навідуватись. Ми недалеко їдемо, я ж вам говорив, — промовляв до старої Дем'ян. — Тут - же зовсім близько... А може ще коли й знову повернемося сюди... Чого вам плакати? — заспокоював її син.

І як мати стихала, Дем'ян знову наганяв високого дядька й, про щось розмовляючи, ішов з ним поруч.

Не минуло, мабуть, ще й двох годин, як повозка рушила з місця, а вони вже під'їздили до Степанівки. Село це виходило одним причілком в поле й далі раптом зникало, немов провалювалося в глибоку

вибоїну. Із степу до села здалеку йшли негусті телеграфні стовпи. Вони рівно поп'ялися на гору, впали в провалля за нею й, десь виринувши з глибокої балки, ховалися вже за першими оселями у вузьких вуличках. Край села — розсілися широкі громадські магазей, біля їх, мов на варті, стояло три шестиперих присадкуватих млини й за ними вже — низенькі чепурні за суворими насупленими острішками — хати.

— Та чужа ж чужина. Ні душечки рідної — простогнала бабуся, озираючись навколо, як тільки вони в'їхали в село. Але її очі не довго бігали по чужих причілках і одірвалися від них. Погляд її надовго зупиняється ца Дем'янові.

А він, спокійний і міцний, рівно несе непокриту, кудлату голову й нагадує матері про далеку милу молодість.

— Ну, чисто ж Харлампій — згадує старенька чоловіка.

— І хода велика та дужа й на зріст високий, як і покійник був. — І голова велика та кругла. Ну, чисто ж Харлампій, чисто ж він, — тішиться мати.

І як вони проминули стару „волесть“, — і за нею виїхали на горбочок, повозка повернула праворуч і зупинилася в першому провулкуві.

— Оце тут, мамо. Можна вставати.

Мати кречучи злізла з повозки і, як глянула на подвір'я й озирнулася навколо — вона помітно повеселішала.

— Ну, це й добре. Од нас так далеко був божий дом, а тут до його з цапову бороду — і за цим мати задоволено показала на стару, облізлу од віку церкву.

Дем'ян їй нічого не відповів і тільки, як і попереду, нахилився до клунків і ледве помітно всміхнувся.

Дем'ян легко зніс до хати всі речі, відпустив селянина й, трохи заклопотаний, вийшов на подвір'я. Він уважно, хазяйським оком обдивився все й тоді вже повернув до матері.

— Мені треба зараз піти, — промовив Дем'ян задумливо й не знати до кого і не чекаючи матеріної поради чи відповіді вийшов з хати й пішов за ворота.

— Ти ж не довго, синочку, — ще повторила своє прохання стара, як виходив Дем'ян, але він і тепер не почув її.

Мати пожурилася трохи з його заклопотаности, поохала, позідхала й стомившись — сіла.

Вона сиділа того вечора дуже довго, слухала, як далеко за селом одлітали повільні вдари старого дзвону, часто та голосно позіхала й похапливо хрестила рота, все щось до себе шепочучи.

З далеких гір, що облягали село зі сходу, помітно вже злавив густий присмерк, ніч заходила широко й мабуть хапалася як мога швидче вкрити стару стомлену землю.

Дем'ян дійшов край високої кручі, що виходила гострим шпилем на село, побачив його одразу все й трохи пристояв. З гори йому було добре видно народній будинок, рясні, мов копиці в степах, хатки в кудлатих деревах і далеко за село, під темну гору — синів великий ліс.

Народній будинок, куди зараз оце прямував Дем'ян, широко відкинув двоє рожевих крил і так завмер. За ним безкінечно далеко, вуличками, як степові обніжки, розбіглося на всі боки старе село й одним своїм кінцем зупинилося над річкою. Його останні чепурні хатки ніби аж поперехилилися в прозору воду тихої ріки й, задоволені з себе, милувалися своїми зменшеними у воді відбитками.

Навколо панувала неймовірна тиша. Сонце поволі сідало за низькими широкими луками й все гапувало в принадну, м'яку позолоту

вечора. За рікою рівно й невисоко знялася довга гребля й десь далеко втонула в золотих кучерях низьких верб. На високій гатці видно було млин. Його велике, чорне од віку колесо оберталося якимось особливо поважно, тихий спад води утворював журну, надто ваблючу музику, яка далеко розносилася селом і здавалося тільки доповнювала пануючий навколо спокій. Ще десь на луках здіймали гелгет ватаги неспокійних гусей, вузькою греблею в клубах пороху додому вертала велика отара, й давно немитий, замурзаний чабан голосно виляскував батоном. Словом це було одно з тих українських сіл, де поруч з мирною ідилією з вівцями й гусьми, були ще ліси, а в тих лісах переховувалися німі люди. Вони носили тоді під пахвами засмальцьовані куцаки й, не тямлячи добре до чого й за що, ставили за кожним деревом смерть. Билися вони особливо люто й не хоробро, а по-звіриному хижо, але якщо траплялося їм втрачати хоч на одну годину острішки своїх хат — враз розбігалися.

Дем'ян мовчки дивився на далекий синій ліс і думав про отамана Кадила. Це того самого Кадила, що жив на Лебедевих хуторах і славився колись багатцем на всю волесть. Дем'ян добре знав його, знав його синів і знав найменшого з них — Петра. Він бачився з ним за все своє життя тільки тричі. Перший раз тоді, коли Дем'ян ходив собі по паспорті й зовсім несподівано зустрів його у старій волості. Петро Кадило був тоді ще зовсім молодою людиною. Він вчився десь в Ростові в морській школі й разом з дорогими чорними штанями, носив ще такий же дорогий чорний морський бушлат і на плечіх надто великі дешевого золота пагони чи еполети. Кадило приїздив тоді на різдвяну перерву й, не чуючи під собою ніг, він гасав по волості, непростено відвідував школи й невтомно, цілими днями, літав, задравши голову, по базарі. За ним черідкою увивалися попівни, дяківни їм заздрили, а наївні сільські вчительки поштиво давали Кадилові дорогу й привітно до його всміхалися. Другого разу Дем'ян зустрів Кадила тоді, коли коротко панували денікінці й з дня на день очікували проти себе повстання. Дем'ян ішов до міста за негайними директивами про повстання й по дорозі зустрів Кадила. Він не мав уже на плечіх чорного бушлата й також не мав яскравих дешевого золота погонів чи еполет. Петро Кадило гордовито й рівно ніс на плечіх по одному з зірочкою й прошвою погону й тепер вже величався паном офіцером славної своїми грабунками та вбивствами добровольчеської армії. І якщо двохгодинну стрілянину поміж п'ятьома й одним можна вважати теж за зустріч — третій раз вони зустрілися вчора. І тільки вчора Дем'ян широко пожалкував, що втримав своє бажання за другою зустріччю з Кадилом і там, край села, у важких жовтих пісках не поховав навіки сьогоднішнього отамана.

Але в лісі були не тільки Кадили. Дем'ян знав з них, мабуть, багатьох, бо вчора між п'ятьох, що приїздили до його хати, він помітив Дмитра Вовка. Це того самого Вовка, що виріс, як і Дем'ян, в чужих кошарах і що довго був йому за найкращого товариша. Учора Дмитро довів, що він з них був найзавзятішим і, щоб пригадати йому своє товаришування, Дем'ян учора ж підтвердив своє вміння бити з рушниці без похибки. В той час, як чотирі останніх з січовиків стояли за пригірком і боязко озиралися й прислуховувалися чи їх пострілів ще не почули з волревкому, Дмитро Вовк узяв рушницю до плеча й настирливо, не боячись Дем'янового меткого ока й гвинтовки, поліз до хати. Він надзвичайно пильно стежив вікна й намагався неодмінно поцілити в постать, що зрідка блимала за вікнами в хатині.

Дем'ян помітив це, перестав стріляти, підпустив Вовка метрів на п'ятдесят, хутко вийшов до сіней і, непомітно одхиливши трохи двері, націлився. Цівка його рушниці лежала просто на низькому лобі Вовка, в цівці вже була тонка куля, й товстий Дем'янів палець спокійно лежав на чутливому цінгелі рушниці. Але, прицілившись, Дем'ян не притиснув одразу цінгеля, як можна було сподіватися, а, заждавши якусь хвилину, він повів „мушкою“ трохи вбік і тоді тільки вистрелив.

За пригінком боляче шарпнулася Вовкова постать, важко скотилася вниз і, залишивши рушницю, — побігла. Дмитро біг до своїх. Дем'ян бачив, як йому бовталася перебита рука й виразно чув смертельний Вовків крик. Тоді ще десь дочулася стрілянина, й лісовики, втративши двох вояків, втекли в напрямку лісу.

Дем'ян щасливо врятувався, але це певно мало його тішило. Цілих дві години він, як голодний кіт мишу, пильнував з-за вікна Петра Кадила й, виявилось, зовсім даремно. Той був надто обережний і, як зупинив коня за пригінком, зачувши перший постріл з хати, то так і простояв там доти, аж доки й втекли вони з двома пораненими.

— Але ми ще, мабуть, зустрінемося — вимовив зараз Дем'ян до себе й це, здається, трохи заспокоїло його. Він зійшов з горбка й тихою зовсім безлюдною вуличкою пішов до центру. З голови йому не йшла думка про Дмитра Вовка, а бажання побачити його, поговорити, розпитати: чому пішов туди, як це трапилося, билось в груди безнадією й повертало думки до розмов про Степанівку, куди він зараз приїхав працювати. Грабіж, насильства, незаконні арешти, все траплялося тут і все могло ще трапитися. Принаймні, коли він, одержавши призначення, розмовляв учора з керовниками повіту, вони йому просто сказали:

— Там нам необхідна хоч одна людина, на яку ми можемо цілком покласти. Ми їх знаємо майже всіх, але цілком вірити не можемо майже ні одному. Поїдьте, попрацюйте й може ви нас переконаєте.

Крім цього, Дем'яна старанно поінформували й попередили про банду Кадила й про особливо жорстокого осаула Дмитра Вовка. Пригадавши про останнє тепер, Дем'ян широко всміхнувся й ніби ще раз яскраво почув вчорашнє смертельне Вовкове скавучання, він уявив його покинуту на горбку рушницю й перебиту Вовкову руку. Дем'ян думав про ці інформації й про невідомих йому степанівців. Він добре розумів, яких труднощів буде коштувати загнуждати вісімнадцять-двадцять чоловік, які всім порядкували у Степанівці, добре знав, що найважче буде знайти серед них кількох перших товаришів, саме тих, хто піде за ним, хто повірить йому, але це не лякало його. В ті роки мало доводилося братися до справи, знаючи про її переможні наслідки, бо тих, хто брався, була колосальна меншість, а перешкоди сповнювали геть чисто все життя. Зате ж кожний, хто брався до справи, був твердо переконаний сам, вірив, горів і огонь той розтоплював найтовщу кригу й творив просто дива. Але ні про огонь, ні про якісь особливі дива Дем'ян зараз не думав. В зношеній трофейній англійського сукна гімнастюрці, в кашкеті, приплюснутому із зламаним посередині козирком, в надмірно великих ботинках австрійського зразка й полинялих обмотках ішов він спокійною ходою й тихо виводив на свист якусь трохи журну червоноармійську мелодію.

Дем'ян вперше йшов, щоб познайомитися з місцевими робітниками й тепер поспішав, бо тиха ніч поволеньки випихала на захід задумливий вечір й ось-ось лагодилася стусонуту його в-останнє, щоб раптом заходитися біля золотого мережева неба.

Дем'ян не поспішаючи поминув сліпі ще низенькі хати, вузеньку, як обніжок вуличку, прямуючи до нарбудинку й вийшов на якийсь великий майдан. Він озирнувся й, побачивши праворуч від себе цегельне помешкання, не розмірковуючи більше, повернув туди.

— Волревком — вирішив він і пішов швидче. І, як він став зовсім зближатися до помешкання, з темряви його коридору назустріч Дем'янові поспішно вийшло двоє озброєних гвинтовками. Вони зробили кілька кроків, підвели свої гвинтовки й один з них голосно вигукнув:

— Руки вгору!

Дем'ян одразу зупинився. Але вражений також несподіванкою, він не виконав наказу, бо права рука звисала рівно за його струнким тілом, а ліва, як була в кешені, так і залишилася там.

— Руки вгору! — повторила загрозливо людина й один з них націлив гвинтовку просто на Неживого.

Дем'ян стояв трохи розгублений, але він не рухався з місця й все не здіймав рук. Тільки ліва з них сама якось вилізла з кешені й безсило почепилася на червоноармійському паскові та думки раптом скакнули до мандата Повітревкому про уповноваження на Степанівський волревком і одразу, в одну мить повернулися до озброєних.

— За нами! — загрожуючи, наказав Дем'янові один з них.

— Я свій — вимовив нарешті Дем'ян це завжди неясне признание.

— Свій? — глузливо повторив його другий. — Свої й коней водять. — У кутузку пожалуйте, а вночі шльопнемо. Свій — зареготав він.

Дем'ян не рухався. Він не вірив, що це були не свої, але вони були в такому рішучому настрої й непримиренній ворожості, що коли б навіть його думки підтвердились, то жодне з'ясування й розмови тут зараз були зайві.

— Де голова волревкому? — спокійно запитав Дем'ян.

— Ми тобі дамо голову, — похвалився йому один з озброєних й широко замірився, зайшовши з потилиці, щоб похастувати Дем'яна прикладом.

— Покинь гвинтовку — владно наказав Дем'ян.

Озброєна людина зрозуміла, що їй зараз забороняли бити прикладом і видимо зовсім неохоче одмовилася виконати свій намір.

— Але ти таки йди за нами, бо дірку зроблю в голові, — наказав він, і як Дем'ян не пішов, вони взяли його під руки й силоміць, штовхаючи й лаючи, потягли в буцугарню.

V

Микола Іщенко поминув останні рідкі дерева лісу й раптом опинився на горбку. Зразу за ним він побачив невеличку вкриту свіжим околотом хатину, за кілька сот кроків видно було другу й трохи праворуч — третю. Просто від Миколи й зразу ж за цими закинутими хатками, наскільки могло сягнути око, — слався рівний степ.

На дворі було вже зовсім видно, хоча сонця ще не було й тільки на обрії в тому місці, де очевидно мало воно з'явитися, високо в небо палав багрянний стовп.

Іщенко уважно оглянув хатки, ще уважніше подивився на далекий в радянську землю шлях, що видавався йому зараз ледве помітним, далеко розтягнутим мотузком, і, щось вирішивши — пішов в напрямку до хаток. Але він ступав тепер нерішуче й, так ніби найстаранніше обмірковуючи й зважуючи кожний свій крок, пильно вдивлявся то в одну то в другу з трьох хаток. Видно було, що він не знав, в яку

саме з них найкраще й найбезпечніше зайти й, порішивши, мабуть, нашвидку, Микола пішов до найближчої. Він підійшов розмірним, спокійним кроком до хатини й зупинившись біля вікна — тричі негolosно стукнув. З хати долетіло поспішне шаркання босих об долівку ніг й за цим ледве чутний хриплий голос:

— Хто тут ходить?

— Пустіть, дядечку. В лісі холодно — промовив Микола, підкреслюючи й виокремлюючи останні слова. Він кинув вікно й хутко підійшов до дверей. За ними почулося помірно нехапливе шарудіння, чути було, як рука якусь хвилину щось настирливо шукала, як знайшла, стихла й як за цим голосно клацнув засов.

Микола одійшов трохи од дверей й став уважно чекати. Він пригадував тепер останні свої розмови з паном Дятловичем, його характеристику цього дядька, й як це не дивно, — забув, що мав дядько відповісти на його пароль. Але розмірковувати було ніколи. Бо враз обережно й тихо сапнули двері й із сіней до Миколи вийшла нестара людина. Вона була простоволоса й, певне, ще невмивана. Борода й цупкий короткий чуб стирчали в неї рівно, як кінський хвіст на одіжній щітці, й коли б вони були не багряно-червоного кольору, його голову трудно було б відрізнити від звичайного сірого їжака. Ні очей, ні брів, ні навіть носа чи рота не можна було відокремити з цього продовгуватого клубка густих і надто гострих шпичаків, що радісно сяли й густо випиналися, здається, навіть з його рота, й з носа.

„З такою звіриною ніде не сховаєшся, — враз боязко подумав Микола й одразу ж зрозумів, що це і є та сама людина, до якої його направляли. Він почував, що далі йому мовчати було неможна, що своїм мовчанням він може викликати в неї підозріння й тільки нашкочить справді, але він не силував себе — слів не було.

— Чого вам тут треба, — пильнуючи найдрібніших рухів Миколиних, вже суворіше спитав багряний чоловік.

— Чи не можна у вас відпочити? В лісі холодно — повторив Микола пароль з новим підкресленням.

Людина ще раз уважно зиркнула на його, пильно зміряла з ніг до голови й ніби трохи незадоволено, але й разом запрошуючи, вимовила:

— Хата велика, будете у нас за гостя.

Микола вмить пригадав відповідь на пароль, скинув кашкета й слухняно пішов за господарем до хати. Тепер не було ніяких сумнівів: він потрапив туди, куди й слід. Тепер справді треба було добре відпочити й зачекати, доки Роман Пилипович, так було звати багряного (дядька) господаря, налагодить все необхідне й відправить його вглиб радянської України.

Роман Пилипович жив сам. Чи лиха недоля, чи може ризикована професія контрабандиста зовсім спорожнили його хату. Піч, припічок і піл були в ній, видимо, давно порожніми. Ніхто не порушував у хаті спокою, ніхто окрім Романа Пилиповича, певне, давно вже не жив тут і тому в хаті лежало повсюди сміття й товсті аж білі шари дрібного пороху.

Роман Пилипович посадив Миколу кінець столу, ще запропонував йому відпочивати, а сам похапливо одвернувся до порога. Микола помітив, як, бризнувши собі кілька разів у лице водою і збаламутивши цим важкий дух давно немитої лаханки, Пилип Романович перехрестив двічі свого низького лоба й важко зіп'явся на полицю.

За хвилину Роман Пилипович уже сидів поруч з Миколою, перед ними стояла пляшка мутно-жовтої самогонки, на столі лежало три огірки та великий окраєць давно спеченого черствого хліба.

Закінчивши сніданок, Роман Пилипович спутив рукав, голосно втерся, ще нашвидку перехрестив лоба й не промовивши жодного слова — швидко зник з хати.

Микола лишився сам і тепер, очікуючи, з чим повернеться господар, поволі, не поспішаючи, оглядав хату.

Збита й забруджена долівка, рудяві витертою глиною стіни, обвисла, мов черево тільної корови, стеля, чорна полиця, зелений мисник, скошені діряві двері і чорний боляче скривлений рот печи, все кричало про нужденне життя Романа Пилиповича, все тут благало про негайний порятунок. Миколі здавалося, що хтось навмисне за спеціальним завданням організував цю нелюдську чорну нору, що єдиною її функцією є слугування темній професії свого господаря й бути тим місцем, де, не зважаючи на близький радянський кордон, жандарська шляхта мала свій вплив і за десятку карбованців орудувала, як циган кіньми, життям цієї темної людини. Важке задушливе повітря мов у погребі і гостра вохкість свідчили про те, що дерев'яні приставні віконіці ніколи тут не одкривалися, а цвіль у кутках й чорні трагічні обриси лиць святих, які сумно дивилися з високого покуття, тільки підтверджували ці правдиві Миколині припущення.

Микола звівся із свого місця й неспокійно підійшов до дверей. Йому, мабуть, хотілося широко відчинити їх і впустити до кімнати хоч трохи свіжого повітря. Але потому, як він обережно переступив поріг і як ще обережніше вийшов до сіней, можна було припустити й про якийсь інше його бажання.

Ну, місце, — промовив він многозначно й незадоволено. — Тут тільки дурень помилиться й не зайде, — вирішив Микола.

Сумлінно слугуючи вже кілька років польській дифензиви й ще сумлінніше й старанніше вивчаючи умови конспірації, Іщенко одразу ж помітив надто примітивну, навіть більше — зовсім підозрілу організацію цього етапного пункту й не без підстав він дуже стрівожився. Готуючись до подорожі, Микола не міг не знати про досвідчену прикордонну радянську варту й тепер, вибігши з хати, він нетерпляче, хвилюючись і виглядаючи, чекав на господаря. І чим довше не з'являвся додому Роман Пилипович, тим більше нервував і хвилювався Микола Іщенко.

Неспокійна думка про навмисно підготовану йому зраду, зародившись спочатку десь маковим зернятком, зформувалася й зросла зараз до грандіозних розмірів. Вона полонила його всього своєю несвідомою тривоною, важко притисла, мов на його було одразу кинено десятки лантухів чистого збіжжя, й примусила Іщенка рухатися з колосальним напруженням і надзвичайною обережністю.

Справді: хіба Микола Іщенко не знав про десятки випадків, коли щасливо переправлених на той бік кордону спокійно й тихенько передавали до рук червоних? Микола це добре знав, Роман Пилипович, як виявилось вже в дорозі, не був перевіреною людиною, і тепер, коли він підозріло зник невідомо куди й вже ось добру годину не з'являвся — Іщенко мав всі підстави думати про зраду й обмірковувати шлях до свого порятунку.

Що це цілком могло статися, що господар міг не сторгуватися з дефензивою і, одержавши незначну суму й помщаючись, міг видати його зараз — Микола не тільки припускав; він був навіть переконаний в цьому. Час було подумати про можливий ще порятунок і негайно ж, не чекаючи, доки на шляху з'являться червоні верховці, чи з лісу несподівано долетять тривожні удари кінських ніг, треба було тікати.

Але куди? Микола Іщенко хоча й зростав на Україні, проте на кордоні з Польщею був тільки один раз. Та й був він ще тоді, коли разом з іншими, тюпака відступав з армією УНР, коли замість боїв жовтокожушкова армія давала котячі концерти, а звичайний відступ змінювався на рятувальний біг рецедивістів. До того ж тоді була глуха темна ніч і зараз Микола, скільки не силував себе — не міг пригадати жодного села й лісу, куди б можна було негайно податися.

Але баритися зараз означало: самому сгати під цівку ворожої рушниці й Микола вирішив покластися на мапу. Недаремно ж він цілий місяць пильно готувався до цієї мандрівки. Не даремно ж він вивчав прикордонну смугу.

— Не можна ж чекати, доки тебе візьмуть, як курча — вирішив Микола й одразу повернув у ліс, за хатину.

Микола йшов хутко й, старанно обминаючи другу хатину, намагався пройти ніким непомічений й як мога швидко досягти лісу. Досягши густого дубівника, Іщенко зупинився й, правдиво оцінюючи своє становище, зовсім правильно вирішив: не виходити зараз з лісу, а негайно знайти захисніше місце й перебути тут принаймні хоч до ночі. Тому він миттю вибрав одного з найгустіших старих, гільчастих дубів і попрямував до нього. Вилізши високо на гілля й умотивившись так, що йому добре видно було з дуба, що робилося на великій дорозі й на подвір'ї Романа Пилиповича, Микола став чекати.

Першу півгодини йому довелося сидіти на дубові й немало нудувати. Скільки Іщенко не дивився, як він уважно не стежив за подвір'ям і за великим шляхом — побачити він не міг нічого. Але так минула лише перша півгодина, бо дальші хвилини сповнили Миколу неспокоєм і примусили його уважніше та пильніше, ніж шуліці курчат, стежити, що діялося внизу.

Микола Іщенко спочатку помітив на далекому шляху тільки невеликий димок, чи густі клубки куряви. Зачекавши трохи й сильно натиснувши очима на простір, він швидко став яскраво розрізняти на шляху кілька дрібних крапок. Крапки ті помітно рухалися й швидко, на Миколиних очах, зростали до звичайних, хоча й значно зменшених контурів верховців. І як за кілька подальших хвилин Іщенко ясно розрізняв на шляху шістьох кіннотчиків, що помітно збільшувалися, все зближуючись, сумнівів про зраду у його більше не було.

Тепер тікати було нікуди, шукати захиснішого місця теж було даремно. Миколі лишалося сидіти на дубі, милуватися з того, як верховці будуть шукати його й сподіватися на щасливий випадок: може ніхто з них не догадається глянути вгору й добре обшарити дерева. Але, здається, й ця остання надія безнадійно рушилася. На подвір'я саме цієї хвилини увійшов Роман Пилипович і повагом, не озираючись і не зводячи голови, помандрував до хати. Микола глянув на його похилу медвежу поставу й зовсім законно захвилювався. Людина, що живе й виростає в лісі, знає небагато, але свій невеличкий обшар вона знає досконало, й цілком зрозуміло, що, не знайшовши Миколи в кімнаті, Роман Пилипович одразу ж кинеється шукати, побіжить в ліс і швидко, ніж Іщенко встигне подумати про порятунок, помітить його на дубі. Що це було так, Микола не мав зараз жодних сумнівів, але втрапивши надії на порятунок, він не хвилювався й спокійно чекав на те, що буде. І з кожною хвилиною, як кіннотчики під'їздили ближче, а стривожений несподіваним зникненням Миколи, Роман Пилипович мов осатанілий кидався з повітки до хати й з хати до повітки,

шукаючи того, кого він залишив, Іщенко переконувався в неминучості свого викриття й безумовного провалу. Але він тепер не хвилювався. Микола дійшов межі жаху — відчаю, за яким постає безнадія й, стежачи тепер, як шість озброєних прикордонників в'їздили на подвір'я Романа Пилиповича, він відчував надзвичайний, дивний якийсь спокій. Іщенко не було вже страшно, що його тут помітять і, помітивши, примусять злізти, а коли він не побажає — зсадять першим пострілом, не було зараз нічого й нікого жаль, і тільки цікавість Миколина до того, що робилося внизу на подвір'ї, зростала що-хвилини, збільшувалася й примушувала його уважно стежити й обертатися всім тілом то на один то на другий бік густого дуба.

Миколі здавалося, що не його то старанно шукали внизу за триста-чотириста кроків, що не йому загрожувала тут неминуча смерть. З цікавістю хлопчика, який вперше в житті потрапляє в кіно, без краплі жалю за життя й без жаху Микола Іщенко стежив за озброєними кіннотчиками й нетерпляче чекав на розв'язку. Він бачив, як вони спочатку оточили хатину й дружно наготували рушниці, як їм Роман Пилипович поштиво відчинив двері й першим пішов до хати, як вони хутко вертали звідти зовсім розчаровані й потому довго й старанно та уважно шукали його в повітчині.

Роман Пилипович улесливо бігав попереду, сам показував їм усі закутки, розчиняв двері й навіть власноручно вилами шукав Миколу в копиці свіжого сіна.

Старанно обшукавши будівлі й ще старанніше всі бур'яни навколо хати, кіннотчики підтягли попруги й разом посідали на коней.

Микола бачив, як один з них, видимо старший, прикликав до себе Романа Пилиповича й, певно умовившись з ним, чи наказавши, щоб він старанно вартував тут і, якщо потрібно буде — повідомив їх, вони поїхали просто до лісу. Обігнувши його зі сходу й розтягшись рідким ланцюгом, верховці рушили на пошуки.

Ліс був великий і густий, галуззя спускалось низько й Микола помітив, як один з прикордонників поїхав зовсім під дубом, на якому він сидів, і, уважно перевірявши кущі, поїхав далі. За кілька хвилин Микола Іщенко міг констатувати, що кіннотчики вже зникли зовсім, а небезпека стала дибки, загрозливо випустила довгі пазурі й їхньою ошкірило іржаві ікла. Він ясно помітив, як Роман Пилипович вийшов з-за рогу своєї хатини й крадькома, дуже підозріло, глянув на ліс. Він, мов недовірливий, обережний хижак настрикнув його на свої голки від самого коріння й дійшовши верховіть, — раптом нахилив головою й аж витягся весь. Здавалося, що він уже побачив те, чого шукав, і, вдоволений, готувався зробити зараз смертельний стрибок. Хода його стала впевненою, рухи сміливішими й напрямок чітким: жертва була зовсім безпомічна, щоб рятуватися, — це було ясно.

З важкою сокирою на плечі, з тонкою шворкою на поясі, Роман Пилипович рішуче прямував до дуба, на якому сидів Микола. Сумнівів не було: він помітив Іщенка одразу, ще з подвір'я й тепер ішов, щоб забрати його, як рибу на березі.

Миколу обняли невеселі думки. Він добре розумів, що це останні вже хвилини волі, що Роман Пилипович стягне його з дуба й віддасть прикордонникам.

Стежачи за тим, як огненна людина підходила до дуба, він згадував про Климцю. Пригадався йому знову фільварок, вечори в старому саду, подорожі з нею в ліс, її м'який голос, пухнасте в золотому вінці волосся, голова й великі, ваблючі своєю безкінечною глибиною, сірі

очі. Микола згадав останнє прощання з нею й серце йому защеміло болем і стиснулося в суху грудку.

Роман Пилипович підійшов до дуба, нахилився й подивився кудись вслід прикордонникам. Розігнувшись від землі, він підвів своє огидне обличчя до гори й владно вимовив:

— Мерщій з дуба! Чуеш?

Микола не ворухив жодним м'язом і похилившись на гіляці, хутко вирішав:

Злізти й віддатися йому добровільно, чи розправити зараз пальці, випустити з їх гілля й віддати до їх рук безформену купу м'яса.

— Злазь! Вони ось зараз повернуться й знайдуть, — суворіше повторив Роман Пилипович свою вимогу.

— Ех, пустити б зараз тільки... Пустить чи ні? Пустить чи ні? Пустить чи ні? — швидко шугало серце, повторюючи думки Миколини.

— — Злазьте, кажу! Зараз мені! — прошипів він роздратовано й загрозливо підвів до гори сокиру й голову.

„Прощай — вимовив він тихо. — Прощай, Климцю — Він глянув в-останнє на захід, міцно заплющив очі й одразу розціпив пальці. Тіло враз хилитнулося праворуч, важко переломилося в поясі й з тріском зірвалося з гілляки. Він раптом відчув, як в пучки вдарило холодом і боляче стиснулося серце, як перед його очима в одну секунду майнуло зеленим хвостом гілля й одразу все, як і з'явилося — зникло.

VI

Дем'ян відчув на м'язах дві дужих чужих руки й більше вже не сперечався. Полоненого Неживого спочатку вели темним коридором, потім завернули в куток і, як помацки знайшли там низенькі двері — пхнули його в якусь підозрілу дірку й зачинили дверцята.

Він несміливо зробив два кроки вперед й одразу наштотхнувся в темряві на холодну стіну.

Дем'ян обернувся, помацки знайшов протилежну стіну й швидко переконався, що чулан був метрів з п'ять завдовжки й не більше, як з три завширшки. Неживий зупинився біля дверей, прислухався, що робилося за ними й ніби тільки тепер опам'ятався. Вся ця подія трапилася так раптово й так несподівано, що, потрапивши в темний чулан, Дем'ян зміг тільки тут зрозуміти всю складність і небезпечність свого становища.

Було одно очевидно: треба було зразу ж не барячись вживати якихось негайних заходів до звільнення, бо інакше цей арешт міг закінчитися трагічно. Це добре розумів Дем'ян, думав про це й обмірковував шляхи, але що може зробити людина, коли межі її діяльності не сягають далі чотирьох тісних стін, а світло видно тільки в дрібних розщілинах скривлених дверей?

Дем'ян неспокійно заходив з кутка в куток по вузькій й надто короткій буцугарні й ошелешений такою несподіванкою нервував і зовсім не знав, що йому діяти. Коли б на дворі не зайшла вже ніч або коли б у ревкомі можна було знайти зараз когось з відповідальних керівників волости, Дем'яна б напевне допитали, подзвонили до повіту й неодмінно й негайно б випустили. А тепер йому можна було тільки мовчки сидіти на низенькому пенькові, що правив тут за стільця й, віддавшись на ласку цих двох озброєних медведів — чекати до ранку. Але висидіти тут до ранку це було однаково, як і ручитися про те, що ти напевне проживеш сто двадцять років. По-перше: Дем'ян знав,

що на Степанівку майже що-ночі налітали лісовики, по-друге, він зовсім не був певен за доброзичливі до його думки тих, хто його зараз посадив сюди.

Дем'ян знав, що, перебуваючи що-дня в небезпеці, чекаючи кожної хвилини на смерть, людина зовсім перестає зважати на цей факт, при звичаюється до цього слова й може спокійно не тільки вмерти, а й також спокійно позбавити життя іншу людину. Саме такими звичними й байдужими до смерти здалися Дем'янові ці двоє надміру озброєних людей і він не помилявся.

Вони обоє працювали в охоронному загоні волревкому, смерть не раз зазірала їм у вічі й вони добре знали: щоб менше можливостів було зустрітися з нею ще, — треба пильнувати що-хвилини й не пропустити жодного випадку — з'єднати з нею ворога.

Злапавши тепер Дем'яна, вони посадили його до буцугарні, а настане ніч — спокійно виведуть десь за село й під кручею чи в глибокому рівчаку „проб'ють череп“. Що це було так, що саме з такою думкою посадили вони сюди Дем'яна — у його не було тепер жодних сумнівів.

Дем'ян підвівся, пильно обдивився стіни, ще уважніше обмацав старі двері, постукав для чогось у долівку й, ніби переконавшись, що все тут було в надійному стані й наче трохи заспокоївшись, — сів.

За ним, певне, пильно стежили, бо як тільки Дем'ян закінчив своє обслукування буцугарні, з-за дверей долетів глузливий регіт:

— Ей, свій! Що, все у нас тут справне? Ні, голубчику, не втечеш. Коли вже попав у коноверт до нас, то не втечеш! — і як голос той стих, тоді знову почувся довгий глузливий регіт.

— Луччі були та сиділи смирно! Свій! — реготав за дверима голос.

Потому ще чути було, як той, хто підслухував під дверима, підвівся, тихо вийшов і за кілька хвилин до дверей підійшло вже двоє. Вони довго розмовляли ледве вловним шепотом і потому обоє, як і почали, разом змовкли.

Дем'ян сидів тихо. Він старанно обмірковував тепер своє становище й, безсилий знайти якесь вирішення, вже починав нервувати. Перші хвилини, коли посміхаючись він ішов між двома озброєними охоронниками, змінилися на гостре роздратування, а сама пригода з жарту набрала яскраво загрозливого характеру. Чи лісовики прийдуть на Степанівку цієї ночі чи ні, а що ці свої тепер напевне нетерпляче чекали тільки на глуху ніч — це було зовсім ясно. Тому треба було діяти щось рішуче й одразу.

Дем'ян добре розумів, як важко переконувати в противному чомусь людину упереджену, бачив, що вони не вірили йому й на шеляг, але й сидіти, щоб через годину-дві стати під гвинтовку своїх же товаришів було зовсім безглуздя і теж не легко. Він звівся із стільчика, підійшов до дверей й легко постукав. По той бік щось загрозливо зашаруділо й підвелось.

— Сиди там, хлюст! — погрозився той самий голос і людина смачно вилаялася.

— Я свій! Ви ж розумієте? Свій! — набираючи найщиріших інтонацій вимовив Дем'ян і змовк, прислухаючись, як вони будуть реагувати на його зізнання.

За дверима довго ніхто не озивався.

Дем'ян постукав удруге вже сильніше й ще повторив:

— Я свій. Випустіть мене!

У відповідь йому раптом розлігся дужий регіт. Реготали довго, захоплюючись і захлинаючись обоє й один з них сильно вигукував:

— Ну й патеха - ж з ним! Свій? Свій, каже — викидав він поспішно між хвилями закотистого, погрозливого реготу.

— Свої й коней водять — повторив другий й вони знову ще довго передражнявали Дем'янове зізнання й закотисто реготали.

— Мое прізвище Дем'ян Неживий, — промовив полонений, як тільки регіт стих.

— Та ще ти поки що живий сидиш! — долетіло до Дем'яна з - за дверей.

— Я призначений до вас на секретаря партосередку. Випустить. Розпитайте кого слід і випустить мене — настирливо вимагав Дем'ян.

— Ну й патеха ж з ним! Секретар осередку. Ми тобі ось дамо осередку. Посекретарюєш. Секретар. Ну й жук!

— А з банди давно, голубчику? — глузливо запитував його добре знайомий вже голос.

— Я з Червоної армії тільки оце вчора повернувся. Яка банда?

— Ну й кятри, Матвію, у нас сьогодні. Патеха ей - ей! — гоготали вони обидва під дверима.

— А, піди, лишень, Матвію, поклич хлопців. Нехай він і їх повеселить трохи.

Матвій не заперечував. Він швидко підвівся й брязнувши своїм повним арсеналом, — чути було, вийшов з помешкання. — Нематвій, що лишився вартувати Дем'яна, підсунувся ближче до дверей й, ніби благаючи, з помітним глузуванням у голосі вимовив:

— Товаришу, значить, секретар і кумедіянщик, наше вам сьогодні драсте! Давайте по - свободі трохи побеседуємо. Так що пора, товариш секретар начинать ваньку валять. Січас сюди будуть товариші та ще й баришні. Зробіть нам сьогодні приставленіє і кину, давно у нас не було. Ёй - ей не брешу! Ну й паатеєха - ж, — закінчив він щасливим вигуком і знову заготав своїм страшним басом.

— Так ви таки не одчините дверей? — запитав вже суворо Дем'ян.

— А що може стрілять будете? — задоволено зімітував його інтонації Нематвій. — Таки не одчинемо. Так що не одчинемо.

— Та ви мене випустите сьогодні, чорт вас забери? — гнівався Дем'ян. — Випустите, чи ні? питаю?

— Випустимо, — многозначно пообіцяв йому Нематвій. — Випустимо. Не будемо ж вас тут солити. — І від його обіцянки Дем'янові враз потьмарило в очах і кинуло в жар.

— Та ви - ж хоч про документи мене питаєте? — нервував Дем'ян.

— Липа! Знаємо ваші документи, — долетіла відповідь з - за дверей.

— Ну, подзвоніть у повіт. Викличіть товариша Макаренка. Спитайте його й він вам напевне підтвердить, хто я. Ви - ж не маєте...

— Хитрий жук! — перебив його Нематвій. — Сами нам тіліхвони порізали минулої ночі та ще й подзвони. Подзвони тепер сам. Мов не знаємо, що ти прикидаєшся, жлоб! Сиди! Хіба погано у нас тобі?

— Та мені ж тільки вчора ваш голова, товариш Сердюченко, квартиру дав. Чому ви не покличете його, як я просив вас? Та хоч підіть спитайте його про мене, не сидіти ж мені тут.

— От за нашого голову ми тобі й дамо, — якось особливо загрозливо й суворо вимовив Нематвій. Дем'ян добре відчув, як голос Нематвіїв одразу ще більше здерев'янів і видався йому ще суворішим, погрожуючим, мстивим.

Дем'ян одійшов від дверей, сів на чуракові й більше не говорив. Становище складалося для нього зовсім невесело й з хвилини на хвилину все гіршало. Тепер Неживому було все ясно. Сьогодні вдень, чи певніше вчора вночі на Степанівку був нальот січовиків. Вони знову розгромили волревком і, упіймавши, забили Сердюченка. Ці двоє, що заарештували його, були, очевидно, тими, хто осмілився вийти на вулицю першими після нальоту. Дем'ян догадувався й все більше переконував себе, що його заарештували й посадили, як бандита. Його роздратування через свою повну безпорадність і безсилля переходило вже у терпкий відчай, і надії на порятунок кидали Дем'яна.

Зустрівшись позавчора із Сердюченком в повіті, в кабінеті товариша Макаренка й одержавши призначення на Степанівку разом з Сердюченком повертав до села. Але вони зупинилися кінець села й не доїхали до центру, бо Дем'ян поспішав додому.

Сердюченко знайшов йому хатину, що стояла мало не край Степанівки, Дем'ян похапцем обдивився її, попрощався з ним і поїхав додому.

Ніхто не встиг побачити його того дня в Степанівці з головою ревкому й ніхто певне з тих, хто працював тут, не знали його, бо раніше в Степанівці Дем'ян ніколи не бував. Значить, сподіватися на те, що хтось міг впізнати й через це звільнити було даремно. Даремно Дем'ян пробував ще заговорити з Нематвієм, даремно він розповідав йому докладно про свою біографію й старанно вказував на особливості й деталі села свого: ніщо не могло зрушити його намірів, ніщо не могло переконати Нематвія.

— Я не зцедова, — вислухавши глузливо вимовив він на всі чисто Дем'янові докази й пояснення. — Не мішай мені, жук. Я хочу трохи прикурнути, — застеріг вартувий. І Дем'ян чув, як Нематвій широко простягся під дверима й солодко позіхнув.

Дем'янові тепер доводилося задовольнитися на тому, щоб сидіти мовчки й чекати, доки повернеться з них другий і тоді ще й тому повторити все заново й теж довести свою невинність.

Ніч вже давно панувала над селом і до глухої буцугарні знадвору не доходило тепер жодного людського звука. Тільки хапливий скребіт миші, сумне собаче валування на селі та спокійне й розмірене хропіння під дверима Нематвієве сповнювали вузьку буцугарню.

Дем'ян розумів, що з кожною хвилиною він наближається до глупої розв'язки — свого розстрілу. Що його розстріляють під виглядом бандитського розвідувача й що необхідно скористати тепер кожною хвилиною, щоб якось довести їм, хто він є справді. Він добре розумів це й не робив нічого для свого порятунку. Склавши на колінах обидві руки, Дем'ян нерухомо сидів під стіною й, здається, уважно слухав, як смачно хропів під дверима вартувий і зовсім не збирався розбудити його.

„Однаково ж не повірить“ — подумав безнадійно Дем'ян. Але він не міг спати, як спав тепер Нематвій й сидячи пригадував минуле. Згадався йому знову батько, стара мати, довга громадянська війна.

— „Скільки разів я був у найзапекліших боях. Скільки десятків тисяч кілометрів проміряв я з Червоною Армією, відганяючи ворогів — думалося Дем'янові. — Україна, Сибір, Польща, далекий Туркестан. Скрізь встиг побувати я, скрізь воював Наступи... Відступи... Сотні смертей бачив поруч себе й чомусь лишився навіть не пораненим.

І чим більше Дем'ян думав про минуле, тим нестерпніше й болячіше відчував своє становище теперішнє.

— Та не може ж цього бути, щоб я так гупо загинув, — вимовив він на голос і одразу схопився на ноги.

— Одчиніть! — гупнув Дем'ян у двері.

Нематвій, мабуть, прокинувся, захався й, зрозумівши одразу, що в двері гупав заарештований, — він заспокоївся, тихо вилаявся й знову ліг.

— Та відчиніть! Я ваш! Подивіться хоч документи, чорт вас за-
бери. Одчиніть! — вдарив Дем'ян з великою силою.

— Ей, братва! Швидче, сюди! Матвію, живіше — нетерпеливо гукав Нематвій і часто чиркав сірники, над чимсь пригинаючись.

До коридору разом ввалило, здається, кілька десятків ніг і всі вони, чути було, хутко й цілим натовпом зближувалися до будугарні. Дем'ян тепер саме витяг своє посвідчення повітпаркому й уважно шукав ширшої розщілини, щоб передати його до тих, хто зараз прийшов. Дем'ян зрештою знайшов розщілину й просунувши в неї посвідчення — став чекати. Він спочатку почув густу тупотняву ніг, за нею тихе сперечання й помітне виявлення цілком заслуженого інтересу до сього документа. І, як всі за дверима стихли, Дем'ян тоді почув.

— Наче він буде настоящий — вимовив хтось, прочитавши коротке посвідчення — Тільки трохи підозрительно. Чомусь він без „пролетарі усіх країн, єднайтеся!“

— Забули, гади, проставити! От липачі! Ану признавайся, хто тобі писав? Кадило чи Вовк? — запитав суворо Нематвій.

— Повітпарком видав, — відповів лагідно Дем'ян і трохи повеселішав. — Посвідчення повітпаркому, очевидно, пом'якшило обстановку й декого з них зацікавило.

— Як буде прізвище предсідателя паркому? — поставив Дем'янові хтось запитання.

— Макаренко, — відповів спокійно Неживий.

— А керсправами, як буде прізвище?

— Не знаю.

— Значить, липа, — вигукнув голосно Нематвій й ще голосніше матюкнувся. Він лаяв Дем'яна й, скаржачись на обмаль часу, вимагав „кінчати кумедію“.

— Я тільки повернувся з Червоної армії. Я не знаю його...

— З червоної армії повернувся, кажеш?

— Так, — відповів Дем'ян

— А хто у нас буде тепер за реввоєнсовет? — запитав суворо Матвій й голосно брязнув своїм арсеналом.

— Брось, Матвію, свою політграмоту! Думаєш, що як ти волвоєнком, так уже й все понимаєш. Хіба так його треба допрашувать, — розсердився Нематвій.

Матвій на хвилинку стих.

— Нехай він краще нам тіятри тут преставить, — зачув Дем'ян погрозливий голос Нематвія.

— А хто у нас реввоєнсовет, спрашую тебе? — розгнівано повторив запитання Матвій. — Отвічай, як спрашують тебе!

— Троцький — нехотя відповів Дем'ян.

— А хто у нас буде старшая власть на месте, скажи мені? — продовжував він.

— З'їзд рад...

— А почему п'ятиконечная звезда, красноармейська? — запально продовжував Матвій. Але ледве встиг він докінчити останнє слово, як знадвору вбігло кілька людей і до Дем'янових вух тривожно долетіло:

— Кавалерія! Кавалерія!

— Аж тепер буде кінець, — важко вимовив Дем'ян.

В коридорі враз положко забігали люди, швидко й часто загупали двері, за цим захряпали поспішно вікна й хтось поспішаючи прибіг, щоб одімкнути будугарню.

— Виводь його швидче!

— Виводь! Виводь! — почув Дем'ян. — Вони вже недалеко. Швидче! — підганяв чийсь голос незадоволення.

— Іди! Йди, голубчику! — прогремів біля дверей Нематвій і, як відчинилися двері, він міцно й рішуче вхопив Дем'яна за плече.

— Годі вже тобі тут висижуватись!

Дем'ян силував себе уважно оглянути всіх присутніх і затримувався.

— Швидче! Чорт неповороткий, — лютував хтось. — Ось вже вони на площаць в'їздять. Швидче! Швидче! — галасували навколо.

Нематвій враз випхнув Дем'яна вперед і, щоб підігнати, що — сили стусонув його в спину.

Дем'ян важко похитнувся, змахнув широко руками, але не впав.

— Швидче! — кажу тобі — ударив його Нематвій ще раз і враз повернув до дверей. — Не буду ж я тебе тут стріляти, — висловив він щире незадоволення.

Але не встиг Дем'ян завернути, куди йому було наказано й, роздратувавшись до краю, він далеко відтяг кулака й з усієї сили вдарив Нематвія в обличчя.

— А, так ти! — тільки й встиг вимовити Нематвій і не втримавшись на ногах, він важко покотився під стіну.

— Бити не можна, не дізнавшись, хто я! — як грім ударив Дем'янів голос. — Хто тобі звелів бити? — зупинився він перед Нематвієм. — Я свій, казав тобі.

На майдані голосно пролунало кілька рушничних пострілів.

Нематвій миттю скочив на ноги й, враз вихопивши з-за паска свого пістоля, — вистрелив. Але, певне, з переполоху він не поціливі одразу в Дем'яна й невідимий він стояв вже зовсім біля його й тримав Нематвія за руку.

— Віддай мені револьвер. Бандити вже тут, — вигукнув Дем'ян. — Швидче! Віддавай, чорт неповороткий, — і ухияючись, щоб Нематвій не пустив йому в потилицю кулі, Дем'ян силою поволік його з помешкання.

На майдані панувала підозріла тиша. До волвоєнкому хапаючись бігла якась постать і голосно вигукувала.

— Йосипе! Йосипе, не стріляй його! З повіту приїхали! Сам товариш Макаренко.

Нематвій почув своє ім'я, одразу впізнав голос волвоєнкома Матвія й що було сили вчепився Дем'янові за петельки.

— Ось він, товариші! — гукав радісно Нематвій. — Веду його. Ось! ось! — вигукував він.

Дем'ян, не ворущаючись, стояв на ганку. Біля нього, штовхаючи й силууючись зіпхнути з ганка, вовтузилася огрядна постать Нематвія

— Сюди, сюди! Ось він, голубчик, — повторював Нематвій і щасливий намагався як мога міцніше тримати Дем'яна.

— Сюди! сюди! глузливо повторив його Дем'ян Неживий і нетерпляче, з посмішкою чекав на знайому постать, що йшла з майдану й хутко зближувалася до ганку.

— Ось він, той розвідчик, — і волвоєнком Матвій показав Макаренкові на Дем'яна.

Макаренко підійшов зовсім близько, здивовано зупинився, враз простяг до заарештованого обидві руки й весело вимовив:

— Здоров, Дьома! От так історія!

Нематвій трохи одійшов убік, зразу ж похнюпився й підозріло та якось особливо незадоволено поглядав то на Макаренка то на свого недавнього полоненого.

VII

Микола розплющив очі й боязко повів ними навколо себе. Лісу вже не було. Він лежав у повітчині, а над ним, стоячи на колінах, уважно вовтузився Роман Пилипович. Він, очевидно, чекав доки втікач прийде до себе, мабуть допомагав йому прочуматися, бо поруч з ним стояв великий кухоль з водою й мокра ганчірка, що, очевидно, слугувала йому за рушник.

Роман Пилипович, певне, дуже зрадив, що Микола зрештою прокинувся й, як побачив його розплющені очі, поспішив допомогти йому звестися. Але Микола якось чудно блимнув очима й, ніби від чогось хвилюючись чи чекаючи сильного вдара, міцно зажмурих їх знову.

— Вставайте! Вам нічого! Більше злякалися — промовляв господар, вдивляючись в жовте обличчя Миколине.

— Вставай, кажу! Вони можуть ще повернутися.

Микола спіймав останні слова й, не вірячи ще в крихту надії, що зараз боязко з'явилася, розплющив очі.

— Вже віз он на подвір'ї, а вашу бороду як чорт злизав. Доки ви спали, я геть чисто все зідрав, — закінчив ледве чути Роман Пилипович.

Але Микола з того все почув. Він одразу підвівся й першим, що було, попросив у Романа Пилиповича пити.

— Треба вам поспішати. Вони будуть швидко вертати.

Микола без дальших пояснень зрозумів, про кого говорив Роман Пилипович і тепер хутчіше, ніж тоді злетів з дуба, став на ноги. Він спробував був іти, але одразу зупинився й сів. Голова йому йшла обертом, ноги боляче тремтіли й згиналися в колінах, а тіло все боліло й сіпалося.

— Я вам допоможу, — вимовив Роман Пилипович і надмірно дугою рукою він взяв Миколу під пахву й як дитину поніс до повозки.

— Оттак, — вимовив він, уможуючи Миколу й боязко озираючись навколо. — Оце будуть ваші клунки... Барахолить приїздили... понімаєте? Жито, ячмінь, тут борошна пуд — показував Роман Пилипович на торбини.

— Василю! Василю, йди - но мершій! Не рано вже. Ну, гей там!

З хати на подвір'я вибіг дрібненький чоловічок і, перейнявши від Романа Пилиповича батога, він переклав його в ліву руку правою, широко перехрестився й голосно цвюхнув.

— Віо, віо, — вимовив він і сильно сіпнув віжками. Візок заскакав на горбках, прошелестів високим бур'яном і хутко вийшов на шлях. Дрібнесенький до ляльковости чоловік ще ляснув батогом, вимовив своє „віо“ й, учепившись за ручицю, миттю скочив на візок. Він озирнувся до Миколи і, усміхнувшись хитрою й дрібною ніж час усмішкою, трохи загадково спитав:

— Здалеку, товаришу?

— З Полтавщини, — одповів Микола, не зводячи очей з цього кумедного чоловіка. Він сидів на передку, а Микола іззаду. Чоловічок

густо здіймав руки, помахував батіжком, часто пересовував, ніби бажаючи краще вмотитися, свої короткі ноги й ще частіше зовсім по ляльковому вертів головою. Він проробляв це дуже хутко, систематично й, розглядаючи його, Микола пригадував ляльковий театр. Справді, здавалося, що маленький візник Василь сидів не на візкові, а на вправних пальцях артиста. Кожний м'яз, кожний рубець на замусленій, тричі латаній сорочці вертілися й грали на ньому, а дрібненький, як від цяцькового дзвіночка, смішок, хитрувата усмішка й малесенький кирпатий ніс доповнювали його рухи.

— З Полтавщини, кажете? А далеко були, товаришу?

І, запитавши, чоловічок знову густо замахав руками, засовав коротенькими чисто як у дітей ніжками й закотисто продзеленчав дрібненьким смішком.

— По хліб їздив. Хіба не бачите? — ніби не розуміючи його натяків, суворо одповідав Микола. Він уже не лежав як спочатку на возі, а, звівшись на лікті і вдивляючись уперед, то пильно озираючись до далекого, що вже ледве синів, лісу — силував себе зрозуміти: хто ж справді є Роман Пилипович.

— Хитра лисиця, що не додержує свого слова, видає й лишається в очах тих, хто має з ним до діла, невинуватою, чи справді відданий і надійний контрабандист? Але як би там не було, а я їду, — веселіше подумав Микола. — Нехай тепер повідомляє, нехай передає кому слід, а я вже їду. Кожний крок цієї маленької півнявої конячки все одводить мене од небезпечного кордону й наближає до мети.

Микола повернувся на візку, глянув на сонце, що вже низько огненним яблуком сіло на обрій і посміхнувся.

— Ще якусь годину — найбільше дві й тоді чорта пухлого мене впіймає. — Навіть коли рудий чорт вирішив хитрувати зі мною, подумав він. І, бажаючи їхати як мога швидче, Микола впіймав візників погляд і заклопотано вимовив:

— А ми запізнимося.

— Ні, ні, товаришу Станція он вже за тою могилкою. Будемо там ще за сонця. — Не запізнимося, товаришу. Ні-ні — продріботів візник.

Микола дослухав його, помітно заспокоївся й, відчуваючи нову перемогу, він ніби одразу почув себе дужчим і, підвівшись на коліна, прудко стрибнув з візка.

— О, товариш вже може ходити, — широко здивувався візник.

— Ходить, Василю. Ходить, голубчику мій. Живіше-б тільки до станції та їхати; скучив за ріднею. Дуже скучив вже.

— Е, — голосно протяг, загадково й здивовано, Василь.

Микола глянув на його й, помітивши, на голих, малесеньких візникових губах ту-ж саму загадково-їхидну посмішку, одвернувся.

Якийсь час вони їхали мовчки. Відчуваючи свою вину за нетактовність, візник порушив мовчанку перший.

— Бач, і баришням довелось — вимовив він до Іщенка, як тільки вони наздогнали молоду, одягнену пристойно дівчину.

Микола підвів голову, поспішив за возом і теж підійшов ближче до дівчини.

Вона йшла надто втомленою ходою, часто пристоявала й ще частіше озиралася. За плечима дівчина несла важкий клунок борошна, а спереду давив їй на груди великий прив'язаний до лантуха кошик. Поставою й одягом вона помітно відрізнялася од десятків інших торбарів, яких переганяв візок, а тонкі риси обличчя й граційні рухи,

навіть під цим важким клунком і великим кошиком, стверджували, що вона не була ні селянкою, ні тим паче міською перекупкою.

Іщенко вирішив впізнати її ближче; він швидко наздогнав дівчину й, підійшовши до неї зовсім близько, пильно глянув у вічі.

Сумний, майже скорботний погляд, рівний лоб і твердо стиснені губи холодно зустріли його не зовсім скромний погляд. Микола трохи зменшив ходи й, певне щось вирішивши, пропустив її ближче до візка.

Дівчина, чути було, важко зідхнула й заздро глянула, як здалося Миколі, на вільне ще на візкові місце, на якому-б міг цілком вміститися її важкий клунок і нелегкий кошик.

— Кладіть, сюди! Ми вас підвеземо,— запросив Василь і несподівано попередив Миколин намір. Не очікуючи на її згоду й щиро бажаючи допомогти дівчині, Василь спинив конячку й повернувся до неї.

— Осюди! Сюди,— прогріб чоловічок невеличку містину на возі й зручніше улаштував клунок з кошиком.

Дівчина зідхнула легше, щиро подякувала Василеві та Миколі й помітно звеселившись — вона зачекала останнього і, як Микола обійшов візок, вона пішла з ним поруч.

Знайомство їхнє почалося з кількох необхідних в цьому випадку шаблонних запитань і швидко перейшло в дуже цікаву для Миколи розмову.

Дівчина, як виявилось, була вже кілька років за сільську вчительку, працювала кожної зими на Полтавщині, а на літо приїздила до своїх батьків на закинуте прикордоння.

Не помічаючи сама того, чи може зовсім свідомо, вона почала докладно інформувати Миколу про те, що робилося на Полтавщині й по сусідніх з нею повітах Харківщини та на степовій Катеринославщині. Іщенко дуже уважно слухав її, і коли Наталка Митрофанівна, так принаймні вона себе одрекомендувала Миколі, розповідала про бандитизм і жорстоку громадянську війну, він тоді слухав її якось особливо уважно. Це мабуть одразу помітила й вона, бо, почавши розповідь свою про школи, Наталка Митрофанівна, мабуть, давно забула про це й далі оповідала вже виключно про лісовиків. Вона, як виявилося, надто добре знала про бандитські ватаги не тільки на одній Полтавщині.

Прикордоння, Катеринославщина, Чернигівщина й Київщина... про все вона знала й все було в її оповіданнях, як на долоні. Але по тому, як байдуже Наталка Митрофанівна розповідала й як за кожним разом вона старанно додавала — „кажуть, що так, я не знаю“, оповідання її були мало переконуючі, сухі й майже нецікаві.

Але хіба дарма Микола Іщенко сидів кілька місяців, готуючись до подорожи й пильно вивчаючи кожний шлях і ще пильніше той ліс, де була чи могла бути банда? Зустрівшись тепер з живою людиною, яка хоча й непевно, але все-ж була не погано обізнана на дійсному становищі, він не хотів відпустити її раніше, ніж докладно дізнається про все, що тільки вона знає й може сказати. Микола запитував її обережно й пильно, не пропускаючи найдрібніших рисочок, стежив, як вона сприймала ці його запитання. Але Наталка Митрофанівна, як і почала, оповідала без хвилювань, без осуду чи захоплення, малювала йому окремі деталі з несолодкого життя лісовиків і жодним рухом, жодним натяком не виявляла своїх підозр до його надмірної зацікавленості.

Візчик до їхніх розмов не встрявав і, помабуючи батіжком і весело покручуючись на своїх коротких ніжках, він сумлінно підганяв

конячину. Але, як з'їхали вони на горбок, він високо підвів коротке пужално й, показавши вперед, якось надто урочисто вимовив:

— Станція... Потому знов, обернувшись до Миколи й Наталки Митрофанівни й захищаючись, від сонця, він приставив руку руба до очей і також спокійно додав:

— Кавалерія іде. Аж шість — якось многозначно вимовив Василь.

Микола так захопився розмовами, що навіть забув про своє становище й, почувши тепер грізне „кавалерія“ й „шість“, враз зупинився й здивовано, силуючись захвати сполох свій, обернувся назад.

Василь сказав правду. Шляхом просто на візок їхало шість верховців. Вони були вже зовсім недалеко й, тільки глянувши, Микола одразу й без найменшого напруження впізнав їх. Це були дійсно ті самі шість прикордонників, що їх Микола бачив ранком на подвір'ї у Романа Пилиповича й що тепер напевне їхали по його.

І як обернувшись в той бік, звідки їхали верховці, зупинився Іщенко, одразу-ж зупинилася й Наталка Митрофанівна. Але в той час, коли Микола найуважніше стежив за прикордонниками, боячись спустити їх з очей хоч на хвилинку, Наталка Митрофанівна не спускала очей з Миколи. Він це одразу помітив, дуже занепокоївся й вже немилосердно кляв себе за виявлену ним тільки що надмірну цікавість до повстанського руху.

— Хто знає, що вона думає... пролетіло в його голові. Хіба її можна впізнати — затривожився Іщенко.

Наталка Митрофанівна з цікавістю чекала на кіннотчиків і загадково, ще з більшою цікавістю, стежила за Миколю.

— Хто може поручитися, що вона зараз не підтвердить? — думалося Миколі. Чому вона не може сказати, що саме оця молода людина надто цікавилася повстанськими справами й що її варто зупинити й добре обшукати.

Але вершники під'їздили вже зовсім близько. Розмірковувати було не час.

— Треба підтягтися,— вирішив Іщенко.

Один документ в кешені, кілька німецьких речень на язиці, справжній документ, дрібно вибитий на тонкому перкалю, зашито в рукаві, рукав старанно запацьорено, забруднено. Все, здається, гаразд і тільки їхня надмірна цікавість і твердий упевнений напрямок до візка, дуже нервували Миколу Іщенка.

— Невжеж цей ирод рудий так майстерно обдурив мене?... Ще-б хоч кілька хвилин... За кілька часу станція й ніч. Об'єднавшись у спілку, вони допоможуть мені врятуватися... І не встиг Микола докінчити останньої привабливої мислі, як маленький візок наздогнали коні й до його грізно долетіло їхнє категоричне:

„Стій“...

Василь смикнув віжками й одразу зупинив конячку. Узавши її за поводи, він ніби онімів і став смиренно чекати, що буде. Верховці хутко повставали з коней і, залишивши їх на одного, — взяли напрямок до Миколи й Наталки Митрофанівни.

Микола помітив, як кожний з них, підходячи, якось особливо уважно й пильно вдивлявся в його обличчя й як разом з ними Наталка Митрофанівна теж не спускала з його очей.

— Значить, він мене видав. Наталка Митрофанівна теж їхня... Пропає тепер. Він мене віддав — підтвердив Микола й яскраво згадав ту загадкову посмішку, якою випровадив його з двору Роман Пилипович.

Прикордонники спочатку пильно обстежили візок, перекидали на ньому всі клунки, уважно перерили солому й, як вправилися — один з них обернувся до Миколи:

— Куди їдеш? — запитав він суворо.

— Додому — лагідно й надзвичайно спокійно відповів Іщенко.

— Перше добре — подумав він і трохи підбадьорився.

— Звідки?

— Був у полоні... В Німеччині... Ось документи. А це везу до дому — показав він на клунки. — Писали мої, що їсти немає чого — закінчив він і засунув руку в кешеню.

— Постій, постій з документами.

Микола опустив руку й рівно став перед їхнім командиром.

Наталка Митрофанівна стояла поруч, вона була зовсім спокійна й виявляла до Миколи цікавості більше, ніж сам командир прикордонників.

Микола помітив це й знову захвилювався. Йому навіть здалося, що, зустрівшись поглядом з їхнім командиром, Наталка Митрофанівна ніби умовно здавила правим оком і, щоб лишитися непоміченою й не видати себе — одразу обернулася й одійшла трохи вбік. Один з прикордонників узяв її документи, задав ніби про око людське кілька звичайних запитань і, очевидно не знайшовши в них нічого цікавого, він кинув її й взявся до Іщенка.

— Куди ви їдете?

— На Полтавщину. Хутір Ляхи Кобеляцького повіту... Був я в полоні... Тепер їду. — Он і борошенця я трохи. Нічого їсти дома... заспішив Іщенко.

Командир взяв у нього документа, довго вертів його в товстих пальцях і, нічого не помітивши, передав другому. Той передав третьому, а третій подивився, як і два перших, і повернув його назад.

Іщенко поставили ще кілька запитань, і як він, не ворухнувши жодним м'язом, спокійно й задовільно одповів на останнє з них, прикордонники лишили полорожніх, сіли на коней і не озираючись поїхали далі.

— Лихо минуло... вільніше зідхнув Микола. — Ні, він таки добрий чоловік, — згадав Іщенко про Романа Пилиповича.

Конячка рушила. Недалеко за горбком чорніла у присмерку станція й тишила Миколу надіями. Він ішов мовчки, повеселів і навіть шкодував вже, що так погано подумав про Наталку Митрофанівну.

— Війо — війо — часто й задьористо якимсь вигукував Василь і не встигли ще шість прикордонників схватитися з їхніх очей, як півяста конячка зробила ще одно незначне напруження й перетягла візок через останній перед станцією згірок.

Важко гуцнувши кілька разів на рейках і жалібно здригнувши, візок голосно клацнув і зупинився якраз проти головного станційного виходу.

— Приїхали, — урочисто оголосив Василь, оглядаючи клунки й перевіряючи, чи нічого не згубили.

Клунки з візка вивантажували Василь та Микола. Наталка Митрофанівна допомагала як могла й лагодила їх один біля одного на засміченому насінням пероні. Зсовуючи та розсовуючи їх, вона намагалася поставити клунки так, щоб вмонтувати їх на самий край перона, що було одною з гарантій вкинути клунки, як із станції буде відходити перший поїзд.

Микола Іщенко знову пильно стежив за Наталкою Митрофанівною, вертав до своїх старих про неї думок і з жахом думав про те, що

йому доведеться зараз лишатися з нею на одинці. Він обмацував дівчину неприховано-ворожим поглядом і уважно обмірковував, як краще від неї звільнитися. Але, що він не пригадував, як не заходив до цього, у нього виходило одно: щоб не нашкодити собі й не накликати на себе якихсь бодай найменших підозрінь — треба терпіти й покійно знести її присутність.

— Це - ж тільки напруження бути наготові, день, найбільше два, а там прибуде звідкись поїзд. — звільнюся, — подумав він. Згадавши тепер про поїзд, Микола звів очі й оглянув незчисленні гурти людей і самотню, без єдиного вагона, густо засмічену станцію.

Люди сиділи купами, спокійно. Жодний рух їхній не говорив Миколі навіть про найменшу можливість поїхати звідци сьогодні. Майже кожний з них над чимсь вовтузився, щоб не сидіти без діла і не кваплячись готувався до далекої подорожі.

Просто проти станції, мабуть на останнім промінню сонця, що вже сіло, сушилася руда салдатського перкалю білизна. Висока, підтикана з усіх боків вже немолода торбарниця пробувала руками невеличкі, прорвані на коліні підштанники й трохи журно чи з докором поглядала туди, де зайшло сонце.

— Досушите ще, Степанидо! Завтра ще буде сонце — гукала до неї з другою гурту інша жінчина. Висока торбарниця не заперечувала, видно було, що її випадкова товаришка говорила правду.

Трохи ліворуч від станції, просто від дверей, високо заляпаных білим вапном „діжурного по станції“, за третьою парою рейок сиділа більша кампанія. Дві жінки з - поміж них щось бовтали в синій високій цеберці, зрідка вмочали у щось пальці й потому смачно облизували їх.

— Завтра пиріжків напечемо, кумасю, весело вигукнула одна з них на чийсь запитання.

— А що - ж? Ще й машинистого завтра нагодуємо. Нехай тільки везе — закінчила вона весело.

На пероні, що його, як перістим килимом, було товсто заслано сонячниковими лушпайками, між двох станційних дверей сидів гурт чоловіків. Вони уважно понахилялися, пильнуючи щось в колі, більше мовчали й тільки зрідка звідти долітали магичні слова:

— Туз. Шістка. Король...

Пероном, як згряя голодної галичи, гасали безпритульні. Вони ходили черідкою, пильно заглядали кожному в рота, просили й, коли не брало прохання, тоді у пригоді їм ставали їхні швидкі ноги та ідеальна організованість.

Микола байдуже дивився на все це, іноді кидав якимсь словом до Наталки Митрофанівни, але більше мовчав. Вона вгомлено підводила голову й тепер одповідала без тої, що була в неї попереду, цікавості й саме цим вона непокоїла тепер Іщенка.

Поїзд, як з'ясувалося, обіцяли подати ще вчора. Сьогодні день минув у чеканні і його сподівалися на завтра на вечір.

Довідавшись про це й підрахувавши, скільки йому доведеться що - хвилини пам'ятати про присутність Наталки Митрофанівни, Микола обурився.

Наталка Митрофанівна враз помітила його неспокій й мов заспокоююче промовила:

— Добре хоч не довго чекати...

Микола не одповів їй нічого й тільки легка тінь незадоволення виразно вкрила його променисті очі. Наталка Митрофанівна, видимо, не образилася й, зручніше вмонтувавшись, теж затихла.

На станції носилося густе, як шум тартака, гудіння, свист і шеміт кількох сот людей, лайка й навіть пісні.

Сонце, розкинувши червоне вітрило, палало з-за низького обр'ю й Микола бачив, як на горбочку, через який вони тільки що їхали до станції, в-останнє з'явився силуст знайомої конячини з драбинчастим візком й як чисто по-ляльковому маленький чоловічок стріпнув обома короткими руками й разом з візком і з конякою — сів за пригірок. Із степу находила негустим туманом ніч і поволі притамовувала людський станційний галас.

— Я буду спати, — заявила Наталка Митрофанівна й не чекаючи на Миколину згоду, вона вместилася на клунках.

Микола не заперечував. Це звільняло його від зайвих годин напруження й тишило давно жаданим перепочинком.

Він сидів мовчки на клунку. Біля його, схилившись на кошика й підклавши маненьку руку під ніжно-рожеве лице, спала Наталка Митрофанівна.

Микола дивився на її спокійне чоло, на легко стиснені маленькі трохі спухлі губи і йому згадувалася Климця, близькість розставання, а спогади про те, що ще вчора він ходив із нею у той, що лишився вже за радянським кордоном, ліс наганяли на його сум і сповнювали серце самотою. Він підвівся, зробив кілька кроків, сів і знову дивився на Наталку Митрофанівну. Її рівний ніс, легко закублене на скронях волосся, незаймано-молоді, ніжні лиця й ваблячі уста — все нагадувало йому про Климцю.

Микола не зводив з неї очей й мовчки дивився. Туга густо обгортала серце й гнала його сісти ближче до дівчини, взяти її за руку і тихо та широко розповісти про свою розлуку.

VIII

Дем'ян сидів за невисоким, засланим^м рудявою газетою столом і уважно, іноді підтверджуючи покикуванням голови, слухав. Перед ним сидів легко здіймаючись і знов присідаючи на оксамитовім кріслі маленький чоловічок і про щось пильно йому розповідав. Його кругла сидувата голова, рідкі руді вуса й гостренький, клинцем, ніс близько нахилилися до Дем'яна й видимо допомагали язикові й малесеньким приплюсненим очам докладніше з'ясувати якусь справу. Неживий вислухав сьогодні сотні селянських скарг, прохань, повідомлень і тепер дослухував мабуть останнього. Вислухавши його уважно, він широко подякував маленькому чоловікові, — підвівся з-за столу й вийшов з волревкому.

На дворі вже панував густий присмерк серпневого вечора і Дем'ян поспішав додому. Він знав, що дома на його чекає мати, що налякана вчорашнім несподіваним арештом, вона буде хвилюватися й коли він не повернеться — піде шукати.

Дем'ян поспішав. Залишивши волревком, він згадав про своїх нових товаришів, про несподіваний арешт і, мабуть вдоволений із його шасливої розв'язки, Неживий вільніше зідхнув і повернув на гору. Він поспішав і хвилювався, бо поспішати й хвилюватися було з чого.

Вчора, після такої зовсім несподіваної й малорадісної першої зустрічі, Дем'ян повернувся додому дуже пізно. Але мати не лягала спати, чекала на нього, і як тільки Дем'ян увійшов до хати, вона три-можливо спитала:

— Чому ти так довго, синочку, був там?.. Де ти так забарився? Я-ж на тебе ще й не надивилася, як слід.

Дем'ян розповів їй похапцем про свою невеселу пригоду й, дуже втомлений нею, поспішив лягти спати.

Мати дуже бідкалася, довго благала Дем'яна, щоб він стерігся й, як сіла біля його, то так і просиділа, вже не лягаючи й не стуляючи очей.

Сьогодні-ж Дем'ян підвівся ще як стало світати й захапався збиратись до волревкому. З першого-ж дня, коли його врятував несподіваний приїзд товариша Макаренка, Неживий встиг вже досить зазнайти-митися з тим, що робилося у Степанівці, й твердо порішив не кинути цього села доти, доки не налагодить як слід роботи й доки не організує він хоч з десятків людей, які сумлінно й чесно-б почали тут працювати. Завдання це було нелегке, але інших шляхів не було. Це прекрасно розумів Неживий й ще вчора, коли зараз же після пригоди було скликано летючі збори робітників волревкому, він пильно, старанно вивчав кожного з них — вибирав собі з поміж них майбутніх товаришів.

— Один уже є, — усміхнувшись, згадав зараз Дем'ян про Нематвія. Цей напевне буде найпевніший — вирішив Неживий.

Дем'ян перейшов великий рівчак, що розділяв село на дві рівних частини й, озирнувшись назад до волревкому, він повернув в останню криву вуличку, де на його чекала мати.

— Він найпевніший — подумав голосно Неживий про Нематвія. Що це було так, що Дем'ян ніяк не помилявся, про це яскраво свідчило вчорашнє з ним прощання.

— Ну й хряпнули ви мене ловко, товариш Неживий, — міцно здавлюючи Дем'янову долоню, реготав Нематвій. — Просто можна сказати антик-мере, — додав захоплено. — Тільки блись-блись. Сім каганців одразу. — Так і дав дуба. Ог тут зразу видно, що біла рука настоящего пролетаріята. Я тепер з вами друг до гроба, — закінчив якимось особливо урочисто Матвій.

Пригадавши вчорашнє, Дем'ян трохі розхмарився, він навіть легко посміхнувся й помітно повеселішав.

— Як не як, а один уже є надійний — думав він, підходячи до хатини.

Дем'янові було вже відомо, що з усіх робітників Степанівського волревкому тільки волвоенком Матвій та Нематвій, начальник Степанівської охорони, були комуністами. Був ще тут комуніст голова волревкому, Сердюченко, але його кілька днів тому забили лісовики.

Дем'ян Неживий, Матвій та Нематвій ось були всі комуністи, що мали взяти на себе всю роботу й відповідальність. Але це не лякало Неживого. Перекопаний у своїй справі й працьовитий, він буде дні й ночі сидіти у волревкомі, напевне й неодмінно доб'ється свого. Але не зважаючи на тверде Дем'янове рішення й упертість зараз, просто сьогодні було одно конкретне утруднення: лісовики забили голову волревкому, а з місцевих на цю роботу поставити було нікого. Дем'ян це бачив і хоч він вчора ще помітив, що претендентами на голову волревкому вважав себе кожний з місцевих діячів, — це його мало тишило. Саме вчора, коли хтось зачепив питання про кандидатуру на посаду голови волревкому, Матвій і Нематвій намагалися виставити неодмінно себе й красномовно доводили про це своїм мовчанням. Прощаючись, Макаренко обіцяв вчора прислати людину, але це, розуміється, могло бути тільки дуже нешвидко. Тому треба було щось придумати зараз, негайно й таке, що б не посварило його з товаришами.

Вовтузячись з такими мислями, Дем'ян не помітив, як він увійшов до хати й як, трохі схилившись до столу, дивилися на нього очікуючи, не рухаючись, і мабуть не кліпаючи очима, стара мати. Вигляд у неї

був сьогодні особливо тривожний, голова низько, зажурено звисала на худу з жовтою оквислю шкірою шию, й давно висушені очі боляче сходили старечими сльозами.

— Дем'яне, вимовила вона неголосно й Дем'ян добре відчув в цьому її слові.

Непотрібно озирнувшись навколо, він кинув свій куток і нервовим кроком підійшов ближче до матери.

Дем'ян тихо посадив її на лаві кінець столу й мовчки сів біля матери сам. Він розумів, що мати лагодилася сказати щось дуже серйозне, незвичайне, що вони думали про його увесь день і став мовчки уважно чекати.

— Сні мені сняться погані, дитино, — почала вона тихо, — все полотно, сниться, розстилаю. А ти з Микитою обгортаєшся ним. Страшно мені, сину. — ... Страшно, дитино — вимовила вона, тремтячи всім тілом. Мати підвела очі до Дем'яна, звелася й, боячись впасти, — вчепилася Дем'янові за руку.

— Я його валькую, а ви приходите, збираєте в сувій, а я розстилаю. Страшно мені, сину — смерти боюся... не свої, дитино — вимовила вона з страшним відчаєм.

Дем'ян мовчав. Він тихо, ледве помітно, поглажував її худу, схожу на тонку висушену дощечку руку своєю й нічого не відповідав.

— Не буде вже його... Ворожка збрехала тоді... Не вернеться. Не буде...

— Микити? — майже пошепки запитав Дем'ян.

— Еге — ще тихіше вимовила мати й піднесла до очей сухий кулачок. А я все сподівалася... Виглядала вас обох. Чужі-ж діти вертаються, а його немає... Два годочка вже ось минуло...

Мати ридала.

Дем'янові знову згадувалося далеке дитинство, війна, батько, Микита. Дем'ян любив свого меншого брата й, повертаючись з армії додому, він думав про його всю дорогу й дуже хвилювався: — Є він чи немає дома. Є чи немає — тривожив себе думками Дем'ян.

Полаявшись з місцевими керовниками влади й розлютувавшись за щось на них — Микита раптом зник із Степанівки й більше не повертався.

Сидячи поруч матери. Дем'ян пригадував, як вони колись з братом працювали, як раз м ходили на поле й майже що-дня бігали вдвох зустрічати батька. Дем'ян пригадав, як тяжко плакав Микита, прощаючись з ним, коли він ішов до червоної гвардії, тоді Микита умовляв Дем'яна не йти, плакав, не пускав, навіть заховав Дем'янови чоботи, а як переконався, що його не сила — широко й довго благав повертати швидче додому, стерегтися там, не забувати про їх. А потім, коли після червоної гвардії Дем'ян через рік повернувся додому, — Микита став уже зовсім не той. Він значно підріс, не зупиняв більше Дем'яна й вже не ховав його чобіт, щоб залишити дома.

— Я теж піду, — пригадав Дем'ян його категоричну вимогу. Але зачувши такі Микитини наміри, мати зняла тоді смертельний крик, Дем'ян з обуренням запротестував і Микита мав скоритися й залишитися вдома.

— Давно це було, — прошепотів Дем'ян. — Давно — вимовив він голосніше.

І, як мати нарешті трохи спинилася й підвела голову — Дем'ян чомусь несміливо глянув їй у лице. Його зустріли холодні, заплакані очі й майже сурорий голос:

— А ти не слухаєш мене, синочку. Тобі не шкода Микити. — Ти-ж не боїєшся, як твоя мати. Забув про його — кинула вона докір і заридала знову.

Дем'янові боляче стисло серце й одразу зашугала, мов зайнялася голова. Вії йому часто й боляче застрибали, й раптом з під них зовсім несподівано бризнули сльози.

— Я-б голову, мамо, за його віддав, — вимовив він якось особливо боляче, хвилюючись і поспішно витираючи пальцями заплакані очі.

— Я найму по йому хоч маленький молебник, сину. Ніхто з твоїх про це не знатиме.

— Мамо, — вимовив Дем'ян. І в його голові почулося здивування й категоричний протест. Мати глянула на його скорботними очима й густі, гарячі сльози рясно залили жовтяву шкіру її гострих сквиць.

Мати звелася з ослона й похнюпившись подибала до скрині. Стогнувши й витираючи сльози, вона підняла важке віко, дістала із скрині маленький білий пакунок і обережно поклала його біля себе. За цим Дем'ян помітив, як вона ще обережніше почала його розгортати й розвертівши нерішуче підвела голову й глянула до його.

— Що то мамо — вирішив допомогти їй Дем'ян.

Вона нічого не одповіла, наче вагаючись, переклала пакуночок у другу руку й, помітно хвилюючись, пішла до сина.

— Це Микита тобі оставив — і мати подала Дем'янові невеличкий, удвоє згорнутий аркуш паперу.

Дем'ян узяв його, хутко розгорнув і зразу-ж впізнав Микитину руку.

— Прочитай, сину! Я давала читати та нічого не добрала з того. Дем'ян на знак згоди хитнув головою і не кваплячись почав їй читати:

„Дорогий Дьомо! Пам'ятаєш, на початку революції ми поклялися з тобою на клинках. Це було надто романтично, може навіть трохи театральне, але та присяга лишить для мене навіки. Я не можу зраджувати свого народу. Пам'ятаєш, на початку революції, ти говорив: (це було ще до того, як ти йшов до Червоної армії) „Україна багата терпіла, тепер вона може розвиватися, рости, розквітати. Немає вже проклятого царя, немає лихого панства. Ми вільні. Ми господарі свого життя“. Пам'ятаєш? Ти не забув мабуть, Дьомо, цього? Ти пішов до Червоної армії — я вірив, що ти воюєш за Україну. Я хотів навіть іти до Червоної армії — ти не пустив. Я лишився тут. Побачив, що тут робиться, відчув, як ці наші-ж селяни, що досіпалися до влади, ненавидять нашу Україну, ненавидять навіть мову нашу! Я більше не можу бути з ними. Я пішов. Куди, не питай. Прощай, Дьомо, прощай, мій любий. Мабуть не побачимось вже ніколи“.

Дем'ян звернув листа й мовчки віддав його матері. Вона взяла від Дем'яна листа й заховала його в пазуху.

Під вікном швидко майнула велика постать.

Мати підвелася й пішла до порога. Але не встигла вона зробити й кілька кроків, як двері широко, з поспішним рипом відчинилися й через поріг переступив Нематвій.

— Драстуйте, мамаша, — весело вимовив він, звертаючись до бабусі. — А ми, знаєте, вчора мало не коцнули вашого сина.

Нематвій весело зареготав і, як побачив, що стара не збиралася відповідати, попрямував до Дем'яна. Мати поливилася йому вслід і, наче не розуміючи, про що він сказав, подивно звела сухі рамена й одійшла до прип'ічка.

— Мое вам, товариш Неживий і папаша мій дорогий, хрещений!“

Дем'ян мовчки потис його руку. Нематвій сів поруч його й трохи не розуміючи, з чого б тепер Дем'янові сумувати, коли вчора так добре все скінчилося, запитливо зазирнув йому в обличчя.

Дем'ян теж уважно, довго подивився на Нематвія.

— Невеселі ви сьогодні, вимовив він, помовчавши. — Нічого, все пройде. Я знаю... Це буває. Сьогодні було багато роботи. Я бачив...

Дем'ян не одповів. Він повагом підвівся з лави й важкою ходою постував до порога.

— А я це, знаєте, до вас екстренно, товариш Неживий. Вас кличуть найекстреніше у волревком.

Дем'ян запитливо подивився на Нематвія і той, певне, зрозумівши його, пояснив вже докладніше:

— Там товариш Гуска, значить, наш начальник конної й пішої міліції Степанівського району хоче шльопнути одну вчительку. За контрреволюцію, він каже. Я, звичайно, против такого й кажу йому: ежेलі вже шльопать, так нада знать, за що і як. От ви вчора дійствительно справедливо мені сказали. Треба знать, за що. Да! По моїм приметам так вона вполне благонадьожна. Дітей добре вчить, закон божий давно викинула, у неї немає богів — сам я дивився, інтернаціонал аж курить з дітьми співає. Словом баба што нада. Наша — по моему, а там подивіться — Може вона тільки так для глаза — закінчив Нематвій.

Дем'ян стояв поруч з матір'ю, не запитував його й нічого не одповідав.

Нематвій нервувався й не знаходив собі місця. Він міряв великими кроками кімнату від столу до порога, від лави до полу, на хвилинку присідав на лаву, зазірав у вікна й все нетерпеливіше поглядав на Дем'яна.

— Може ви на мене гніваєтесь, товариш секретар? несподівано спитав він Дем'яна. — Воно ж знаєте, хіба чоловіка видно по морді. Може й бандит. От про ту вчительку... Богів у неї і в заводі немає, інтернаціонал, кажу, зимою, як оченаш що ранку, а що в неї в душі, що вона думає? Чорт її знає — що вона думає — закінчив він, відповідаючи сам собі.

— Мамо, — якось особливо боляче й тихо вимовив Дем'ян.

Мати кинула поратися біля своїх черепків і обернулася до його. Вона чекала, а Дем'ян мовчав, так ніби не міг він вимовити, ніби не мав він сили сказати того, що намагався.

— Краше б мене, мамо, хай десь убили, ніж уб'ють його...

Вона важко, положко сіпнулася до сина, щось ледве чутно прошепотіла й, застерігаючи, з благанням вимовила:

— Господь з тобою, сину. Що ти кажеш на себе, Дем'яне.

Дем'ян пішов від неї, знайшов зеленявого кашкета, підперезався паском і не сказавши й слова, він поспішно вийшов за Нематвієм.

— Ти ж нічого не їв ще з самого ранку, хоч поїж — гукнула мати, але Дем'ян не почув.

Вона кинула припічок і прилипла до темного вікна. Мати дивилася Дем'янові услід, стежила, як виходив він за ворота, й плакала.

(Закінчення буде)

ВІКТОР ВЕР

РИСУНКИ

Тихо в залах цих,
креслять
риси
руки,
над шифром
схем
і цифр
схилились
конструктори.
В безхлибних ритмах
ричаги
машин —
трюм...
дек...
бункер...
: — рисуноків
сині аркуші
в лініях
везерунків
струнко.
А десь
день - в - день...
труд...
бруд...
люди...
: в грудях рудень
гудом
гуде
щоб руди
рудої
груддя.
Щоб плином
плюнувся в ґрунт
з пломеню домен
чугун,
щоб стала
у шквалах
крізь шал
листами
з - під вальців
сталь.
і в луни

гуди Похитуючись
ундвер - ритмом
- вуда в лад
трелі: платформи
путь до моря
буде — туди
„Будо - де: гавань,
буді - пароплави,
- вельний“ . гамір — над

і
вмпелами дим.
Де корпус
на корпус
хвиль біля,
шківів,
молотів
спів,
де стапель —
заскаба біла —
стиком
листи
підвів.

На сталь
деталі
з рисуноків
: — зруб...
стик...
шруб...
руб...

за крейдою
кернер лунко
врубує
центрів зазуб.
Ацетилен ●
зелено ріже,
цмокає дірки,
станок
і от

вже лист рижий
на місце
підносить блок.
Везерунками
ліній

струнко,
рисуноків
сині
аркуші.

: — трюм...
дек...
бункер...

В ритмах
безхибних
ричаги
машин.

С. ЖИГАЛКО

УНОЧІ

На яку сатану ото він лізе так рано на явора з сокирою, коли сьогодні неділя? Зовсім незрозумілі вчинки отого старого чоловіка з ріденькою борідкою і синими очима.

Ставить драбину, озирається, вилазить до перших гілляк, зрубує їх, тоді швидко лізе назад, струшуючи з дерева цілий дощ срібно-холодної роси. Роса падає йому за коміра, на лице, але він не чуває холоду, він наче збожеволів, або робить злочинне діло, — не ховав би так похапцем сокири під зрубані гілляки. А може злодій він, краде паливо.

Церковний сторож бачить це все з вікна своєї сторожки, та не виходить. Він жде, що далі буде, не дарма ж сторож з сільради зрубав перші гілляки і сховав під ними сокиру.

А той справді робить щось надзвичайне і неприпустиме у неділю. Бере якусь білу дошку і прибиває її як раз під свіжими сучками, оглядає дошку, чи рівно прибита, тоді стрибає на землю і закурює. Курить і поскубує свою ріденьку, сру борідку.

Церковний сторож не може всидіти у своїй сторожці. Повагом іде він до явора, вітається з сторожем з сільради, та той чомусь не подає руки. Власне, йому ніколи зараз, він так поспішає, ну, ясно, — здоров, — та й більше нічого.

Бере на плечі драбину, з під гілля висмикує сокиру, засовує її топорницем собі за халяву і хоче йти. Він такий стомлений, прости господи, бо сьогодні неділя, такий стомлений! — хитрим, круглим оком позирає на дошку. Такий стомлений, а в тім може з приятелем закурити, не більше.

— Самосадик! — каже церковний сторож, з усієї сили стримуючи себе, щоб не глянути на дошку. — На наше жалування не куритимеш турецького.

Він навмисне забуває, що приятель його тепер одержує на місяць не вісім карбованців, а круглих дев'ять.

— Може й так! — кидає кудись у землю сторож з сільради, згинаючись під драбиною і з далекої кешені виймає зім'яту „розкурочну“. — На, угощайсь, вони мені вже остогидли!

— А піп листа одержав, од поміщика з закордону! — несподівано перебиває церковний сторож.

І ні слова про дошку, хоч би глянув на неї. Наче то муха сидить на яворі, а не дошка. На яку сатану тоді вона так довго прибивалась?

Обидва довго мовчать. Курять і спльовують. Сторож з сільради драбину перекладає на друге плече — вона йому давить. І ні слова обидва.

— Що це ти прибив? — тихо питає церковний сторож.

Приятель здригується. Він ладен уже кинути драбину на землю і розповідати про дошку довго, без кінця.

— Сідало курам, чи що? — продовжує церковний сторож.

Аміль. Кінець усьому. Драбина опиняється на плечі, сторож з сільради не озираючись зникає за рогом вулиці.

На явора сіла ворона. Гойднулись віти, бризнула роса на церковного сторожа. Він здригається, зводить лице угору, на мить стає нерішучим, — тоді вилазить на явора, руками чіпляється за дошку і на ній читає: — „вулиця Денисенкова“. Сторож, наче лантух, падає на землю і хоч збив коліно, — не кривиться. Його очі широкі, він нічого не розуміє, чи просто збожеволів.

Правда, він став багато чого не розуміти, саме тепер, коли у селі почалися такі дивні історії, що раніш було й увісні не побачиш.

Сторож безнадійно розводить рукою, ще раз озирається на явора — іде до церкви. Сьогодні свято, він мусить дзвонити.

І в холодній синяві нового дня покотивсь густий, мідяний дзвін. Він довго продержавсь у повітрі, звився до неба і розтав там навіки.

Це значить, що минув тиждень і настала неділя, котра теж мине, як минала і сто років тому. Це був закон, котрого ніхто не смів порушити.

Та закона цього порушено. Порушилось і ще дещо у селі і той явір, де прибіта була сьогодні нова дошка.

Таке життя усіх законів.

Справді, хто міг подумати? Ніхто. Адже-ж у селі є і аптека, пошта, сорок і один старець, три члени комнезаму, два шевці і сільрада, де головує колишній фельдфебель з рудими вусами. Є ще кооператив з касиром і кривий листоноша.

Це все є, так же вірно, як двічі по два чотири.

Є ще у містечку один комуніст, син чорнороба Денисенка, та він поїхав десь до столиці і комуніста забули.

Повз село проходить залізниця з маленькою станцією. Інколи там кричать паровози.

Цілий тиждень у селі тихо, хіба що гукне заїжджий барахольник, гукне на всі свої повні груди і враз змовкне, наче злякавшись свого голосу у цій тиші.

Увечері люди лягають спати. Уночі грають зорі, а над маленькою річкою зводиться густий туман.

Церковному сторожеві розкіш. І сторожеві з сільради. Вони палють цигарки, лягають під церквою і сплять. Їм нікого боятися.

Коли ранком ударить дзвін — усі знають, що тиждень минув і настала неділя. Люди ідуть до церкви.

Першими проти церкви займають своє місце сорок і один старець, з величезними торбами, але ці торби до кінця відправи завжди бувають повні до завязки. Далі йдуть жінки, за ними три члени комнезаму у салдатських чоботях, стають комнезама біля дверей, як ті біблійні митарі, схиляють голови і так простоюють до кінця відправи.

Після усіх уходить голова сільради з рудими, як жар, вусами. Вилазить він на криласа й одразу бере басом.

По обіді усе село іде на станцію дивитись на маневри товарових поїздів. Сорок і один старець приносять сюди свої торби і шматки хліба дешево продають приїжджим кондукторам, а голова сільради приходить з портфелем, що пошив йому один швець з старої халяви.

Він чіпляється до кожного паровоза, їздить од семафора до семафора поки одубіють йому руки, або коли гаряча пара вдарить у лице.

Увечері приходить поштовий поїзд. Кривий листоноша забирає пошту, люди поспішають додому, щоб рано лягти і завтра почати трудовий тиждень.

На вулицях тоді ні душі. Усі сплять. Церковний сторож іде до свого приятеля, уходять вони у сільраду, курять тютюн, часто позираючи на годинника. Їм треба 12.

Це цікава дванадцята година. От уже рік, як вони що-ночі чекають на дванадцятую годину.

Щоб якось збути час, — вони читають лозунги на стінах, критикують їх, п'ють воду і курять тютюн. А в тім вся увага їхня на старому годинникові, де замість гирі вісить праска і розбита чорнильниця.

Нарешті стрілка стає на 12. Сторожі гасять лампу й опиняються у темряві. Виходять на вулицю. Їм іти не так уже й далеко. Отут, за рогом, де густий вишняк і калина.

Перелазять тина, зупиняються як раз проти вікна високої, нової хати. Сторожі тихо уможуються на землі, очей не спускаючи з вікна.

У вікні раптом з'являється світло, та вікно заповнене фіранкою. Не може ж Ганна сидіти з незаповненим вікном, сама, як палець, бо чоловік її ось уже рік десь у місті на тракторних курсах. Це всі знають, а що серед ночі світло у Ганни, — нічого дивного, з кожним буває, ну, сон страшний приснився, жінка молода, лампу запалила, щоб не страшно.

Хе, їй що-ночі, рівно о 12 годині сняться погані сни! — шепочуться сторожі, зручніше уможуючись під тином. Вони чогось ждуть.

Незабаром з темряви, у світло од вікна вкрадається якась маленька, наче дитяча тінь, приліпає вона до Ганниного вікна і не ворухиться.

Сторожі знають, що це горбатий палатурник Гриша, той, що прочитав усього Маркса, а тепер читає біблію і плаче над нею і сміється, — кажуть. Це туз, а не горбатий Гриша, не підходив би він під Ганнине вікно уночі.

Сторожі сіпають один другого за поли. Хе-хе, та хіба вродлива Ганна коли дозволить собі з горбатим, вона і в хату його не впустисть. Дивак Гриша, та й годі.

Несподівано гасне світло у вікні, на дворі стає ще темніше, а під хатою чути здавлене ридання.

Це плаче Гриша. Він плаче що-ночі під Ганниним вікном, коли там гасне світло.

Сторожі дуже тихо ідуть назад. Їм чомусь ніяково. До самого ранку вони не можуть заснути, не розмовляють між собою, тільки часто курять тютюн.

І знову приходить ранок, кожний мусить починати жити по своєму, як кому наказала доля.

Така вже доля.

І Денисенко, що син його комуністом, — теж живе по своєму. Старому чорноробові доля показала тернистий шлях, та він і не думає зійти з нього. Доля вередлива, як дівчина, Денисенко знає це і тільки сумно посміхається, коли яке лихо збілить його і так сиву голову.

Удосвіта він ховає за пазуху окраєць хліба, бере ножа і йде у сусідній березняк над річкою різати молоді гілки. Пізно йвечорі

приносить десяток березових мітел, вузлик печериць, або ягід. Все це несе на станцію, бо містечко не може купити мітел у тих, що мають синів комуністів.

Денисенко стукає до начальника станції, його впускають на кухню, він вклоняється куховарці, каже їй добрий вечір і важко сідає на ослін. Йому дають теплої страви, дають грошей і окраєць хліба на завтра. Мітли кладуть десь до льоху, поки вони там погниють.

У начальника станції у льоху уже тисяча Денисенкових мітел, він може ними вимести цілий світ, та не відмовляється іще взяти який десяток.

— Приносьте, діду, ще мітел! А син ваш пише?

Так, син пише, він бачив самого Калініна, Денисенків син і говорив з ним.

— Так не забудьте принести ще мітел і печериць, ягід там! — каже начальник станції, дає старому тютюну, а на прощання тисне руку.

Та Денисенко більше не приносив на станцію мітел і не збирав печериць. Він застудився, пролежав довго у нетопленій хаті, а як зміг звесгись, — вийшов з хати і ліг проти сонця на призьбі. Вся постать його була зігнута, руки тримтіли, лице схудло, подібний був до мерця.

По обіді, спираючись на два ціпки — пішов до сільради.

Часом він не думає стати головою сільради? Батьки комуністів щось багато про себе думають, коли зважуються іти туди, де їх зовсім і не просять. Не робив би мітел, ледацюга! — думає церковний сторож, визираючи з-за церкви. Він хоче щось гукнути Денисенкові, сказати хоче щось прикре, щоб у того й ціпки вилетіли з рук. Та той увійшов уже у сільраду, скидає шапку і стукає до самого голови.

Він прийшов усього на одну хвилину, усього на один момент і просить зобачення, коли що не так скаже. Він просить тільки, щоб йому допомогли грішми, або харчами. Трохи грошей, він же такий німецький, пролежав стільки...

— У нас не богадільня! — каже голова. — Мало вас таких дармоїдів.

Це правда, це страшна правда. Коли що не так — зобачте, Денисенко піде. Він тільки дуже слабкий і скоро вмере. Трохи грошей, або харчів.

— Немає, сказано! — кричить голова. Він такий заклопотаний, роботи по горло, а йому перешкоджають. — Може б ти, діду, вийшов звідци?

Денисенко вийде. Не помирати ж йому отут? Витре рукавом свої очі й вийде. Прощайте, спасибі вам.

Дряхлий чорнороб виходить на вулицю, почуває, як світ йому паморочиться, хапається за тинка, щоб не впасти, — але усім тілом, горілиць падає на суху землю і не ворухиться. Не чує Денисенко, як дико регочеться під церквою сторож, не помічає, що до нього підбігає горбатий Гриша, бере його собі на плечі і несе. Гриша ледве втримується на своїх кривеньких ніжках і дуже подібний він зараз на покалічену блоху, що все таки намагається стрибнути.

Горбатуму не легко, він почуває, що йому рветься щось у середині, та все таки приніс зомлілого додому, поклав на лаву і довго ще витирав долонею своє спітніле, червоне лице. Тоді наклав Денисенка рядном, зачинив двері і, скрипнувши зубами, — став писати листа. Заклеїв конверта і знову зціпив зуби.

Горбатий Гриша чомусь страшенно лютий зараз. Очі йому червоні, лице бліде, а на скронях понабрякали жили.

Та всі каліки люті. От кривий листоноша, тільки однієї, усього однієї ноги не має, а лютий і недобрий чоловік став. На що йому

було приглядатись до листів, що виймав їх з поштової скриньки? Чомусь одіклав листа, адресованого у столицю до Денисенкового сина, комуніста, одіклав, тоді обережно, наче які святощі, поніс листа на-нальникові пошти. У того засвітились очі, похапцем розірвав конверта, проглянув листа і зараз же побіг до голови сільради.

Ну, не велика дрібниця, голова сільради і не скривився. Нічого дивного. Нехай собі.

А цієї ночі горбатуму Гриші хтось переломав ногу, коли стояв він під Ганниним вікном. Нехай там не стоїть, не вік же ходити туди сторожам, наче їм своєї роботи немає.

Хе-хе, вони ще й досі регочуться, пригадуючи, як підскочив Гриша, закричав не своїм голосом, а Ганна погасила світло. Тепер Гриша ходить на милиці, такий дивак!

Сторожі не ходять уже під Ганнине вікно, вони сплять під церквою, а ранком замітають вулицю.

Та цієї ночі вони прокинулися від страшного грому. У церкві забрязчали вікна. Десь злякано заскавучав собака. Сторожі перехрестились, а коли помітили, що грози не було, у небі грали зорі, а на траву лягла роса, — перелякано сховались у сторожці. Ясно, нечувана річ, — грім під чистим, росяним небом.

Ранком була новина.

Таки дійсно щось не гаразд з отим Денисенком. Не дарма він так злиденно жив і його син комуністом. На яку сатану було йому серед ночі перекидати синові речі, наче дитина яка. Та цього мало божевільному старому, хіба не казав син, коли вижджав, що не треба її брати в руки, бо буде лихо, нехай собі лежить спокійно. Старий і не брав її, а чомусь саме тепер, серед глухої ночі не витерпів. Узяв бомбу, вона розірвалась, а разом з нею і старий чорнороб Денисенко. Цілком незрозумілий вчинок. І голова виконкому цього не розуміє, і начальник пошти, і кривий листоноша і всі, хто прийшов подивитись на покійника.

Денисенкові одірвало руки і пробило груди. На стінах кров.

Нічого приємного, просто гидко. Можна було сюди й не приходити. Але чого тут треба горбатуму Гриші? Він тиснеться, штовхає людей милицею і вилазить наперед, як раз до покійника. Довго вдивляється у мертве лице, повертається тоді до голови сільради й оком не моргнувши, — каже:

— Ти своє діло зробив! — і виходить.

Так і сказав голові сільради горбатий Гриша, от що цікаво!

Дивак він великий, наче голова сільради розірвав бомбу, а не вона сама. Не нянька ж Денисенкові був голова. Та що тут говорити, доводиться тільки червоніти за Гришу, оце і все. А в тім, голова сільради колись має поговорити з Гришею, десь на самоті, навіть сьогодні, сьогодні й поговорить, спитає його, яке то він діло своє зробив.

Та Гриша зник, наче під лід пішов. Його шукав кривий листоноша і голова сільради. Стерегли його уночі на вулиці. Начальник пошти чомусь уночі став ходити з рушницею кругом Гришиної хати, коли вірити чуткам. Та це була брехня. Начальник пошти пізно повертається з полювання, а що раз виходив з під Гришиної хати, — то там, здалось йому, сидів заець, чи скажений собака. Дякуйте йому, що він хоче врятувати містечко од скаженини, так то...

Денисенка поховали без попа за кладовищем, у бур'янах, де ховають усіх, хто накладає на себе руки. Хату його забили і на цьому й кінець...

Знову сторожі сходяться під церквою, палять тютюн, сідають на ганок і куняють. Інколи перекидаються словами. Їм скучно.

— А Ганна світить...

— Досвітиться, кажуть, чоловік її скоро приїде.

— Буде тоді...

— Кому буде? — питає церковний сторож.

— Попа уб'є. Нехай не ходить...

— Голову уб'є, він більше туди вчащає! — чомусь виправдується церковний сторож.

— Буде їм обом і їй разом...

Коли звертає на північ — сторожі лягають і сплять.

І от, серед ночі сторож з сільради тривожно сіпає приятеля за рукав.

— Ти чуєш?

Той не глухий і все чує. Обоє дрижать, наче в пропасниці.

— Це його душа! — шепоче церковний сторож. — Просить поховати з попом.

Знову мовчать. Їхні серця б'ються швидко, а в голову дзвінко прибиває кров.

А над забитою Денисенковою хатою хтось розпучливо голосить, здається, кличе собі на порятунок. Цей одчайний крик уночі був такий жахливий, що сторожі не могли навіть рушитися з місця, не те що схватись у сторожці. Робилося моторошно. По тілі виступав холодний піт.

Потроху крик почав стихати. Сторожі сховались у сторожці, запалили лампу і довго дивилися на темні шибки, нічого не розуміючи. Коли перший страх минув, — церковний сторож промовив з тремтінням у голосі:

— Це душа його болить і плаче...

— Або це Гриша. Може з глузду з'їхав і лякає людей.

На дворі крик несподівано уривається. Благословляється на світ.

Другої ночі те саме, тільки крик стає більш розпучливим, здається, увесь світ ридає над своєю долею.

— Я кину службу! — запевняє у край переляканий сторож з сільради. — І на що нам було перебивати Гриші ногу, гріх узяли на себе. Він утопився напевне і це його душа.

Сторожі сидять у сторожці і прислухаються. Вони почувають, що волосся їм на голові піднялося і потерпло.

— На що було нам перебивати йому ногу...

— Мовчи! — дико скрикує церковний сторож, переляканих очей не зводячи з вікна.

Щось злегенька шкрябнуло у шибку. Сторожі погасили лампу. За дверима почувся голос. Та це говорив голова сільради, щоб його впустили.

У сторожку увійшов блідий голова і начальник пошти з рушницею. Сторожам одлягло од серця.

— Ідіть з нами! — каже голова. — Я не можу так заснути!

У нього на лобі блищать свіжі краплини поту.

І четверо ідуть на крик до Денисенкової хати. У небі повзуть чорні, важкі хмари. Десь далеко, наче під землею, — сумно виє собака. На обрії зірниця. Коли блисне вона, — здається, хмари зупиняються і суворо дивляться униз.

Одразу крик над Денисенковою хатою вихоплюється такої сили й розпачу, що кров захолинула у жилах. Та крик зараз і вмер. Стало

ще моторошніше. Але четверо людей уже перелазять тин, зупиняються під Денисенковою хатою і не дихають. Од забитої пустки віє могилою.

Несподівано над головою щось зашуміло і знову розлігся лиховісний, страшний крик. Усі попадали на землю, тільки начальник пошти не рушивсь. Він звів рушницю і вистрілив. Під ноги йому упала велика сова...

Смішно, зрештою, якась погана птиця наробила такого шелесту.

Шелесту! Та ніхто і не думав лякатись. Що попадали? Церковний сторож поступивсь у рівчачка, він схопивсь за приятеля, а той поволик за собою голову сільради, оце і все...

У містечку тільки й балачок, що про сову, але ніхто з цього не сміявся. Не до сміху тепер у містечку. І все через того Денисенка. Його смерть спричинилась до цілого ряду страшних випадків. Жив би горбатий Гриша і касир з кооперативу.

Ну, хто міг подумати? Просто, узяв і повісився на горищі. Усі бачили, що він замкнув крамницю, навіть посміхнувся до якоїсь жінки, а дома повісився.

Люди довго ламали над цим голови. Дехто казав, що касира зрадила його дружина і касир з горя заподіяв собі смерть. Це вірно, бо чомусь дружина не побивається над мертвим мужем, тільки стоїть, склавши руки і дивиться у землю.

Балачки і пересуди пішли далі. Хтось запевняв, що касирові відмовила чогось якась удова, він цього не міг стерпіти і вдався до поворозки. Удови у містечку не було ніякої, от що дивно. То чому не Ганна відмовила касирові, та Ганна, що чоловік її ось уже рік на тракторних курсах? О, та може людину занастити, така безсоромниця, не прийшла глянути на покійника, наче то не людина, а собака повісився.

Касира поховали, одімкнули крамницю і зараз же замкнули назавжди. Не може ж крамниця бути без грошей, дуже просто — без шеляга грошей Глянули до скарбниці, а там порожньо. Не питаєш у касира, бо він мертвий, краще замкнути крамницю, списати крам і розподілити його між пайовиками.

Так і зробили. Начальник пошти узяв собі мануфактуру, голова сільради сорок пар нових чобіт, кривий листоноша в'язку тарані, а трьом комнезамам дісталась велика грудка сірої соли...

Знову сторожі сходяться під церквою, мостяться один біля другого, сплять. Тепер їм зовсім мало роботи і не йдуть вже під Ганнине вікно, бо зник десь горбатий Гриша. Сторожам нудно лежати. Ганна і та не світить серед ночі. Скучно.

Сторожі лежать на ганку, курять, мимоволі позирають на Ганнину хату, але там темно, сумно, берези посхилялись і наче журяться. Ясно, і цієї ночі буде темно у Ганниному вікні, сторожі можуть собі спати. Вони й лягають. Раптом церковний сторож здригається, зводиться на лікоть, пильно вдивляється у темряву.

— Ти бачиш?

Сторож з сільради не сліпий, він теж бачить, що у Ганниному вікні з'явилося світло і заколихалась фіранка,

Сторожі зриваються, біжать, крадькома перелазять тина, падають у бур'ян. Їм усе видно. Світло з вікна далеко розрізує темряву, тримить, наче живе срібло. Несподівано з темряви виходить горбата тінь, прилипає вона до вікна і завмирає.

Сторожі не втримуються з подиву, вони так голосно ахають, що горбатий Гриша одривається од вікна і зникає у густій ночі.

Це дуже дивно, Гриша з'явився і вже без милиці. Та чому саме тепер Ганна запалила лампу, от чого сторожі не розуміють. Вони сидітимуть тут до самого ранку, не можуть вони так піти, не довідавшись про все.

Вони міняють позицію, лягають на землю і ждуть. Лежатимуть до смерти, сторожі знають, що вилежати можна усе, чого тільки захочеш.

Незабаром хатні двері прочиняються, виходить звідти якась висока тінь, чомусь тривожно зупиняється, тоді йде на вулицю.

Сторожі шепочуться. Вони ладні кричати, реготатись, качатись по землі, та Ганна довго стоїть у дверях, наче жде когось. Може й піде, усе може бути, коли піп од неї вийшов, то чому ж не може трапитись чогось більшого.

Сторожі не ворухнуться. Їм навіть здається, що серця їхні б'ються, як молотки. Прилипають вони тісно до землі, приглядаючись до незнайомої постати, що наче з землі виросла перед ними. От так раз! — постать сходиться на ганок, бере Ганну за руку і зникає разом з нею у сінцях.

Сторожі підводяться, знизують плечима і йдуть назад. Лягають під церквою, два рази підряд палять тютюн, мовчать. Нарешті перший озивається церковний сторож:

— Наче наш голова пішов...

— А хто ж більше, він і є.

— Така розпусниця, Ганна...

Цигарки гаснуть. Стає холодно. Десь крикнув голодний ворон. Над річкою гойдається сивий, густий туман.

А ця неділя, — рідко коли такий день трапиться, сонячний, з синім, глибоким небом, де зрідка пропливе прозора хмарка і розтане.

Сьогодні ніхто не сидить дома, по обіді усе село вийшло на станцію дивитись на маневри товарних поїздів.

Маневрувало аж три паровози. Начальник станції був у новому червоному картузі і вимашених чоботях. Скрізь почувалось свято. Голова сільради їздив на кожному паровозі, вилазив на тендера, махаючи звідти людям рукою. Навіть затяг був пісню. Він може держатись однією рукою і не впаде, нехай не лякаються люди, що паровоз жене, як скажений, до семафора. Ну - да, ризикує життям голова сільради, чого доброго може опинитись під колесом. От уже не рукою держиться, а двома пальцями. ух! — паровоз свистить, люди не дихають, під колесом опиняється тільки портфель і його розрізало надвоє.

Ну - да, у портфелі були дуже важливі папери, вони знищені, замість них якісь шматочки з літерами, такий жах. Тепер голові хоч вішайся, або замикай сільраду, — найважливіших паперів нема, от у чому лихо.

Люди дивляться на голову сільради, їм стало його жаль, адже ж людина може відібрати собі життя, треба йому допомогти зараз-же, вимагати, щоб начальник станції склав акта. Ну, ясно, усі, хто письменний, — підпишуться, що пропали важливі папери з сільради. І пиши зараз же і складай акта.

Начальник станції риється щось у шматочках паперів, довго приглядається до літер, тоді хитає головою. Він не може складати акта, папери підозрілі, нічого важливого. Хіба напише, що упав портфель з якимось паперами і його розчавило колесом.

Голова сільради узяв собі копію з акта, вдячним поглядом обвів людей і, хитнувши головою, пішов у містечко. Він навіть не хоче проїздитись на новому паровозі, що підходить з сусідньої станції. Ну, це

не біда, голова прийде на станцію другої неділі, але чому ніколи не побачиш тут Ганни, що чоловік її десь на тракторних курсах? От що дивно! Ніхто її й у лице не бачив ось уже три місяці. Вона навіть наймичку свою прогнала, молоду дівчину Настю. Це правда, бо сама Настя виходить з гурту і стверджує. Так, Ганна її прогнала саме тоді, коли чоловік її написав, що скоро прийде. Ганна тоді плакала, її дуже нудило. Взагалі дуже чудна стала Ганна.

Та людей це не дуже то й обходить, бо саме заходить сонце, з болота тягне гнилою рибою, стає холодно і люди можуть іти додому, поки не пізно. Вони рано ляжуть спати, все затихне у містечку, тільки сторожі довго палитимуть тютюн і розмовлятимуть під церквою. А може й поспнуть...

Та сторожі навіть не дрімали. Ця ніч здорово далась їм у знаки.

От вони уможуються на своїх свитках, хочуть заснути, — як повз церкву пробігає горбатий Гриша просто до Ганниної хати. Сторожі звелись були, та знову полягали, — мало чого не вигідає каліка. Вони курять, дивляться у небо, спльовують і розмовляють.

Говорять про все, аби тільки збути час.

Спалахнула у небі зірка, зробила дугу і погасла.

— Упала зірка! — каже один сторож. — Не довго живе.

— Як людина, живе, — тоді умре.

— Все так. І ми помремо.

— А роса велика, буде спека.

Сторожі надовго замовкають, чи що думають, а може сумно їм, що впала зірка. Вони теж падали, схоплювались і знов падали. Таке життя. Усі падають і не встають більше.

— А піп матушку бив учора, кричала дуже матушка! — каже церковний сторож. — Попи теж б'ються, як і наш брат.

— Глянь, знову Гриша! — зводиться сторож з сільради. — Що з ним трапилось?

Справді, з Гришею сталось щось незвичайне, він біжить прудко, наче хто його переслідує.

Сторожі схоплюються, — вони не можуть влєжати — поспішають за Гришею і падають просто у бур'ян під Ганниною хатою. Гриша уже стоїть під темним вікном, такий непорушний, як камінь. Несподівано з хати вихоплюється болісний стогін, тоді крик, довгий, страдницький, здається, наче то замордована душа прощається з своїм тілом. Раптом все змовкає, Гриша стоїть під вікном, він подібний зараз на лихо вісну тінь.

Сторожі не підуть звідци, вони сидітимуть у бур'яні до самої смерти, адже ж їхні душі чули крик і стогін, сторожі ще не так у нас і старі, щоб їм причувались голоси з того світу.

Знову вихоплюється з хати стогін, за ним невиразне бурмотіння, наче прокльони. Гришина горбата тінь ще більше згорблюється, а сторожі ясно чують, що він схлипує. В цю мить хатні двері з розмаху прочиняються, звідти вискакує якась постать і, голосно ридючи, біжить вулицею до річки, а за нею, наче тінь, поспішає Гриша, він щось кричить, когось благає і зникає у темряві.

Прибігши до річки, сторожі чують тільки сплески води, хтось там задихався, боровся з кимось, нарешті почувся Гришин голос. Він випірнув з води, підпливав до берега і важко стогнав. Йому не вистачало сили.

Сторожі схопили його за рукав і витягли на беріг, разом з ним мертву Ганну. Церковний сторож перехрестився. Його приятель почав діставати тютюн, але замість його витяг хусточку і скинув шапку.

Це вже зовсім неймовірна історія. Утопилась Ганна, а її витяг з води горбатий Гриша. І головне, серед ночі, серед темної, гупої ночі, коли усі сплять.

Та Гриша не дає навіть опам'ятатись сторожам, він хоче, щоб вони йшли туди, куди він їх поведе, більше, вимагає цього. Оцей мокрий, як ряска Гриша. І вони слухаються його, вони спантеличені і зовсім нічого не розуміють. Не знають, куди йдуть.

А Гриша веде їх до Ганниної хати, он куди їх веде! Уходять у хату, запалюють сірника і скрикують. Один Гриша мовчить, світить лампу, вікно запирає фіранкою, тоді йде у запічок. Всі троє нахиляються над купою пелюшок, та ніхто уже не вигукує здивовано, наче у рот води набрали...

І мовчать, тільки ворусяться. Дивно, що ці двоє близнят хлопчики не кричать, хоч тільки що народились, от що дивно, тільки ворусяться.

Гриша бере немовлят на руки, довго милується ними, тоді дає сторожам по дитині. Вони беруть, виходять за Гришею мовчки, наче які злочинці. Діти починають кричати. Їм затуляють рота.

— Тільки не подушіть! — каже Гриша.

Але чого вони йдуть до попа? Що затіяв Гриша — часом він не думає зараз хрестити дітей?

Ну да, вони зупиняються перед церковним будинком, тарабанить Гриша у шибки і першим увалюється у прочинені двері. На нього дивиться сонний, переляканий піп.

Але, що тут розуміти, усе дуже просто і ясно, Гриша подає йому дитину.

— Так, це твоя дитина, твоя і Ганнина!

Піп може зомліти, або скрикнути. Та цього не робить, а простягає руки і бере дитину. Так би й давно, тепер Гриша може вийти.

На дворі церковний сторож хоче утікати, він же віддав дитину, йому треба стерегти церкву.

— Не згорить твоя церква! — шипить Гриша, виймає револьвера і крутить барабана.

Іде, церковний сторож іде, то він так сказав, хіба й пожартувати не можна? Церкви ніхто не вкраде, він же й сам знає.

Підходять до високої, білої хати з віконцями і ганком. Тепер почав упиратись сторож з виконком. Умре, а не рушить з місця, нехай околіє ця дитина, хіба він батько цій дитині? Сторож не піде з цього місця, йому конче треба йти до сільради: хто, як не він — сторож.

Гриша націлюється з револьвера просто на сторожа, хоче стріляти.

— Іду! — шепоче той. — Уже йду!

Гриша стукає револьвером у вікно, шибка вилітає звідти, а в хаті одразу засвітилась лампа.

Та голова сільради не простягає рук до дитини, нащо вона йому. Він кричить, наступає на Гришу, він розчавить його чоботом, як того гробака, от що зробить голова сільради, нехай свідками будуть сторожі. А Гриша уперто мовчить, тільки блідне з лица і стискує зуби. Тоді виймає револьвера. Голова сільради одразу тихшає, схиляється плечем до одвірка і просить.

— Узяв би, та жінка...

Гриша наводить на нього зброю.

— Давай, давай уже! — скрикує голова і бере на руки дитину.

Більше нічого. Сторожі йдуть до церкви, на мить зупиняються глянути на Гришу, що він там робить під тином. Гриша бере лице своє в долоні і голосно, наче дитина, плаче.

Він іде, зупиняється, знову іде, поволі зникає у темряві...

Не встигло зійти сонце, а село знало, що Ганна, породивши близнят, утопилась, а її з води витяг горбатий Гриша. І молоду, вродливу Ганну поховали за кладовищем у бур'янах, рядом з Денисенком, що син його комуністом десь у столиці, котрого почали вже й забувати у містечку. Може б і зовсім забули, коли б він сам не приїхав. А він приїхав.

Ніхто не вийшов на станцію зустрічати його, один тільки горбатий Гриша. Та що з того, хіба стане комуніст говорити з якоюсь калікою? А Денисенко вийшов з вагону, радісно потис Гриші руку й обоє разом поволі пішли у село.

Молодий Денисенко був високий на зріст, широкий у плечах, мужній, з сміливими очима, — хлопець. Був у шкіряній куртці і високих чоботях. З кешені у його визгав синій револьвер.

Він зупинився проти своєї хати, виламав двері, запалив свічку і довго розмовляв з Гришею. Разом і спали вони, накрившись шинелею...

Другого дня село не вийшло на роботу. Яка може бути робота сьогодні, ніхто й за холодну воду, навіть голова сільради не сидів у своєму кабінеті, йому там не сиділось. Він довго ходить по хаті, зупиняється перед Ганниною дитиною і знову ходить. Тоді бере дитину й несе її до сторожа з сільради.

— Сховай мені, де хочеш! Нехай не кричить, щоб не почули!

І знову ходить по хаті, позирає на двері, палить тютюн, ламає пальці і вони тріщать у його, наче сухі гілочки. Раптом прибігає сторож, падає на лаву задиханий. Він так поспішав, стомився, не може й слова вимовити.

— Він пішов, пішов на могилу! — нарешті вимовляє сторож.

Чортова робота, не менше. Голові сільради хруснули усі пальці, він біжить городами на кладовище, ховається у кушах і не дихає. Де там дихати, коли так твердо ступає отой комуніст до батькової могили, ще здалеку скидає картуза і виймає хусточку.

Голова сільради наступив на гілочку, вона тріщить, а він блідне з лица і приникає до землі. Але молодий Денисенко не чує, як тріщать гілочки, він тихо підходить до батькової могили, схиляє голову на груди, так стоїть довго, тоді дивиться у бік на Ганнину могилу, схиляється перед нею на одно коліно і завмирає. Голова його низько схилена на груди.

Чи спить голова сільради, сон йому такий — але він ясно бачить, що Денисенко падає на Ганнину могилку, обхоплює її двома руками і плаче, як дівчина. Комуніст і плаче. Голові сільради чомусь стало страшно, він ніколи не думав, що комуніст може плакати, він біжить назад, забирає у сторожа Ганнину дитину, несе її додому, ясно собі не усвідомлюючи, що робить. На йому лица немає, руки його дрижать. Чого доброго може упустити на землю дитину і вона вб'ється. Ну, як раз. Нащо було йти повз криницю? Руки задрижали, дитина падає у криницю, а сам голова ховається у повітрі...

Сю ніч сторожі не лягають спати, вони ходять під церквою, ідуть до сільради, ні словом не озиваючись один до другого. Говорити було ні про що. Денисенко був і поїхав знову, не сказавши нікому й слова, наче й не було його зовсім. Голова сільради завтра буде копати нову

криницю, а ту засипле, бо там вода погана. Сторожі підрядились на цю роботу, вони добре зароблять. церковний сторож купить собі нові чоботи, а його приятель обов'язково придбає кожуха.

Роботу почали зранку. Копають нову криницю і цією ж землею засипають стару, де погана вода. Робота важка, посувається непомітно до вечора тільки половину криниці засипали, та коли б не сама голова, та й цього не зробили б. Він допомагав копати, робив за двох і не почував утоми, наче криниця йому потрібна зараз. Копали і вночі, сторожі матимуть за це добрий могорич, могорич буде, тільки прошу, візьміться жвавіше.

Та кінчати довелося не так то уже й швидко. Уранці все село бігло за кладовище до Ганниної могили. Горбатий Гриша був мертвий. Такий дивак, вийшов до Ганниної могили, ліг з нею рядом і вистрілів собі у голову.

От цього вже ніхто не міг зрозуміти, рішуче ніхто. Нехай плакав молодий Денисенко, не дивно, він любив Ганну змалечку, усе містечко знало, але Гриша, горбатий Гриша! Хіба каліка може любити, ще чого вигадайте! Сміх один і тільки.

І сама Гришина смерть не змогла нікого переконати, що й каліка може любити так само, як і всі люди. А в тім смішно з Гриші...

Смішно й попові, він навіть регочеться, аж сльози котяться йому з очей, коли бачить, як його жінка бере на руки Ганнину дитину і цілує її в лоб.

— Хе-хе, хлопчик гарний, повний і жвавий. Попада не може на милуватись ним, довго приглядається до дитини і каже попові:

— І очі й носик,— усе твоє!

Хм, твоє! Чого ж не його, хіба він узяв би собі дитину, коли б вона була не його.

— Забудь про це! шепоче піп.—Про це забудь!

А містечко не могло забути другої Ганниної дитини. Адже ж, здається, було двоє, хіба сторожі збрехали, треба спитати їх, не можна забути цього, друга дитина була у голови сільради. І люди йдуть до криниці, де працюють сторожі. Ті присягаються, хрестяться, вони дитину віддали, вона й зараз у голови, нехай їх грім уб'є, коли неправда. Не ззіли ж вони, прости господи, дитину, хліб поки що родить добре, не вашої там дитини.

— Вд нам зубів не заговорюйте!— кричать люди.— Де дитина? Може ви помилились, може була тільки одна дитина, то кажіть!

— Нехай помилились— погоджуються сторожі і копають далі.— Нехай буде одна дитина, як хочете

— Так би й давно!— кажуть люди і розходяться. Не будуть же вони стояти у сторожів над душею, нехай собі копають криницю.

Сторожі кінчають роботу. Увечері до них вийшов голова, глянув на засипану криницю, постояв трохи і мовчки пішов назад. Сторожі миють руки, пробують воду з нової криниці, курять і собі йдуть додому.

Уночі церковний сторож силить сам. Курить тютюн і жде приятеля. Тоді ходить і знову сідає. Може приятель стомився, спить, як убитий, а може не вийде зовсім. Церковний сторож вийшов на вулицю і зупинився здивований. Він бачить приятеля, котрий іде до голови сільради, стукає у двері, двері прочиняються, у них зникає сторож. Чого йому там треба, він же ніколи туди не ходив, його й не кликали туди ніколи. А зараз пішов і довго не виходить.

Де там вийти, коли голова не пускає. Прийняв, наче родича свого або кума. Поставив пляшку горілки і миску сала. Угощайся, скільки

твоя душа хоче. І сторож угошається. Голова наливає, а він п'є, п'є багато, аж сльози йому котяться з очей.

— Дитину Ганнину я віддав у друге село, сестрі своїй!— позихаючи каже голова.— Тільки про це ні пари з уст, нікому і церковному сторожеві ні слова. А вдосвіта на яворі приб'єш цю дошку!— витягає з під столу нову дошку.— І про це нікому й слова і церковному сторожеві, приб'єш так, щоб він і не бачив. Він же твою свиню колись убив, пам'ятаєш?

Ну, ясно, хто може забути це? Сторож з сільради до смерти пам'ятатиме кривду, яку заподіяв йому церковний сторож. І після цього зустрінуться? Ніколи. А випити ще може. Вдячний. Добре, приб'є дошку, про дитину ні слова і церковному сторожеві плюне у вічі, коли той почне що питати.

— Ну, йди вже!— каже голова, замикаючи двері.— Тільки, щоб ніхто не бачив, коли прибаватимеш дошку...

Цілий день люди товпились під явором, ніхто не йшов на станцію. Станція не пропаде, вона з залоза і каменю, але що написано на дошці? Денисенкове прізвище, та на яку сатану воно? Ніхто не знає. На явора вилазили сміливці, сідали поверх дошки, сотий раз читаючи Денисенкове прізвище. Дехто сповіщав, що дошку прибито дебелим, новим гвіздком з круглою голівкою, не більше.

Минув день і ніхто не зрозумів, нащо і до чого прибито на яворі дошку. Хтось подав думку зірвати дошку, або замазати її у дьоготь, та розважніші радили про це й не говорити голосно. Не ясно? А коли це прізвище не покійника Денисенка, а його сина, комуніста? Він приїде вдруге,— тоді що? Може він буде головою сільради, все можливе. Ну, ясно, головою сільради можна бути, він комуніст і все там.

Справді, нехай їй біс цієї дошці. Хто прибавав її, той нехай і сушить нею голову. Зараз вечір і треба лягати, щоб виспатись на завтра...

Уперше приятелі не разом. Церковному сторожеві страшно самому під церквою, де понависали темні клени, він узяв калатало, ударив у нього, згук різко покотився під кленами й замовк. Сторож кинув калатало, воно нагонить нудьгу на душу, здається, наче усе вимерло на світі, тільки калатало розбуджує мертвий спокій землі. До чорта калатало, церкви ніхто не вкраде.

Сторож іде до сільради, кличе приятеля, але той не озивається. До смерти не озветься, сидітиме мовчки. Що, врешті, він має з тією церковною мишею? Той гукає, зупиняється, запалює цигарку і тихо йде назад до церкви. Сторож з сільради ладен уже побігти за приятелем, зупинити його, поговорити з ним, мало хіба цікавого. трапилось за цілий день. Може б це й зробив сторож, уже накинув свитку на плечі, щоб іти, як у цей момент біля церкви щось загомніло, озвався до когось церковний сторож і знову гомін і сміх.

Може то перехожі якісь, або злодії, хочуть ограбувати церкву. Сторож з сільради став прислухатись. Він ніяк не може розібрати, що саме говорив церковний сторож і до кого.

Та й сам церковний сторож не одразу зрозумів, хто йому став серед дороги. Саме хотів піти в сторожку, як на його гукнули. Дві постаті зупинились у темряві і ждали.

Підійде, сторож зараз і підійде, він нічого не лякається, його не злякаєш.

— Не спиш, діду?— спитав один з двох.

Чого має спати сторож, на те він і сторож, щоб не спати.

— А ви хто будете?— став призиратись сторож до незнайомих. Вони зареготали. Їм чомусь смішно. Така росяна ніч, холодно, а їм смішно.

— А ви хто будете?— знову питає сторож і змовк.

Йому стало ніяково, а може й страшно. Він же не осліп і не спить. Ясно ж бачить перед собою молодого Денисенка і Ганниного чоловіка.

— Ніч холодна!— каже сторож.— Осінь скоро, да...

Він провалиться крізь землю, або утіче в сторожку. Молодий Денисенко і Ганнин чоловік. Сторож ступає крок назад, ховається у темряві і зникає в сторожці. На вулиці тільки засміялись.

Церковний сторож не може заспокоїтись, йому треба з кимось поговорити, розказати про все, як було, коли б тут його приятель. І ходить церковний сторож по сторожці, розумом добираючи, чого мають приїхати Денисенко та Ганнин чоловік? Коли б тут його приятель.

Та той не забарився. Він увійшов у сторожку, сів на лаву, пильно приглядаючись до приятеля.

— З ким ти говорив?— нарешті спитав він.

— З Денисенком...

— З Денисенком?

— І чоловік Ганнин з ним.

Сторож з сільради почав крутити цигарку. Це вже історія, не дарма приїхали вони обидва.

— А чого приїхали, не питав?

Ні, церковний сторож не питав, йому стало тоді страшно, він пішов у сторожку, а вони засміялись.

— А я спитав би!— тихо каже сторож з сільради.— Ну, як ти думаєш, чого вони приїхали?

Приятель хотів висловити свою думку, та в цю мить щось стукнуло у двері, кашлянуло і в сторожку увійшов голова сільради. Був без шапки і блідий.

— Стережете?— кинув він, падаючи на лаву.— Ну й стережіть. Я тільки глянув, чи не спите. Дайте тютюну.

Йому дають тютюну і мовчать. Їх дивує голова, чи він п'яний, а може з ним щось трапилось.

— Ви не спите й добре!— наче зо сну каже голова сільради.— Мое діло служба, аби діло робив.

Його лице чим далі блідне, стає як крейда, цигарка падає з рук він уже кричить:

— Хто причепиться до мене, що я не роблю свого діла? Нехай вони глянуть, нехай глянуть у сільраду! Паперів не стало? Та хіба усе село не бачило, як їх розчавило колесом на станції? Усі бачили. І ви бачили, правда бачили?

Ну, да, сторожі були тоді на станції і бачили, як паровоз розчавив портфель з дуже важливими паперами. Там дуже важливі були папери— кажуть сторожі.

— Я і не боюсь!— кричить голова сільради.— Вони комуністи,— але я їх не боюсь!

Нарешті він змовкає, палить другу цигарку, щось наче думає, питає:

— Ви нікого не бачили на вулиці? Двох людей?

Бачили. Власне, тільки церковний сторож бачив, але не впізнав, що то за двоє.

— То з сусіднього села!— заспокоюється голова.— Ходили десь на заробітки. А справді, ти не впізнав їх?

— Святий хрест, що ні!— клянеться сторож.— Темно було!

— І не боюсь, нікого не боюсь, нехай він і комуніст!— роздумливо, наче сам до себе говорить голова сільради.— От що хлопці!— звертається уже до сторожів.— На яворі дошка, це значить, що ця вулиця буде Денисенкова, так щоб звали. Все може бути. Коли він приїде,— щоб сказали, що це його вулиця. Я його не боюсь, та все таки він комуніст, своя людина, давно не був дома, ну, це ясно. А люди ж бачили, що паровоз розчавив мого портфеля. Не буду ж я голову свою класти під колесо замість портфеля, хе-хе...

Ще раз сміється сухо і моторошно голова сільради і виходить у двері.

Сторожі переглядаються між собою. Вони усе зрозуміли, їм стало жаль голову сільради. Він такий щедрий, за роботу біля криниці заплатив дуже багато. А зараз може повіситись, або кого вбити. Такий страшний з лиця.

— Ходім!— каже сторож з сільради.

Підходять до явора, сторож з сільради довго дивиться угору, туди, де, дошка, хоче уже вилазити на дерево, але одразу передумує, витягає тютюн, подає його приятелеві.

— Давай закуримо. Це не наше діло. Їм більше треба.

— Кожний живе по своєму!— погоджується церковний сторож так байдуже, наче з лиця свого згонить муху.

Вони курять, дивляться на зорі, кутаються у свитки, бо стає холодно.

Скоро осінь. На зиму церковний сторож думає собі купити кожуха з великим кудлатим коміром, а його приятель обов'язково матиме повстяки. У них можна сміливо вистояти цілу зимову ніч.

Вони ходять од церкви до сільради і назад.

Їм нікуди поспішати.

Туди й назад..

О. К.

* * *

Клейноди осени кленові прапори
пошарпані і кровію облиті
спадають з чорних вигострених вітів,
що мов списи піднесли догори.

Під ноги падають уривки хорогов
в задумі хиляться загопи полонені
і віддають землі, колись зелені, клени
для килиму і золото і кров.

В алеях оливо химернорухих хмар
Зливається з листами золотими,
і стереже примружений лихтар
далекого села доми і дими.

* * *

Тендітна і струнка, лагідна і лукава
з бровами дивною і нам чужою вроди
ви певно створені, щоб слухати пригоди
морських дослідників кривавих.

Підперши голову, тонкий схиливши стан
в м'ягкій фотелі біля груби сісти
і слухати чудні казки і вісти,
що їх розказує брехливий капітан.

Про дальні острови привабні і незнані
про дикунів, про скальпи і папуг
у сивих тютюнових димних смугах
сиділи б ви і слухали до рання.

Він весь об'їхав світ і з капшуком табаки
крім люльки, злочинів і пляшки рому
до старосвітського і чопорного дому
привіз пригод чудесний смак.

І так сиділи б ви в задимленім покої,
а вітер віяв би і скиглие в димарі,
Хитаючи розбиті лихтарі
На розі вулиці старої.

ГНАТ ХОТКЕВИЧ *

БОГДАН ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ

(ДРАМАТИЧНА ТЕТРАЛОГІЯ)

ПЕРЕД СЕЙМОМ ЕЛЕКЦІЙНИМ

Варшава. Сеймова зала, але не засідання. Тому присутні й gente minoris. Сенатори, посли. Безперестанний рух і гомін

Шляхтич з провінції. Я, проше пана, не можу зрозуміти одного: та же королевич Ян Казимир езуїт, особа духовна?

Станіслав Лясковський (каштелян варшавський). Хо-хо!.. Він духовну гідність зложив ще тоді, як у покійного короля синок помер!

— Звонхал пісмо носем.

Провінціял. І знов же королевич Карло Фердинанд теж духовна особа?

Лясковський. Але що з того? Він теж задалегідь вистарав у папи звільнення з духовного стану на випадок вибору.

Провінціял. Як тут у вас...

Олександр Любомирський Ян Казимир старший, тому він є перший кандидат.

Криштоф Ходкевич (воевода віленський). Що з того, що він старший, коли це безголова людина.

— І ні до чого нездатна.

— Авантюрник.

— Легкодух і марнотрат.

— Головне, що його і вступі, як то кажуть, не впіймаєш.

— А скільки він процесів мав! Навіть з братом.

— Та що з братом! У нього були процеси навіть із власними слугами!

— І вічно в нього грошей нема, вічно він у грошевих тарапатах.

Андрій Масальський (воевода брестський). Хмельницький виразно стоїть за кандидатуру Яна Казимира — се я вам кажу.

Андрій Грудзинський (воевода равський). Козаки чомусь сподіваються, що з вибором Яна полагодяться їх конфлікти з Річчю Посполитою. Даремне!

Адам Горайський (каштелян хелмський). Але, на рани боскі, скажіть мені, як і коли прийшло до союзу козацтва з Яном?

Масальський (іронічно). Цієї таємниці ніхто не знає...

— Нема жодної таємниці: гран дука з Осоліна все те уладив.

Андрій Грудзинський. Кажуть, ніби Хмельницький кілька разів говорив, що як тільки виберуть Казимира — зараз отпаше шаблю й лук відложить, а Казимирові debitum obsequium et reverentiam¹⁾ віддасть.

— Бреше.

— А все ж, як буде так побіждати, то спиниться хіба над Вислою.

Павел Пясецький (біскуп перемиський). Як би сам господь бог не стримав Хмелька — певно він був би вже у Варшаві.

Петро Парчевський (біскуп смоленський). То правда... Велика опіка божа над ойчизною нашою, коли го-

¹⁾ Належне послушанство й шану.

Станіслав Кариковський (каштелян добжинський). Ох, нещасливе, тричі нещасливе оцe interregnum¹⁾.

— І хто єсть причиною того всього вогню великого — от би спитати кого свідомішого.

— Хмельницький каже, що то їм король звелів бити ляхів. І листа показує.

— Ото ж то й ми на провінції чули щось подібне.

Ян Косаковський (каштелян мстиславський). Що там „чули“. Це вше publica vox²⁾, у всіх місцях increbuit³⁾.

— Що власне?

Косаковський. А що яко би привілеї якісь козакам запорізьким за печаттю мали бути видані, що ними козаки дуже хлюбляться. (Єхидно). Цікаво би тільки знати, з котрої би то канцелярії вийшло? Та спитати б їх милостей панів печатарів cuius et mandato⁴⁾ видані були ті привілеї.

Криштоф Рудоміна (каштелян полоцький). Слухай, пан. Усі ми добре знаємо, що це шахер-махерство Осолінського, але доказати того нічим не можна.

Косаковський. Як то неможна? Та я...

Рудоміна. Ну що, „та я“? І нічого. Ми були теж розігналися читати листи, пи-

¹⁾ Міжкоролівство.

²⁾ Голос народу.

³⁾ Розпросторюється.

⁴⁾ З якого рішення й поручення.

* Уривок з нового твору Гн. Хоткевича „Богдан Хмельницький“, що в скорому часі надрукує Кооп. В - во „Рух“.

Князь Володимир Острозький. Найгірше, ланове, те, що він має чужоземні звички, вбирається по чужоземному, має нахил до чужинців, не любить польської мови й звичаїв... Засяде на троні, оточиться самими чужоземцями — як би не відновилися часи ганебної пам'яті королеви Бони.

— (Суслові тихенькі). З якої це пори стали так його до роги звичай польські й мова польська*?..

Олександр Любомірський. А всеж без причини поминати старшого на користь молодшого не годиться.

Варшицький Станіслав (воевода мазовецький). А ви знаєте, панове, що покійний король на смертній постелі поручив вибір власне Яна Казимира?

Леснівський (каштелян подляський). Се ще треба доказати. Бо я чув, що король Владислав, умираючи, казав вибрати або Ракочо, або французького королевича. А про Казимира й Карла казав, що до духовні особи та й вдачі поганої обидва.

Варшицький. Ні. Король Владислав, умираючи, казав, що гордість та впертість панів польських підняла особну війну оцю. Оже на королівство треба людини, яка вмела б заспокоїти державу. А такою особою є тільки королевич Ян-Казимир.

Криштоф Конецпольський (воевода белзький). Мусимо короля собі такого вибрати, аби взяте берло в меч на свавільного неприятеля обернути зумів. Аби його пурпура кров'ю неприятельською зачервоніла.

Криштоф Тишкевич. Який з пана воеводи ретельний слуга королевича Казимира... А брат пана інакше мислить. Пан воевода забуває лише про хиби королевича.

Олександр-Діотр Тарло (воевода любельський) (підсміюючися). А я думаю, що хиби королевича Яна-Казимира тільки на користь йому виходять.

— Як так?

Тарло. А так, що всякі охотники до влади й впливів

сподь отого неприятеля так засліпив, що по такій великій перемозі він побіди не використав, коли міг би ніде не стрінути опору.

Станіслав Цецішевський (каштелян лівський). Як не як, а мусимо признати чоловікові тому тагнап moderationem¹⁾, коли він, знаючи нашу неготовість, на саму навіть звістку про смерть короля не пішов далі по шляху побід.

Казимир Пенкославський (каштелян радомський). Кажуть, що він тільки під примусом наступав на кварцяне військо і взагалі з сердечним жалем крові християнської розлиття поносити...

Кобержицький Станіслав (каштелян гданський). Щастям своїм, кажуть, і найменше не уноситься, і з нещастя нашого жодної радості й потіхи немає. Прагне сидіти собі за Дніпром у спокої і там, при старих свободах і звичаях Речі Посполитої, служити ойчизні.

Павло Сапіга (вітебський воевода). Таки ж і він сам і молодці його великі від різних осіб переносили кривди й урази — се багато людей признає.

Каспер-Зигмунд Липський (каштелян равський). Кажуть навіть, що він і взагалі нічого спільного з хлопцями не має. Він шляхтич і має заміри шляхецькі. А що до нього чернь пристала, то він у тім невинен.

— Але ж чернь піднялася за його приводом?..

Липський. Чернь підіймалася сама, і цілком випадково повстання Хмельницького совпало з бунтами хлопів.

Богуслав Радзивіл. А я думаю, що все те не від ласки Хмельницького та його благородної владі, а просто від невміння зорієнтуватися. Який би він не був, отой Хмельницький, але він син свого пригнобленого народа, який давно вже не правив, відвик від влади, взагалі не мав на чім гострити своєї політичної думки. Тому поставити одразу правильний дія-

Сані козаками до різних магнатів, розпитували самих послів козацьких, розпитували шляхту тихоколиць — і що ж?.. Жозних слідів!.. Ні, брацішку. Діло зроблене порозумному, і Осолінського тепер не вкусиш.

Одвірний (при дверях). Його милость пан Юрій Осолінський, канцлер коронний, і його милость Альбрехт Радзивіл, канцлер Великої Княжества Литовського!

(Всі низько кланяються).

Осолінський потрясає якимсь папером. Ось!.. Ось лист його милости, пана гетьмана коронного! Ось datum: 21 листопада минулого року! Рік тому!.. Читайте!.. «Військо Запорізьке мало не щодень суплікує мені, що нечувані й невимовні від панів підстаростих і слуг його милости короля кривди поносить. Поля, сіножаті, пасіки, гумна й що тільки в козака подобається — відбирають, самих козаків б'ють, убивають. Може прийти до того, що міліція згине, або... Слушайте! Слушайте!.. — або яку на ойчизну звальть бурю і з жалю кинеться до яких остаточних засобів*... Ой!.. Чете? Се рк тому було сказано. А я теж саме кажу вже від кількох літ! А за те мене звуть „козацьким батьком“.

Ну, от і маєте! До А. Радзивіла. Чого ж пан мовчить? Чого пан мовчить?

Альбрехт Радзивіл. Що ж мені говорити? Знаєш, пан, — як упав на ведмеда шишка, то він урчить, а як ціла голига, то він мовчить. І в інших краях бували ребелі, але наша буде, мабуть, найсуворіша, бо ніде так не давили підданих, як у нас. Пан біг не за що більше покарав державу, тільки власне за опрестю хлопів хлопами ж опримував.

Сапіга Казимир-Лев (підканцлер литовський). Правда, правда. Мов з язичниками поводитися панове поляки з хлопами, не дбаючи, що то ж християни, так само Христом викуплені, отже можуть спастися, дивись, скоріше, ніж ти.

Юрій Глебович (воевода смоленський). І я вже не раз казав своїм сусідам:

мають надію, що іменем такого нездатного короля можна буде правити в дуже легкій спосіб.

Тишкевич. Хто ж ці охотники до влади?

Тарло. А он хочби отой махер старий (киває на Осолінського). Се ж він головне галить корону на голову Яна, аби зробити його знаряддям у своїх руках.

Казимир Беневський (каштелян волинський). Слушайте, панове! А що я ще довідався про Осолінського, так ви собі й не уявляєте!.. Юрій Понятовський, полковник у Новгородку у Сіверським, казав мені, що йому писав Осолінський, ніби вся Річ Посполита хоче бути під царською рукою, і царя собі королем мати, і з Москвою за одне бути.

— Та що пан каже!

Беневський. Слово гонору. А Понятовський сидить на границі і вже написав о тім севським воеводам на пограниччя.

— А по моему, панове, надаремне намагає на Яна. Людина освічена, оборотна, знає закордонні відносини, бо багатро подорожував. І військовий досвід має, се ми бачили ще по московській війні — що ж іще?

Юрій Любомірський. Прошу не забувати, що на Яна-Казимира переходить титул шведського короля.

— Велике діло!.. Що з того тигулу, коли він не має жодної практичної вартости.

Данилович Ян-Миколай (підскарбничий великий коронний). Але відділювати його від польської корони теж нема рації, бо за його зречення можна буде щось у Швеції виторгувати.

— Що ж наприклад?

Данилович. А хоча би Естонію.

Володислав Любецький (один з дисидентів). А ми поважаємо королевича Яна за його толерантність у справах віри.

Юрій Немирнич А ваш Кароль занадто підлягає впливам єзуїтів.

Денгоф Жигмонт (староста сокальський). Голвна річ у тім, що Кароль

гноз своїй роботі козак-русин не може. Занадто довго були приспані політичні здібності русинів. І Хмельницький — син свого народа, і в нього думка формується мляво, дозріває нескоро, вертиться важко, як погане млинове колесо.

От вони розпочали з нами боротьбу, але во ім'я чого? Во ім'я якої ідеї? Оті їхні вічні народово-релігійні жадання та всякі інші тому подібні дрібниці та дурниці — отож і все. Те, що вони нас побили — се акт великої ваги, признаю, але як ті побіди використовуються? Аж ніяк.

У козаків заперло дух від радості, як у того хлопчика-пастуха, що боровся з панським сином на березі річки, поборов несподівано для самого себе — і стоїть, роззявивши рота. І радісно йому до смерті, що панича зборов, і страшно: а що ж тепер буде? Страх бере верх, і пастушок тікає.

— Ха-ха!.. Цікаве порівняння.

Богуслав Радзивіл. Чи не теж бачимо й тут? Бодай на мене власне таке враження роблять усі оті вагання Хмельницького, коли він, після двох побід, кофнувсь нараз до Чигирина; оті його чудернацькі „пункти“, які представив Тугай-Бей Потоцькому. Жолд, бач, їм залеглий виплатити просять, реєстр збільшити до 12 тисяч... Се тоді, коли вони без всякого реєстру могли збільшити свою армію хоч до 100 тисяч. „Аби до давніх прав і вільностей припущені були“... Се тоді, коли вони шаблею могли взяти собі права, які б тільки хотіли... І так усе. Могли по Сян покотом іти — а вони потягли назад. Що ото маєтки панські палять та орендарів вішають, так то ще не діло. Треба мати думку творчу. Треба безладні злибухи, некоординовані виступи зуміти збити в одну гармонійну силу, з одною ціллю — і от тут і маємо їх слабе місце, от тут ми їх поб'ємо. Бо хлоп зостанеться хлопом, як ти його не назови: чи Хмельницьким чи Барабашем.

— Чи Кіселем... з рук праці їх, кажу, живе, вони на вас роблять, а ви їх так не шануете. Чи не кличе ж той утиск до бога?

Ян Пац (хорунжий литовський). Чому ляда хлопство паствиться над нами? Чому ляда гультяйство нас гнете, а ми аж ніяк тому опертися не можемо? А се тому, що поки вб'ї зі Столиці панських живилися, поти панів безпечні були. Тепер же, коли панове зі здирства жебраків почали жити, — от ті жебраки й мліб у панів забрали й самих їх б'ють.

Микола Абрагамович (воевода троцький). Орендарів за факторів узяти й ними вірних богів утискали. Орендар і секретар, і дворянин. І вийшов він миліший від християнина.

Микола Гневош (біскуп куявський). А я думаю, що коли би бога широко боялися, — ніколи би не впали в таку біду. А то в якій ціні у нас була релігія? В якій ціні свята? В костьолі гаданина, обмови, хваління достатками. Вдома — забавя з чаркою при громаді. Що в тім доброго?

— Дійсно, не шабля козацька, а гріхи наші нас так розігнали.

Замойський Петро (номінат перемиський). Не часні часи до нас прийшли... Гнів божий за гріхи явно показується... Що - день страшний новини в Коюні. А хто винен? Ти, грішнику безбожний, ти!.. Через тебе костьолі спустошені, в тривозі капеляни й люди побожні, кров розливається на всі сторони, і нема оборони... Гине наша сила, а бридкий бусурмен з того триумфує й готує пута. Паньки кричать, плачуть діти при грудях матерів, сльозами й кров'ю затопилися пороги, — о, жалю безконечний!.. І чого ж далі сподіватися? Настане дорожня, люди будуть умирати з голоду, підуть хвороби... Хто ж порятує ойчизну нещасну?..

Станіслав Пестроконзький (біскуп хелмський, єзуїт). Взиваймо до Пани Пречистої вдень і вночі: „Зоре небесна, пречиста паненко!.. Здоров'я людського заранній

¹⁾ Велику поміркованість.

не любить війни, а тепер часи військові.

— Просто мало освічена людина, і нам він не підходить.

Ян Конєц польський (воєвода серадський). Хто мало освічена людина? Се, може, пан малоосвічена людина, а королеви Карло... ми його добре знаємо.

— Ну, і ми ж його добре знаємо!

Ян Конєц польський. Не марнотратник, людина ошадна, рахункова, добрий господар. Може це власне де-кому не до смаку?

— Маломонний дуже.

Ян Конєц польський. То се хіба хіба? Строгий, завзятий...

— І скуний.

Ян Конєц польський. Чому вже й скуний? Що не любить банкетів, ловів та шумних забав? Просто ошадний.

Криштоф Тишкевич. За те зібрав гроші...

Володимир Острожський. А головне — що він наш. З Польщі нікуди не виїдуть, чужинців не любить і навіть близько їх до себе не підпускає.

— За те шляхту близько до себе підпускає: коли кому яка потреба — сміло йди, поміч буде.

— Гут, брацінку, каша така, що нам, провінціялам, і не розібратися. Скільки тих агентів між шляхтою крутиться!.. До всіх сенаторів і вельмож листи розписані, трохи не що дня бенкети то тої то другий кандидат уряджують, дарунки один перед одним гонять. Карло обіцяв сто тисяч дукатів дати на військові потреби та 60 жовнярів вислати проти козаків своїм коштом. А Казимир почув це, та й собі давай військо наємне збирати. Каже: „А я три тисячі жовнярів поставлю“.

— Хо-хо-хо!..

— Тут таке, брат, пішло, що й сам чорт не роз'єре.

Одвірний. Віконт Louis d'Агріжон, надзвичайний амбасадор Франції!

Станіслав Лясковський (каштелян варшавський). О!.. Крутило клятий!..

— Тут таке, брат, пішло, що й сам чорт не роз'єре.

Одвірний. Віконт Louis d'Агріжон, надзвичайний амбасадор Франції!

Станіслав Лясковський (каштелян варшавський). О!.. Крутило клятий!..

Б. Радзивіл усміхнувся на дотеп. Вище свого колективу підскокити трудно, а колектив козацько-руський стоїть низько. Вони можуть розгромити нас під Жовтими Водами, під Корсунем, може й ще де; припускаю навіть, що вони дійдуть сюди, візьмуть Варшаву, але в кінчнім рахунку побіда буде за нами, бо наш колектив культурніший і може видвигнути десятками таких людей, яких козаки шукають в одиницях.

— задумливо. Втім є частка правди...

Б. Радзивіл. Зрештою, кардинальна помилка Хмельницького в тім, що він опирається на маси. Товпа є тільки товпа. Зброя в році неорганізованої маси і буває завжди обусторонньою: сьогодні маси йдуть за вождями, завтра — проти них. Коли все йде гладко, маси мають гумор; як же тільки щось заскрипить, занеладиться — маса тратить рівновагу, перекидається на другий бік, безрозсудно й жорстоко видає своїх вождів. Чи плавали ви коли-небудь у човні, до половини наповненім водою? Найменший ваш рух — і вся маса води переливається в один бік і вас тягне за собою. Ви хочете вирівняти рівновагу, кидається в протилежний бік — маса води переливається туди і знову хилить човен. І треба мати особливий сприт, аби якось вдержатися. Зрештою і те вам не допоможе: човен все одно перекинеться, тільки невідомо — чи на той чи на другий бік.

— Знова влучне порівняння. Гратулюю.

Б. Радзивіл. Те ж саме й з масами. Вони посідають колосальну силу інерції. На початку вони, правда, ще слухаються руху вождя, але все ж так поривчо, з таким імпетом, що доконче перехилляють човен. Отже велику помилку робить той, хто таку холодну річ, як політика, будує на експансивності народніх мас. Ні!.. Оліряться треба на організовані верстви суспільности, — і на сім пункті знову русини є слабші. У них нема організації. Трохи з'організоване міщанство в цели,

квіте!.. Захоти погамувати гнів синочка твого! Додай рятунку, аби погані zostалися у встиду й понехаяли нас. Дай сенаторам поміч, здорову раду! Придави неприятельську хижу руку, бо це до тебе ж, до тебе, о панно, по-божно звертаємося, до тебе визнаємо. Помстися кривди божого костюлу, погроми зухвало неприятели — нехай вічно лине слава сина твого й не загине навіки!..

Станіслав Заремба Київський біскуп. О. Всемогущий пане милий!.. Поверни нам шастя по так великій тривозі й нещасній збуренню України й Поділля! Лай по жалобі радості, по смутку дай повернутися до попередніх достатків.

(Павза).

— (подоланин). Ох-ох-ох!..

І звідки і як це — неможна зрозуміти. Ще ж так недавно все було тихо, навіть у нас, на Поділля... Правда, невеликими торгачами, ледве не в десяти місцях пробуючи, де би людей не було, підпадали татави, але нічого не звели, бо всі шляхи від Дністра до Бугу й від Бугу до Дніпра були обсажені частинами корогвами Речі Посполитої, частиню князя й його милости пана воеводи руського й його милости пана хорунжого коронного І от...

— То все нам панська пихата гордість заробила.

— Оце пришла вже й на них божа помста. Вже здійснюється святе євангельське слово — і якою мірою вони, пишні пани з орендарами, черкас бідних напували — нині сю чашу сами п'ють і пити будуть. Але от диво — що вже шаблю ворожу на головах своїх чують, а не каються, не каються!

Одвірний. Його Милость пан Януш Радзивіл, гетьман польний литовський.

— О!.. Глава дисидентів!

— А цей за ким? За Казимиром? Чи за Карлом?

— Ні за тим, ні за другим.

— ?

— Що дивуєшся? Він за Ракоцієм

— Ще кандидатура?

— І тям собі — серйозна.

А звідки він тут узявся? Преці ж маємо посла Франції — отого Брежі.

Лясковський. Та, бач, королеву вважають великою прихильницею Австрії — от Мазарені вислав сюди ошого Арпажу, аби він неутралізував впливи Австрії та хливав симпатії більше до Швеції.

— Чому до Швеції?

Лясковський. Бо Франція має союз із Швецією: вони разом ведуть війну проти Габсбургів.

— А за ким же стоїть оцей Арпажу.

Лясковський. Підивдай. Ці дипломати, а особливо французські, то як в'юни з рук вислизують. Ось давай підійдемо — що він там балакає.

Арпажу. Для нас всі кандидатури однакові. Та й як ми можемо, як ми сміємо втручатися у внутрішні справи Речі Посполитої? А преці ж вибір короля — то, так би сказати, найвнутрішніша з усіх внутрішніх справ. Отже Франція до того мішатися не буде. Для нас однаково цінні й король Кароль і король Ян-Казимир. А зрештою, чому лише вони? Чим не кандидат архикнязь Леопольд? Чим не кандидат найясніший палатин з Найбургу, тим більше, що він є й швагром покойного короля?

Лясковський (потиху). О!.. Це вже нитки зі Штокгольму.

— Чому пан так газдає?

Лясковський. Бо тамшній посол французький Шапюї завинив за палатином з Найбургу.

— А королева що?

Лясковський. Королева сказала, що одинокими кандидатами визнає братів королевичів.

— Крутять французи!

Лясковський. Ох і крутять!

Одвірний. Його милость пан Alegretti, дипломатичний агент еспанської служби.

Зигмунд Грудзинський (воєвода каліський). До сто д'яб уф з такою роботою! Навіщо й писати закони, коли їх не виконувати.

— Чого кричиш, пан?

— Чого кричиш, пан?

— Чого кричиш, пан?

— Чого кричиш, пан?

— Чого кричиш, пан?

— Чого кричиш, пан?

— Чого кричиш, пан?

— Чого кричиш, пан?

— Чого кричиш, пан?

брацтва та конфесійні товариства; менше вже з'організована шляхта, і зовсім не з'організоване селянство. Але все ж, коли Хмельницький зуміє вистояти проти навали черні й обіпреться твердше на ті дві хоч трохи з'організовані верстви, а найбільше на шляхту — тоді й я признаю за ним мудрість вождя, тоді й я буду говорити про „небезпеку ойчизни“. А поки того нема — можна спати спокійно.

Станіслав Потоцький, „Ревера“¹⁾ (воєвода подільський). Е!.. Добре панам філософувати та спати спокійно, ревера, коли ріжуть і палять десь далеко від ваших замків. А ви пофілософуйте, ревера, он там, у нас на Поділля, ревера, коли на сто не стов довоккола стоять заграви від пожарів, ревера, а дороги й поля всі засіяні труном. Ненавижу отих мездриків, що, уквітчані за нашими спинами, філософують собі спокійно.

Богуслав Радзивіл, Пан воевода, сподіваюся, відповідає за свої слова?

Станіслав Потоцький. І світім. Ревера.

Богуслав Радзивіл. То ми ще з паном поговоримо.

Станіслав Потоцький. Чому ні!

Радзивіл, церемонно поклонившись, відійшов.

Станіслав Потоцький. Мендрики паршиві... ревера... Та й взагалі ви всі, панове з центру, тільки філософуете, ревера, комісарів на тріактати визначаєте, а Україна горить, ревера. Задніп'янина вже для нас страчена — ро умієте? Назавше! Вже кінець, ревера!.. Вже нам там не бути ніколи у Сіверщині ми мали надію на лиси, ревера, на непоходимість, а тепер уся Сіверщина в руках постанців, ревера, і сам Чернігів упав! Носівка, Сосниця, Батурино, Мена, Стародуб, Гомель, Почеп — то вже там. Ревера. У Брацлавщині по містах така охота й жадібне

1) Revera — дійсно, справді. Потоцький часто вживав цього слова, тому п'янілий його так прозвали — та, увійши в нього і до історії з призвищем Revera.

2) На ту зразу.

3) Висловлений.

4) Всередині.

5) Всередині.

6) Всередині.

7) Всередині.

8) Всередині.

9) Всередині.

10) Всередині.

11) Всередині.

12) Всередині.

13) Всередині.

14) Всередині.

15) Всередині.

16) Всередині.

17) Всередині.

18) Всередині.

19) Всередині.

20) Всередині.

Януш Радзивіл. Панове коронні за наші шкури торгуються. Але прийде такий час, що панове поляки і в двері не попадуть, — вікнами будемо їх викидати! А я особливо ніколи їм не забуду віленського розгону.

— (з литовців). А Трубецьким яким правом Корона віддала Москві?

Януш Радзивіл (і не помітив репліки). Хіба ми не знаємо й не бачимо нічого? А чому вони не хочуть дозволити нам, Литві, більше війська? Але перестерігаю з новинности уряду свого, що коли найменше вдвоє теперішньої квоти військо на оборону Великого Княжества Литовського панове поляки не збільшать, то як що, боже борони, станеться — не при мені вина буде. Те ж саме й що до релігії. Та я скорше життям пострадаю, ніж дозволю ї далі над нами так знущатися!

Лука Опалінський (великий маршалок коронний). Релігія — то... інша справа.

Але на якій підставі вимагаєш, ваша милость, подвоєння війська на Литві?

Януш Радзивіл. А на тій підставі, що у вас в Короні на місце кількох воеводств нас peste²⁾ заражених, є кільканадцять інших, що тієї зарази або не боїться, або не дуже боїться. А в нас, окрім княжества жмудського та ще двох малих повітів, жодного воеводства, жодного повіту не маєш, котрий на ту зразу не був би обпохитий³⁾.

Вінцент Гонсевський (стольник литовський). Тоб правда у нас на Литві вогонь, гультайськими купами Хмельницького розпалений, так розширився, що повіти Риччи, Моир, Берестя, Пінськ та й інших замків немало на Білій Русі до щенту знищені zostали.

Криштоф Завіша (маршалок литовський). Великий пожар, великий пожар in visceribus³⁾ нашого краю зайнявся... А гасити нічим.

1) На ту зразу.

2) Висловлений.

3) Всередині.

4) Всередині.

5) Всередині.

6) Всередині.

7) Всередині.

8) Всередині.

9) Всередині.

10) Всередині.

11) Всередині.

12) Всередині.

13) Всередині.

14) Всередині.

15) Всередині.

16) Всередині.

17) Всередині.

18) Всередині.

19) Всередині.

20) Всередині.

Лясковський. Ні. Що ж... примас не заявив симпатій, великі наші пани теж, поміч бранденбурзького електора дуже сумнівна. Одна надія на дисидентів та на козаків. Он бачиш, до нього підходять Любенецький та Немирич. А зараз і Радзівіл Януш там буде.

Алегретті. Я би сказав... я би сказав, що то французькі посли найбільше замішання викликають, висуваючи що-разу все інших та інших кандидатів. Се для католицької справи велика шкода. На се звернув увагу навіть його превелебність отець нунцій. А ви за кого? Скажіть правду...

Криштоф Старчевський (реферндар коронний). Я духовна особа і неправди говорити не можу... Коли ж пану так цікаво знати мою думку, то скажу, що я ні за того ні за другого, бо ні тому ні тому на королівстві бути не годиться жодною мірою, позаяк вони обоє духовні особи. Поставити когось із них на королівство — се значило б і духовне право й канони скасувати, а від того не чаяти добра Речі Посполитій. Так я думаю...

Алегретті. Але звідки ж то відомо, що королевич Ян-Казимир єзуїт? Я бодай...

Старчевський (перебиває). Я сам бачив у біскупа Черемиського, у Павла Пясецького в книзі надруковано!.. А таким канон підклятвою залишати обітву свого єзуїтського не дозволяє! Гнєвош (біскуп куявський) (з посмішкою на тонких губах). А я, як і перед тим дивився на його милість королевича по-кавалерському убранню, не хотячи цікаво розпитуватися що там у чужих краях було, так і тепер як на такого дивлюся...

Одвірний. Посол бранденбурзького двора його милість пан Говербек.

Говербек. Го-го!.. Ми люди реальні!.. Мій пан сам не дуже ласий на польську корону. Замість того, аби тратити сили на боротьбу за престол, ми ліпше постаремося побільше вигоргувати від того кандидата, которого

ком оборонним, tevera; Володимир опановано, не витримав навіть Луцьк, tevera, metropolitanis Волиня. Під Сокалем in armis¹⁾ стало сконфедероване хлопство, Сатанів узятий, tevera, під Теревовлюю²⁾ повстанці, — а це ж, tevera, в тилу панів комісарів, так що вони мусять відривати від війська часті та посилати туди, але нічого, tevera, не можуть зробити. Он під Кам'янцем зібралось гультяйства на десять тисяч, tevera. Виправився був проти них його милість пан галицький, tevera, але сам дістав рогагиною в бік, а син у твар ображений зістав, tevera. Коло Пінська, кажуть, зрелізованого гультяйства щось мало не 40 тисяч, tevera; сам Пінськ пограбовано, всі до околиць села попустошені, tevera. А повстанці стоять, кажуть, без усякого порядку, сторожі навіть не мають — так собі легковають військо наше, tevera.

Тишкевич Криштоф. Так, так... Там людей ріжуть, а ми на якісь трактати уповаємо та на перемир'я. А неприятели що-раз більші виправляе округленства, що-раз більше шириться й міцніє так, що тепер уже що хлоп — то й неприятели, що місто — то ворожа кріпость. Та й не диво!.. Бо, бачачи таку нашу нечуйність, хлопство має право думати, що йому вже все дозволено. Ні! Одне нам зосталося: показати неприятели шаблю. Інакше поруганої чести народу нашого не повернемо. А як без війни почнемо трактовати з козаками та мира просити, то се прямо відразу треба в рабство йти.

Ян Лещинський (воевода познанський). (Гордо). А що ж — соймовою конституцією модерувати козацькі претензії? Є тільки один шлях заспокоєння війська Запорізького — то власне через комісію.

— Краще би той трактат успокоєння вийшов і надався Речі Посполитій, коли б онім у зброї, тоб то в готовості й при не малім війську говорилось.

¹⁾ Збройно.

і святиям господнім, досталося священникам і ценцям і дівцям, Христу посвяченим, а навіть богу самому, в найсвятішій сакраменті утаненому, не перейшло дурно... І це остання би на нас упала ганьба, коли би ми через свої свари життя й слави й маєтків, головно — маєтків, позбулися від таких гультяйських рук неславних. Не покладеш же в коробку та не понесеш на хребті добра свого, добутків своїх, обор. токів, хазийства домового. А маєтки наші — то ж друга життя нашого кров. А що без крові жити трудно, то маєтків своїх боронити всіма силами мусимо. Навіть я, з власної охоти й бажання, до порятунку ойчизни — бо я сам нічого не маю, костьол святий має — даю хлопів з лопатами до фортифікування містечка нашого, як що до нього повернуся. Окрім того, декляруюся приложити до ваших милостей панів кількадесят злотих — і зараз навіть можу їх дати... А на додаток — за шасливи progressa¹⁾ тої проти хлопів експедиції, при вівтарі, шоденну боготи віддаючи офіру, буду просити, щоби ваші милості панове дозволили, всіх ваших милостей папів старання, працю й діяння мужні — щиро й повною міркою, хоч і простим пером, опишу й на вічну віддам пам'ятку.

Великі пани слухають його з усмічкою.

Генрик Кашевський (каштелян інфлянський). Але з яким же хоч військом він іде, отой Хмельницький? Ми там у себе й не знаємо нічого.

— Та з яким же? Броварники, винники, могильники, будники з буд поташових, наймити, пастухи, луковники, лисичники, пластуни усякі.

— Військо повозан, лісничих, навіть дегтярів бридких і тих, що з прасолки живуть.

— Він їх вавить тим, що ніби має від короля „поля й моря вільности привілеї“... І корогов з білим орлом носить.

¹⁾ Успіхи.

²⁾ Назверх усього.

будемо підпирати своїми впливами.

— А за кого ж будуть ваші впливи?

Говербек. Го-го-го!.. То наша справа, то наша справа. У всякому разі наше право на чинну участь у виборі короля польського є безсумнівне, безсумнівне. Прошу рах perpetua¹⁾ 1525р., де бранденбурзьким електорам признано: „primum et primum locum in consiliis Teragarum, Comitibus etc.“²⁾.

Опалінський Лукаш (великий маршалок коронний) Прошу вибачити... Пан посол забуває Responsum Regium³⁾ 1529 року, де бранденбурзькому електорові, як особі пануючій, відмовлено права на елекцію, як його не мають, скажемо, мазовецькі князі тощо...

Говербек. О-о!.. Коли так, то ми почуємо себе змушеними засперечи своє право шляхом публічного протесту.

Опалінський. Просимо, просимо!.. (з іронією). Може би навіть про futuro увійти в переговори з королевичем Яном?

Говербек. А хоч би й так? А хоч би й так?..

Опалінський. Не думай, пан, що для нас зостала таємницею висилка зі сторони королевича Яна свого підкоморія Евальда Сакена до вашого електора з проханням аби його милість пан електор підпомагав кандидатурі voto et suffragio⁴⁾. А се було проти нас, проти уряду, проти думки сього правительства польського.

Говербек. Се діло королевича, се діло королевича.

Опалінський. Відомо нам і те, що пан вєвода поморський теж звертався до вашого електора від імені лютерських станів, аби повалити кандидатуру королевича Карла.

Говербек. О-о-о!..

Опалінський. Так!.. Ми знаємо всі ваші коншахти... Вам хочеться по-

¹⁾ Великий договір.

²⁾ Перша і найбільша участь в земських і народних аб рах.

³⁾ Відповідь („возражение“) державна.

⁴⁾ Обіцянку підтримання й голосом.

Ян Лещинський. То інша річ.

— Так от які наші справи...

Тишкевич. А такі... Уся Русь з кореня повсталла. Від Случи (почавши, аж до Чигирини військо Хмельницького положене єсть. Уся plebs in armis¹⁾ зостає в титулі козацьким, не до панів своїх, котрим і додому не маеш як їхати, а самому Хмельницькому голдуючи.

Адам Олександр Сангушко (воевода Волинський). Токи всі й скирти від Запоріжжя й аж до Люблина всі попалені Хліба не знаю звідки діставати будемо, бо на зиму нічого не сіяно. Вже тепер люди гинуть від голоду, а далі?..

Беневський. З України вже не сподіватися спокою, бо plebs²⁾ засмакувала собі свободу.

Добеслав Пеклинський (каштелян чехівський). Вже тяжча не могла власти на Річ Посполиту salamitas³⁾. А головне — вигасає до прислуги ойчизни в багатьох серцях афект.

Олександр Копець (каштелян брестяський) Велика хуртовина на наші стіни припала... велика незабезпеченість, що її й відступити не можна. Бо не лише чужого ворога, але й власних підданих починаємо боятися, котрих бунтівники козаки через шнигунів і різні особи бунтують і намоняють до поганих учинків. Наша Річ Посполита довго в спокою стати не може: коли нема неприятеля стороннього — в хаті його знайшла.

Сангушко. Самі винні. Треба, щоби панове ратники записували під корогви саму добру шляхту і не брали ні одного чужинця, як у кінноті волошина, черкаса, тим менше козака, в піхотинцях же русина родом. Досить уже нам мати військо habitu germani, natione hoxolani, religione græci⁴⁾. От тепер і показалося значіння того, коли

Зигмунт Тарло (каштелян перемиський). Не хотять, собачі сини, з супокою хліба їсти.

— А чого ж хотять?

Тарло. А от кажуть, ніби чотири роки жолду їм не платять, що їх старшина гнітить, зневажає, б'є, борода вириває; старости й підстарости, бач, десятини великі беруть чи якусь там поволочину — отаке все...

— Але не обійдеться без великого крові розливу, що його розпочав уже той зрадник Хмельницький.

Миколай, князь Чарторийський, (каштелян мінський). Та мій козацька не тільки в тим зібранню лотровським є так сильна, але па те в ще дві речі: у них велике послушенство до своїх начальників i favor¹⁾ явний і вкритий ледве не всієї Руської землі й навіть Білої Руси. Також й міста приватні й дома шляхетські — одні явно, другі тайно — козацтву сприяють і козаків за забавителів в утисках своїх кладуть. А руські краї — то вони ж завжди мислили себе утисненими: то privatium dominio²⁾, то унією й релігією, то ще чим — а все глухим своїм імстетом саркають на нас.

¹⁾ Чепнь в узброєнню.

²⁾ Чепнь.

³⁾ Біда.

⁴⁾ Одежею німці, по нації українці, по релігії греки.

Зигмунт Тарло (каштелян перемиський). Не хотять, собачі сини, з супокою хліба їсти.

— А чого ж хотять?

Тарло. А от кажуть, ніби чотири роки жолду їм не платять, що їх старшина гнітить, зневажає, б'є, борода вириває; старости й підстарости, бач, десятини великі беруть чи якусь там поволочину — отаке все...

— Але не обійдеться без великого крові розливу, що його розпочав уже той зрадник Хмельницький.

Миколай, князь Чарторийський, (каштелян мінський). Та мій козацька не тільки в тим зібранню лотровським є так сильна, але па те в ще дві речі: у них велике послушенство до своїх начальників i favor¹⁾ явний і вкритий ледве не всієї Руської землі й навіть Білої Руси. Також й міста приватні й дома шляхетські — одні явно, другі тайно — козацтву сприяють і козаків за забавителів в утисках своїх кладуть. А руські краї — то вони ж завжди мислили себе утисненими: то privatium dominio²⁾, то унією й релігією, то ще чим — а все глухим своїм імстетом саркають на нас.

Гедеон Міхал Тризна (підскарбничий литовський). І дивна річ! Коли монарх веде війну — стогнуть піддани, новобранці тікають, офіцери розкішню, а салдати грабунком нищать убогих людей. А в козаків — і в бубон не б'ють, і не стараються полковники о модерунки, о коней і провіант, нема ні вербунів, ні контрибуцій, а дивись — гуртом сунуть до війська. І то хоч би сам plebs, а то ж усе живе utriusque sexus³⁾. Пани навіть тікають до козаків!

— Хо-хо-хо!

— А шляхта так в першу голову!

— То все прокляті схизматики.

— Та як би лише самі схизматики. А то кого хоч.

— З нашого Київського воеводства мабуть усе пішло.

¹⁾ Сприяня.

²⁾ Властю панів.

³⁾ Обох полов.

новити свої права вибору, вам хочеться дістати звільнення бранденбурзьких електорів від особистої присяги при інвеститурі на пруських князів, абі, в гіршім разі, участь в інвеститурі брати через заступника й безплатно. А корольович Казимір дешево продає всякі свої будучі права — хіба не так? Хіба вже не підписав він вам аскурацію забезпечення права участі в елекції? Хіба вже не звільнив від особистої присутності при інвеститурі? І хіба вже не обіцяв забезпечити права протестанської церкви в Польщі?

Говербек (созлявив рога). Та... Стійте! Як же це?... Опалінський. Ага? Огже бачите, що ми теж не капусту на плечах носимо й де-що знаємо. Різко! Відвернувся й пішов.

Говербек коли отямився. А-а!.. Так отаким тоном говорять сторони Карла? Добре!! Коли так — то нехай же знають усі!.. Корольович, вибачте, сторонники корольовича Карла вислали агента до шведської королеви, і той посол — імени його не називаю, хоч і знаю — малюючи негативними фарбами корольовича Яна Казимира, дозволив собі навіть таке, що назвав корольовича фанатичним католиком, чуєте? Назвав вихованцем єзуїтів і казав, що вони ніби й досі мають рішучий вплив на нього. Говорив, що вибір корольовича Яна викличе загальне огірчення серед іновірців! А нарешті, як головний аргумент, навіч те, що коли корольович Кароль удався за поміччю до німецького цесаря, то ніби там сказали йому, що ласку віденського двора вже встиг придбати корольович Ян-Казимир.

Лізоля. Що пан розхвилювався так? Дипломатові того не вільно.

Говербек. Але це вже переходить усякі границі — розумієш?... Лізоля. Цес!.. Я, пан знає, сторонник корольовича Яна, але на правду аж дивно мені, що корольович Казимир, поклавши всю надію на заграничні двори, сам палець об

ми програли через зраду реєстрових під Жовтими Водами. — Під Жовтими Водами побили нас тому, що Потоцький й боягуз. Коли б він не стратив серця, то не кинув би доброго місця, що на нім уже й окопилися були й мали всю муніцію военну й живности на 2—3 місяці, отже могли би боронитися. А Потоцький не хотів слухати рад старих воєнків, слухався усяких невідомих осіб, пішов з гарного місця на гірше — ну й... Рафал Гроховський (каштелян львівський). Та як там не сталося, а сталося, і треба буде тепер добре над тим попрацювати, аби Військо Запорізьке ad debetum republicae obsequium et reverentiam¹⁾ привести.

Альбрехт Чарський (каштелян хелмінський). Ох!.. В так в узданій сваволі козацькій та зміцненім бунті знається бути трудне Війська Запорізького в давне послухенство вправлення.

Станіслав Потоцький. Теба, аби disciplina militaris²⁾ в ризи вправлена була, от що!..

— А по-моєму треба, аби від теперішніх татарів незносьних, від неповстриманого жовніра землі наші звільнені були. Бо багато є таких хоругов, що, волонтерськими називаючися, двори шляхетські наїздять.

— То правда! А дтя закриття дороги свавільним треба, аби приповідні листи з канцелярії коронних не наосліп видавані були.

— Ні! На тім найбільше лежить тепер заспокоєння ойчизни нашої, аби заплатата Війську о мислена була.

— Треба стації вибирати, оглядаючися і на врожай, аби не змушувати підданих іти з беди на сваволі.

— Треба би просто обіцяти їм усім стації вільності й свободи ненарушимо утримувати.

Францішек Мнішек (каштелян сандецький). Слустити б на русинів наших мазурів, — отоді б усякий по-

З самої нашої околиці пішли Домонтовичі, Горностаї, Седецькі, Янковські, Проскури, Третьяки, Трипльські, Гігури, Залеські, — та всіх і перерахувати неможна Сотні домі!..

— І у нас на Брацлавщині та ж сама картина: пішли Масальські, пішли Аврагінські, Коморовські, Мелешки, Неміри, Житницькі — без числа.

— Те ж саме й на Чернігівщині. Подалися до козаків і Чеканівські, і Гутори, Гровецькі, Кушелі, Здановичі...

— А на Вліні хіба не те? А де наші Заблоцькі, Гуляницькі, Березенькі, Вороничі, Богуші?... Там! Усі там!..

— З Поділля Добромирські, Маковенькі, Островські...

— З Чорнової Русі пішли Журавівські, Бачинські, Яворські, Терлецькі...

— Від нас із землі Холмської — Жокевські, Тури, Рудницькі, Боронські...

З воеводства бестеського литовського Громи, Кричевські, Бізенькі...

— Навіть наша шляхта білоруська мало не вся чередалася до козаків. Пішли Чижі, Тарабурди, Бекеші, Голвні, Горути, пішли Киргани, Бурби, Подубинські, Скірмунти, Поцеї, Прозори, Пузичи!..

Андрій Шолдрський, біскуп познанський. Боже мій! Та що ж це таке? Та це ж ми маємо діло із шляхетським повстанням, а не з повстанням черні!

— Як хоч єваша превелебність, так хай і називає...

Шолдрський. Боже, боже!.. Краще вже було на турки рушити, ніж такою війною власні сили руйнувати.

Абрагам Война (біскуп віленський) Дивна річ!.. Держава, що потенцій цесаря турецького й інших великих монархів inexpugnabilis¹⁾ була — від одного зрайдці козака тепер expugnata²⁾ зістала... Так нагло, так тяжко той неприятель стоївав ві ну славу Польщі!

Ян-Ігнаці Бонковський (хорунжий і підвоєво-

палець не б'є й тільки дивиться, як сторонники Карла перетягають на свій бік і вельмож, і шляхту, і навіть чужоземних послів. Знаєш, пан, що Брежі вже за Карлом?

Говербек. Що ви кажете?

Лізоля розводять руками. Шведський посол так само. Правда, поки що про сам вибір трудно сказати щось певне, бо тут багато залежить і від шляхти — а хто ж там знає, чи й явиться вона численно на сойм, бо її там десь Хмельницький б'є.

Говербек. Що шляхта!.. Вона вся залежить від магнатів і піде, куди їй скажуть. А от настій самих магнатів трудно показати, бо вони криються зі своїми думками та тільки стежать за нашими...

Лізоля. Загалом поляки, здається, хотять мати вільну руку при елекції, але все ж скільки можна тепер судити, думки їх звернені тільки на братів. Хіба як що голоси поділяться, то, аби уникнути сутички, погодяться на чужоземнім кандидаті.

Говербек. А може брати помиряться поміж собою?

Лізоля. Мм... мало на це надії. Головна трудність, що тут, у Польщі, рішає не більшість голосів, а вибір мусить бути одноголосний, а це ж страшно трудно. Огже може прийти до битви. Недурно ж магнати поприїздили з воєнною силою.

Говербек. Корона лежить у Кракові. Хто захопить її перший — той і король. Тому краківський воевода й краківський єпископ гепер personi grati¹⁾.

Лізоля. Але ми занадто довго розмовляємо з паном — вже дивляться на нас. Habe die Ehre...²⁾

Одвірний. Пан посол Франції Brégy, vicont de Flécelles!..

Осолінський. Вітаю, вітаю. Тяхше Сподіваюся, що пан посол ще не змінив своєї

бачив, що вміє нам хлоп із простим костюмом. Вони б зразу підсікли б отих клятих кобзників.

Сангучко. Ну!.. Це пан каштелян дуже здалека приїхав. То не та вже Русь давня, що йшла в бій з лужами та рогатинами. Се вогнисте військо. І коли їх кілька тисяч знесло всю нашу силу й гетьманів, то що ж буде, коли їх стане сто тисяч, а може й більше? До них пристає все, що живе. Де тільки вони покажуться — на перше їх слово піддаються міста, замки — все. А до того все то ще союз із татарами — о, то страшна річ!..

Йосип Клоковський (каштелян витебський). Треба заграти на класових апетитах козаків і доконче відірвати козацтво від мас.

Ян Кос (каштелян ельблонський). Треба роїслати універсали в руські краї, напминаючи підданим, цюби панам своїм послухні були, а козакам, цюби хлопів не бунтували, а самі при своїх давніх вільностях контентні зоставали.

Прецлав Лещинський (воевода інфлянський, близьок із Вацлавом). Треба вимагати від козаків, аби вони о гершти свавільних куп, котрі тепер по різних місцях збираються, пильне старання чинили й їх перед панів комісарів ставили.

Миколай Казимир Радзейовський (каштелян ленчицький). Треба написати універсал до руських хлопів, обіцяючи їм securitatem¹⁾ тільки аби з козаками не дучилися.

— Треба за всяку ціну шукати помочи чужоземного війська — от що!

Миколай Абрагамович (воевода троцький). Треба насамперед заспкоїти себе зі сторони Москви, бо ми ж іще не знаємо, що Москва думає.

Ян Казимир Красінський (каштелян плоцький). Бідна ойчизна!.. Відгловників своїх зражджена, відпограничних сусідів нератована...

дій хелмінський). А все великі пани винні їх колола, бач, свобода й суди рівні для панів і шляхти. Амбіція їх заїдала. — Як? Мене рівно з сіряком шляхетським право судить? Та нехай тоді пропадом пропадуть оті всі ваші „давні права“ — спокійне життя я собі і в Германії знайду... О, бач, як вони розсуждали! А тепер...

— Та нічого на панів звертати. А ми хіба кращі? Хіба ми не завдавали ран смертельних ойчизні на кожнім соймі? Вільно ж шляхтичеві не дозволити оборони, не дати навіть говорити о ній; вільно пам'ятати влітні урази при обсудженню добра загального; вільно під претекстом права свої доминагати приватні; вільно сойм замішати, а то й зірвати зовсім. Коли що сойм ухвалить, вільно не слухати, і є то річ шоденна в звичаю нашім. Коли податки ухвалить, вільно їх не платити, а зіібрані — вільно пограбувати. Вільно взяти гроші на затяг жовніра, а це поставити й третьої часті. Вільно, коли начальник каже йти на під'їзд, вільно не йти; або, пішовши, не зробити нічого: не шукати там де єсть, але або праворуч обернутися коли ворог у ліворуч пішов, або куди запаста на днів кілька, а потім, вернувшись, говорити „нема неприятеля“, а він завіра тут.

— А це тому, що в нас гетьмані тільки мацьовані. — Може з пана був би гетьман саме який треба? — Смійся собі, як хочеш, а в нас не один регіментує такий, що йому би тільки... Казимір Пенкославський (каштелян радомський). Ех, славні були колись предки наші. Тремтіли перед ними можні монархи: а тепер леда гультьїй де хоче, там плондує й гасє по панству коронному без опору. Без постраху лє схизматик з ордою кров католицьку.

Станіслав Богданський (каштелян конарський та сєрадзький). То бич від бога даний на розміш та захланність м гнатів, на утиски, кривди й силування підданих. Навіть турки не такі

¹⁾ Великі не сони.

²⁾ „Маю честь“.. (початок прощальної або вітальної фрази).

¹⁾ Безпеку.

¹⁾ До послухенства й пошани повинностей для республіки.

²⁾ Війська ва дисципліна.

¹⁾ Непоближю.

²⁾ Побитою.

Лізоля. Пан не знає?.. То можу панові одну подарувати Витягає боошурку з кешени. Обов'сяються й з пеклонам розіходяться.

Арпажу. Це все колегу на кандидатуру королевича Карла?

Брежі. Ніхто мене не намовляє, а я сам переконався, що то кандидатура єдино правильна, отже й нам треба стати по стороні королевича Карла.

Арпажу. Ні в яким разі! Чує пан, що я кажу? Ні в яким разі!

Брежі. Як то? А хіба колега забув, що сказав його милість пан міністр, що „не треба нам, панове, плисти проти води“?

Арпажу. От власне для того й треба триматися неpolitно кандидатури королевича Яна.

Брежі. Але ж за ним ніхто не стоїть! Усі його кинули!

Арпажу. Се не зовсім так. А колега знає, що Шані перек нав уже королеву шведську в правильності вибору Яна - Казимира? А колега знає, що королевич Казимир вислав посла до королеви й обіцяв поробити значні уступства при відновленні майбутнього шведсько - польського договору?

Брежі. А колега знає, що й королевич Карло писав туди й просив 20 тисяч війська, обіцяючи підняти його своїм коштом?

Арпажу. А колега знає, що сам канцлер Оксенштер, а виразно сказав Шані, що кандидатура королевича Яна Казимира корисніша для Швеції, ніж усяка інша? А колега знає, що йдуть розмови про одруження королевича Яна з принцесою Ульрікою Елеонорою, і пан розуміє що то означає? Тоді ж усякі непорозуміння, що тягнуться ще з часів Сигизмунда III, пішли би в кут, розв'язала би ся остаточно справа титулу шведського короля тим більше, що за зречення сього титулу, а разом і прав на шведську корону, Швеція згодна дати Польщі навіть частину Ливонії.

Брежі. Як що так, то...

Миколай Радзейовський. Це ще більшу честь робить панові...

Кисіль. Я знаю: то все моє руське походження винне, моя православна віра Я ж один в короні Польській з руського роду сенатором; я один двигач на плечах своїх святість церкви й старожитності наші; я один дотримаю те все ненарушено до сивого волосу мого, дотримаю, дасть пан біг, і до смерті. Але хоч я рід свій веду зі старожитної крові руської й маю віру одну з повстанцями, але рад би був, коли б їх усіх на палі вбито.

М. Радзейовський. Се пан тільки так говорить.

Кисіль. Чому? Я маю докази. Бо ще до покійного короля його милости писав. І панові Потоцькому писав, бо я маю такий нещасний талант передбачення, що наперед знаю багато речей. І йому писав: не шукай, кажу, пан, одного по Дніпрових сплавах козака, а думай краще, як усіх їх in odsequo¹⁾ затримати, як - небудь їх для того погласкавши. Не діли, пан, військо шупле на часті, казав я йому. Але не хотів гетьман акцептувати моїх рад, і от...

Ян Домбський (каштелян брестсько - куявський) (старенький). Ах, Україно, Україно!.. Що були ми за тою милою золотою Україною, як за кам'яним муром...

Петро Фірлей (каштелян каменецький). Правда... Звідки доброго вола було дістати до столу? Звідки меди найкращі виходили? Де звір розмаїтий чи риби лонилися? Звідки набіду й овець незлічимої отари? Все це з України було.

Кисіль. А що? А що? Я завжди казав, що з нас gobur²⁾ мала ойчизна, з нас praesidia³⁾, з наших воеводств mediatem⁴⁾ податків, — а що тепер маємо? А тепер саме ті, що вогонь в Речі Посполитій розгнітали й розжарили — перші повтікали до місць безпечних, а нас, шляхту кресавську, для помсти людюві українському позіставили. Та

¹⁾ В послушенстві.

²⁾ Міль. ³⁾ Оборону.

⁴⁾ Сердину, тоб то центральну суму, найбільшу мількість.

стошення приведені так, що ані засівають на будучий рік, ані мають надії вижитися й цього року.

Прокіп Лесньовський (каштелян подляський). Нас теж поганська рука діткнула: сила підданих в неволю загнали поганську.

Андрій Фірлей (каштелян белзький). А наше воеводство то й здавна quanta inson moda¹⁾ поносити мусіло: ставлення корога на зиму що - річно в нас бувало; які короги йдуть до інших воеводств або звідки повертають — нас не минуть, — а то великий утиск єсть і внищення вбогого людю. Оце тепер і ваші воеводства розуміють що то єсть, коли самі пізнали. А у нас тепер так просто по всім воеводстві неприятели полки положив, усі токи так пакам, як і підданим знищив. Та й татари, хто лише укритися не міг, у поганські вежі забрали також немало. І не тільки поля не орані, а й цілі села без людей бачимо.

Тшцінський (каштелян любачевський). А нам українні панове найбільше докучають. Не були в нас і взагалі так широкі ворота до сьобід і нових осад, а й тоді право хлопства, втікаючого від своїх діличних панів, погамувати не могло. Поготів тепер, коли хлоп частиною неприятеlem, частиною прохолом наших військ знищений так далеко, що ледве котрий знайдеться, щоб собі на зиму посіяв. Він тільки й дивиться тепер, де би на яку нову осадку або волю завчасу перенестися. А панове українні саме отаких збігів скликають, вільності на кількакадесять літ над звичай позваляючи. І вже близько того, що хлопство з наших країв позбігає цілком.

Миколай Лопачький (каштелян закроїмський). Не час о тим тепер говорити, бо стоїмо напередодні страшних подій. Там, на кресах, заноситься вже на порушення ділості Речі Посполитої. Чути, Хмельницький Київ столицю своєю бути декларував, а

¹⁾ Численні неприємності.

Секретар Брежі подає лист. Зі Швейцї...

Брежі читає лист, потім простягає руку Арпажу. Згода. Се лист від Шані. Пише, що сам Оксенштерна просив його написати нам, що для Швеції було би дуже мило, як би митут підперли кандидатуру королевича Яна - Казимира. Шані віді вів, що хоч для нашого двора вибір польського короля й не має ваги, але з приязни до Швеції... словом, пан розуміє.

Арпажу. Отже тепер — як найенергійніше за діло. Тепер треба не жалувати ні грошей ні обіцянок. Треба певно всюди говорити, що Швеція відтепер рішуче підперє кандидатуру королевича Яна Казимира.

Брежі. Pardon... Що до одруження королевича Яна - Казимира, то справа ясна — князя Льонгвіль, так?

Арпажу. Добре. Поклонився й вітшив.

Одвірний. Послове князя Семигородського: його милість пан Франц Бетлен і його милість пан Андрій Клобушницький.

Ян Вельопольський. Гратулюю, панове... Вигляди вашої кандидатури сильно поліпшилися.

Бетлен. Як се приємно чути.

Вельопольський. Трипле по плечу. Все буде добре, все буде добре. Я ж вам казав, що я душею й тілом відданий д-му Ракоціх. Я ж вам казав...

Клобушницький. Ах, як се приємно чути!

Януш Радзивіл. Ну, панове, маєте дзвінки засоби агітаційні?

Бетлен. А як же, а як же!

Януш Радзивіл. Скільки?

Клобушницький. Со-рок тисяч дукатів

Бетлен. І двадцять тисяч таларів.

Януш Радзивіл. Небагато. Панове поляки люблять грошки.

Клобушницький. А ми ще вина привезли кілька бочок.

Бетлен. Найкращого, яке в нас було...

не лише самі повтікали, а й людей навіть служачих з тих країв позабирали. Коли коротко прийшлося — і не видко нікого й не чути.

— За те козаків у вас там багато.

— Кисіль. А що козаки? Правда, між ними нема князів, сенаторів, воевод, але серед них є багацько таких, що як би права, учинені contra plebejos¹⁾, не загороджували їм дороги, то знайшлися би серед них і такі здольні, що їх, як Цицината, ab aratro ad dictatorem²⁾ можна було би візвати. І такі благодійці, що могли би дорівнювати Темістоклеві.

— О-о-о?..

— Кисіль. Не „о“, а так єсть. Бо то плем'я славного народу руського з насіння Яфетового, котре державу Грецьку морем Чорним і сухопуттям воювало. То з того покоління військо, котре за Олега, монархи руського, у своїх моносилах Костянтинополь добувало. Воно то за Володимира Святого, монархи руського, Грецію, Македонію, Ілірію наїздило. Іх то предки з Володимиром хрест прийняли, віру християнську від Церкви Костянтинопольської взявши, і в віртії по сьогоднішній день родяться, християнськи й умирають.

Ян Гурський (молодий двоєпанин королівський). Перепрашаю... Пана воеводу просить до себе його милість пан Осолінський.

Кисіль. Іду, іду (пішов). Ожга (писар львівський). Nie mógł diabła unil z schyzmatykiem strawić, musi kisił osolić i chmielem przyprawić³⁾.

Домбський. Багато панів звуть його зрадником.

Миколай Радзейовський. Та він єсть очевидний зрадик.

— Срібло, мідь і мосяж від козаків купує.

— Взагалі не буде добра, поки Кисіля на палі не всадять.

Радзейовський. Краще його до трактатів з повстанцями пустити. Бо поля-

сам уже паном та князем чиниться. Всі українські провінції за свої власні, шаблею взяті, неприятели означає.

— Козаки вже по містах дають своїх урядників, осібну собі Річ Посполиту учинивши.

— По всіх перквах з молитов публичних ім'я королівське вируговано.

— При удільнім княжестві Руським Хмельницький має волю конечно засадитися.

Франциск Зебржидовський (каштелян любельський). А чи даго Осолінський так певно й гордо міг горорити: „коли дивимосся, каже, на інші народи, що держави свої заснували на єдиновладстві — які ж там руїни й брудкі революції! І тільки Польща стоїть непо-рушно, а форма правління нашого сміється з архітекторів прастарих і славних монархів... І от не минуло й 5 літ по таких гордих словах — а маємо таку революцію, якої ні один з народів не бачив...

Прамковський (будучий примає) у нього одне око. Гіркі часи, б'ють повні, в польській крові сплямлені... Залилася ойчизна кривавим потопом, і нема кутка, де би не стало тиранське копито. І виширші звдовж і виоперек пішла злість ворогів. Замки, села спустошені, нема околиці в державі цілої, всюди страшна пустка. Костюли пішли в попіл, люд змучений, шляхта або в неволі або полягла під шаблею. Отари, достатки забрані, жінок пов'язані й тяжко нарікають, поглядаючи одна на одну в нещасті. Панци, що їх колись за богині в домах шляхецьких уважали, тепер у лахмітті тримтять; рум'яні личка зблідли, коси розхристані, на шії виривка замість перлів — о, згрозо!

Варшавський Станіслав Хє-Хє!.. Отець прєвєлєбний так поетично описує панянську біду, що й не знати що йому більше на серці — чи недоля ойчизни, чи розхристані гряди панянок.

Станіслав Корцінський (каштелян бецький) Бє, дуби смалєні!.. Вже би Поль-

Януш Радзивіл. О, се теж добре. Ви, панове, там і мені... tego...

Клобушицький. А як же! А як же!

Януш Радзивіл. А я за те вам скажу важну новину: князь Ярема Вишневецький — се ж persona grata! — сказав, що віддасть свій голос за Сигізмунда „коли будуть усунені деякі труднощі“ — розумієте?

Бетлен. О, розуміємо!

Януш Радзивіл. А оце саме перед вашим приходом я чув, як один із сенаторів сказав: pop est contemnendus Rakocius¹⁾. Пішов.

Обидва. Ах, як це приємно слухати! (Кланяються).

Клобушицький. Давай, колего, напишемо до князевича, що його ім'я тут у всіх на вустах.

Бетлен. А ще додамо, що поляки висилають посольство до Семигороду — просити князевича на королівство!..

Клобушицький. От і буде у нас заслуга!.. Кемень і Дальмаді нічого не зуміли зробити, а ми тільки приїхали, раз-раз — і діло вже готове!..

Бетлен. А нам казали, що взагалі загранична жодна кандидатура не має виглядів на успіх, а воно бач!..

Чарнковський (каштелян познанський). А мені часом здається, чи не ліпше було би зовсім віддати Україну козакам. Користь державна від неї мала, приватний лише пожиток добрий. Отже краще було би мати козаків сусідами, ніж татар. Вміти тільки би їх трактувати, а мала би з них Річ Посполіта добру заслону. Бо от їх societas²⁾ з татарами — от тільки для metus nostri³⁾. Як би нас боялися перестали, певно кинули б оту лігу, від котрої самі багато терплять.

Накинулися всі.

— О-о!.. Віддати Україну? Самим?.. Та це ж останнє безумство!..

— Се би значило обезкровити Польщу.

¹⁾ Немаловажною є й кандидатура Ракоція.

²⁾ Товаришування.

³⁾ Зі страху перед нами.

ка козаки можуть убити, а цього хоч і уб'ють, то не жаль.

Олександр Огінський (воевода мінський). Панове поляки не можуть рівнодушно говорити о людині, що твердо тримається своєї віри.

Богдан Стеткевич (каштелян новогрудський). А ми все ж не перестанемо добиватися прав нашої віри.

Ожга. О!.. Вже починається. А оті всі мордерства й окрудження, що поносять від Хмельницького й повстанців релігій католицька — те нічого? До правди, се може обурювати!.. І як вам, панове, не сором говорити про свої права власне тепер, коли нам душно діється, розумієте — душно?

Огінський (хорунжий надвірний литовський). А вам, панове, не сором, відобравши нам права, ще корити нас, коли ми о них допоминаємося? Хіба ми не воюємо проти хлопства нарівні зі шляхтою польською? Хіба не стаємо проти ребелізантів, не виливаємо крові? Але від своїх жадань народових ми не відступимо ніколи.

— Півжартом. А я думаю, що то не інакше, як через чари руські й війну програємо, і consilia¹⁾ наші затримуються.

Огінський (воевода). Се нахабство!.. Се образа!.. Що за чари?.. Які чари?.. Прошу пана числитися за словами!.. Бо інакше будемо трактувати з паном у інший спосіб!..

Огінський (хорунжий). Он коли в Корчині зійшла пошесть на людей, що половина міста вигибла — тсж казали, що то „чари руські“.

Огінський (воевода). Отак вони все звертають справу вбік, коли торкнеться релігії

Огінський (хорунжий). В Речі Посполитій має бути лише дві віри: грецька й римська. Жодних уній не повинно бути.

Ожга. А по моєму, оту віру руську данно пора знести. Нехай і в нашій державі віра буде одна, як от у Москві. Тоді не буде й свар.

Лубенський Матвій (архієпископ гнізненський),

¹⁾ Радя.

ша п'ятьсот раз могла би згинувати, але не згинула, то не згине й тепер. Якось виліземо!

— А хто знає. Занадто вже завзялися зрадники ляхів з Руси до шенту вибити.

Ліпський Зигмунт. За Владислава, бач, не зачепив нас поганин, мовчав і русин віроломний. А тепер і русини й татари плюндрують Польщу, як хочуть.

Кисіль. О, то дійсно. Як oriente sole¹⁾ освітлюються всі світу amplitudines²⁾, так за святої пам'яті короля його милости пана нашого з початком панування його — шастя, слава, побіди над ворогами й злотий спокій, в'ючи собі гнізда в ойчизні нашій, на весь світ були славні й світили. І як occidente sole³⁾ настають tenebrae⁴⁾, так зі смертю Principe nostro⁵⁾ згас спокій, шастя й слава Речі Посполитої, наступила нечувана caedes⁶⁾ і — о, горе! perpetua labe⁷⁾. А на те все одна рада — елекція. Без пана нема порядку й трудно його собі обіцяти. Як пана виберемо, а він гетьмана заіменує, — о, тоді всі справи підуть інакше. Козаки навіть не розуміють, які трактати можуть бути з Річчю Посполитою. Majestas respublicae⁸⁾ для тих хлопів нічого не значить. Вони кажуть: „Що то єсть — Річ Посполита? Ми сами Річ Посполита, а от король — то в нас пан“... Сам Хмельницький навіть: йому пишуть — „старшому війська Речі Посполитої“, а він відповідає по-своєму: „старший війська короля його милости“. Не хоче, бач, мати діла з Річчю Посполитою. А король — то в них щось божественне. Отже, елекція, елекція й ще раз елекція. Пішов.

— Ага!.. Оце треба мати на увазі!.. Отже козаки хочуть бути слугами короля, а не Речі Посполитої!.. Добре!.. Сзначить, що під час безкоролів'я — вони вже, ви-ходить, нічий слуги?

— Ага!.. Оце треба мати на увазі!.. Отже козаки хочуть бути слугами короля, а не Речі Посполитої!.. Добре!.. Сзначить, що під час безкоролів'я — вони вже, ви-ходить, нічий слуги?

¹⁾ При сході сонця.

²⁾ Просторони.

³⁾ При заході сонця.

⁴⁾ Тьма.

⁵⁾ Пана нашого.

⁶⁾ Поразка.

⁷⁾ Вічна ганьба.

⁸⁾ Величність республіки.

— Відняти в неї всю будучність.

— Нам же природній розвиток на Схід.

— А пшениця?

— А ріки й озера?

— А дівчата - русинки?..

— Се вже безоар неначе.

— Що то за „безоар“?

— То таке средство, що дають чоловікові, коли вже або - або: або смерть, або життя.

Лясковський. А це-с!.. Що се там духовенство зібралось?

примас Польщі)проходячи, жарливо грозять пальцем. Ні-ні-ні!.. Цього зробити неможна. потиху. Особливо зараз. Бо й так кров летється велика, а нехай би сьогодні почати віру їх стару зносити, то вони всі злучаться з Хмельницьким. Пішов, привітно кланяючися на обидва боки.

— Обережний наш архи-біскуп.

— А як же! Supremus Antistes et Regni Primas¹⁾.

— А знаєте, як про нього сказав папа Урбан? In Polonia multi sunt Praelati, solum Mathias est Episcopus²⁾.

— А цитуйте, панове! Що це там наші отці духовні стовплися?

— Так же воно, як бачиш, ваць, і єсть... .

— Стережіться, поляки, що би не звів вас Кисіль масними словами!

— Його й мати чарівницею була.

— Поганий нарід руснаки взагалі. І великі й малі.

Станіслав Крицький, каштелян радзинський. Тож вроджені їх прикмети: нестаченість, зрада, погорда цноті, відраза до спокою, до послушенства, противність панові. Лише коли мають такого старшого, що їм дає пляц до всього злого й дозволить усяку збродню — лише з таким вони живуть лагідно; чим більше зради й воєн зативає — тим для них ліпший.

Вацлав Лещинський біскуп вармінський. Вони навіть з богом самим боряться! Чортівські руки піднести сміли на священників наших і служебників, богу посвячених, на будинки імені його виставлені.

Павел Пясецький, біскуп перемиський. Ксьондзів, навіть тих, що сховалися до костьола, при вівтарях, як бидло, сікли, аж кров, що прискала зі стятих туловів, нераз очі пречистій в образі заливала.

Петро Гембіцький біскуп краківський. Мальованим святим вирізали уста, виколювали очі, стріляли до них з яничарок.

Станіслав Пестроконський, біскуп хелмський. Образи панни святої салом шмарували й давали лизати псам поганим!

Петро Замоїський, номінат перемиський. Святе Христове тіло ногами топтали і в болото ганебно кидали!

Микола Гневош, біскуп куявський. Вівтарі християнські, фігури божі стріляли, а з них — де-хто бачив — кров пливла!

Андрій Шолдрський, біскуп познанський. Хрести, золоті монстранці розбивали сокирами й ділили між собою шматочки, а на більшу соромоту — ризи святі жвивали.

Парчевський Петро біскуп смоленський. З чаш пили горілку „за здоров'я лядського бога“... .

Микола-Юрій Тишкевич, біскуп жмудський. В орнати убравшись, танцювали по костьолі!

Станіслав Заремба, біскуп київський. Ксьондзів у салі смажили! Витягали з них жили!.. Пояси дерли! Трупи з гробів добували й вішали догори ногами, а християн разом із жидами топили в колодязях!.. Зв'язавши вірвовкою чоло, крутили потім палкою, поки очі з голови не випадали! Кров текла по дорогах, мов по дощі великім! Боже! Змилуйся над нами, скаяними християнами, і покарай оті bestii прокляті!

Товпа, роз'юшена своїми духовними отцями, доходить до скажености.

— А-а-а!.. Лотровство!

— Гультайство мерзенне!..

— Плюгава каналія!

— Пеські синове!

¹⁾ Верховний первосвященник. Примас королівства.

²⁾ У Польщі багато є прелатів, але серед них тільки Матвій єпископ.

- Злодійство, від диявола вчене!
 — Бридкі потвори!
 — Хами!
 — Зрадники!
 — Убійники!
 — Переверотні піддані й хлібоїдці!
 — Гади болотяні!..
 — Жаби Дніпрові!..
 — Бестії зажерті!..
 — Безецна чернь козацька! А бодай би ти зі своїми герштами у власній пасоці плавала!
 — Гей, панове!.. Або гартуйте гроти й шаблі, не жалійте майна і йдіть, скільки вас є кінних і піших на боротьбу — або шию свою під ярмо хлопству бридкому подайте!..
 — Браття поляки!.. Не сумуйте! Ще буде буюти Сарматський орел на Роксолянських полях!
 — Еупа-а!.. До зброї, панове!..

І нараз в увесь цей хор вливається страшний крик.

— А-а-а!..

Вбігає якийсь шляхтич і, рвучи на собі волосся, кричить нелюдським криком і в'ється від лютого невиносимого болю. До нього кидаються всі із запитаними, але він нічого не може сказати і тільки кричить, кричить...

- Але що сталося? Чому нас пан так лякає?..
 — нарешті може вимовити. Вісник... вісник... з поля битви...
 — Який вісник? Звідки?
 — З якого поля?
 — Яка битва?
 — З ким?
 — З татарами?
 — З Хмельницьким?
 — Та кажи, пан, не муч!..

А він тільки кричить і в'ється, як вуж.

Приводять воїна, обідраного, закуреного, перев'язаного; контраст із тими шовками, оксамитами й париками.

- Що таке? В чім річ?
 — Що сталося?
 — Що пан приносить нам?
 — Але ж, панове, він ледве стоїть на ногах!
 — Дайте сісти чоловікові!

Підсувають щось сісти.

Вісник. Військо... пропало!.. Все розпорошене... нічого не зосталося... Обоз увесь... пішов на здобич... неприятелів... сто тисяч возів... армата вся... при згубі челяди возової... при жінках стану шляхетського... які... вірячи в так велике військо... з діточками всіми... в обозі мешкали... все в руки неприятеля прийшло... і ми самі... прийшли-сьмо... о вічну соромоту... о осгаточну згубу. Втрапив притомність.

Повна тиша; всі закам'янули.

Лише згодом, слово по слову, чим далі більше, аж нарешті цілий потік обурення.

- Я ж казав, що так буде...
 — Не трудно було й передбачити...
 — То ж наші панове. як на пишну вечерю, вибиралися на ту війну...
 — А вибиралися ще як довго!..
 — А як же!.. Поки підставали вбрання, поки поготовили зі срібла шишаки.
 — Думали, що то весілля чи в'їзд до Кракова будуть справляти...
 — Позабирали з собою шевців, кравців, шмуклерів, злотників...
 — Що ж... хто що мав, те й привіз.
 — Та добре що можлиший з достатку. А от убожіший не один, так що було батьківського добра й кривавої заслуги — все туди повозив.
 — Та куди ж!.. Самих возів, кажуть, було сто тисяч кованих.

Альбрехт Радзивіл. Забули, що при Корсунським погромі втратили стільки багатства, та поприходили ще без порівняння з більшою розкішшю: в золоті, в сріблі, в камінню, пишних шатрах і всяким багатстві.

— Обтяжилися і Церерою й Бахусом, що й казати.

Олександр Огінський воевода мінський. Панове коронні доказати хотіли. На потребу¹⁾ з ридванами пурпуровими поїхали, з вузлами золотими, з шатами, сріблом та обиттями усякими.

— Мусимо приймати, що панове Литва з нас сміються...
 — Не час би тепер на кпини та висміювання...

— Огінський. А що? Хіба неправда?

— Правда, але...

Огінський. Правда очі коле?

— Журавський і Фурман²⁾ ви читали в небі й давно вже сказали, що так має бути. Констеляції я не пам'ятаю досконало, яку вони там через діоптри доглянули, але два чи три рази вандрівні планети ряд мали, а тому і в раді і в екзекуції помилки мусіли вже бути хоч не хоч. А що найважливіше — се, що Марс із Стрільцем все в компанії ходили. От чому й татари, що з луків, і козаки, що з самопалів так добре стріляють, мусіли праevalere³⁾ над нашими, що ніколи добре не вміли стріляти.

— Е, милий пане брате! Дай же тим математицьким ворожкам спокій. Я ніколи отому глупству

— Та коли ж і справді досадно. Ну нехай уже багачі, а тож і шляхетка який паскудний, наш брат, сіряк — і той!.. А бодай ти пропав!

— Та дійсно. Мало який товариш не рівнявся багатством з великими панами.

— Останнє продав, аби пишно вбратися.

— А як же! Zastaw się — a rostaw się⁴⁾.

— Брали слуг усіх, шати, клейноди...

— Та що! Жінок своїх брали!..

— Що жінок! Дівчат собі зі Львова понаспrowджували.

— Князь Домінік вірменок понавозив. Йому вірменки подобаються

— Князь Домінік, кажуть, срібну ванну з собою повіз.

— Та-а... Всі вони добрі!

¹⁾ Слово „потреба“ розумілося в ті часи, як „війна“.

²⁾ Се тодішні професори краківської Академії.

³⁾ Взяти верх.

⁴⁾ Хоч пусти все в застав, а покажи себе.

не вірю. З того тільки сміятися, як ота баба сміялася з астролога, що на небо дивився, а в яму впав.

— Що ж... оце й з нами так... Буяючи думкою коло неба високого, ми ледве дивилися вже на низьку землю — от і...

Францішек Дубравський підкоморій перемиський. Ми волимо тільки розмовляти про війну, а радше займаємося збиранням гроша та придбанням маєтків. Тому то вже видишкурували ми таке, що попали в конечну неславу.

— Панове!.. Та не в тім тільки річ. Не в розкошах і багатві. А в тім, що замість дати власть у руки одної людини, ми призначили аж трьох гетьманів! От у чім річ!..

— А при них ще комісарів штук тридцять!

— І кожний хоче командувати.

— А слухати ніхто не хоче.

— *Czo panek, to chce bydz hetmanek*¹⁾.

— А на комісарів саму сволоту повибирали. Мов умисне. Там же Любомирський комісаром був, Костянтин.

— Новожен?

— А він же!

— То гах скоріше, а не салдат.

— Він же білила уживає, комфорти, піжма, парфумів та рум'ян.

— Краще було б йому, бісовому синові, в Ленчиці zostавати та гласкати свою дамочку по чорній спідниці.

— А рагозинський та конинський старости — чим не комісари?

— І вони?

— А ти би як думав?

— Та то ж рарохи! Вони ж у ланцухи та манелі коней повбировали, а самі тигри та леопарди поодягали.

— А то все досталося козакам, ха-ха!..

— Там той лише був товариш, що мав соболі, рисі й ряд оправний.

— То ж думали — варт нам тільки показатися, а зразу налякаємо казаків.

— Та ми ж, у кареті сидячи, воювати хочемо! Ми ж усе золото на вбори побрали, пообдирали всіх звірят зі шкур, аби в обозі, в отій школі всякої нужди, мати й цукри й фарини, аби навіть намети цинамоном пахли.

— А жовнірові жолд незаплатений, і він їсть сухий хліб.

— Та й того не подостатком.

— Ех!.. Не в розкошах та не в уборах дорогих наші предки доказували — тому й Річ Посполита в славі сяла. А тепер як пішли помпи та оздобы — от і далися ми на таку руїну.

Енипій, сповідник королевича Карла. Се бог нас знищив і тому сміттю бридкому на посмішище дав перед усім світом.

— Бог богом, а що в нас не було сталої руки на ведення війни, то се так.

— Комісари були такі, що пожалься, боже... От хоч би Денгофи...

— Особливо отой. Велюнський: „ме-ме-ме“... Меланхолік якийсь.

— *Verus*²⁾ ізраеліта!

— А Щавиньський?

— Який?

— А отой, бресько-куявський. Здоровило такий, статури великої, борода отакєзна, а розуму о-стільки.

— Але за те геній у рахунку реєстрів, в обманюванню шляхти й купівлі сел.

— Але ті хоч близько коло поля битви були. А от ясновельможний пан староста краківський так у той час перорувати готовився й промову ладив. Мудру промову — із Сенеки та з Плінія!

— Е, він і Калімаха читав і Юстиніуса, аби мати мудру промову із силогізмами.

— Годі, панове. Ми й самі не кращі.

— Тихше!.. От вісники ще!

— Пилявсики!

— Слухаймо новин!..

— Що! Де! В чім річ?

— Хіба не знаєш пан?

— Вісники з-під Пилявець!

— Свідки нашого погрому.

— Очевидці сорому нашого.

Входять, а потім ще — „пилявчики“. Стомлені, обсмалені, розтерзані люди; пригноблені, прибиті. Говорять з великим соромом, з великим гнівом, з великим призириством.

— Що ж, панове... Розкажіть, що там сталося.

— Сором і оповідати.

— Вже одразу воно пішло... якимось не так.

— Як ото затяглися переговори між паном Вишневецьким та регіментарями, то військо аж потомилося на чеканню та безпотрібних пересуваннях то туди, то сюди.

— Та й згодом... махнув рукою. Навіть коли уморили вже всі кондиції та зійшлися нарешті, то й тоді се було тільки так. Внутрішньої єдності однаково не було. Одні кажуть, що треба яко мога спішитися, аби свіжими силами вдарити на козаків, не давши їм з'єднатися з татарами. Другі хотять чекати повітових полків, треті ще щось вигадують...

— Не дійде нарада до кінця — відкладається. І раз, і два, і де-сять.

— А тим часом по два, по три дні стоїмо при кожній переправі, бо про переправи ніхто й не подумав, аби їх направити як.

— Становимося без шансів, без окопів, не отаборившись, не насипавши валів.

— В обозі галас, зальоти, піячка, заздрість.

— Від гуку труб і дудок аж хмари підіймалися.

— А пиха яка! Старого солдата, що не мав виложеного сободем ковніра, і на раду не пускали.

— Всюду декорації пишні, пурпур та вісон.

— Пір'я химеричне, золочені панцері.

— На бенкетах срібна, золота застава, кришталеві чаші й веселе товариство.

— Наспроваджували собі дівчат зі Львова, і вони в мужеській одежі переховувалися по шатрах

— Так уже хотілося йому пописатися у Прошковичах.

— О, то пан мудрий, повен політики й уміє різні факції.

— Особливо на свої діла не злу має пам'ять під позором публічних справ.

— Справді, наші панове тільки наради вміли скликати.

— Та й з них ні одна до путнього кінця не дійшла.

— Навіть більше: що комісарська рада постановить, то панове регіментарі візьмуть та скакують.

— Взагалі, треба признати, не було жодної карности в обозі.

— Уночі по гаслі стрілянина, крики й за те — жодної нагани.

— Поваги до вождів — жодної. Альбрехт Радзивіл. А військо, військо?..

— Кінний люд добрий був, а пішого привели мало тай аби-якого.

— Та що казати! Військо було таке, що такого давно вже не виставляла Річ Посполита.

— А проти козаків так і ніколи.

Альбрехт Радзивіл. Виходить, військо було таке, що й Костянтинополь, не то Костянтинів могло взяти?

— Та отже.

¹⁾ Усякий панок хоче бути гетьманом.

²⁾ Справжній.

старшини в день, а по ночах служили Бахусові й Венері.

Ян Антоні Тишкевич, маршалок литовський. Та-а!.. Гарні й ви, панове шляхта, хіба ми вас не знаємо? Ви там на полях Пилявецьких сиділи, а думка ваша була тут: як би елекція без вас не відбулася.

Богуслав Лещинський, генерал великопольський. Он каштелян чехівський писав же сюди: „тридцятьма тисячами крисок при гострих шаблях candidato postro suffragani¹⁾ хочемо.

Залевський. Про вибори думали, а про Хмельницького — ні.

Опалінський Лука. Легковажили собі його. Казали, що тільки побачить таке страшне військо, то сяде на коня й гайда до Чигирини. А звіди, коли тісно буде, то й на Запоріжжя піде.

Сапіга Казимір-Лев, віцекандлер В. К. Л. А Хмельницький знав, що рибить. Вибрав хвилину, вивів одразу все своє військо в поле й збив наших.

— Якось раптом стратили ми всі серце. Чому воно так?

— Та ще в день яко-тако, а от потім, увечері.

— Так, так... То нарада знаменита була. Один каже: давайте з усім імпетом вдаримо на неприятеля; другий каже: — не ризуймо, не влаваймося в таку крайність. Третій каже — обернутися всіма силами проти орди, відділивши її від козаків...

— А там тої й орди не було!

— Тей радить стояти на місці й направляти упушене. Другий навапакі — каже одвести оз під Костянтинів і там, окопавшись, повести з ворогом шанцеву війну.

— Радили, взявшись за руки, відступати табором.

— Ні, не відступати табором, а покинувши вози, взяти на коні що важніше й тікати чим-дуж.

— Військо то було велике, а от порядку не було. Вишневецький та Заславський ворогують, їх партії гризуться поміж себе, інтригують, повітові полки не хотять нікого слухати, окрім своїх повітових полковників, таке...

Альбр. Радзивіл. А Хмельницького військо велике було?

— Та... як сказати?... Забузький говорив...

Альбр. Радзивіл. А хто це Забузький?

— Та се козак з табору Хмельницького. Він під Костянтинівим до нас передався. То от він казав, що з Хмельницьким до ста тисяч люду, але зовсім змороженого. Дві третини, каже, без рушниць, із самими кійками — хлопство від плуга.

— Але обережности, казав, нема жодної в козаків: окопів не роблять, і ціле військо що-дня п'яне.

— Мало чого він не говорив. Він говорив, буцім то підмовив із собою дві тисячі реєстровиків, і як тільки військо польське підійде хоч на милю — зараз же ті дві тисячі передадуться на наш бік, казав.

— Говорив, що в козацькій таборі настрій пригноблений, тривожний; що чернь уже хоче старшину хапати та видавати й о милосердя просити.

Гембінський Ян, секретар. А все ж треба признати, що це де-кому додало дуку.

— А як же!.. Знайшлися такі, що хвалилися канчуками розігнати хлопів. „Для цієї наволочи, кажуть, для отого мотлоху козацького шкода й зброї — вистарчило б нагаїв і канчуків“...

— Не без того, що оця хвастовливість і пошкодила нам. Бо замість того, щоби заснуватися в такій сильній кріпості, як Костянтинів, і звабити Хмельницького до нападу, ми самі пішли його здобувати — й попали на пилявецьку позицію.

— Еге. Так, кажуть, хоч військо урятуємо, а інакше — загинемо всі.

— А коли хтось обізвався, що так же можна всю піхоту й гармати вгратити, то пан Радзейвський Геронім сказав: „Легша втрата ойчизні вся артилерія й уся піхота, ніж кров шляхетська“...

— А найгидотніше те, що пани наші радитися-раляться, а самі поглядають, чи скоро сонце сяде, щоб увечері тікати непомітніше.

— І як тільки смерло — ух!.. Пішло все в розсіпку польське рицerstvo!

— Першим показав приклад князь Домінік Заславський. Головний регіментар а?

— І як його вибирали на такий високий уряд?

— Як?... За гроші.

— Думали, що він хоч війська причинить і інших достатків, а він, бач, і те що було стратив.

— Чому ж не консідеровано того, що він же боягуз?

— Януш Кишка воевода польський. Та він же, собачий син, ще змалечку був такий. Жив у достатку, нічим думки не трудив, тільки хіба дівчагами. Підріс, то пішов ніби вчитися до Кракова, але тільки бавився там і зробився лінивим, розбещеним, невстидливим. Ще не бувши хлопцем, почав батькувати. А хоч і женився потім, то куртизанок не повиганяв і тим шлюб святій споганив. Булави добився за гроші, ухпивши її перед достойнішим — і от результат...

Андрій Рушковський, каштелян іновроцлавський. Це Марс розгнівався на Польщу й дав самопал козакам, а сайдак Орді. Раніше Марс фольгував нам, сам шиковав наші гуфці в потребі; за його поміччю при мужніх серцях і дотепних гетьманах полрували ми зброю кров'ю в поганських ранах. Але скоро тепер вибрали такого гетьмана, що спід-

— І знову, я скажу, всьому виною панове начальники. Не було в них нічого певного.

Данилович Ян. Се пан Заславський пожалував своєї константинівської маєтності.

— Що й казать! Он навіть за ті два чи три дні, як обоз стояв коло Костянтинова, завсігди була варта по всіх його селах, аби й снопа не взято для поживи коням.

— А коли прийшло до рішучої події, то він перший же й утік.

— Так, так! Князь Домінік утік першим, а за ним, як за вождем, і комісарі, і пани-рицerstvo, німці, драгуни, полковники, ротмістри, поручники... О, сором, сором!..

— Бридко втікали, — а ніхто й не гнався.

— А тікаючи, говорили навіть між собою пошепки — боялися, що татари ззду.

— І як би хто тоді крикнув „Алла“ душі б відбігли!

— Два дні не спали, не їли, все тікали.

— Покидали по дорозі дrevка нескрушені, списи зброєю неткнені.

— Альбр. Радзивіл. І не бився ніхто?

— Рідко хто з шаблею погинув.

— Осинський тільки й бився. — Уся його піхота німецька вигинула до ноги.

— Ні, чому ж? І Кархольський, великополянин, мужно теж починав, б'ючи козаків та кримську голоту.

— І теж погинув.

— Але зі славою!

— Вітовський і Тарновський тріпали добре Кривоноса.

— Пан Сандомирський справді добре потикався з людьми Хмельницького, але не маючи помочи, потрагив своїх і сам ледве втік, аж ізняв зброю.

— Ще старости рожанський, варшавський і черський билися —

¹⁾ Голосувати за свого кандидата.

ниці більше пильнує, ніж булави, і вірменок на ліжках шикує, а не полки на полю — що Марсові з нами робити?

ото і все. Решта повтікала, навіть гуглі одно одному не набивши.

— Що ж, коли сам головний регіментар показав приклад.

— Клоковський, віршує експромтом:

Пан Домінік, ксьонже на Заслав'ю,
не хотів псувати черні для свої привати,
боявся вщербити українної інтрати.
Казав: „фольгую їм. Коли б ми їх збили —
які ж би піддані в селах нам робили“?..
А козаки: „Ото князь! Не хоче нас бити.
Ну ж ми його — а таки не будем робити“!..

— Дай, пан, спокій з віршуванням. Тут у голові все помутилося...

Одвірний. Ясне освітлення пан Домінік, князь на Заслав'ю Заславський!..

Загальний поклик: „А-а-а“!..

Всі очі звернулися на двері.

Входить князь Домінік і буквально не знає, де дітись і що з собою почати. Волів би тричі провалитися крізь землю.

— Вже тут! От стерво прокляте!..

Владислав Волович, каштелян смоленський. З невимовною іддю. Вітай, зацний рицарю, мужний бойовнику, славний гетьмане!.. Вітай побідителю й тріумфаторе, повний слави!.. Хто твої діла достойно прославити може? Хто тебе, як слід, оспіває на вічну пам'ять потомкам? Чи тікали ж коли перед ким поляки? Ніколи! Оця падлина перша в хроніках Польщі буде її соромом, бо стратив польську славу, втікаючи...

— Ух, ти ж стерво собаче!.. Ти ж вірменок за собою в обозі возив і їх більше пильнував, ніж булави!..

— У нього одна була ціна й булаві й жінці законній: булава не була в обозі, а жінка на ложі супружнім.

— Мабуть іще ніхто ніколи не мав такого дурня за гетьмана.

Домінік Заславський. Панове... панове... я ж... панове!..

— Мовчи, гаде... Годен еси в нагороду палю кінчатого на смітнику вкопаного!..

— тріпле по рамені. Ліпше би було тобі, брацішку, у Львові подушки пильнувати, ніж братися за таке велике діло.

Дом. Заславський. Панове... не я... Першим утік пан Коцецьпольський. Він мені сказав, що їде військо шикувати, а сам не доїхавши, побіг о дваконь. А біжучи, і зброю від себе відрізав... а кінь сліткнувся... а він пішов пішо... По дорозі взяв шапку в мужика... й одержу мужицьку взяв на себе, а мужикові віддав свою... і тікав далі, себе забувши... А я вже після того...

— Чорт їх розбере, хто з них тікав перший.

— А хіба це не все одно?

— Усіх їх на шибеницю!

— Чого ти бою ні мало не дав Хмельницькому?

— Чому ти військо на безрок затагнув?

Дом. Заславський. Панове... панове... Я ж був гетьманом тільки з назви. Там же нас трьох зарівно булавою правило... а ще душ п'ятдесят гетьманило разом із нами радами своїми... Ви ж,

засідаючи у рицерських колі, завжди маєте голову над собою, а в нас її не було... Чи в мені ж самому причина, що військо польське пішло в розсіпку?... Я не знаю, хто більше винен — чи той, хто радить, а не має відвічальности, чи той, хто має відвічальність, а не має прав...

— Ти ще будеш виправдуватися?... Мовчи, а то я тут тобі на місці голову розрубую!

Примас. Що то єст? Хіба пан не знає, як суворо карає закон за обнаження шаблі навіть під час сойму звичайного, не лише під час елекції? З уряду верховного свого я міг би зараз укарати пана, але жалую його несвідомости. А вас, панове, прошу заспокоїтися. Чи не буває так, що який magnificus, коли дитя власне, син власний погрішиться — караючи поступок його, аби ліпше карання почув, не сам дає йому хлосту, не поважнішому кому карати поручає, а закличе якого Стаська або Мацька, підданого свого, аби при батькові сина вибив. Нічого те одначе в світа на повазі отому синові покараному не шкодить. Бо Стасек хоч і бив, але по-старому є хлопом і Стаськем, а син панський, хоч його й бито й вибито — по-старому паном і сином панським. Sapienti sat¹⁾!

Одвірний. Пан Миколай Остророг, підчаший коронний!..

Остророг, попустивши голову вниз, іде й наче сам із собою говорить серед повної тиші. Се для мене... рівняється смерті... рівняється смерті... Без битви... без проби... відступити так ганебно!.. Але не я, не я був автором тої ради!.. Я радив відходити табором, а не комунніком, але що моєї ради не прийнято — labavo manus meas²⁾. Я взагалі не радив приймати битви на тім місці... Я ж говорив, я ж говорив — може тут найдеться хто звідти, то potwierдить мої слова... Я ж сказав буквально оцими словами: „в кості кидати о Річ Посполиту не годиться“. І про татар я тоді ж говорив, але з мене мало не сміялися. Аж коли вже все виявилось — тоді допіру давай радитися... Військо розбіглося... все погибло... Закрив очі руками й плаче.

Зигмунт Парис, каштелян черський. Ох і весело ж грають тепер козаки на своїх флорах, бо розпорозили боярів польських вщент! І то не чільним боем, не відвагою, а десятком котів, що їм Хмельницький поприправляв до хвостів пузирі, аби тими страшити салдатів польських!.. А Кривоніс до того ще копу зайців рипустив до штурму. Он бач, яка велика сила пішла на гетьманів наших: коти та зайці побрали всіх панів, комісарів, полковників і найголовніших урядовців.

Примас. Панове!.. Павза. Панове!.. Павза. Славні були предки наші... Лякався їх і блідий турецький місяць, і москаль далекий, і німець, і волох. Мужністю своєю широко розвели польські границі від Дунаю аж по Балтицькі непробиті броди. А от ви, потомки, виродились із цноти предків своїх, потратили в скорім часі так багато провінцій і навіть решти не думаєте боронити, а тільки питаєте один одного: а де би краще сховатися? Але куди ж направите віжки свої? Чи може іншої ойчизни шукати будете? То я вам скажу, що коли цієї боронити не хочете, то іншої під сонцем напевно не знайдете. Сусідів, правда багато довкола, але кожний чекає тільки своєї нагоди. Звідти розбратаний німець заглядає в вічі, звідти невірний москаль не додержує перемир'я; збоку Татри непроходимі, а з тилу в кривавім потоку бродить Марс козацький. Ей, чи не ліпше цієї ойчизни боронити, заслонивши її своїми грудьми, ніж під чужим ярмом, позбувшись

¹⁾ Розумному досить.

²⁾ Я вмиваю руки.

свободи, вічно нарікати на свою долю? Невже не краще, о сармати, завзявшись серцем, знову на коня сісти й володіти гострою зброєю в мужнім бої? Повертай же прудкі ноги, польський мужу!.. Зрідкайся вибраної тепер і так соромотної дороги — і знову відважним боем будеш своєї давньої слави. Не витримає грубий руснак твоєї мужності, аби лиш ти захотів просити з неба помочи на неприятельську силу. А для того нам треба тепер же подбати о поновний вибір регіментарів, але насамперед!.. Насамперед — елекція! Елекція то для нас усе! Перша підстава оборони — то вибір короля. Тоді й з козаками буде інша мова, тоді й шляхта охітніше братиметься до війни, як матиме над собою господарське око. А вибираючи короля, треба мати на увазі, що під таку грізну хвилю король мусить бути мужним лицарем і досвідченим жовніром.

Кисіль. От і я теж саме кажу: елекція, елекція й ще раз елекція. Прошу вас: таже кожчий, навіть я сам, охітніше піде при пану Чому? А тому, що буде кому бачити й нагороджувати працю. А тепер — я свobodно скажу, як то й водиться в свobodній республіці, — яку вдячність маємо від Речі Посполитої за страти наші? Жодної!.. Мало того, всі ви нас лаєте, тільки що не б'єте.

— А й слід би бити таких собачих синів, що спричиняються до сорому ойчизни.

Кисіль збентежено. Що се, пане?.. Яким правом?.. Це вже за надто!.. Я ж сенатор!..

— А плювать мені, що ти сенатор! З-під Пиляви тікав, мов пес побитий, так не покликався на своє сенаторство.

Кисіль. Хіба я сам? Хіба я сам?.. Бігли всі — і я за ними. Чому не гримаєте на пана Конецпольського, що тікав, перебравшись в селянську одягу, як хлоп? А пан Остророг, що аж в Олеську зупинився? А пан воевода руський?..

— Крики Всім вам одна шана!

— Суду на них усіх!..

— Судити провинників і втікачів!..

— Горлом скрвати!..

Бонковський вилізає на щось високе. Панове товариство - о! Панове!.. Небезпека, в яку попала Річ Посполита, вимагає від нас рішучого слова в справі вибору короля!.. Нам треба на трон людини військової, яка могла би сама стати на чолі армії. Таким є тільки королевич Казимир. Він показав уже, що є відважним воїном. В сю хвилю, коли війська в нас нема, треба за всяку ціну помиритися з Хмельницьким, а се може зробити тільки королевич Казимир. Його люблять козаки, за ним уся партія примирення, а за Карлом — хто? Вишневецький та Конецпольський, тоб то ті, через кого Хмельницький підняв повстання й не хоче миритися. Не забувайте й того, що Карло — непримиримий клерикал, послухник єзуїтів, а се ж притока до неминучого конфлікту з козаками. Вибачте, панове, що я так одверто кажу, але пора на шепти по кутах, на кабінетові рішення та згоди — пройшла. Стоймо перед фактом вибору, що має наступити не сьогодні-завтра, отже мусимо твердо собі сказати: або так — або так!

— Nie pozwalam!.. Скорочувати термін вибору ніхто не має права! Се уйма прав наших шляхетських! Се порушення старопольського звичаю.

— Неможна приступати до елекції, аж вперед війна з тим неприємцем скінчена quacunque ratione¹⁾ буде!..

¹⁾ В який будь спосіб.

— Ми, шляхта з руських провінцій, нічого не хочемо слухати! Нам додому треба вертати!

— Чорте - бісе, стаяновся на престол, — нам все одно,

— Литво - о!.. Стій збитою лавою при Яні-Казимири.

— Стоймо - о!..

— Коли Корона одкине Яна Казимира, то ми виберемо його великим князем Литовським!

— Ян Казимир!.. Тільки Ян Казимир наш король! Vivat!

— Ого! Виповняється, що колісь Кохановський писав: Nową przypowieść polakobie kupi — że i przed szkodą i po szkodzie głu- i¹⁾.

— Панове! Не забувайте найслухнішої кандидатури — королевича Карла!..

аби ми могли додому вернутися

— Додому, чуєте? Вам добре філософувати та деліберувати, бо ви дома! Ваших достатків ніхто не руйнував, а ми з останнього живемо!

— Короля! Короля!

— Вбігає Панове!.. Страшні вісті... Кінець нам усім! Кінець... Хмельницький з двох боків наближається до Варшави... Від сходу, з боку Берестя, козацькі загопи вже в 14 милях від нас, а з півдня від Любліна — в двадцяти!..

Повстає страшний галас і метушня.

— Тікай, хто кули може!..

— О - о - о!.. Що нам робити?

— Сожок тисяч комунікаційде просто на Варшаву!

— Хмельницький за пару днів буде тут!

— Рятуйся, хто як уміє!..

— Тіка - аймо!..

— Панове! Уся Варшава тривозі!..

— Все, що живе — збирається до втечі.

— На вулицях нема іншої мови, як про втечу.

— Шкути й дубаси на вислі готовлять!..

— Мішки шнурують!..

— Ідім на зустріч!..

— Треба організувати оборону в Варшаві.

— Яка там оборона, як варшавська чернь гоїє погіром.

— Як тільки козаки підійдуть до міста, — воно почне горіти зсередини. Чернь запалить.

Одвірний якимсь особливим голосом, перекикуючи всіх: Її королівська милість королева Марія Людвіка!..

Вбігає королева, за нею пані, панни; всі кричать, щось тягнуть.

Марія-Людвіка бігає по сцені. Ах!.. Ах!.. Я іду!.. До Торуня!.. Сю ж хвилю іду до Торуня!.. Поможіть!.. Де маршалок? Хто мені допоможе? Всі мене кинули!..

Пані й панни. Ми теж!.. Ми не покинемо Вашої Королівської Мосці в біді!.. Карети нам!.. Повози!..

Осолінський й бігає за королевою. Ваша королівська мосць!.. Але ж бійтеся пана бога!.. Звідки такий страх?.. Жодної небезпеки нема!.. Я ж маю певні відомості!.. Але ж прошу заспокоїтися!.. Жодного Хмельницького нема!.. То кричить Вишневецький іде до Варшави!..

Марія-Людвіка. Ах!.. Вишневецький?.. Правда!..

Осолінський. Як бога кохам!.. Він облишив Замостя і йде сюди. Ваша королівська мосць же розуміє, що коли відповідальний вождь вважає за можливе кинути своє військо перед лицем ворога, то се певний знак, що жодної небезпеки нема. До нього підбігає секретар і щось говорить.

Марія-Людвіка. Ах, так? Може пан канцлер умисне мене заспокоює?..

Осолінський, радіючи з доповіді секретаря, стає на підвищення, старається звернути на себе увагу. Пансьє!.. Панове!.. Ні й свіжіші ні вини!.. Козаки справді йдуть до Варшави, але посольством від Хмельницького!.. Кілька душ усього!.. Пршу не тривожитися!.. Пршу далі спокійно вести наради!

Загальний гомін полегші, усі вертаються до своїх інтересів, мов би нічого й не трапилося.

¹⁾ Нове прислів'я пристає до поляка — що він і по шкоді, й перед шкодою глухий. Се натяк на поговорку „mądry Lach po szkodzie” — лях розумний тільки після того, як з ним скоїться нещастя.

Лізоля до свого секретаря. Коли ми писали, що з козаками буде мир, і поляки розпусять військо?

Секретар. Позавчора...

Лізоля. Так, так... Французькі послі вже давно вели переговори, щоби те військо найняти, отже й ми, очевидно, мусіли... Бо там же й відділ королевича Карла і пруський помічник під проводом Weibera... Але тепер Хмельницький сплутав усі рахунки. Ти чув, що кричала Литва?

Секретар. Чув...

Лізоля. Литовці наряді рідшучий. В разі чого можуть піти й не знати як далеко.

Секретар. Як саме?

Лізоля. А хоч би й відділитися від Польщі, вибравши Яна!

Секретар. О-о!..

Лізоля. А так, так!.. Тут же сторона дика... Я навіть передбачаю, що багато сторонників Карла відпаде, аби тільки не допустити до розриву держави. Так от прошу виготовити й зараз же, сю ж хвилиночку відіслати лист, в якому найбільшою енергією допоминатися як найскорішого приїзду маркграфа Грана.

Секретар. Хіба граф Ностіц відмовився?

Лізоля. Рішуче!.. Має прийхати Фердинанд де-Корето маркграф Грана. Але чи не приїде він запізно, бо мабуть елекцію скоротять. Посилай нарочного, завтра — другого, позавтра — третього. Ах, що вони зі мною роблять, що вони зі мною роблять!.. Французи ж не сплять ані хвилиночки!.. Коли Грана приїде по елекції, то наразити собі Казимира, і сей остаточно кинеться в обійми Франції!.. Треба за всяку ціну одружити його з сестрою цесаревої!.. Я вже закидав се Казимирові, він наче не від того, але все ж тепер... Ах, що вони зі мною роблять!.. Але я людина рішуча: коли маркграф не приїде в свій час — я передаю примасові вірительні грамоти й беру на себе ініціативу. Бо інакше поляки можуть закинути цесарському дворові байдужність зглядом польської держави в так важкій справі. Побіг.

Вельопольський до Бетлена й Клобушицького. Гратулюю, панове, гратулюю, Ваші шанси о 50% піднялися.

Бетлен. Дуже мило се чути.

Вельопольський. Стронництво Карла зробило велику помилку: занадто гостро напало на пиявчиків, і вони тепер усі пішли від Карла. Он ходить князь Домінік. Хоч із ним зле зараз, але се тимчасово. Се фігура важка. Зверніться до нього, — він певно буде ваш.

Бетлен і Клобушицький ідуть, по дорозі їх перебиває шляхта.

— Ми з вами!..

— Ми пам'ятаємо, чим був для нас Стефан Баторій.

— Кандидатура Юрія Ракоція забезпечена, се я вам кажу.

Клобушицький. Але ж, панове... Вас певне ще не дійшла вість, що князь Юрій, всемілостивіший пан наш, поволив зійти з сього світа.

— Все одно!

— А хто там у час на його місце?

Бетлен. Князь Сігізмунд. — Ну, то ми будемо за Сігізмунда голосувати.

Клобушицький. Дуже приємно нам се чути.

Бетлен до Заславського. Вітаємо пана зі щасливим приїздом.

Заславський кривиться. Панове, панове!.. Я знаю, я знаю... Я обіцяю вам свою особиста візьме ліпший оборот. Тікає.

— Панове шляхта! Треба ставати за Ракоція! Він обіцяв виставити двадцять тисяч війська на підмогу проти Хмельницького?

— Wiaa-a!.. Не забуваймо, що Семигород — то погранична держава!

Станіслав Вітовський і Каштелян сандомирський). Гей панове!.. Всі, що діється нам кривда за Пияву, в якій ми неповинні — гуртуймося коло канцлера, пана Осолінського! Він не дасть нас скривдити!..

— Осолінський запродався Франції!.. Йому Мазарен прислав великі дарунки.

Марія - Людвіка до Осолінського, але той мало її слухав й говорить то до одного, то до другого, переловлюючи де-кого по дорозі відаючи якісь накази. Ну, як що так, то тоді нема що тривожитися. Пане Юрію! конфіденційно бере й го під руку.

Ми були з паном в різних лагерах, бо я стояла за королевича Карла. Але той Карло — то який... бурдзюк... Негречний супроти жінщини. Коли я його запитала, як він задивляється на справу одружіння, то він мені так грубо відповів... Каже, що о тім не думав... А в разі потреби, каже, зроблю так, як звелить заступники держави. Фе!.. Хіба так відповідають дамі? А от королевич Ян-Казимир — то цілком інакший, цілком інакший. Я скажу панові — тільки то так, по приятельському, аби те було між нами, бо то ж справа сердечна: королевич Ян-Казимир освідчився мені й обіцяв одружитися зі мною. Ах!.. Я так давно вже... Зрештою пан розуміє, що як я знова буду королевою, то панові від того не буде зле, правда?

Радзейовський Гереронім. А мене бідного ваша королівська мосць забули цілковито?

Марія - Людвіка. Ах!.. І пан тут? Негречний! Філюгерно б'є хусточкою.

Гереронім Радзейовський ловить хусточку й цілує її. Не міг, не міг!.. Ми ж боролися там з Хмельницьким під Пиявою.

Марія - Людвіка згадала про свій маєстат, велично кивнула головою. Дуже рада пана бачити. Medames et demoiselles!.. Пішла; пані й панни за нею; Радзейовський зігнувся в поклонах.

Одвірний. Його милість яснесоєвцони князь Ярема Корибут Вишневецький, воевода руський.

— Vivat!.. Vivat, княже Вишневецький! Шляхта вітає свого улюбленика.

— Ми виберемо князя верховним вождем!..

— Ми сторонники Карла!

— За ким князь? За Яном чи за Карлом?

Вишневецький. Чекайте, панове!.. Я ще нічого не знаю й нічого не розумію.

Брежі. Ха-ха!.. Крутиться. Sine mandato et institutione et consilis! Ха-ха!.

Арпажу. Чекай, я його налякаю. Пане после! На хвилечку!..

Лізоля. Чим можу служити?

Арпажу. Остання но вина: Ян Казимир має намір одружитися зі шведською королевою.

Лізоля ухопився за голову. Що пан каже?.. Цього ше бракувало!.. Але ж стани шведські ніколи на се не згодяться!

Арпажу. А от є відомості, наче згоджуються. Лізоля побіг; французи сміються.

Примас до Арпажу. Пане после! Виникла думка післати пана до козаків і татар — нехай вони побачать, що не з самою Польщею мають діло, та нехай будуть обережнішими. Як пан на те задивляється?

Арпажу з поклоном, З великою охотою! З великою приємністю!

Лізоля до Кантерштайна. Пан посол чув, що каже арцибіскуп?

Кантерштайн. Чув, чув.

Лізоля. Але ж ми не можемо, не сміємо допустити, щоби французи стали суддями в Польщі!

Кантерштайн. Пан забув до кого говорить!..

Лізоля. Ах!.. Він і справді забув, що Кантерштайн і французи працюють у конікті.

Арпажу до шляхти. Чули, панове, що Швеція дає вам за зречення титулу Лівонію?

— А!.. Се добре! Се підвищує шанси Яна!..

Лізоля зідводить двох убік. Але ж, панове як ви можете йняти віру отаким, вибачте, дурниціям? Та це ж французи все вигадують.

— Не висмоктали ж вони того з пальця?

Лізоля. Висмоктали! Слово даю, висмоктали!

Казановський (великий маршалок коронний). А правда, що я панові багато поміг?

Лізоля. О!.. Наш двір ніколи того не забуде.

— Панове канцлери не комусь королівської крони, а собі королівство способлять.

Але так не буде, коли ми з'єднаємося з тими панамі, що шаблю при боці, а не брєв'яри та пера носять!

— Але як виберуть Яна-Казимира — не буде нікого в державі сильнішого над Осолінського.

— Французи явма на Казимира вважать.

— На випадок його вибору обіцяють субсидію в три мільйони злотих польських.

— Ого!.. Се мільйон імперіялів?

— А ти думав як?

— О, тоді варто за ними йти!

— На маршалка сойму треба вибрати кого з прихильників Казимира!

— За Казимиром Литва й польські схизматики!..

— А за Карлом духовенство, більша частина Польщі й Познанщина!

— Брехня. Се було так! А тепер цілком інакше.

Андрій Фірлей (каштелян Белзький). Треба би порадити королевичам, аби вони помирилися самі між собою.

— Пробували.. Сенатори вже ходили до них.

Фірлей. Ну, і що ж?

— Не хотять.

— Нехай Карло уступить, він же молодший.

— Але за те його сторонництво сильніше.

— Було! А тепер усі перейшли на сторону Яна.

— Уже й усі!

— Усі! Усі!.. Найжне король Ян-Казимир!..

— А що дасть ваш Казимир Каролові за відступлення? Що?

— Он королевич Карло вида на саму агітацію більше, як мільйон злотих!

— Гостинницю в Уздові отворив над Вислю й гостить там ідою й напитками шляхту.

— Вельмож додому на бенкети закликає.

— Та він тільки й надіється, що на дорогу підкупства: он полковника Корфа старався підкупити.

— Та що Корфа! Самого Ярему, князя Вишневецького!

— Що там розуміти? За ким князь стане, той і буде королем.

Вишневецький. Спочатку треба козаків усмирити.

— Се буде трудно.

Вишневецький нахмурився. Чому пан так думає?

— Бо Хмельницький то з натури салдат. Він бере міста й одразу їх фортифікує — попробуй тепер брати назад. Треба буде добре попотітися!..

Вишневецький. Страхи на ляхи.

— (старий). Кажуть, ваша милість дуже жорстоко поводився з русинами. Се недобре. Треба не забувати, скільки добра вчинили козаки Речі Посполитій, а ми бач як ім відвдячилися.

Вишневецький й злобно. А ми знаємо одне: проти козаків проти своїх хлопів будемо війну вести й мститися будемо до кончини своєї! Або вони нас знесуть, або ми їх знесемо!.. Краще нам від своєї руйни й вічної неслави усім загинути, аніж козакам, тим своїм холопам, у чім уступити!

Януш-Радзивіл відводить Вишневецького. А знаєш, князь, що сказав Осолінський? Вишневецький. Ну?

Януш-Радзивіл. Що коли вибраним зійстане Ян-Казимир, то не вбачити тобі будлави, як вух своїх. Я вже, каже, о то постараяся!

Вишневецький аж зубами сриптів, аж устояти на місці не може. Та я ж уб'ю його!..

З поганого пістоля уб'ю... Де він? Покажи мені, пан, того лотра — я зараз з нього жили вимотаю.

Януш-Радзивіл тріпає його по плечі. Но-но-но!.. В гарячій воді тебе, князю, мати купала. І все ж, як ти не крутишся, а доведеться голосувати на Янка.

Вишневецький. Та нікоан в світі! Та краще я відрубую собі руку, ніж підійму її за...

Януш-Радзивіл. От побачиш! Я сам, брат, ладився рубати собі руку, а от... залезна необхідність насувається. Нічого не поробиш.

Вишневецький. Але ж де та необхідність? В чому

¹⁾ Без поручень, інструкцій рад.

Казановський. Мені нічого не треба — розумієш, пан? Я тільки хотів би, аби цісар дав мені звільнення від пла за вино. Не на продаж, ні!.. Я не купець. Але я спроваджую для свого вжитку вино з Угорщини, і воно мені дуже дорого обходиться, і оли з цюм

Лізоля. О, чи може ж пан сумніватися! Але ж і овшій, і о шій!.. Якихось там 150-200 дукатів річно за так великі прислуги — пан занадто скромний, хе-хе-хе!.. занадто скромний!..

— Говербекові давав дві тисячі дукатів, аби той тільки перестав попірати кандидатуру Яна-Казимира.

— І нічого те не допоможе, бо шанси королевича Яна-Казимира стоять без порівняння краще!

— Uderzono, słysze, w dzwoni: „Dobry będzie król z Jabłony”; A teraz mówią cię ręką — lepszy będzie z Neporenta¹⁾.

— А дай пан спокій зі своїми віршами. Тут доля держави рішається, а він...

— Най живе король Ян-Казимир!..

Говербек до віце-канцлера. То ми можемо числити, що ваша превелебність стане по стороні королевича Яна Казимира?

Лещинський. Так... Стаю по стороні королевича Яна-Казимира.

Говербек. І ми можемо просити зложити писемну заяву?

Лещинський. Так.. Даю заяву на письмі...

Говербек глибоко кланяється.

Брежі, Арпажу, Говербек, Кантерштайн. Тепер нам треба йти разом. При таких обставинах держави не можуть не вплинути на вибір короля. Кандидатура Яна-Казимира забезпечена. Тепер вплинути на королевича Карла.

Князь Домінік. І я з вами, панове! І на знак підданняся королевичу Янові-Казимирові — от посылаю йому свою шаблю. Відчепляє шаблю.

Остророг. Я теж з вами, панове...

Януш Радзивіл. Я прибув на елекційне поле з 3.000 людей і з бажанням голосувати за Ракочого. Але мої земляки й більшість моїх одновітців заявили за Яном-Казимиром; отже я, не хочачи йти проти своїх — схилиюся до вашого сторонництва.

Альбрехт Радзивіл. Скажу одверто: не звик ставити ногу свою там де вже бачу сліди пана гетьмана, а те добро ойчизни вимагає — і я говорю: я з вами!.. А більшість литовської шляхти — зі мною.

Сапіга, підканцлер. Я давній сторонник королевича Карла, але тепер бачу, що ради блага рідного краю треба йти на уступства.

Яловецький. Говорю в імені шляхти цілої. Ми також зголошуємося за кандидатуру королевича Яна-Казимира й просимо вибрати з союму спеціальну комісію, яка піднялася би задачі — погодити обох королевичів, згідно змусити молодшого уступити на користь старшого.

Альбрехт Радзивіл. Мушу сказати, що от власне я, пан підканцлер, маршалок, піскарбничий і ще де-хто були на обіді в королевича Карла й старалися показати йому всю безвиглядність його кандидатури, але він зостався глухим на наші промови.

Любомірський. Скажу більше: сам королевич Ян писав до брата, просив не викликати небезпечного заколоту, від себе обіцяв що ні до брата ні до кого буде з його сторонників не буде мати ураги, але...

Й пан бачить? Я бодай нічого не бачу.

Януш-Радзивіл. А от походи, послухай що говорять шляхта, що кажуть чужоземці що думають магнати.

Ви шведський. Наплювають мені на те, що вони говорять! Я приїхав голосувати за поміччю трьох тисяч шабель.

Януш-Радзивіл. Хо-хо!.. І у мене стільки ж!

Яловецький. В усякім разі я ще раз вношу, аби було вибрано королевича Яна й вислано комісію від союму.

Осолінський. Добре, добре, добре... Вишлемо, вишлемо, вишлемо... а якже. Говорить механічно, бо в сей час слухає свого секретаря.

Секретар на вухо. Геронімка Радзейовський скликає на завтра в підканцлера нараду... Будуть на ній і воевода Подільський, і Опалінський, Залевський, Яремка.

Осолінський. Всі сторонники Карла? О-о-о!.. Цього вже забагато. Це вже треба припинити в самому зародку. Дуже хвилюється. Це вони будуть грозити військом, раз туди Яремка затесався... Що ж робити?.. Що ж робити?.. Ах, як би козаки!.. Ах, як би козаки!.. Рішається на крок одчаю. Панове!.. Увага!.. В домі одного з сенаторів відбуваються засідання катилінарної змови. Хотять насильно нам вибрати короля...

Голоси. Хто? Що? Де? Як? Хто сміє? Ім'я! Ім'я сенатора!

Примас. Бійся бога, що ти робиш?

Осолінський. Він стратив голову. Ім'я сенатора? Ім'я сенатора...

Ледве не вимовив, але стримався. Ім'я сенатора я можу назвати завтра... А з учасників...

Примас. Опам'ятайся!.. Що ти робиш?

Осолінський відмахується рукою. А з учасників ось один з них!..

Геронім Радзейовський. Ха-ха-ха!..

Осолінський. Пан Радзейовський увесь час удавав себе за сторонника королевича Яна-Казимира, а в рішучу хвилину передається до противної сторони.

Геронім Радзейовський. Завтра о 10-й годині рано здам публічно реляцію з тої „змови“.

Осолінський хапається за голову. Ах, хоч би яка-небудь вістка від козаків!.. Ах, як би вістка!.. Сто тисяч їхніх шабель в одну хвилину рішили би справу.

Одвірний. Панове козаки, послі від Хмельницького: Іван Гиря, Микита Гладкий, Дмитро Черкаський і Богдан Сокольський!

Мертва тиша...

Козаки входять гордо; до них придивляються, як до невиданих звірів.

Осолінський. Панове послі!.. Дуже раді вас бачити!.. Певно з добрими вістями? Але властиво не знає, що йому говорити.

Послі мовчать, і вся зала мовчить.

Старенький. І чого ви, панове козаки, воюєте? І чого ви бунтуєтеся, ворохобню підіймаєте? І звідки вам ота злість, отой гапсого зажертий до своїх панів? Чи не краще вам на турків та бридких поганців було вилляти оті яди та своїх бранців, що в тюрмах пропадають і в тяжких роботах по родисах та морських галерах, свободити? Чи не краще було би стати за одної віри народу, за отих сербів та болгар і інших, що коло Дністра й Дунаю, так близьких краях живуть? А ви серед братів ворохобню підіймаєте!

Іван Гиря. То не ми ворохобню підняли, а ви.

— О-о-о!? Отого ще не чувано!

Іван Гиря. Ми ж заспокоїлися вже були, не хотіли більше пустишити землі польської, пішли додому, але князь Ярема як почав... Людей мордував, стинав, на палю садовив, попам нашим буравами очі сверлив, розпилював людей дерев'яними пилами, на шибеницях вішав сотнями! А сам походжає серед мучених та кричить: „Мучте їх так, щоб воли чули, що вмирають"... Так робив і говорив князь! Не

¹⁾ Чую, вдарено в дзвін, що добрий буде король з Яблони (Яблони — резиденція королевича Карла в 4 милях від Варшави), а тепер кажуть хлопці, що кращий буде з Непоренту (Непорент — резиденція королевича Яна-Казимира, миля від Яблони)

простий, неотесаний чоловік, а князь!.. І ще той, що був у наших руках, а ми його пустили вільно йти з України!..

Вишневецький стоїть на другому кінці залі й нервово б'є ногою об підлогу, хижо дивлячись на козацю депутацію.

Гладкий. Хто з нами хоче до бою стати — ми супроти того готові. А хто спокійний — сидіти в спокою.

Черкаський. Нерозважно й неоглядно пірвався на вас князь Ярема.

Сокольський. Не по-християнськи й не по-лицарськи починав із народом нашим.

Гиря. Я ж кажу: не диво було б, як би то який простак робив.

Черкаський. Ми прості собі люди, але з поляків, які до наших рук прийшли, ні один не згинув.

Гладкий. Ох, Яремо!.. Багато горя наробив ти нашим людям, але чекай — попадешся й ти колись у козацькі лабети!

Сказано з великою ненавистю — аж змовкли поляки.

— Вибачайте, панове... А ви самі — реєстрові?..

Сокольський. Ми? А хто його знає! Нас гетьман не реєстрував. Ми знаємо тільки, що його милость пан гетьман кожного з нас за рівного собі має й не відділяє нас від давніх реєстрових.

— роздумчиво. Давно скаржилися на сеймиках і на сеймах панове браття грецької віри на великі свої кривди в свободі та привілеях своїх. І на відібрання де-яких бенефцій скаржилися. Як би було знайти тоді спосіб, аби герцька віра в правах своїх була заспокоєна, може й не було б нічого.

— Ні!.. От як би козакові, хоч тому, що під правом шляхетським сидить, fogim¹ проти шляхтича, що кривди чинить козакові, і в раді і в земстві, і в трибуналі назначене було, — от тоді, дивись, може і в спокою все би обійшлося.

Козаки дивляться на цих порадиноків, як на дітей

Н. ЩЕРБИНА

ІЗ КНИГИ СВІТАННЯ

*

Не віддавай незнайомому серця, не піднось пройдисвітам губок; душі, як фіялки, з тонкого стебла не зривай.

Ти серце своє, мов ясний самоцвіт, вийнявши з кров'ю, даруеш якомусь пройдисвіту. Губки, неначе тюльпан, що, розквітнувши, сьє, підносиш, ласкаючись. Душу свою, мов фіялку, зломивши з тонкої стеблини, спішиш прищипить до грудей незнайомого.

Знай, що душа твоя — сад запашний, де в квітчастих гірляндах співає прозорий, як пісня, твій голос. А серце — ясний самоцвіт, що чарує цнотливістю сьйва і вабить лоскотною грою та сміхом...

Не віддавай незнайомому серця, не піднось пройдисвітам губок; душі, як фіялки, з тонкого стебла не зривай.

*

Підходь-но, дівчатко, сміліше! Чом ти вдивляєшся пильно.

Круг тебе шахрайство і злочин, розпушта і кривда.

Підходь, я вгоплю тебе у своєму безумному щасті.

Щастя моє — то сліпуча осьйність душі золотої; то незрівняна добрість солодкого серця; то правда й любов непідкуїні, як райдужне сьйво ясної перлини.

Підходь же, дівчатко, сміліше! Ти чиста, як пісня, як зорі на небі... щаслива, як я...

*

Мамо, лихая сусідка наврочила нам!

— Кинь, моя доню про неї.

Мамо, не кину, не кину. Вона ж Вам казала про мене: я — зірка ранкова, я з неба відкільсь узялася, і темним волоссям, очима вечірніми зваблюю хлопців і з розуму зводю.

— Доню, не в-силі наврочить вона.

Чому ж до нас іще й досі не сміє ніхто завітати?

— Будуть ще, будуть ще гості, маленька моя.

Ой, не втішайте мене! Я, як рожа, марнію і в'яну. Як квітка ні раз неполита, я сохну й гублю свою дивну красу...

Мамо, лихая сусідка наврочила нам! Чому до нас іще й досі не сміє ніхто завітати?

*

Коли тебе туга зловісна охопить, сховай її глибше на дно свого серця. Плекай, як дарунок, як щастя. І віруй і вір, що з надмірної

¹) Забезпечення.

туги колись несподіваним колосом виросте радість осяйна й велика
і з дна твого серця світитиме, мов огнецвіт серед темного гаю опівночі.
Віруй і вір: буде радість осяйна й велика.

*

Хіба збережеш огонь у душі? Хіба збережеш, коли сонце й вітри
випивають його. Хіба збережеш, як навколо красуні, мов білі чайки
полощуться в синій весняній блакиті. Хіба свого серця не кинеш у
пісню, у шум, поцілунки?!

Ні, ти скинеш уздечку і пустиш на волю приглушену радість.
Пелюсткою з рожі впадеш у юрбу, забудеш про себе і будеш
таким, як усі. Музика, красуні, зелені вітри по алеях навіки за-
топлять тебе...

Хіба збережеш огонь у душі? Хіба збережеш, як навколо красуні,
мов білі чайки, полощуться в синій весняній блакиті!

П. БАГДАНОВИЧ

* * *

Привіт тобі, життя на волі!
Вгорі — покрівля з верховіть,
і видно небо й горб у полі
крізь листя сіть.

Лахматі тіні на майдані,
сховавши золото, лежать,
його шари крізь діри рвані
аж блискотять.

А к ночі віяло червоне
розгорне сонце мідяне,
від нього вітер похолоне
і в степ майне.

Поблідне жариво безкрає,
і потемнішає вода, —
тоді сріблом голок засяє
зір череда.

Однако любими зробітись
здолають тінь і сонця лик,
той день, що має народитись,
і той, що зник.

* * *

Леліє зоряний посів:
і в небі руно, й на полях.
Марою білий лунь злетів,
до річки перетявши шлях.

Нечутно пройманув кажан,
скрекоче коник — тут і там —
снуються миші, — димний лан
увесь сповняється життям.

Життя чувать з усіх сторон,
гуде ним темрява лунка, —
чи не згубив пливучий сон
з червоних маківок вінка?

* * *

На добраніч, моя зорянице!
Вже імла над землею... Чи ти це

чорним шовком усе покриваєш,
пилом зір небосхил засіваєш?
Чую: спокій вливається в душу.
Вітерець придорожною грушу
ледве чутно ворушить, колише,
а дзвіночки сміються ще тихше.
Не дзвени ти сріблом, студенице!
На добраніч, моя зорянице!

ДОДЕРЖАНЕ СЛОВО

Крізь радісний, залитий світлом бір
проходить жовтий насип залізниці.
Як рівно рейки, ніби на таблиці,
лягли уздовж! Немов зелений зір,
он скло у семафоровім віконці
блищить! Як телеграфний стовп гуде!
Поглянь — на дроті птаство молоде,
а дріт червінцями горить на сонці!

І ось сюди — десь певно, мимохідь —
тихенько ламлючи хрускі хмизини,
пов лі видибає зза малини
кудлатий бурий молодий ведмідь.
Повітря нюхає; недбало поглядає
дрімотними очима, ніби спить;
у далечінь, зачувши гук, зорить
і враз, не стямившись, завмирає...
Нечутно рейки крицяні дрижать;
з веселим шумом, мов наперегоні,
женуть через смолистий бір вагони;
шипить машина; іскри блискотять,
пухнатий білий дим пливе горою;
виліскує на сонці криця й мідь;
сміються з вікон люди... а ведмідь
стоїть і чує крик мій: „Вірш за мною!“

ПОГОНЯ

Тільки в серці почую, мій краю,
і тривогу за тебе, і гнів, —
гостробрамську святиню згадаю
і на конях грізних вояків.

Скаженіють запінені коні
і, як вихор, женуть, і хриплять, —
стародавньої Литви Погоні¹⁾
не розбить, не спинить, не стримать.

¹⁾ В автографі поет додав до цього віршу таку примітку: „В старому Вільні на мурі Гострої Брами ви ічено міського герба — вояків на скачучих конях. Герб цього Вільно отримало ще за часів Великого Князівства Литовського, і зветься він Литовська Погоня“ („Твори М. Багдановича“, М. 1927, 446).

Перед вами — роки незміренні,
а за вами — століттів сліди.
Ви за ким женетеся, шалені?
Де шляхи ваші йдуть і куди?

Чи вони, Білорусе, погнались
отим дітям твоїм наздогон,
що забули тебе, відцурались,
продали, наче бранку, в полон?

Уражайте їх, бийте мечами,
не давайте чужинцями жить!
Хай почують, як серце ночами
за подолану матір болить...

Краю рідний, я — тільки людина:
затамуй мою тугу німу!
Ти пробач, ти прийми свого сина,
дай умерти за тебе йому!

Все летять і летять оті коні,
срібні зброї далеко гремлять, —
стародавньої Литви Погоні
не розбить, не спинить, не стримать!

З білорус. переклав *Мих. Драй-Хмара*

ЗЛОДІЙ

Все сталося просто; та й подія була така ж проста, як черстве обличчя, іржаві зуби, безживні очі й латані штани самого героя тої події.

Степан Чирадзе — герой нашого оповідання — з млявим, висушеним, як сухий инжир, лицем, того вечора теж вийшов, — не, так вийшов як виволікся — з дому — сумний, лихий, ядовитий, як звичайно.

Та й чого він мав радіти? Чирадзе — колишня людина. Був час, все він мав: атестат, мундир, владу й добре утримання.

Службу почав він з кандидата прав, був відданим, щирим і слухняним урядовцем, і начальство тягло його вгору по службових сходах. Правда грізний суддя Чеховський опікувався ним, але того не можна було брати на увагу: бо хто ж би його випирав угору, коли б він не хопився кого-небудь, як тонучий хапається великої колоди. Але й Чирадзе теж не залишався пасивним і, щоб вибитися на поверхню, не забував ворухити трохи руками.

Степан Чирадзе ворухив руками, обома руками ворухив старанно, вправно й чесно; ворухив і хапався колод, хапався та й дійшов мети: йому ще й тридцять років не було, як його настановили помічником судді в місто Душет. Потім він пересів на більшу колоду і його перевели в Телав на справжнього суддю; сидів і судив.

Від Телави до Тифліса відстань невелика; Степан ту відстань взяв легко, бо завзято ворухив руками та й поволі приплив до матери городів грузинських.

Слухняним, відданим і старанним суддею був Чирадзе: на пам'ять знав закони, пояснення сенатські, зразкові розгляди справ і присуди; в грудях намість серця лежала гранітова скеля, був він суворий, як римлянин, неприступний, як лорд, сухий, як десятилітній инжир і поважний, як старий буйвіл.

Часто він говорив оборонцям:

— На вашу думку кожний винувачений янгол, а на мою думку він вовк. Нехай доведе, коли може, що він не вовк, а янгол, то я його пушу додому лагодом.

Чирадзе мав тисячі винувачених. Всі вони доводили, що вони янголи. Та хіба Чирадзова причина, що кожному вовкові він вирікав вовчий присуд!

— Цілком можлива річ, — говорив Чирадзе, — цілком можлива річ, що споміж п'ятсот винувачених один невинний, тільки один, та й той неодмінно буде вовчої породи. Можливо, так, так — тільки можливо, що той один мине мої руки, але... — і тут голос йому підіймався й гремів, — але нехай стережеться, біда йому й його матері, коли він вдруге потрапить у мої руки.

І цю тираду він так грізно виголошував, що замість невідомого „одного“ дрожі брали того, хто розмовляв з Чирадзе.

— По моему, — сказав раз один оборонець до своїх колег, — по моему всі винувачені ягнята, а цей падлюка — вовк проти них, справжній вовк!

І відтоді прізвисько вовк пристало до Степана Чирадзе, як власний ніс, і назавжди осталося при нім.

Його фамілію ніби й забули.

— Де вовк? — питалися за нього.

— В верхній залі, — відказували їм.

— Хто судить цього винуваченого?

— Вовк..

— В кого знаходиться діло?

— В вовка.

— Кого йому призначено?

— Вовка.

— Хто вирік присуд?

— Вовк.

— Кому доручили твоє діло?

— Вовкові.

І зформувалося, як закон у законодатному палаці: „вовк іде... вовк сказав... вовкові сказали... вовка здибали“...

Обачний і спритний арештант „вовча доля“ неодмінно заслабав у в'язниці того дня, коли розбирали його діло, щоб увійти вовчих пазорів. Оборонці сушили собі голову, щоб якось схитрувати, вигадати яку-небудь комбінацію і відкласти розгляд діла свого клієнта, коли на його чигали вовчі зуби.

Вовк знав, якого страху наганяло його ім'я на арештантів та їх оборонців, але не ображався. В душі він навіть радів і пишався тим. Цей страх перед його ім'ям був тим стерном, яке наvertsало його життєвий човен до бажаного берега.

Коли одного ранку — хай він буде проклятий, той страшний ранок — одного ранку сталося незрозуміле.

Вовк ані раз не сподівався чогось подібного, він швидче б повірив, що Кура потече назад, ніж тому, що царський престол може захитатися. Добре ще, думав вовк, що він не розбирав жодної політичної справи і не мав ворогів серед майбутніх владарів.

— Бідний вовк! — закрутився шепіт по кутках.

— Звільнять.

— Виженуть.

— З голоду здохне.

Але Чирадзе не звільнили та й з голоду він не помер. Причина з'ясувалася згодом: виявилось, що в вовка вовчі були тільки шкіра, вуха, зуби й серце. Ніхто не знав, що в голові йому лежав лисячий мозок, і хвіст був причеплений лисячий.

Завдяки хвостові, Чирадзе вісім років тягнув життя й службу. Але —

— Що то за життя! Яка то служба! — часто говорив суддя. — У вовчій зграї живу, вовчій! Але то ще нічого: в цих проклятих тільки — шкіра, вуха, зуби, серце й апетит вовчі, а все інше — розум і вдача в них лисячі, я вам кажу, лисячі!

Вовк найтяжче це тоді відчув, коли раз, — хай господь бог прокляне і той день! — коли він остався без хліба й без портфеля.

— Чудні люди, — думав собі вовк поки ще був на службі, — чудні люди, їй-богу! Ніяк не збагну, в чім у них законність, а в чім незаконність. В книзі одне написано, а на ділі інше виходить. Революційна законність!.. Нове право!.. Класовий підхід! Більшовицька лінія!..

Вовк нишком гарчав, а лис усміхався, як китайська забавка. Нарешті, згадали його минуле (і перше знали, але тепер пригадали), укмітили його лисячий хвіст та побажали йому щасливої дороги.

* * *

Що могло після того статися, крім того, що сталося? Чирадзе голодував, як той вовк, що тої зими забіг аж у центр міста; він геть висох. Він ще терпів би і голод і холод, коли б він був одинокий, але було тяжко за жінку й сина; жінка так занепала, що лягла і вже не вставала з ліжка; син - одинак став подібний до чоловіка, що випостив сорок день, і теж занедужав.

Він спершу мав надію, що старого барахла й меблів стане принаймні на рік, та коли довелося спродувати їх, і Чирадзе зробився постійним відвідачем комісійних крамниць, то той рік обернувся на два місяці.

Він почав оглядатися кругом себе: ані речі на продаж, ані приятеля, ані рідні, нікогісінько й нічогісінько в світі, крім двох близьких людей, що лежать з голоду.

Того дня, про який мова, Чирадзе на останні гроші купив жінці й синові трохи дров і зварив бараболі. Коли й те зникло, в господу Чирадзе, в його одну однісіньку кімнату — зразу полізли й оселилися голод і холод, безнадія й горе, розпач і привид смерті.

Сидів Чирадзе в кутку скулившись і тремтів з холоду. Думав взятися за яку-небудь роботу, поборотися з злигоднями життя, але думка розтіклася, як розлита вода.

Встав він та й поточився до стіни; бігав по шестиметровій кімнаті та й м'яв холодне чоло. Жінка й син сумно дивилися на нього. Не витримав Степан. Накинув на голову шапку, що вже обернулася в ганчірку, і вийшов, не так вийшов, як виволікся з дому.

Він навіть не знав, куди йшов, до кого, на віщо, і з якими надіями? Вийшов на вулицю, бо не міг сидіти вдома. Коли б він трохи посидів дома, то почав би кричати, галасувати, ридати. Кілька разів злочинна думка майнула в його гарячковому мозкові: „заб'ю жінку й сина й сам за ними піду“. Щоб не вчинити душоубства і навіть думку про те відігнати від себе, він волів тинятися по вулицях.

Заклавши руки в кешені, він іде. Трохи мрячить, віє холодний вітер. Люди, поховавши голови в плечі, поспішають додому. Заздрощі беруть Чирадзе. „На всіх їх чекає тепла кімната, — думає він, — весела сім'я; всі вони наїдені, або незабаром наїдяться, а я...“

Приглядається й бачить: багато йде в такім самім, як він, лахміттю, скулившись з холоду. Багато людей сиротами стоять по кутках. Одні продають цигарки, другі солодоші, треті такі дрібниці, що всього краму менше, як на карбованця.

А куди Чирадзе йде? Кого шукає? Чого йому треба на вулиці в таку негодю? Не знає й не думає про те і сам Чирадзе. В голові в нього вже немає жодної думки, в серці не жевріє ні іскри надії. Іде собі, іде туди, куди несуть його тремтячі ноги. Ці ноги вже не питають нічого свого пана, то праворуч звернуть, то зійдуть униз, то побіжать назад і знов підуть тою самою вулицею.

В кооператив теж ноги завели Чирадзе. Чого треба було колишній людині в цій великій крамниці? Не знає Чирадзе, нічого не знає. Спитайте його розстроєних ніг, може вони знають. Побачили світле приміщення й подумали: там тепло, багато народу, зайдім, погріймося“.

Зайшли, привели свого пана, і всі вони погрілися — і Чирадзе, і його збунтовані ноги.

І що далі сталося, того Чирадзе зовсім не винен. Тої ночі Чирадзе вже не існував, як суцільна людина. Він розпався, розлетівся, зруйнувався. Кожний орган зажадав собі повної самостійности, зажадав і домігся свого: очі, вуха, руки й серце...

Коло каси стояла черга. Передні підходили поодиноці, задні поволи посувалися наперед. Раптом Чирадзе теж підійшов до черги, став за спиною останнього та й завмер...

Чого йому треба було в черзі? Не знає, не зможе сказати. В кешені в нього й дірявого мідяного п'ятака не було, а він таки постеріг себе в черзі.

Коли Чирадзе не знає причини, то хоч інші повинні знати. Так, безперечно так. Спитайтеся перше його очей, а потім ніг, вони знають, напевно знають. І коли спитаєте, очі вам скажуть:

„От той чоловік, огрядний і чисто одягнений чоловік, дістав з спідньої кешені два червінці. Один лишив в руці, а другий поклав в кешеню пальто. Ми, очі Чирадзе, більше нічого не знаємо. Про решту спитайте інших“.

Ставте питання іншим, хоч ногам Чирадзе, вони теж вільні й самі відкажуть. — І коли їх спитаєте, вони скажуть:

„Коли очі побачили недбало кинутий в верхню кешеню червінець, ми поспішилися й швидко стали в ряд за ногами того чоловіка. Більше від нас нічого й не жадали. Спитайте інших“.

Про те, що було далі, треба питати відповіді в правої руки Чирадзе; ліва рука нічого не знає, вона тоді сиділа в кешені штанів і грілася.

І права рука белькоче:

„Я теж у кешені сиділа; але раптом відти вилізла, прикралася до чужої кешені й влізла. В той час чужа рука схопила мене, змісила, розчавила та й аж тоді пустила“.

— Ах, стара собако! — кричить якийсь хлопець до Чирадзе.

— Дивіться на нього, га? — гарчить другий.

— От падлюка, дурний! — і посипалося:

— Держіть, не пускайте!

— Бийте!

— Лучче його, лучче!

Власник грошей тримає того червінця в руках, махає й хвилюється.

— Міліціонер! покличте!.. приведіть!..

— Покличте! Держіть, щоб не втік!

Чирадзе міцно держать. Який дурний нарід! Так міцно держать колишнього чоловіка, ніби він, як шахрай, збирається втікати. Того й не знають, що злодій впаде, коли його пустять з рук.

Як це сталося, яким способом могло сподіятися, щоб суддя та й поліз до чужої кешені? Чирадзе не знає, ніхто не знає. Спитайте його пліснявих очей, тремтячої правої руки і втомлено-кривих ніг.

Вони знають, багато знають, більше як сам Чирадзе знають.

* * *

Тепер колишній суддя стоїть у великій залі за ґратами й здивовано оглядає залю, ніби перший раз бачить її.

Оглядає й усміхається, ніби по його обличчю повзають гадючення. Гірко сміється колишній суддя. А хіба ж не смішно? Судова

заля, довга, широка, висока й біла заля, та самісінька заля, що в ній Чирадзе зо двісті раз чинив колісь суд, сьогодні мала такий вигляд, як і перше.

І тоді вона на дві третини була повна народу і сьогодні повна.

Коли обвинуваченого вводили в залю, сто пар очей так оглядали його, ніби роздягали. Тепер так само роздягають арештанта.

— Боже великий — волає в серці своїм обвинувачений і затуляє лице долонями. — Боже милий! Кого тут тільки нема, щоб побачити мое позорище!

Всі знайомі й товариші Чирадзе, ніби змовившись, зібралися в залю.

От у першому ряду сидять два прокурора — Спиридон Шавелідзе й Варлам Чолуа, — дивляться на Чирадзе, про щось шепочуться й злобливо усміхаються.

Ой, коли б міг Чирадзе висловити все, що тепер знає і що от-от вихопиться йому з уст!

От судді, а от і адвокати, яких тепер називають членами колегії оборонців.

— Чого ж член колегії оборонців? — аж тепер питає себе самого винувачений, — назвали б коротше: оборонець.

От хтось до нього усміхається й кланяється. Минулого року він був помічником Чирадзе, а тепер виконує його обов'язки. Добрий чоловік, жалує арештанта.

Кивнув і він до нього головою, усміхнувся і скинув очима в лівий кутік. Здрігнувся, усміхнувся, встав і знов сів; сів і не міг одірвати очей од того кутка.

Там, серед сторонньої публіки, сидить Пелаго, його жінка, сидить знеможена, змарніла, спустивши голову; сидить і плаче, плаче так, щоб ніхто не постеріг — нишком і тайкома; долонею чоло затуляє, слюзи ховає, очі соромливо одводять і від чужих і від чоловіка.

Зате син обвинуваченого Баграт, що сидить побіч матери, сміливо й весело дивиться на батька, звільна рукою махає і сміється до нього.

Він теж відслабував, але має добрий вигляд. Обое працюють. Пелаго шиє, а Баграт найнявся в кооператив за крамарчука. Самі собі на хліб заробляють і дожидають батька; вийде й допоможе їм, і він за що-небудь візьметься і дружньою роботою налагодять життя.

От і судовий „пристав“ Ваню Чарекишвілі (як тепер називається пристав, Чирадзе не знає). Старий служака. Здається, тут і народився, тут і постарівся разом з будинком суду.

Ваню служив і за Чирадзе теж. Пригадується обвинуваченому: коли в залі гомін ушухне і судді злагодіться виходити, Ваню Чарекишвілі басом оповіщав:

— Суд іде! Прошу встати!

Всі встануть. Голова суду надується, вийде в залю, Чирадзе теж запишається й піде за ним. Ззаду третій ішов.

Підійдуть до столу, накритого червоним і посідають у широкі крісла.

Чирадзе спершу потре руки, огляне публіку; потім обернеться до перегородки, обдивиться винуваченого і так грізно поводить очима, ніби каже:

„Ти мені попався сьогодні в руки? Біда ж тобі! Я тобі покажу!“

А сьогодні колишній суддя сам сидить за тою перегородкою, відки почалася голгота для тисяч і десятків тисяч. Тепер прийшла колія на Чирадзе.

— Яка зрадлива доля! — сказав оборонець, ніби зрозумів його думки. — Я певен, що все це діло — чистісіньке непорозуміння. Ясно, що той громадянин зле поклав гроші до кешені, червінець міг випасти або випав з кешені. Ви протягли руку, хтіли допомогти тому громадянину, але... Отоді саме й сталося непорозуміння: той подумав, що злодій і схопив вас за руку. Так чи ні, друже мій?

Чирадзе усміхнувся, він зрозумів оборонця: „зміни свої свідчення так, як я що-йно сказав“.

— Ні, не так було.

— А як воно зробилося?

— Так, як слідчий записав.

— Вам краще знати, — холодно відповів оборонець і одійшов.

Добре знає Чирадзе ці хитрощі. Інші обвинувачені десять раз признаються перед слідчим: „Я забив... я вкрав... винен“. Десять раз підписують свої свідчення. А потім, коли розбирають діло, всього зрікаються: „не знаю... не бачив... перший раз чую... і не був там ніколи“...

Таких упертих Чирадзе ні трохи не жалував: коли обвинуваченому, що сам признався, присуджував шість місяців, то такому упертому вирікав не менше, як два роки.

Причина була зовсім проста: діло обвинуваченого, який признавався до злочинства, суддя кінчав за годину, а упертого діло іноді розбирали кілька днів.

Крім того, хіба тепер Чирадзе допоможе зміна свідчень?

Що було, те було!

Цілий світ дізнався про те й повірив.

Коли змінити визнання, однаково вже ніхто не повірить, ще більше заплутається і до одної ганьби додасть ще другу. А суддів ще більше роздратує і збільшить собі кару.

„Але цікаво, хто мене буде судити? — питає себе самого обвинувачений. — Коли Попадзе, то не помилує, притисне; Купридзе задушить своїм отруйним язиком; а Хведеліяні — м'який чоловік... він зрозуміє... мое становище“.

Увійшов суд. Попереду хтось незнайомий іде.

„Мабуть це голова суду“.

В пам'яті Чирадзе щось, як блискавка, мигнуло, але так само швидко й погасло:

За головою ішло двоє, Хведеліяні і ще один, незнайомий.

То, значить, Чирадзе двох членів суда навіть не знає.

— Чудно, — дивується обвинувачений, стоячи коло перегородки, — чудний нарід, неспокійний нарід: на однім місці вони рідко витримують більше як рік. Прийде, не знаючи діла, ніби до школи вступив; навчиться трохи, а потім перейде до кооперативу, відти іде на вчителя, потім на залізницю поробить і так скрізь спробує, поки зробиться всезнавцем або не буде знати нічого. Дивні люди! Мабуть, цих двоє нових теж такої породи. Чудні люди!“

— Ваше ім'я й прізвище? — питає голова.

— Дивні люди! — ще про своє думає Чирадзе.

— Третій раз вас питаю, як ваше ім'я й прізвище.

Третій раз? Це теж дивно. Чому Чирадзе не чув, мабуть, оглух. Встав, відказав і знов сів.

— Скільки років?

— На шістдесятій поступило.

Відповів та й аж тоді глянув в очі голові; глянув і очей не міг одвести.

Колись і десь його бачив, щось знайоме. В мозкові щось ніби голка смикається. Силує пам'ять, намагається, хоче згадати і не годе.

— Ваш колишній соціальний стан?

„Цей ніс, карлючкватий ніс і тонкі, стиснені губи“...

— Обвинувачений, відповідайте!

„Велика голова... високе чоло... на чолі шрам від якоїсь рани“.

— Може ви погано чуєте?

— Я?—скочив раптом чоловік за перегородкою.—Я? Ні, я добре чую.

— То відповідайте.

Чирадзе безглуздо кліпає очима і мовчить.

— Ваш колишній соціальний стан?

— Службовець суду.

Відказав, а думка знов заринає в минуле: сива борода... мабуть, посивіла після... а тоді“...

Коли ж це „тоді“? Де, де він бачив цього чоловіка, що тепер коле очима й усміхається одною губою?

„Усміхається чи загрожує?“

— Чи не були перше суддею?“

Авжеж був, і суддею був. Адже ж про те цілий світ знає.

— Де?

— Тут, в Тифлісі.

— Ще де?

Спершу мовчить, потім додає:

— Був і в Телаві.

— Звідси теж їздили до Телави?

— Так... кілька разів був.

Цікаво, нащо така дрібниця потрібна судді? Був і в Телаві, звичайно, мусів бути.

— Кілька разів?

— Еге ж, кілька разів.

Голова знов, як перше, дивиться на обвинуваченого; устроїв свій погляд йому в очі, дивиться й мовчить, при тім трохи кулиться. Потім знов повторює, ніби каже сам до себе:

— То, значить, кілька разів були?

— Еге ж, кілька разів їздив.

І раптом як блискавкою освітілося. Впав на стілець, встав, знов сів і остовпів.

* * *

Згадав те діло — просте й далеке діло. П'ятнадцять років минуло відтоді. Суд виїхав у Телав. Чирадзе теж був в складі суда. Зо п'ять діл розібрали. Кожному присудили, що належало: одним заслання, декому навіть каторгу.

Потім увели цього чоловіка, оцього чорнявого, трохи присивілого огрядного чоловіка, що сидить там на стільці голови суду і ледві помітно усміхається.

Тоді теж усміхався. Мабуть, того й усміхався, що вважав себе за невинного.

І діло його було дуже просте: жив собі в Курдгеллаурі, плекав виноградну лозу, копав виноградний сад, поливав купоросом, робив вино, продавав і лагодився до весілля.

Раз уночі хтось постукався до нього.

— Хто там?—спитав селянин.

— Свій, вийди на хвилину сюди.

Відчинив двері і вийшов. Чого йому було боятися?

— То хто? Чого тобі треба?

З обох боків появилася дві тіні.

— Давай хутче вина, хліба, порося,—шепнув один.

— Не бійся, грошей дамо,—додав другий.

Почав сперечатися, але багато не дали говорити. Спорожнили скриньку з хлібом, сповнили два бурдюки, зарізали двоє поросят, навантажили коней та й погналися. А Тедо обертав до світича дві червоненьких десятки й лічив.

Минуло кілька тижнів. Десь побили якихось розбійників. Одного з них тяжко раненого привезли до Телави. Потім і той помер.

Знов хтось постукався вночі до Тедо.

— Хто там?

— Одчиняй!.. швидче одчиняй, бо...

Відчинив й побачив пристава, зв'язали його й погнали вперед. Мати кричала й голосила, кривий пес заводив.

— Не бійся, я нічого не винен!—подав син голос до матери, та й зник у темряві.

На віки зник. Більше вони не бачили одне одного.

Мати занедужала і навіть тоді не могла встати, коли Тедо поставили перед Чирадзе.

Коротке й просте було діло.

— Ти був знайомий з тими розбійниками.

— Ні.

— Раз-у-раз мав зв'язок з ними.

— Свідчуся богом, ні.

— Помогав.

— Я вам кажу, що ні!

— Радимо признатися.

— Ні, ні й ні!

І присягався, всім присягався, всім: життям, алавердським образом, матір'ю, богом і власним сумлінням.

Але йому не поняли віри, бо десь щось було написано, а що було написано, того не можна було вирубати, не можна було ніяк визнати його за помилкове.

Не повірили й присудили йому вічне заслання в Сибір.

Згадує Чирадзе: селянин роззявив рота й стояв, ніби не зрозумів нічого. Йому переказали грузинською мовою; він так само стояв мовчки й кліпав очима. Навіть усміхнувся, ніби говорив:

„Ні, ви мене не одурите“.

* * *

Ото ж той самий Тедо, що тоді так неймовірно усміхався, сидить тепер там — коло вкритого червоним стола, в кріслі голови.

Сидить і, як перше, усміхається, але так, ніби питає:

„Ну що? згадав мене нарешті?“

Чирадзе згадав, але...

Але ця усмішка чудна, крива — що вона каже? Що в ній — суворість чи лагідність? Погроза чи змилювання?

Чирадзе не розуміє, не годе з'ясувати, не може знайти ключа до того усміху.

І раптом блиснула думка:

— „Який я дурний! Чого іншого може бажати мені цей чоловік, крім жорстокої помсти! Я його занапастив і він мене занапастить, покарав — і він помститься.

Тепер по всьому. Чирадзе загинув. Коли б була де-небудь справедливість, обвинувачений встав і сказав би:

„Прошу відкласти розгляд мого діла і перемінити голову суду, бо...“

Бо голова має особисті рахунки з Чирадзе і тепер постарається помститися.

„Але у цій залі — новому світі — нема справедливости, тому...“

Тому Чирадзе мовчить і знехотя відповідає:

— Еге ж... так було... украв... голодував і украв... обставини примусили...

— Чирадзе раніш не знав, шепоче один молодий службовець до другого, — що становище визначає свідомість. Він на це зовсім не зважав і тисячами посилав у в'язниці бідних людей... але тепер... коли й сам попався... тому... бо...

Але Чирадзе тих тому і бо вже не слухає. На віщо? Однаково, загинув. І оборонця не слухає; тільки, як дощові краплі, падають йому на свідомість:

— З огляду на те... тому... через те... бо...

Що після було, теж не пам'ятає. Тільки одне пригадує: оточили його жінка й син, заридали й він сам заплакав.

Оборонець поздоровив і мало руки не віддер. Інші теж руку подавали, усміхалися, говорили.

Чирадзе запізнився вийти з залі, і коли вийшов, несподівано зустрівся з головою.

— Спасибі, громадянине Чирадзе, — каже голова, — велике спасибі.

Виправданий дивиться на Тедо, розкривши рота, і думає:

„Сміється, чи що?“

— Я вам дуже вдячний. Я вам віть за віть віддав.

— За що? За... за що вдячні? — ледві вимовляє Чирадзе.

— За те, що чоловіка з мене зробили. Ви показали мені колись, яка огидна річ несправедливість і жорстокість.

Чирадзе почервонів.

— Нічого, — кінчив голова. — Буває, що й злигодні на добре виходять. Бувайте здорові!

З груз. перекл. Горський і В. С. - я.

А. ВИЯСНІВСЬКИЙ

В культурній зоні Абхазії

(з нотаток туриста)

При світлі Батумських портових лихтарів, подвоєних відображенням цинамонової водяної поверхні, здоровенний „Ілліч“ вантажить „товар“ з людських тіл. Ото й тільки, що без „майна“ й „віра“. Голці ніде власти на чардаку. Кожний клаптик площі завойовують з завзяттям, гідним кращого наміру. Люд тиснеться, штовхається, галасує.

Нема, м'ягко кажучи, неприємнішої картини, як посадка великої кількості людей на обмежену площу пароплаву. Той, що вже сидить, гаряче протестує:

— „Куди ж ви лізете?! Хіба ж не бачите, що тут нема місця?“

А інший, не зважаючи на протести, а часто й фізичний опір, проте „лізе“ і знаходить те „місце“, щоб сівши, так само визвірився до чергового претендента.

Місце на чардаку — річ надзвичайно умовна. Його може утворити й дощана покрівля люку, що з неї вас на кожній пристані прогонять, і виступ паровідводної труби, і поріг дверей до каюти „II-го помічника капітана“, і стосом складені ящики з абрикосами, і курячі койці.

Все це „місця“ й не аби якої вартости. Головне — терпіння й байдужість китайця. Коли ці властивості у вас є, то будете їхати і навіть пісень співати (ще при одній умові: що команда не забуде в день тент натягнути над чардаком).

От і ми з товаришем: вгрузли по-між чийсь тіла на тросах і враз заспокоїлися.

Правда, наші сусіди лаються й безжалісно штовхаються, а троси муляють боки, проте ми щасливі немов селянин, що збудував собі нову хату й що-йно оселився в ній.

В голові вже згадкою бродить безголов'я батумського транзиту, на мить з'являються суворі обличчя батумських поштельробітників, що так безжалісно на всі ваші домагання пошти відповідають коротким „нет“ (це тоді, коли ви напевне знаєте, що „єсть“), снують картини прекрасного ботаничного саду, Чакви, Зеленого Мису, крикливого турецького базару, а потім — спокій. Цілковитий спокій щасливої людини, що вже їде.

Пароплав чмихає, борсається велетенськими лапами в воді, здригається цілим корпусом, свище так, що аж в середині холоне й поволі відходить.

За чверть години десь зверху доноситься приглушене: — „полный“.

Сусіда, що скоцюрбився й, здається, спить, не голосно, мабуть через сон, відповідає: — „Есть полный“.

Хто знає, може це старий морський „вовк“, що в ньому промовляє механізм доведеного до безумовности умовного рефлексу?

* * *

Дме холодний, західний вітер і гонить поперед себе саженні хвилі. При зустрічі з пароплавом хвилі утворюють декресцендо з важкого й „мокрого“ ча...ч...ч... Тіло корабля здригається коротко-амплітудним тремтінням і ледве помітно погойдується.

Людський гомін поволі втихає, проходи на чардаку заволікаються людськими ногами, руками й потилицями. Сутінки чардаку обгортає важке сопіння змучених людей. Он там десь, ліворуч, двоє змагаються: один саксатромбою дме, а другий фаготом. Їх сопіння мало не глушить шум хвилі морської.

В голові ні свідомости, ні відчуття особистости. Порожнеча. Іноді бликне перед очима сигнальний лихтар на щоглі та відчується розмірне дихання машини...

* * *

В досвітнім тумані замаячили береги, поповзли синіми пасмами гори, в досвітній прозорості заскиглили чайки. Попелясто-сині гори хвиль загойдалися ще вище і з більшим притиском накинута на облавок пароплаву. А він борсається, стогне, хрипить і розпускає за вітром чорні косми диму.

Смутком досвітньої тиші повіяло по чардаку, порожнечею сонного нагородження тіл.

А потім з'явилося сонце. Благодатне всетворяще сонце, початок всеживущого і кінець небуття.

Спочатку діжкою попливло по взгір'ї, зашарілося, покотилося й почало всівати море рясним снопом проміння. Від снопа, як оком глянути, золотовогняста смуга переливається в смарагдовій, тепер, прозорості води, вирає й виблискує сяйвом діамантів.

А людям на чардаку — спека. Жахлива, специфічно морська спека, коли здається, що ти в герметично зачиненій банці смажишся в водяній парі з тисненням в 25 атмосфер. Тіло мліє, мозок немов розварений. В голові важка порожнеча. Лежиш, дихаєш, неначе риба на суходолі, соленим повітрям і єдине, про що в силі думати, — це - холод. Сніг і лід маревом блимають перед очима.

І тільки коли зір тупо зупиниться на верхнім чардаку, пробується задрісти до тих „першокласників“, що там прохочають під тентом.

Коли - б швидше земля!

Після полудня — замаячив Сухум. Довгожданий Сухум, що викликав таку-ж радість, як і Америка колись, для Колумба.

— Сухум, Сухум! — хочеться кричати, коли загрюкотіла лебідка відповідаючи на гучне капітанове „отдай якорь“.

Десять хвилин немилосердного гоїдання в фалюзі плюс хвилина акробатичних вправ біля східців і, нарешті, земля.

* * *

Приголомшені спекою, рухаємось по брукові Сухума, розшукуючи Селянський Будинок, що своїми плакатами ще з пристані гостинно запрошує до себе на відпочинок.

Широкі, запорошені вулиці, маса кав'ярень та духанів, пальми, кіпариси, густе плетиво винограду біля будинків, подвійна й по-

трійна літерація вивісок — абхазькою, грузинською й руською мовами, нескінченний базар, — таке загальне вражіння від Сухума.

В гігантському приміщенні Селянського Будинку маємо за 50 коп. ліжко з постіллю і з дуже невеликою кількістю блощиць. Про forma politosvitica — маленька читальня. Якийсь юнак куняє над старим числом „Огонька“. Другий юнак, очевидно, службовець будинку, за столиком виводить не голосно „о, баядерка“. На стіні на всю височінь її — плакат: добродушний черевань в формі червоноармійця, надудши губи, наче підсвистує юнакові „Баядерку“, тикає на вас пальцем — „Ти записався членом ОСОАвіохему“.

По східньому тихо й ліново. Статика, абсолютна статика приголомшує вас. Так і тягне сісти за стіл, покласти на нього голову і підспівуючи „Баядерку“ тихо заснути.

Ідемо до бібліотеки шукати краєзнавчої літератури. Міжспільчанська бібліотека працює в саду, на вільному повітрі. Укомплектована виключно з російських книжок. Привітливий завідатель охоче постачає нам довідки, літературу, дає поради для ознайомлення з містом.

Питаємось в нього про абхазьке село, про життя селян. Нічого не знає.

— „Хто його знає, як вони там живуть“. — „Не доводилось бачити“.

Ця загадкова особа примудрилася дев'ять років прожити в краю й не ознайомитись з його корінною людністю. Чи треба до цього додавати, що він мріє день і ніч про виїзд із Сухуму до Росії, де нема абхазинізації, мріє, як, стародавні євреї в Єгипті. Раніш він був вчителем у школі. Але вчителям треба вчитись абхазької, або грузинської мови. Через те він поміняв свою професію на бібліотекаря. А тепер і сюди добираються з нацполітикою. Що ж діяти! Єдине — це „ісход“ в землю руськую. Чи буде за ним плакати земля абхазька?

Земля абхазька! Скільки вона бачила колонізаторів, скільки народів прокотилося по ній, скільки культур осіло на її ґрунті! Ціла історія хлюпала своїми хвилями на береги Абхазії.

Першу сторінку в історії краю відкрили греки. Мілетські купці ще в 7 віці до нашої ери почали закладати свої факторії на узбережжі, організували велике місто Діоскурію десь поблизу теперішнього Сухума, розпочали жваву торгівлю з місцевими колхами — тогочасними жителями краю. В I віці до н. е. греків змінили римляни, ще змінили назву Діоскурії на Себастополіс. Римлян змінили скіти, готи, алани, потім отаборилися тут візантійці, далі перси, генуезці, турки й нарешті, руські.

Перші відомості про з'яву теперішніх корінних жителів краю — абхазців ми маємо з II віку н. ери. Пізніше сюди сунуть з кавказько-анатолійського кута Чорного моря — лази, турецькі вірмени, греки, грузини й т. д. З суміші цих материкових виходців та колонізаційного намулу й зформувався основний контингент людности краю.

Греки, римляни, візантійці й генуезці переважно торгували й часті підносили природні ресурси краю, скіти, готи, алани та інші — грабували, турки — поширювали іслам та збирали податки, а царський уряд кол. Росії ухитрився синтезувати, по своєму, всі перелічені акції й назвав це: „насаждение культури и цивилизации“ Найбільший елемент цього „насаждения“ становило грабування місцевого люду, відбирання від нього земель для роздачі старим „героям“ славнозвісної абхазької війни. Взагалі, сторінка з історії господарювання царату

в Абхазії — ганебна сторінка. Як і всі попередні імперіялісти, руські зайняли Абхазію з моря, висадивши свій десант року 1810 в Сухумі. Відтоді пішло й пішло. В порядку „насаждения“ почалася руйнація господарства краю, знуцання з населення, утиски всілякі. Пальмові гаї та розкішні мандаринові сади, що їх старанно розводили на узбережжі ще генуезці, — вирубано, старовину, — свідка сивої давнини краю зруйновано й розкрадено. Знуцання над населенням набуло специфічних форм провокації з боку адміністрації з метою довести до повстання, щоб вислати „бунтарів“ до Турції, а їх землю загарбати собі. Як про курйоз, оповідають, що найбільше поширення магометанства серед абхазців почалося під час володіння руських, ц. т. держави християнської. І це в краю найстарішої християнської культури.

Нескінченні ліси з найціннішими породами дерев (самшит, тіс, горіх та инш.) по хижацьки вирубувано, по-дикунськи експлуатовано ґрунт, придатний для вищих рослинних культур. За весь час господарювання ні на копійку не зроблено нічого для піднесення природніх ресурсів краю, надзвичайно великих.

Є всі дані думати, що шляхи часів генуезців були куди кращі, ніж вони є тепер, після вікового господарювання царату. А відсутність шляхів і тепер — головна перешкода до піднесення добробуту краю. Адже - ж один тільки виноград міг би стати за багатюще джерело промисловости краю, не кажучи вже про інші овочі, що за відсутністю комунікаційних можливостей, ідуть на годівлю скотині.

Чи ж буде після цього жалкувати Абхазія за останнім з могікан-імперіялістів.

* * *

Рано, коли довгі тіні загорожують стежку, — любо бродити по сухумських садах. Міський акліматизаційний кокетує перед вами сонячним мережевом прозорости, а „Синоп“ гордо пишається затишком та холодними присмерками густих крон.

Спочатку йдіть до акліматизаційного. Там молоді ще рослини далеких тихоокеанських, каліфорнійських та мексиканських земель будуть назустріч вам і сонцю привітливо усміхатися, обдарують вас своїми дивними пахощами. То нічого, що педантична рука ботаника оточила їх плетивом дільниць і потаврувала чорними літерами латинських назв, проте вони почувають себе „вдома“.

Акації й банани, бамбуки й драцини, цитрини й гумові рослини, камфорні дерева й камелії, чайні кущі й лаври, китайська фурма й гімалайський кедр, різні породи дубів, — мирно вживаються й буяють назустріч золотому промінню, блакиті небес і гарячому запашному повітрю.

Коли - ж сонце підійметься ген-ген, — ідіть в „Синоп“. Здовж морського берега по порошному шосе прийдете ви стомлені й гарячі. В садовій прохолоді, під густокронними камеліями, приємно вам буде посидіти на лавці без думок і без турбот з однією тільки не диференційованою, ледве виявленою, радістю буття.

Ваш бамбуковий кий несамохить заповзає по піску доріжки і введе незнайомі вам літери й фігури — відгомін вашої підсвідомости. Не пробуйте розгадати таємницю накресленого. Вона губиться в безодні вашої давнини, коли ваш предок, з бандою таких самих диких скітів, як і сам, плив в цей багатий край для грабунку та розбою. Хто знає, може він отак, як і ви, сидів отут десь недалеко під деревом в спеку й після вдалого грабунку паличкою на піску лічив свою здобич.

Ваш зір прожектором ковзне по зовнішності одинокого відвідувача, що бредє тихо в задумі по доріжці і, не знайшовши для себе нічого цікавого, — розчиниться в густому затінку оточення. Тільки гомінка юрби розбудить вашу скупченість над неусвідомленим невідомим і проніше вольовим імпульсом до руху.

Тоді ви підете широкими алеями парку по-міжгустих і струнких кипарисів, шляхетних пальм, що навіють вам згадку гарячої, безводної пустелі, розкішних платанів, пірамідоподібної туї, магнолій серед синявого листа кунінгамій та купресів.

Поволі, не кваплячись, ви будете бродити по великому парку, плутатись по несподіваних поворотах стежок, аж доки набредете на ворота. Тоді, не роздумуючи й механічно, потюпки побіжіте через дорогу до моря, біжучи, здіймете з себе легку одіж і кинетесь в прозоро-смагдову риллю води, назустріч хвилі, під звуки монотонного таракотіння гальки та протяжного стогону водоплеску. Вам приємно поборикатись з хвилею, посіпатись з нею за барки, погойдатись на її хребті, впірнути в солону важку воду і потім лягти на розпечену гальку й милуватись з ритму шумів та мінливого плетива мережив, що їх облишає на березі хвиля кваплива.

Перед заходом сонця — ідіть на приморський бульвар. Тут ви застанете вже досить публіки, що прийшла полюбувати з передвечірньої гри мінливих фарб моря, з засмученого й стомленого сонця, що шле своє останнє безсиле проміння, та з пожежі західнього обрію, яка має спалахнути на хвилину, запалити небо й море та згаснути в вечірній імлі.

Тоді бульвар оживе, зашумує гомоном юрби, забалакає мовами безлічі народів, що сновигають взад і вперед, товпляться біля яток та сповняють незліченні кав'ярні.

В кав'ярнях — ви зразу відрізните місцевих обивателів від приїжджих курортників. Перші — бучно й діловито займають столики, разом з турецькою кавою вимагають кості й голосно досьорбують свій день. Наїжджі — нудіють над морозивом або білою кавою, стискають позіх і більш, ніж розмовляють, прислухаються до . . . відкладання фунтів у власному організмі.

Трохи згодом — на бульварі з'явиться духовна оркестра „под управлінням известного маэстро“ і заграє, неодмінно, декільки разів „Відхід поїзда“, „Перонний швейцар“, в належному місці вигукне: „Москва - Сухум“. В голосі вигуку — колективна туга всіх сухумців, туга чекання на „свою“ залізницю, що перед війною її спроектовано, начорно виготовано полотно здовж узбережжя, але й досі не докінчено. На вигук ви почуєте важке зідхання юрби, що складається переважно з постійних жителів Сухуму¹⁾.

Далі звуки вальсу „На сопках Манчжурії“ змінять жартівливо-понури, потім всілякі польки, й закінчиться концерт, як і слід сподіватись, гучним маршем.

Значить, кінець гулянці.

Ви можете піти або до своєї домівки, або крученими вуличками базару посунути в гущавину міста. Там ви зайдіть в один з духанів, де матимете змогу вслухатися в протяжну, важку, духотну гру зурни, збагнути радість і сум абхазької мелодії, наблизитись через неї до розуміння народу, іменем якого називається ця земля.

А ввечері, з головою, розпухлою від вражін, ви легко-легко заснете, мов скочите в небуття.

¹⁾ Для абхазців, особливо городян, наймиліша тема економрозмови є тема про „свою“ залізницю. В їх уяві чорноморська залізниця є панацея від усіх економічних хиб сучасности.

* * *

Від Сухуму на північ — найбільша частина території Абхазії. Здовж моря — стелеться добре вкочане шосе на Н. Афон, Гудаути, Гагри й далі до Чорноморської округи. Досить часто по шосе пахають авто, гуркотять лінейки з білими полотняними наметами від сонця, зрідка поволі повзуть навантажені підводи в незграбній буйволячій запряжці.

На дільниці Сухум - Н. Афон, шосе рівне, як паркет. Обіч — до нього туляться невеликі села, хутори, хати купаються в густій зелені садів. На тинах, біля хат, понастромлювано на кілки анатомічні препарати з остеології — черепи всіляких тварин. По 2 — 3 і більше. На їх обов'язку — охорона добробуту господарства від зазіхання нечистого¹⁾. Вищиреними зубами вони всміхаються подорожньому, вклоняються та голосно тарахкотять на вітрі.

Праворуч дороги — терасами поля, сади, а де - далі вверху, підіймаються ліси, повзуть на взгір'ї пасматого гірського масиву, що тягнеться здовж моря.

Порошне й тверде шосе та гаряче сонце швидко втомлюють. Тоді збочиш ліворуч на беріг моря, скинеш з себе фельдсак та одягу і підставиш запітніле тіло під розгін хвилі. Вода присмоктує до себе, параліжує всі наміри й не хочеться вилазити з неї так само, як он і буйволам з блота.

Амфітеатром загинається пасмо гірське і випинається біля Нового Афону назустріч морю. На шпильях гір коронами насаджено церкви, на взгір'ї будинки. За декільки кілометрів виблискує на сонці позолота церков Н. Афонських. В синій передвечірній тіні гір грають золоті зайчики сонячного проміння на хрестах. Тиша гір дивно еднається з ритмічним шумом моря.

Оце і є Новий Афон. Власне тепер не Н. Афон, а Псирцхінське Радянське Господарство. Від монастиря залишилися тільки церкви та декільки монахів, що працюють в господарстві.

Похмурі й мовчазні „отці“ тихо й поволі, мов на вечірні у великий піст, снують поміж гомінками юрбами численних екскурсантів. Засмагли аж чорні обличчя, мускулясті руки, рушники через плечі, незмінні бамбукові палиці в руках — основне тло людське Нового Афону. З усіх кінців Союзу ви зустрінете тут людей: одні проїздом зупинилися на день - два; інші, — шукаючи відпочинку й спокою від турбот повсякденних, оселилися отут, поблизу цитринних садів, розкішних масличних плантацій, гомінкого моря й високих гір. Вибір чудовий.

До послуг приїжджих — два готелі. Але готелі не вміщують всієї людської маси, тому школа місцева гостинно пропонує решті люду свою підлогу і жмут перетовченого сіна. Кооперативна їдальня, винний підвал радгоспу — до ваших послуг. Прекрасно можна забезпечити собі вегетативне життя.

Проте ми вирішили рушати вдосвіта далі, через Гудаути на села, далі від битих шляхів. Не оглядаємо навіть археологічних пам'яток.

* * *

Під захистом ранішньої прохолоди, на очах у легенького прозорого туману, що он-де парюю здіймається з моря, вирушили в дорогу.

¹⁾ В абхазців, що визнають християнську або магометанську релігії, дуже багато залишків їх стародавньої релігії.

На першому ж перегоні до нас прилучився попутник — місцевий сільський вчитель, що простує в Гудаути до свого окружного центру. Розбалакалися. Виявляється — українець, з Полтавщини. В р.р. 1920—21 вчився в Полтавському ІНО. Щоб докінчити, не спало засобів і терпіння, тому вдався на заробітки. Підвернувся лист товариша з Н. Афону з пропозицією влаштувати робітником у господарстві — не вагаючись, поїхав. Спочатку було нічого, заробітки були не погані, але потім погіршало. Тоді пригадав про свій стаж учительський, студентські документи й вдався до вчителювання. Відтоді і вчителює в абхазькому селі.

Питаємося, чи знає він мову абхазьку, й відповідь чуємо більше, ніж дивну: — „Стану я вчитися ще мови, і так ледве животію на ті мізерні копійки, що платять“.

Виявляється: учитель на селі одержує майже на 50% менше грошей Сільради. З усієї маси учителів в абхазьких селах¹⁾, переважно більшість становлять неабхазці, що не знають абхазької мови, тому дітей вчать по руському. В школі з дітьми контактують через тлумача, при чім обов'язки такого виконує або сільський хлопець, що вже закінчив науку в школі, або один з талановитих учнів старшого гуртка. Тлумачі працюють скрізь honoris causa. Одного такого тлумача - комсомольця ми пізніше зустріли; він знає не більше 100 руських слів. Не дивно, що за зиму мало хто навчається читати, самі тільки „генії“.

І думаєш після цього, як краще сказати: яка плата така й робота, чи навпаки?

Декільки років існує вже абхазький педтехнікум і що року він випускає молодих учителів. Але одно те, що учителям зле платять, а друге — в Абхазії великий попит на інтелігентну робочу силу. Отож і робить молоде вчителство на кооперативну, адміністративну та іншу роботу, а школи обслуговуються вчителями не абхазцями.

Багато краще стоїть справа з грецькими та грузинськими школами. Серед цих національностей є досить інтелігенції, яка й висовує кадри, що „покутують важкі гріхи минулого в галузі народньої освіти“, як казав один учитель - грек.

Наш компатріот як день так ніч мріє про повернення на Україну. Своїх знайомих і приятелів засипає листами, серед мандрівників вишукує вчителів з України, зав'язує з ними звязки. З України виписав граматику і після важкої праці в школі з дітьми, що не розуміють викладової мови, старанно трубить книжку О. Курило, яка надією втішає його.

Недалеко Гудаут в дорозі знову несподівано зустріли земляка. На цей раз селянин - поселенець. Почувши нашу українську розмову, несподівано встромився до неї своїм зауваженням про нашу говірку.

Питаємося, де він тут взявся. Напівжартівливо, напівсерйозно відповідає: — „А от чорти збаламутили мого батька приїхати в це пекло. І сам одубів старий і нас загубив“.

Виявляється, що мова мовиться про пропасницю. Наш співбесідник і вся його сім'я весь час хоріють на пропасницю. Троє дітей в нього вже вмерло, сам весь час лікується, але без помітних наслідків. Має досить добре господарство, але „чорт йому рад“. Також мріє про те, як би йому повернутися на Україну.

— „Хоча б зіп'ясти яку набудь халупу на батьківщині“.

Виряжав вже жінку на розвідку й, здається, щось наклывується.

¹⁾ В Абхазії крім абхазців, що становлять 30% людности, живуть ще: грузини 39,4% вірмени — 13,6%, греки — 11,5%, решта — руські, турки, німці та інші.

І думаєш після зустрічі з земляками: як багато ще треба рости нам, щоб досягти уміння пристосовуватися до обставин місцевості, щоб вирости з рамок локального патріотизму, щоб навчитися активно впливати бодай так, як уміли робити це греки в 5—6 ст. до н. е.

* * *

Гудаути. Тихе місто з широкими вулицями, порожніми духанами, безліччю винних підвалів та тютюнових склепів. Центр виноробства та заготування тютюнової сировини в Абхазії. Біля моря—невеликий бульвар, де грузини й греки цілий день грають в кості. Гомінкий східний базар. Оазою притулилася в центрі базару крамничка-ятка з невеличкою вивіскою: „Русский борщ“. „Русский борщ“ виконує роль кафе-заїзду для всіх учителів руських. Неповоротному господареві та його говіркій господині облишають для знайомих листи, записки, речі, очікують на побачення і тут же їдять борщ, правда не руський, а справжній український. І тільки борщ, бо ніякої другої страви в „Руському борщі“ нема.

На час нашого приходу—ятка пустує. Наш подорожній дістає тут якусь записку, розпитує про щось і кудись мчить. Ми лишаємося під словесним обстрілом розмовних господарів. Аж нудно від усяких тих, справжніх базарних пліток та соцекономичних аналіз. Давайте скоріше йти, цур йому.

* * *

З Гудаут простуємо стежкою рівнобіжно недокінченого полотна майбутньої залізниці, через села й хуторі. Власне сіл, в нашому розумінні слова, в Абхазії нема. Хату від хати розташовано на гони, а то й більше. Ціла Абхазія з таких окремих садиб. Комплекси таких господарств якоюсь міркою виміряні кількісно й становлять села. Сама тільки адміністративна назва, без зрозумілого нам змісту. Садиби поховалися в гущавині лісів та садовини. За двадцять кроків пройдете повз хату й не помітите її. Ото тільки зрадливі собаки виявлять її присутність та дзвінок на шиї буйвола, що пасеться поблизу.

Мінлива стежка то поширюється до розмірів проїжджої дороги, то зовсім зникає в гущавині лісу та настирливих колючок. Тільки блиск туманно-синього моря ліворуч в далекій перспективі гірської зеленої оздоби, що з'являється іноді, вказує напрямок мандрівки.

По дорозі—маса винограду. Грубе бадилля в'ється по деревах і рясно вкрапляється синявою крон в густу зелень горішини, чинар та шовковиць.

До вечора будемо в гущавині лісу, попасаючись по дорозі нестиглим ще виноградом, черешнями та дикими грушами. Дві-три річки з холодною, прозорою водою переходимо у брід по пояс. Після останньої переправи в сутінках вечора прямуємо через гору до першої абхазької хати, покладаючи надію на здавна відому гостинність абхазців¹⁾. Та ба, ми не знаємо мови й ніяк не можемо зговоритися з господарем. Не допомагає ні наша енергійна жестикуляція, ні акцентування та подвоювання окремих слів. Єдине, чого ми добилися від господаря: „совет, совет, хорошо говорит руська“.—До цього енергійний жест вгору, в гущавину садів.

¹⁾ Село Магудзирха.

Виходить—треба шукати сільради. За декільки кроків зустрічаємо хлопчача, очевидно школяра, що знає декільки слів, і в нього довідуємося, що до сільради ще далеко. Вже смеркає, тому заходимо до другої господині в надії, що тут нам вдасться переночувати.

Стара бабуся порається біля хати, привітливо усміхається нам і щось говорить абхазькою мовою. Але ми нічого не розуміємо. Зав'язуємо довгі переговори на мігах, які не вдовольняють ні нас, ні бабуся, бо махнувши безнадійно рукою, вона голосно когось гукає. За 5—10 хвилин з'являється підліток і, поговоривши трохи з бабунею, запитує у нас, чого нам треба. Переказуємо через нього свою прозбу. Обмінявшись з бабусяю декількома словами, хлопчик кинув нам „сідайте“, а сам зник. Поплелася до хати й бабуся.

Сидимо на траві під горішиною й очікуємо. Вже цілу годину ніяковіємо перед очима абсолютної пустки. Подвір'я й ціла господиня наче вимерли. Нас поняло таке почуття, наче господарі на знак протесту проти незваних гостей облишили подвір'я.

Враз, в нічній тьмі—з'явилася бородата постать. За нею з лихтарем друга, жіноча. Коли жіноча постать наблизилася до нас, ми мали змогу розгледіти бородача. Смуглявий, здоровий чоловік, років під сорок, в чорній, суконній сорочці, з кинжалом і револьвером на поясі. Одяга нові, на ногах чоботи. Питається ламаною руською мовою: „хто ми“. Відповідаємо й кажемо, що маємо намір просити дозволу на ночівлю, тому й сидимо, очікуючи на господаря. Виявляється, що це й є господар. Йому вже переказав хлопець про нас на полі, де він працював, і він радий буде привітати нас у своїй господі.

Пізніше довідуємося, що оце він нас зустрічає згідно з звичаєм: прийшовши з поля, передягнувся в нову одіж і оздобився зброєю. Жіноча постать—сестра господаря. Її показує років тридцять, але вона рекомендується нам комсомолкою.

Поки сестра оповідає про своє комсомольське життя (вона єдина комсомолка в селі), господар знову передягнувся, видоїв корови й вже запрошує нас до вечері.

Їсти ми хочемо, як хорти після полювання, але з вигаданої європейської чемности—відмовляємося. Наш господар довго нас вмовляє, а потім бере по-під руки й заводить до хати.

Хата абхазька—подібна до хат інших кавказько-гірських народів. Різниця тільки в монументальності будівлі, бо в Абхазії, з умов кліматичних, вона більш, сказати б, сезонна¹⁾. По середині хати на ланцюгу—традиційний очаговий казан. По східному низенькі меблі: круглий столик, декілька стільчиків, по-під стінами—лавки.

Наші господарі християни, проте господар магометанським звичаєм мие руки перед вечерею й полоще рота. Воду йому на руки зливає дружина, а виполіскуючи рот, він спльовує на підлогу.

На вечерю—мамалига, сир і підлева з червоного стручковатого перцю. Перець подають, як приправу до мамалиги. В роті пече неймовірно. Треба бути дуже чемним і голодним, щоб з незвички проковтнути таку страву. З нас досить другої властивості, тому ми й не відстаємо від господарів і так же часто лазимо руками в макітру з мамалигою, як і вони.

Господар оповідає про своє життя. Він має десять десятин землі, більшу частину якої здає під тютюнові плантації. Решту складають: кукурудза, виноградник та фруктовий сад.

¹⁾ Чотирі п'ятих року, а іноді й більше абхазець проводить на дворі.

Розпитуємося про побут абхазців, зокрема про те, чи збереглася ще віра в богів, або справедливіше в підбогів, на яких така багата була раніш абхазька релігійна мітологія. (Ажвеншах — бог мисливців; Дзин-Лан — замужніх жінок; Джікер-Салат-Ах-Ду — щось ніби керуючий людською поведінкою; Шесшу — ковальський бог; Афа — бог стихій і т. д.). Релігійна боротьба християнства з магометанством, що чергувалися перевагою протягом віків, очевидно, призвичаїла абхазця до думки, що єдиного бога, як проголошують ці релігії, нема, інакше не було б різних з'ясувань його єдинобожського ества.

Звідси — цілком природня реакція до поганської давнини, що легко й портативно охоплює все життя людини та до того ще й дає їй стільки розваги в формі жертвних молитов.

Тепер, як оповідає нам наш господар Семен Лейба, легко й безболізно відходять всі релігії, що правда, дуже поволі, при чім християнство в швидшому темпі, ніж магометанство. Тільки звички народні кріпко держаться й особливо в гірській зоні Абхазії. Ці звички страшенно б'ють по економіці окремих господарств, а тим і всього абхазького населення.

Прим., весілля й похорони часто руйнують ціле господарство, бо на кожну таку нагоду з'їжджається без ліку людей з цілої округи, і всю оту галайстру треба як слід нагодувати й напоїти. Навіть звичайна хвороба в родині скликає всіх родичів, що живуть там доти, доки хорий вичунає, або помре.

Вивести ці звички дуже трудно.

Допізна точиться вечеря й наша розмова, а потім сон на почесній постелі господаря, поруч з ним самим. (Від цієї почесности ні відмовитися, ні відпроситися не вдалося).

* * *

Рано господар допомагає нам умитися, зливаючи на руки воду, частує сніданком і, вдягнувшись по святковому, ген-ген проводить від хати. На прощання перепрошує, що може не гаразд вгощав та мало пройшов з нами.

— „За все вибачте“ — каже він, вклоняючись низько.

І далі:

— „Де будете йти по Абхазії, заходьте ночувати до абхазця“. „Пам'ятайте, що абхазець нігде не відмовить. Скажіть, що ночували в Семена Лейби, багато люду мене знає“.

„Абхазець нігде не відмовить“... Це правда. Чим на нижчій щаблі культури стоїть нарід, тим він гостинніший. Явище парадоксальне з точки зору гуманності. Сучасна цивілізація й культура стільки говорить про гуманність, а тим часом гостинність, один з основних виявів людських взаємин, щезає разом з запровадженням цієї самої культури. Особливо ексквізитно це можна простежити на Кавказі, де на невеличкій території скупчено багато народів різного культурного рівня.

Дикими стежками, по-між густими садами, через луки й городи, по-під хатами, перелазячи через плоти, бредемо до битої стежки, що мусить стелитися поруч залізничного полотна.

Орієнтуємося з плутаного визначення нашого доброго тов. Лейби: обминути чотири садиби, взяти праворуч, перелізти через тин, пройти до рову, потім ліворуч, через луг і через річку, знову перелізти через тин, повз хату в ліс і стежкою до доріжки.

Старанно додержуючись цього маршруту, ми, правда, дісталися до лісу, але в лісі натрапили на безліч стежок, які стеляться в різних напрямках і після довгої ходи по кручах, серед гущавини, що з дня буквально робить ніч, ледве добралися, тільки не до стежки, а до гагринського шосе. Для нас — це несподіванка й ми раді їй, бо маємо змогу зорієнтувати свою дальшу путь. Тим паче, що шосе полегшить нам перехід через річку Бзібзі, глибоку й прудку.

Проходимо через довгий міст і знову збочуємо праворуч ближче до гір, в глибину краю.

На цій дільниці й шосе чудове. Воно виробляє всілякі віражі, сковзає з під ніг в глибину провалля, забирається високо вгору на карнізи шпилів.

Але цур йому та його порохів.

Ідемо по-під самі гори, що знов амфітеатром закругляються в напрямку до Піцундського рогу.

Стежка, ультрамісцевого значіння, стелиться серед пролісків, лук, кукурузяних нив, зрідка — хат. Хати й тут розташовані далеко одна від одної в густій зарослі садів.

По дорозі — жодної душі. Скрізь пустка, тиша, наче все оте багатуще оточення й не знає людини. Ваш голос лунає й трансформується в казкові звуки, що лякають вас же самого.

Раптом чуємо — за кущами дзвінкі жіночі голоси сміхом розливаються.

Заглядаємо. Біля кринички — гурт жінок. Смугляві, босоногі, з великими глиняними баньками, вони нагадують відомі малюнки елінок „біля криниці“.

Підходимо й собі до криниці, запалюємо. З усіх боків простягаються руки до тютюну

— „Дай курі-курі табак“ —

Не вдовольняючись цигарковою дозою, кожна з них просить „много табак“. Ділимо, скільки дозволяють наші запаси. Чорноокі вродливіці раді б покочетувати, але вони не знають нашої мови, а ми їхньої. Жартуючи, вони говорять щось по-між собою на нашу адресу, закидають до нас поодинокі руські слова й голосно сміються. Запашний сміх абхазок нас заражає: сміємося й ми, не знаючи причини.

Несподівано в гущавині затупотіли кінські копита, й не встигли ми повернути в той бік голови, як коло нас з'явився верхівець. Здорова, молода людина, на сідланій коняці, із зброєю на поясі. Зупинився, сердито глянув на дівчат, потім перевів очі на нас, щось промовив і поїхав. Жінки втихли, позакидали баньки на плечі й тихою ходою почали розходитись.

Остання, що черпаком набирала воду, також піднеслась і, чуть всміхаючись кинула нам:

— „Пайдем“.

Зайнтриговані лаконічністю, ми простуємо за гнучкою, як акробатка жінкою, перелазимо за нею через тини, перескакуємо через рови, намагаючись весь час в думці розгадати таємницю запрошення. Останній високий перелаз — і ми на великому подвір'ї.

Жестом запрошує нас жінка сісти під сливою, а сама йде до хати. Хвилини двадцять сидимо в оточенні абсолютної тиші під тиском несподіванки.

Нарешті, з хати виходить заспаний, весь у пір'ї, низенький чоловік і, кивнувши головою на знак вітання, простягає руку за тютюном. Закуривши, він потягнув пару разів і потім вже почав нас оглядати.

Перебіг по нас очима й зразу ж вирішив: інженери. Кажу, що ні й називаю йому свою професію та рекомендую товариша. Кинув байдужо головою й на хвилину заспокоївся. А потім мацає рукою за сумку й питається, що в сумці. Виймаю бінокль і показую йому. Обсервація оточення приводить його в дитяче захоплення, особливо, коли йому вдалося далеко на луці побачити свої буйволи.

Своє захоплення він хоче поділити з жінкою й голосно кличе її. Але, виходячи, вона на бінокль не звертає жодної уваги, а ставить нам практичне питання: чи можемо ми зробити плиту кухенну? Ми довго не розуміємо, про що йде мова, але коли нарешті з'ясували, то сміючись відповідаємо, що не вміємо.

Настрій у жінки зразу ж погіршав. Значить, ми не вміємо зробити плиту? Дивно. А тут скільки не проходило колись росіян, вони всі вміли. Ну то може ми маємо „товар“ на продаж? Теж ні? А що ж ото в мішках за плечима?

Тут в розмову встряває чоловік, що весь час бавиться біноклем. Він з'ясовує жінці, хто ми й чому у нас нема „товару“ (краму).

— „Доктор? Ото добре. В мене є малчик болна“—

Далі йде довге, на мігах, пояснення хвороби „малчика“. Кінець-кінцем догадуся, що мова йде про періодичні приступи гарячки в дитини. Прошу показати хорого.

В хаті застаємо в перинах, та ще й закутану кожухами, спітнілу дитину років чотирьох... дівчинку, що задихається в пропасниці. Оглянувши її і прописавши ліки, я довго тлумачу господарям, як дістати ліки та як з них користуватись, але впевнившись, що мене не розуміють, наказав дитину завести до малярійної станції.

Господарі неохоче покрутили головами, знак того, що навряд чи повезуть.

Коли повертаємось на двір, я розпитую в господаря про його господарство. Виявляється, що цей лежень має чотирнадцять десятин землі. З них 6 — під кукурудзою, 3 — садиби, городу та саду, а 5 — під пасовищами. Питаюся, чому не розводить тютюну, аджеж це вигідніша культура, ніж кукурудза та пасовища? В простоті сердечній господар відповідає:

— „Біля тютюну ціле літо треба працювати, а кукурудзу засіяв тай чекай доки достигне. На цілий рік є що їсти та ще й продати можна трохи“.

Мої докази по лінії економічної переваги тютюну над кукурудзою, розбиваються об відповідь, як об гранітну скелю:

— „А нащо мені гроші?“

А потім йде перелік його господарського добробуту: кукурудза є, садовина й огородинна своя, вісім корів, буйволи, пара коней. Худоба пасеться майже круглий рік і не потребує великого догляду, до садовини теж не треба багато докладати праці. Живи собі тихо та старайся про діти.

Оце так світоставлення! Безперечно бо, воно відиграє велику роль в економіці Абхазії. Взяти хоч той таки тютюн.

До війни та революції розведення тютюну було в руках вірмен та греків, що здебільша орендували землю для плантацій. В наслідок революційних подій та зв'язаних з ними змін в справах земельних, велика частина плантаторів-фахівців виїхала. З великими труднощами поширюється тепер площа посівів високоцінних культур¹⁾, і тютюну

¹⁾ Заходами НКЗС в Абхазії розводиться бавовна та лікарські рослини. Бавовництво досягає тепер досить вже великої площі.

зокрема. Трудна це справа в Абхазії, коли селянинові, крім кукурудзи, нічого не треба.

На прощання господар частує нас сиром. Ложкою мне в мисці сир, з тієї ж ложки сам пробує і, не випускаючи її з рук, радить і нам попробувати.

Виходимо далі. Стежка наша стелиться через густий ліс з веле-тенських дерев всіляких пород, з густою зарослю плющів, колючок, папороти, дикого винограду. Дикий субтропічний ліс буквально проковтнув нас. Стежка гойдається в присмерках, плазує в вогкості й цвілі по ярах та косогорах і де-далі все меншає й меншає, щоб кінець-кінцем зовсім зникнути й поставити нас перед карколомним проваллям. Чепляючись за кущі, повземо донизу в надії, що внизу є ріка, а всі „річки течуть до моря“. Принцип орієнтації досить простий і надійний.

Внизу — справді невелика є річка, отже йдемо за водою. Незабаром на взгір'ї з'являється хата, потім водяний млинок, а далі зарясніли цілими купками хати. Ми в селі Колхіді, під носом у Гагр.

Вже смеркає й далі йти ми вже не маємо сили, бо ноги після спуску в лісі аж пашать. Збираємося тут ночувати. Але це не так просто. Гостинних абхазців в селі майже нема, а вірмени, греки та грузини — мешканці села, вже втратили свої гостинні звички. Радять піти до сільради, там, мовляв, усі ночують.

Нічого іншого не залишається робити.

На вигоні, біля шосе — будинок сільради. Тут же живе, як нам сказали, і міліціонер.

На час нашого приходу будинок замкнуто й ми вмощуємося на просторому ганку.

* * *

З моря дме холодний вітер і гонить поперед себе ріденькі хмари. Пристрасно миготять зірки на небі, глухо гулає на березі морська хвиля.

Десь далеко чути, як дівчата виводять „русскую хороводную“. То заробітчани понаїздили з руських губерній на тютюнові плантації.

В голові снує думка-згадка про сьогоднішній день, відновляє картини природи, образи, зустрічі, сновигає по Колхіді й раптом вражається контрастом:

ми, вільні аматори-мандрівники, що шукаємо спочинку, розваги й знання — і оті співаки, що також блукають по далекому чужому краю в погоні за заробітком для задоволення найелементарніших потреб. Важко працюючи з ранку до вечора на плантаціях, через місяць кожна з них поїде до дому з 30 — 40 крб. в кешені, навіть не маючи уявлення про ту красу, що її оточувала.

Гірка дійсність.

Вже дрімота затьмарила мозок, коли на ганку зарипіли помістниці і темна постать з виразним кавказьким акцентом, звернулася до нас з запитанням, хто ми такі. Відповідаю і собі прошу назвати себе. Виявляється — голова сільради. Йому сказали, що „якихось двоє“ розляглися на ганку, а як сьогодні міліціонер в приміщенні не ночуватиме, то він прийшов довідатися.

Заходимо в розмову. Оповідає про роботу сільради, про те, як ставиться людність до заходів влади й т. і. Він вірмен, колишній турецький емігрант, що ще дитиною був вивезений в Росію під час різні курдів. Весь час живе в Колхіді, де до революції наймитував.

Наймитуючи, стягнувся на невелику хатину. Тепер от служить, вже четвертий рік. Служба й добра з погляду матеріального, але дуже важка. Вірмени його не люблять, бо він голодранець, наймит, мінгрельці, абхазці та греки — за те, що вірмен. Найтяжче працювати серед абхазців. От недавно оголошено кампанію здачі огнистої зброї, а куди не поїдь на села¹⁾, скрізь зброї досить. Навіть не криються з нею. Досить часто трапляються крадіжки, навіть збройні грабунки. Людність винує в цьому абхазців — слава, що залишилася ім з дореволюційних часів. Крім того, в абхазців ще сильний свій суд і своя розправа з старшини сільської. Це також ускладнює роботу.

По цій розмові — жевріє думка: віками залутувалося на цій землі національне питання. Цілий отой клубок велетенський завдав собі на плечі турецький вірмен, що випадково врятувався від курдів. Крекче, а несе і, здається, успішно.

Голова сільради, зігрітий співчуттям сторонніх людей і тишею ночі, по тій розмові, заговорив про своє особисте життя. Думає про те, як би йому одружитися, натрапити на добру, лагідну жінку, на хатній затишок.

— Аджеж так зморишся, так заклопочешся за день, що світ не милий. І нігде спочити, ні з ким поділитися думками. Всі чужі, далекі...

Шумить море, миготять далекі зірки, дмухає пронизливий, насичений паром моря, вітер.

Так, так, близького, спочити...

* * *

Під захмареним небом, під гуркіт ритмічного прибою, „беремо“ останні одиниці кілометрів до Гагр. По дорозі в духані попили гарячого чаю, дорогого і рідкого тут питва, в сусідстві вибаранджливої подорожньої пари, що фиркає весь час:

— „Наконец то чай. Всю дорогу нельзя достать чаю. Эти дикари только и знают, что предлагают вместо просимого чаю свое вино“.

А „дикари“ чисто по-московськи сервують чай і по-паризьки деруть за нього.

От і кінець Абхазії — Гагри. Правда, це тільки „Нові Гагри“, що їх мегастазували „Старі Гагри“, як зайвину, що зчавлює й без того невеликий простір плацу в розпаліні гір.

„Новим Гаграм“ — просторо. Вони повзуть здовж берега, сміять брудом базару та множаться склепами й крамницями. Для „Старих Гагр“ це просто харчова комора, комерційний додаток. „Старі Гагри“ мають „високу“ функцію — ремонтувати людей та пожирати те, що придбають „Нові Гагри“. І „Нові Гагри“ стараються.

Життя в „Старих Гаграх“, як і годиться прекрасному курортові, дуже дороге. А що Гагри курорт прекрасний, навіть найкращий в СРСР, про це сміливо можна сказати. Лагідний клімат, чудове повітря (кажуть, радіоактивне) сонце, море, гори, каналізація, водогін, електрика, добра комунікація, — дають право Гаграм зайняти перше місце серед кліматичних курортів. Ото тільки — тіснота страшна. Гаграм тісно. Старі Гагри мали колись стратегічне значення: північні ворота Абхазії. Справжні ворота. З одного боку гори, що ховаються в хмарах, з другого — море. Між ними — припічок-дорога. Місто скорцюбилось в міжгір'ю по цей бік „воріт“ стиснуте з усіх боків горами й морем.

¹⁾ Адміністративно до Колхиди належить декілька невеликих абхазьких сіл.

Будинки повзуть уверх, пнуться по узбочах до хмар і терасами спускаються до моря. Гірська річка водоспадом шумує над Гаграми, виблискує сріблом каскадів і ховається в долині, в штучний акведук, прокладений посередині міста. Маса субтропічної зелени, чудовий приморський бульвар. Коли глянете з моря на Гагри — здається, що будинки гойдаються в зеленій гушавині. А пляж рябіє гальками, ворухиться людом, стогне й здригається від стусанів хвилі.

В Гаграх також є наші земляки: репрезентують гастрономічні українські можливості та звички.

Гурт української інтелігенції (кажуть, колишні вчителі) обслуговує „Українську їдальню“, найпопулярнішу в місті. В їдальні годують справжнім українським борщем, висить на стіні в рушниковій оздобі Шевченко, в разі звертаєтесь, — відповідають українською мовою.

Москвичі, жартуючи, просять нас:

— „Пойдемте к вашим хохлам обедать, там хорошо кормят“.

Другий український куточок — винний льох. Його господар П. товстий дядько з запорізькими вусами, завжди п'яний. Розважаючи гостей, він рекомендується:

„Настоящий хохол із Полтавщини. Пийте, братця, вино, будете веселі й щасливі, як я“.

„Веселий і щасливий хохол з Полтавщини“ прилюдно пригортає до себе якусь дебелу бабу й рекомендує: — „оця стерва — моя любовниця“ —

А „стерва“ і „любовниця“ соромливо верещить, роблено пручається й шепче на вухо „хохлові“ так, що аж на пляжі чути:

— „Та не ругайся, дурак, при людях“.

Довідавшись, що ви з України, „хохол“ наливає в кувальцю вина, припрошує вас, а сам смочке просто ротом з крана і, кружляючи по льохові на одній нозі, імпровізує:

— „Ти з Києва,
Я з Полтави
Гоп, гоп...“ —

Виходиш з льоху й думаєш:

— „Теж репрезентує Україну...“

О. І. БІЛЕЦЬКИЙ

Микола Вороний

(З приводу XXXV - річчя літературної діяльності)

1893 року в „Зорі“ була видрукувана перша поезія Миколи Вороного. В бідній на діячів українській літературі, що знемагала в цензурних лещатах, з'явилося нове ім'я. Відтоді минуло тридцять п'ять років, що змінили до непізнання й те, що тоді тільки нелегально називалося Україною, і те, що було тоді українською літературою. Змінилося так, що нам не можна навіть повторити традиційного в таких випадках вислову: „свежо предание, а верится с трудом“. Оточені новими іменами, ми, певна річ, забуваємо імена, колись визначні й поважні на думку попередніх поколінь. Немало літературних репутацій вийшли ефемерними. Але ім'я Миколи Вороного міцно вписане в історію нової української літератури, і імени цього відти, як слова з пісні, не викинеш. З ним зв'язаний цілий літературний період. Ми не будемо говорити, що з Миколи Вороного пішла „європеїзація“ української літератури: вона почалася багато раніше. Або що Вороний є основоположник українського модернізму: літературний стиль ніколи не виникає в наслідок творчої енергії одної, бодай і визначної особи. Але вагу те має, що в усіх тих процесах — і в процесі нашого літературного зближення з Заходом, і в процесі постання нової літературної орієнтації на „інтелегентного“ читача, і в початковій історії українського модернізму Вороний залишив по собі пам'ять, і його ім'я довго ще буде служити позначенням цілої літературної доби — аж поки наука історії літератури здійснить ідеал, до якого змагається, але ще не може досягнути — ідеал „Kunstgeschichte ohne Namen“ і з „історії письменників“ стане історією літературних стилів.

Відсвяткувавши свій тридцятип'ятилітній ювілей, Вороний ще далеко не має права протягти кінцеву рису під своєю літературною продукцією. Наша культура ще може ставити йому, надарованому, крім іншого, великим літературним досвідом і знаннями, свої вимоги. Недавні факти: оброблення ним Кулішевого перекладу „Ромео й Джульєтта“ Шекспіра, що знайшло високу оцінку в критиці¹⁾, або переклади Пушкінських „Кам'яного гостя“ й „Моцарта і Сальєрі“ показують це досить виразно. Практик і теоретик театру, Вороний може зробити ще не один цінний внесок і в нашу ще небагату літературу про театральне мистецтво. А яку захоплюючи книжку про своє власне життя, надзвичайно багате на зустрічі з різними діячами письменства, театру, суспільності — міг би він написати! Проте, Вороний — лірик кінця XIX-го і початку XX-го віку, звичайно, відійшов уже до минулого. Це — постать, яка належить до обсягу історика літератури, хоч, може, і впливає здалеку до певної міри навіть на

нашу літературну сучасність. Їй можна підбивати художні підсумки, і пора б зробити це sine ira et studio, бо на нас взагалі лежить завдання — засвоїти й переробити культурну спадщину минулого.

Серед живих літературних сил за наших днів мало знайдеться палких прихильників поезії Вороного. Але оцінюючи літературні факти минулого, не треба забувати, що поетичні формули зношуються взагалі досить хутко, що мистецтво, підлягаючи соціально-економічному моменту, який визначає його, знаходиться в безнастанному русі, що воно не проявляє „вічних“ творів, а дає тільки речі більш-менш тривалого значення. Вороному не раз за наших днів докоряли за банальність, не беручи на увагу, що те, що дійшло до нас, як штамп, свого часу могло бути відкриттям, завоюванням нового слова для невимовних перше почувань або думок, засобом збудження цілого ряду живих і пристрасних асоціацій. Письменників минулого не можна вивчати поза їх часом і оточенням: такі „сильвети“ придатні тільки бути випадковим читачьким документом, і ні для кого з інших читачів не можуть мати обов'язкової сили. Треба мати на оці історичну перспективу, в якій виникло й розвивалося літературне явище. Яка ж була ця перспектива для явища, званого в нашій письменстві творчістю Вороного.

Загальною вона відома, і її досить тільки нагадати. Це 80—90 роки минулого сторіччя — глуха, але багата на нові зародки доба в історії російського й українського письменства. Хоч як трималися останні нащадки гоголівських „старосвітських поміщиків“ за свої хуторочки з вишневию садками, хоч як сумували вони за славними переказами козацької давнини, хоч як боролася російська цензура з нечисленною армією українських літераторів з-за написання окремих літер і хоч які „меры пресечения“ вигадувала на винищення українського слова — життя брало своє, і його рух не спинявся. Малоросія, що створив Гоголь і виспівав Олексій Толстой, давно перестала існувати навіть у поетичних мріях. Гоголівські степи по всіх напрямках перетинали залізничні рейки; чим-раз більше густішав над ними ліс фабричних коминів, чим-раз тяжче наладовувано вагони товарних поїздів, що перебігали по рейках. Підгороддя великих міст, як Харків, ще безпосередньо межували з лісами; по головних вулицях ще тяглися, не поспішаючи, „кінно-залізні“ трамваї; газові ріжки на вулицях чергувалися з газовими ліхтарями на дерев'яних стовпах; куці газетні листки після повідомлень про врочистий молебень і парад, оповідали про разючий випадок самогубства осла в Пенсильванії і давали докладний розгляд поставлення „Фауста на изнанку“ в Літньому театрі; осторонь від „присутствених мест“ іще розлягалися широкі незабудовані левади, кавуни й гарбузи можна було не привозити з сіл, а розводити таки в місті. Але тут і там чим-раз більші ставали опуклі золоті літери на вивісках російських і закордонних торгових фірм, чим-раз голосніше гуркотіли вози коло оптових складів, чим-раз більше віддimalися портфельки, набивані відновленою валютою. Рента стояла високо; „зовнішні вороги“ не турбували, але над усією тою „тишью та гладью“ ніякої божої благодати не віяло: жигтя дорожчало день від дня, і спокій починав здаватися непевним навіть найменш чутливому обивателю.

Міський обиватель, що знав село тільки по підгородніх дачах, знайомився з „пслітикою“ тільки з телеграм губернських відомостей, а за робітників був переконаний, що більшість їх гіркі п'яниці, на тяжку силу розбивався в тім неспокою, що остунав його звідусіль.

¹⁾ Див., напр., рецензію „Червоного Шляху“ 1928, № 5 — 6, 258 — 261.

Але уряд знав, що „внутрішній ворог“, не вважаючи на всі свої поразки, таки існує: під найспокійнішою, здавалося б, зверхністю, за царювання „царя-миротворця“ точилася, не слабнучи, завзята внутрішня війна. Недоділена землею і неохоча платити податки сільська біднота, урізаний в своїх заробітках на тридцять відсотків проти сімдесятих років фабрично-заводський пролетаріят ніяк не годився на покірливе терпіння, яке йому наказували. І так само завзято вели далі свою руйну й організаційну роботу ті, яких уже почали називати „соціалістами“ після того, як прізвисько „нігіліст“ вийшло з ужитку.

З кінця 80-х років виникають соціал-демократичні гуртки й на Україні. Правда, українські патріоти довго тих гуртків цураються. Деякі українські культурники навіть пробують запевнити уряд, що робота їх іде тільки на користь державі: адже, борячись за національно-культурний розвиток, вони боряться й проти соціалізму... Але уряд Олександра III і його наступника не був далекозорий і втратив здібність „панувати, розділяючи“ за латинською приповідкою. Арештовуючи і правих і лівих, аби тільки вони були на підозрі за українофільство, він фатально множив число своїх супротивців, копаючи між собою й своїми підданими провалля. Революційні організації росли, набираючи інколи й національного характеру — аж поки 1900-го року, виникла „Революційна Українська Партія“ (РУП). Різноманітна в своєму складі, вона одначе втягла в себе й націоналістичну українську інтелігенцію (в радикальній її частині) і побачила в своїх лавах двадцятидев'ятилітнього поета Миколу Вороного.

Отже, зростання промислового капіталізму, що поволи, але певно привело до урбанізації краю, до розвитку української буржуазії, якої перед тим не існувало, одно, — і друге, зростання радикально-революційних організацій, що поволи, але неминуче ліквідували „народницькі“ настрої і методи — от основні факти того часу, коли виникала й розвивалася літературна діяльність Вороного.

Було б корисно спинитися на біографії поета; він народився 1871 року в міцній міщанській родині, що вже порвала зв'язки з селом й зростила сина виключно в умовах міського побуту. В російському літературознавстві значення біографії, з легкої руки Переверзева, що в цьому пункті зійшовся з так зв. „формалістами“ (ранньої форми), поставлене під знак запитання. Біографія Вороного належить, мабуть, до числа тих, якими можна заперечувати супротивникам біографічних студій. Вороний, як людська особа, може з'ясувати багато в Вороному-письменникові. Життя поетове — аж до останніх літ — то історія безнастанного кидання — від літератури до театру, від театру — до політики, від стверджень „чистого мистецтва“ — до громадянської лірики, від філософсько-релігійних шукань до підпільної революційної роботи в гуртках і організаціях. Типовий „богемець“ — у французькій розумінні того слова (bohémien — скитальник, бродяга, циган), від кидається від Віктора Адлера до Івана Франка (під час закордонного життя 1895—1897 років), від вивчення марксизму до вивчення французьких символістів, від революційних мрій до мрій про „мораль панів“, про Ніцшевську надлюдину, від гуртка, що працює під проводом народолюбців (в Ростові кінця 80-х років) — до „тарасівців“, від них до галицьких українських с. дем., від них в РУП, в „старі“ й „молоді“ громади й т. д. Оцінюючи свою політичну роботу він, правда, сам думав, що „серйозним партійним робітником не міг і не вмів бути“ в наслідок особливостей своєї психології й темпераменту. Він недурно себе прирівняв у відомій поезії до

Марка Проклятого, вічного мандрівця. Але ці мандрування характерні для тої соціальної групи, що її настрої він мав висловити — для міської буржуазної інтелігенції, що ледве оформлювалася за тих часів, почувуючи себе неспокійно й нестало.

Не дивно, що саме йому, який серед українських письменників (надто письменників наддніпрянських) був городянином переважно — легше як іншим було зробити в літературі рішучий акт — і відштовхнутися, нарешті, від берегів традиційної народницької літератури, що до початку сторіччя пережила себе й не задовольняла навіть своїх носіїв. Як відомо, цим актом був його одвертий лист в „Літературно-Науковому Віснику“ 1901 р. (кн. 9) і хутко після того видання альманаху „З над хмар і з долин“ (Одеса 1903). Вороний побував у Європі — і то „побував“ не в прямому тільки значенні цього слова. Обізнаність з чужоземними літературами за тих часів серед українських письменників траплялася так само рідко, як і знання чужоземних мов (ми не говоримо тут, звичайно, за письменників закордонної України). А ті, що озброєні були тим знанням, не завжди важилися одверто визнати безперечний факт народження міського інтелігентного читача й до того читача звернутися.

Суперечки про те, для кого писати й як писати, почалися вже давно, як давно почалися й спроби „європеїзації“. Одначе, як згадати відому думку Костомарова, висловлену 1882 року про спробу М. Старицького дати українському читачеві переклади („переспіви“) чужоземних авторів („З давнього зшитку“ 1881), — думку з виразною орієнтацією на простолюдця, якому не потрібні ні твори Байронів, Міцкевичів etc., ні нові „ковані“ для тої мети слова; коли пригадати пізнішу суперечку Драгоманова з Грінченком про завдання й спрямовання українського письменства (90-х років) — доведеться прийти до висновку, що й перед початком XX-го сторіччя питання було не всім ясне. Автор „Позиченої Кобзи“ радив брати за приклад німця, що „прихилився до греків та римляч, широкою рікою правди плинув, простуючи в науки океан“; услід за ним вели перекладницьку роботу В. Самійленко, Стешенко, Тимченко, Леся Українка, що в першій таки своїй книзі видимо орієнтувалася не на простолюдця, Аг. Кримський, Іван Франко. Але Вороний зважився не тільки піти по їх слідах, а й зробити щось більше: визначити потреби свого читача в даний історичний момент і підкреслити потребу розриву з народницькою традицією.

Першу спробу він зробив 1901-го року на сторінках „Літературно-Наукового Вісника“, де він, запрошуючи молодих письменників взяти участь в задуманому ним альманахові, „який і змістом і формою міг би хоч трохи наблизитись до нових течій і напрямків сучасних європейських культур“, висловлював бажання одержати твори „хоч з маленькою ціхою оригінальності, з незалежною вільною ідеєю, з сучасним змістом де було б хоч трошки філософії, де хоч клаптик яснів би того далекого блакитного неба, що від віків манить нас своєю недосяжною красою, своєю незглибною тазмнічістю“. При тім підкреслювано, що на „естетичний бік творів звернена буде найбільша увага“. Крім цього друкованого звернення, тоді ж були розіслані листи до багатьох визначних заступників українського письменства старшого покоління, де висловлені в одвертому листі думки дістають точнішу форму¹⁾. Проголошено гасло чистого мистецтва

¹⁾ Деякі з тих листів опублікував О. К. Дорошкевич в своїй статті „До історії модернізму на Україні“. Життя й Революція, 1925, № 10, з якої ми й наводимо даліші цитати.

(вільна та чиста штука, справжня запашна поезія“), без тенденції й морали, мистецтва, яке повинне йти річищем, проложеним найбільшими художниками сучасної Європи (названо імена Метерлінка, Гавітмана, Ібсена, Тетмайера, а також Едгара По, Бодлера, Верлена й Малларме — останніх трьох з застереженням). Оголошено війну народницькому шаблону, поезії-шарманці, що „переспівує старі збиті співу і переспівує з харчанням, притичинами й свистом“. Ще раз підкреслено конечну потребу „всю увагу звернути виключно на естетичний бік видання, наблизивши його хоч почасти до новітніх течій і напрямків європейської літератури“. Стилем нової поезії має бути символізм в широкому розумінню, що є властивий вищим творам поезії взагалі (такого символізму багато в Гете, Гейне) і нічого спільного не має „з скаліченими формами російського декадентства“. Показано, на останку, й соціального замовця: це — інтелігент „з смаком, часто виробленим і вихраним на чудових зразках літератур чужих народів“: тепер він не хоче читати нашої книжки і наших поетів, бо вони стоять нижче від рівня його вимог — треба тим вимогам загодити. Краса форми, „любов, краса й шукання правди“ в тематиці; цікавий додаток в одному листі: „спокою треба, відпочинку для стражденої, зневіреної душі сучасного інтелігента... любови, тихої радості треба для його озлобленої, змученої душі!“

Ми повинні визнати справедливість Вороному: формулювання його програми виразне й не дозволяє двозначних толкувань „Безперечно, тут його вустами говорить інтелігентна верства міської буржуазії, що хоче втекти від реального життя, від селянських зворушень і робітничої боротьби в світ містики й фантазії“, каже з приводу цих листів історик української літератури (О. К. Дорошкевич), що опублікував їх в пресі. Цілком справедливо: та не треба забувати, що в загальному поступі літературного розвитку виступ Вороного був проте кроком прогресивним. Літературі треба було вибитися з рамок тісного просвітництва, народницької, етнографічно-побутової школи. Так в обсягу продукційних відносин треба було свого часу допомагати ліквідації форм передкапіталістичного господарства. І в цім розірванню традиції безперечно історична заслуга „маніфестів“ Вороного. Він став, справді, піонером, цілком свідомим і певним свої мети. Не забудьмо, що тоді в наддніпрянській Україні не було ще ні Олеся, ні Чупринки, ні Філянського; що в літературі Галичини ще не зорганізувалися поети „Молодої Музи“ — і модерністичні течії взагалі ще мало давали себе знати: перші їх вияви — в поезіях Василя Пачовського (в друку з 1900, перший збірник „Розсипані перли“ 1901), Петра Карманського (в друку з 1899, перший збірник „З теки самовійці“ 1899) і деяких інших хронологічно так зливаються з „маніфестами“ Вороного, що не може бути й мови про їх вплив на редактора альманаху „З над хмар і долин“. Певний імпульс могли дати теоретичні висловлювання майбутніх російських „модерністів“ (сам термін „модерністи“, до речі скажемо, остався чужий російській критиці, що воляга говорити про символізм, а попервах про декадентство; терміну цього вперше ужив, здається, в німецькій критиці Герман Бар 1890 року¹⁾ на зазначення натуралістичних течій в німецькій літературі). Ще 1884 року в київській газеті „Заря“

¹⁾ Hermann Bahr, Zur Kritik der Moderne 1890.

Лясинський у схожій як у Вороного формі обстоював ідею самостійного значення мистецтва („Цель искусства заключается вовсе не в том, чтобы учить, а в том, чтобы сделать людей счастливыми, доставляя им одно из самых высоких наслаждений“), а Минський так само ще одважніше повставав проти публіцистичного елемента в поезії, споводувавши, своєю чергою, докори Михайловського, що нагадують пізніші одсічі С. О. Єфремова „шукачам нової краси“ в українській літературі. Нема даних казати, що статті „Зарі“ могли впасти в пам'ять надто молодому ще тоді Вороному: радше можна говорити про пізніші висловлювання Мережковського („О причинах упадка и о новых течениях в современной русской литературе“ 1893) та А. Волинського (1896—1900), як про надихачів ідейної платформи нашого модернізму. Яких-небудь закінчених зразків російська поезія в своїй практиці, однак, ще не могла дати, за винятком хіба Бальмонта (перший збірник 1890; дальші — „В безбрежности“ 1895, „Тишина“ 1898, „Горящие здания“ 1900). Брюсов перебував ще в добі умисного декадентства, тільки-но почавши вибиратися з неї 1900 року („Третья стража“): решта, коли не мави на увазі Минського й Мережковського, просто ще не були помітні. Не відбулося ще навіть розмежування шкіл — і увага Вороного про російських поетів в одному листі 1901 р. („Бальмонт — талант, що шукає нових шляхів і часом спотикається, але я його признаю; російські декаденти Брюсов, Коринфський etc. — нездари, що кривляються й ломаються, аби звернути на себе увагу і заховати свою нездарність — їх я не признаю) не повинна нас дивувати з'єднанням в однім рядку глибоко чужих згодом імен автора збірника „Третья стража“ і автора „Черных Роз“ (1893—95), „Гимна красоте“ (1896—1898) Аполлона Коринфського, нині невідомого навіть аматорам російської поезії. Висновок, до якого ми повинні прийти на підставі наведених фактів, ясний: на питання: „звідки взявся модернізм на Україні — via Галичина чи via Москва?“ (Дорошкевич) — доведеться відповісти: ні Галичина, ні Москва — а почасти Польща (Тетмайер, Пшибиневський), начасті західньо-європейська література взагалі, що однаково надихала на шукання нових шляхів — в російській літературі Бальмонта, а в українській Миколу Вороного та майбутніх поетів „Молодої Музи“.

Відстань від задуму до втілення буває інколи незмірно велика. Альманах „З над хмар і долин“ своєю практикою, певна річ, не виправдав теоретичних мрій. „Модернізму“ саме в ньому, що зібрав до купи розмаїту компанію з творів самого Вороного, а також Євгена Мандичевського (в друку виступив з 1899 р.), Петра Карманського, Йосипа Маковея (що 1894-го року випустив збірник „Поезії“), Василя Щурата („Lux in tenebris“ 1896, „Мої Листи“ 1898), Івана Липи (в друку з 1892 р.), А. Кримського, Г. Хоткевича, Крушельницького, Кобилянської, Коцюбинського, а поруч них Грінченка, Самійленка і полярного модернізмові Нечуя-Левицького — було, власне, ще дуже небагато. Але досить було листів Вороного, досить було віршованого послання до Франка¹⁾ у відповідь на послання Франкове — уміщених на початку альманаху замість проєктованої, але викресленої від цензури передмови — щоб народницька критика захвилювалася²⁾. Одної мети альманах, в кожному разі, досяг: література зрушилася з „мертвої

¹⁾ Див. це послання далі, у відділі „З хвиль боротьби“.

²⁾ Статті С. О. Єфремова в „Киевской Старине“ 1902, № 10 і 1904, № 5.

точки" (С. О. Єфремов свій відомий розгляд альманаху, навпаки, назвав „На мертвій точці“) — і за те винна вона була ініціативі Вороного.

Проте, сам він не спішився виступати в друку з окремою збіркою своїх поезій, які перед 1903 роком вже могли скласти книжку, певна річ, не меншу за ті, з якими дебютують нині молоді поети. Життя його і далі йде такими ж дорогами мандрування й розкиданості, якими воно йшло досі, з Одеси перекидаючи його до Києва, з Києва в Чернігів — аж на сім років, почасти занятих тяжкими особистими переживаннями — і знов у Київ (1910 року), де він то викладає в театральній школі, то служить на посаді діловода в ремонтній частині механічного відділу в Окрузі Водних Шляхів — то видає, нарешті на 20-му році літературної діяльності перші збірки своїх поезій — „Ліричні поезії“ 1912, „В саяві мрій“ 1913. Ці збірки вмістили, правда, далеко не все, що він написав, але дали змогу мати суцільне враження від поета, з яким доти більш-менш повно знайомила тільки „Українська Муза“ Коваленка (1908). Критика привітала збірки однастайними похвалами: Ан. Василько в „Раді“ (1912, № 38), Старицька-Черняхівська в „Літературно-Науковому Віснику“ (1912, кн. 1), Ів. Лизанівський (там само) всіляким способом вихваляють високу формальну досконалість творчості Вороного — хоча й не находять виразних слів, щоб схарактеризувати внутрішній зміст його поезії. Для одних Вороной поет „царства мрій“, поривів до безкрайнього, для інших він — поет кохання й краси, для ще інших — яскравий вираз європейського декадансу і т. д. Одиноким реальним висновком, який можна зробити після розгляду цих висловів критики — це те, що своїм перевесникам і сучасникам Вороной здавався явищем високої художньої цінності.

Визнаним метром поетичної форми підходив Вороной до фатальної межі, за якою починався новий не тільки літературний, але й історичний період, підходив, не дооцінюючи, не розуміючи, як і багато інших, значення і розмірів революційної бурі, що зривалася йому перед очима. 1917 року, переступивши за 45 років життя, повного всіляких знегод, він був уже не той чоловік, що 1900 року з надіями вступав в ряди РУП'а. Зраджували й сили й темперамент. Уряд Директорії, бучно відсвяткувавши його 25-ти літній ювілей, визначив йому доживотну пенсію, якої йому, правда, не довелося відбирати, бо життя самого того уряду вже доходило краю і він, рятуючися, поспішався утікати. Під Києвом гримали гармати, наступали більшовики. Вороному вони здавалися сфінксом, що його загадки він не годен був розгадати, дарма що брав колись лекції марксизму у Відні в Віктора Адлера і від інших зустрічів з людьми й книжками.

Але незрозумілим встало для нього й „племя младое, незнакомое“ поетів, що вийшли на літературне поле наприкінці війни й революції. Якось надто швидко й прикро епоху „упоительных похвал“ заступила для нього епоха байдужості і навіть іронії від літературної молоді — і то всіляких течій і напрямків. Почалася перецінка недавніх цінностей. Серед усіх тих новаторів новаторіві початку сторіччя стало ніяково. До іншого прилучилося фізичне нездоров'я. То ж не диво, що піддавшись утомі, 1920-го року, під час польсько-петлюрівського відступу з Києва, легкодушно „відступив“ і Вороной, опинившись після того спершу в Варшаві — а далі у Львові, в тім самім місті, де колись юнака його вшанував своєю приязню і виправляв на літературно-артистичну й громадську

роботу Іван Франко. В кінці квітня 1926 року Вороной, як відомо, вернувся назад на Україну, що остаточно стала УСРР.

Доволі цих побіжних рис з його життєвого формуляру. Залишаючи собі право вернутися до останнього в іншому місці, спробуємо тепер показати і, по змові, з'ясувати, бодай сумарно, основні ознаки його творчості, якими вона вирізняється споміж ряду інших і які дають їй право на увагу всякого, хто цікавиться нашою літературою.

З попереднього ми вже почасти зрозуміли соціальні й літературні підвалини його творчості. Відійти від народницького шаблону, підняти українську поезію до рівня сучасної поетові західно-європейської поезії, піднести і в теорії і в практиці принцип чистого мистецтва з перевагою формального моменту, категорично зрікшись будь-якої тенденційності — от завдання, що Вороной поставив перед собою. Як він їх здійснив?

Твердження про вплив західно-європейських письменників на Вороного давно вже стало загальником в наших історіях літератури. Досить перегорнути збірку поезій поета, щоб перевіритися, які широкі його літературні інтереси і які розмаїті. Не кажучи за його переклади, переважно, з французьких поетів (Сюллі-Прюдом, Верлен, Ж. Мореас, Рішпен, Бурже, Бульє, Метерлінк; можна додати ще імена Катюла Мандеса і Октава Мірбо), почасти з німецьких і російських (Гейне — і крім того, прозою — „Зелена Папуга“ Шніцлера і „Ткачі“ Гавптмана; з російських — Пушкин, Тютчев, Фет та інші) — ми на кожному майже ступні подибуємо то під епіграфами, то в тексті імена Верхарна, А. де Вінні, Сюллі Прюдона, Верлена, Гете, Овідія, Шекспіра, Гейне, Публія Флора, Бодлера і ін. „Європейську“ зовнішність довершує замилювання в таких заголовках, як *Vae victis*, *Memento mori*, *Sententia*, *Fiat*, *Ave regina*, *Dies irae*, *Hostias*, *Finale*, *Le Sonnet sans tête*, *Sphärenmusik* і т. і. Був час, коли такого роду заголовки були в широкій моді — надто в російських модерністів (Брюсов, прим., любив такі підкреслено літературні й переважно латинські заголовки — правда, складніші, як у Вороного — до кінця своєї літературної діяльності). Складається враження культурності й ерудиції, і природно виникає думка, що поет залежить від чужоземних зразків. І ті, що писали про Вороного, цю залежність не раз відзначали: О. К. Дорошкевич в своєму курсі каже про помітний вплив французьких модерністів Бодлера й Верлена і російського символіста К. Бальмонта¹⁾; А. П. Шамрай — про нерозбірливе використання всіляких зразків — від Бальмонта до Пушкина „чи якогось іншого класика початку XIX століття“²⁾; О. Ковалевський³⁾ — про ідейні й літературні впливи філософів Шеллінга, Шлейєрмахера (пантеїзм), Сквороди, Шопенгауера (песімізм) і поетів: перехід Вороного від національно-романтичних тем до символізму й декадентства він з'ясовує впливом Верлена, Сюллі-Прюдона (?), Катюла Мандеса (?). Сам поет з усього того переліку готов видвигнути саме французьких поетів, в яких він учився культурі віршу, його манери — а споміж них найбільше Верлена (почасти й Малларме). З Верленом він відчуває певну внутрішню спорідненість: почасти в психіці — однаково властиве їм обом змагання до віри „для зневіреної і вже властиво безвірної душі“, почасти в поезиці й техніці — шукання музичності

¹⁾ О. К. Дорошкевич, Підручник історії укр. літератури, § 353 (2 вид., стор. 251).

²⁾ А. П. Шамрай, Українська література, вид. „Рух“, ст. 108.

³⁾ Книгарь 1919, № 1.

вразіння, суголосність в ритмах і строфічних побудованнях (вірш „Мавзолей“, прим., створений під неусвідомленим впливом ритму й строфіки „Осінньої Пісні“). А в тім, католицький припад, сентиментальне ниття і бідність ідейного змісту (курсив наш) у Верлена, кінець-кінцем, надокучили Вороному, хоч перше йому й здавалося, що в цім киданню французького поета від віри до невіри є щось спільного навіть з Шевченком.

Питання про літературні впливи — складне питання, сама методологія його ще не досить розроблена. Маючи певну, навіть розмірно невелику очитаність, надзвичайно легко знаходити „запозичення“ і „впливи“. Авторів цих рядків, приміром, коли він читав поезії Вороного не раз згадувалися інші, не названі в поданому вище списку поети. В любовних поезіях Вороного не тяжко виявити сліди впливу Гейне: такі речі, як „Dies irae“, і „Hostias“ велять згадати польських модерністів — зокрема Яна Каспровича (що з його поемою „Святий Боже“ хочеться зіставити ці поезії нашого поета); віршові дрібнички і замилювання в певній вишуканості вислову нагадують поетичні фокуси парнасців — прим., того ж Катюла Мандеса (зовсім не символіста), Банвіля, Бульє. Анапестичні елегії інколи видимо впадають в тон Надсонові і іншим російським вісімдесятникам — попередникам пізнішого модернізму. З модерністів-росіян мова могла б бути хіба про Бальмонта, але, певна річ, Бальмонта раннього періоду, не про автора „Горящих зданий“ і збірки „Будем, как солдце“. А що до впливу Верлена, то про нього, якщо й можна говорити — то тільки з великими застереженнями.

Не вдаючись у деталі, доречні в спеціальному історично-літературному досліді, я покажу тут тільки основну різницю між Верленом і його українським послідовником. Верлен вимагав перш за все музики, тоб-то неозначено-емоційного вражіння, якого досягають тим, що замість фарб дають відтінки, речей не називають точним їх позначенням, а чигачеві навівають ідею речі словом-натяком, словом-символом; одкидають цілком риторичну декламацію („в'яжи красномовство і скрути йому в'язи“), ясність і виразність вислову, при якій не можливі різні тлумачення. Вороной також шукає „музичности“, також іноді послуговується словами-натяками: але досить порівняти хоч його переклад одної, і то ранньої, речі Верлена з перекладом, щоб побачити всю велику різницю в їх поезиці. Ми дозволимо собі подати цілком цей переклад Вороного:

За в кном, ніби в рамі картини,
Утікають шпиль, полонини,
Млається ріки, ліси і луки,
І блакитні вузькі береги . .
Все біжить і гремять і щезає,
В буйнім вихорі геть одлітає.

Ніби начерк химерний в ікні,
Ріжуть небо шляхи дротяні.
Запах вугілля, пилу і пари.
Спів кайданів і хмар — примари . .
Десь мов регіт титанів гремять
Десь мов пугач зловіщий кричить.

Але весь я в обіймах спокою —
Любий образ мить наді мною,
Чую шепіт я лагідних слів
В серці, сповненім соняшних снів.
Хай же вихор бурхливий несеться,
Серце тихок радістю б'ється.

Ми не ручимось, що читач виразно уявляє собі, де відбувається з автором поезії все розказане. В перекладі (поезію взято із збірки Верлена „Добра пісня“: Le paysage dans le cadre des portières) про те не треба довго догадуватися, бо там прямо говориться про „тонкі телеграфні стовпи“ (poteaux minces du télégraphe — у Вороного „шляхи дротяні“), про „ритм бруталного вагона“ (rythme du wagon brutal — в Вороного випущено зовсім), бо там нема улюблених „хмар-примар“ Вороного, і не треба особливої настроєності, щоб догадатися, що „кайдани“ просто зчеплюють один до одного вагони залізничного поїзду. Ми не кажемо, що переклад Вороного — поганий; навпаки, переклад загалом удався; але картина, яку дає Верлен, певна річ, багато реалістичніша від картини, що маємо у Вороного, — саме тому, що французький поет не боїться конкретності вислову, не намагається затерти ту „грубу кору матерії“, крізь яку світиться йому „біле видиво“ (la blanche vision) коханої жінки. Поезія символістів типу Верлена зовсім не (хоч це і кажуть іноді помилково) відкидає реальності: її шлях — як це і було показано пізніше — „від реального до реальнішого“ (a realibus ad realiora). Нехай образ для них не мета, а засіб: з того зовсім не виходить, що вони бідні на образи. Навпаки, в поезіях Вороного образів порівнюючи мало і видно, що він ними не дуже дбає: замки своїх мрій він воліє будувати без ніякого підмурівку (див. цикл „Фата Моргана“); конкретного визначення він звичайно уникає, і його стилістика носить через те частіше абстрактно-умовний характер.

Справді, пригляньмося, напр., до його епітетів, цього споконвічного й могучого способу конкретизації поетичної мови. Поет добирає їх так, ніби хоче підкреслити свою неувважність до їх мальовничих можливостей: круки, певна річ, чорні, тіні сірі, травиця — шовкова, зірки — високі й кристалеві, імла — прозора, мла — сива, холодна, весна — розкішна, люба, чарівна і т. д. Зокрема цьому епітетові, що нічого не визначає — „розкішний“ найбільше пощастило: розкішний колір, розкішний стан, розкішна люба мова; отчина — розкішний край мій і т. ін.; шаслиге кохання — „розкішне й привадно гарне“. Те саме довелось б сказати, переглянувши його метафори й порівняння. Тема туги-нудьги належить у нього до числа частеньких, і аж тут, здається, він розсипле ціле багатство своєї поетичної лексики: проте, крім нудьги-змії, нудьги-галюки, що пожирає душу, нудьги-хмари на серці і т. ін. — ми не знайдемо майже нічого. Окремий цикл його поезій присвячений зірниці: він супроводиться епіграфом з Канта: „дві річи сповнюють душу подивом і побожністю, що вічно нові й вічно зростають в мені — це зоряне небо наді мною і моральний закон у мені“. Поет любить зірницю, милується на них, тільки їм він хотів би оповісти свої мрії: але з великим мистецтвом, сказавши б ми, говорячи про зірницю, він оминає світ суто-зорьвих вражінь і все, що він каже про зірницю, міг би сказати чоловік, що тільки чував про них від інших. Справді, нема жодної потреби дивитися на зоряне небо для того, щоб протиставити „недосяжності й величності“ зірниць безбарвність і продажність світу людських стосунків — або щоб чути й описати „Sphärenmusik“, або щоб сказати про Венеру, що вона „зіронька вечірня“, про Вегу, що вона символ чистоти — або назвати на ймення зірницю, що належать до суар'я Плеяд. Їх поет налічив, згідно з даними астрономії, сім: Електра, Тагета, Стелопа, Майя, Целена, Меропа, Альціона. Цікаво мимохідь відзначити,

що голим оком даються розпізнати тільки шість зірниць у сузір'ї Плеяд: чи може ця поезія про „сім самоцвітів зоряного грона“ показує, що поет має гострий зір? Ні, просто у відповідній книзі він прочитав, що Плеяди — семизір'я. Надхнула книжка, а не безпосереднє споглядання.

Можна було б думати, що взято нещасливий приклад: але от друга група поезій, звернених до моря: хіба про них не довелось б сказати те саме? Поет оглядає море: море — могутня сила, море звабливе, розкішне, море — незглибна безодня, безмежний простір, в морі — раювання, мрія солодка, втіха кохання, любий та лагідний сон... Тільки раз надбали ми подобу конкретності в словах про хвилю: — „ізмурдно-блискуча, з перлистою ніжною піною“. Як тут, з приводу моря, не згадати аналогій з Верлена (див., прим., в збірнику „Sagesse“ — вірш „Je ne sais pourquoi“ або „La mer est plus belle“ та ін.)? Два різних відчуття життя, два різних творчих методи. Як видно, недурно заступник, заступник тої самої, що й Вороний, поетичної школи й прихильний до поета критик казав про його музу, що вона — „муза безкровної безбарвної, жертвенної краси“ (Чупринка).

Як видно, це близьке до правди. Вороний кілька разів говорить про скарб мрій, звуків, фарб, ідей („Мавзолей“, порівн.: „Фата Моргана“: „царство сонячних надій, фарб і образів і звуку“), якими він, як поет, орудує: але, минаючи все інше, мусимо визнати, що на фарби й образи поезія його небагата. В обсягу зорових відчуттів (в нього і нечисленні спроби пейзажу) його цікавить тільки освітлення. І тут ми відзначимо дві найчастіших відміни: або освітлення яскраве, сяйво, блиск, огнисте полум'я заходу; або картина, запнута млою, туманом, хмарами („завис олив'яний імлістий тягар“, „хиткий туман, примари тьмяні“, „холодні хмари залягли алакит“ і т. д.). Але в обох випадках найчастіше маємо просту алегорію — і спішімося, змушені поетом, перекласти відкинені ним образи на мову абстрактної думки.

Унікаючи конкретних означень і тим дуже збіднивши свою лексику, поет пробує нагородити нас іншими словесними ресурсами. До них належать, по-перше, улюблені й повторювані слова, які надають словесній тканині певної єдності: „мрія“, „мрійний“, „чарівний“, „самотній“, „самотність“, „хмари“, „хвилі“, „зорі“ і т. п. — і треба сказати, що саме Вороний сприяв включенню, прим., слова „мрія“ в поетичний словник, обов'язковий для кожного українського поета мало не до самої Жовтневої революції. По-друге, він допомагає собі сентенціями, риторичними загальниками і поетичними кліше, як „життя — коротка мить“, „базар світової сувті“, „неземне кохання“, „казкова цариця“ і т. д. Багато з цього вже на початку ХХ сторіччя стало утертим штампом. По-третє він охоче користується чужоземними словами, вибраними за ознакою „красовитости“ з інтернаціонального запасу поетичних окрас. Прихильник Краси, він не відрізняє прекрасного від гарного, нехтуючи думкою одного відомого йому французького письменника (Віл'є де Ліль Адана), котрий казав, що „l'amour du beau est l'horreur du joli“ — любов до прекрасного в жах перед гарним“. До того примавав його іноді потреба рими: ідеал неодмінно веде за собою Ваала (як у Надсона), діадеми-хризантеми, інфанта-домінанту і т. д. В цім відділі його поетичного словника перед нами перейдуть „отари фурій“, „царство Аримана“, „ніжний силует голівки пензля Сандро Болічеллі“ (рима — „пастелі“), „лілві“, „рубіни“, „каватина чарівна“, „емалі“, „перламутри“, „недосяжність

астральна“ і т. ін. Прекрасне обличчя покажеться образом, „ніби взятим з теми“; настає весна — і в душі поетовій „в сляві мрій

В'ються хмелем арабески,
Миготять камеї, фрески...

Все це нині нам не видається цінним збагаченням поетичної мови: але не слід забувати, що приклад Вороного на цім полі не остався без наслідування: згадаймо подібні „изыски“ в Чупринки, в перших спробах нашого футуризму; навіть деякі поети пожовтневої доби ще не позбулися цього нахилу до мудрованих „красивостей“¹⁾.

Отже слову-образові в творчості Вороного належить другорядна роль. Першорядна занята „музикою“. Про це ми маємо цінне визнання самого поета як відбувається у нього творчий процес²⁾. „Я почав писати“ — подає він — „з такогож побудження, з якого люде починають співати. От почувая собі якийсь мрійний настрій і якусь ритмічну розгойданість, при чому виразно відчуваю, що в усі щось дзвенить, Що напишу — не знаю, бо в голові проноситься якісь уривки образів і мелькають, об'єднуючись у вирази, окремі слова — здебільшого це одно, чи два-три слова, але найважливіші, наймиліші, що здаються дуже гарними (красивими). Це початок, основа, до якої почнуть чіплятися інші слова і т. д. Найважливіше, щоб в усі задзвеніло, — тоді хочеться складати і йде легко... Виходить, що я починав не так од образу, як од звука. І дійсно, мелос, спершу примітивний, далі технічно все більш ускладнений, був джерелом моєї пісні — вірша“.

Це визнання стверджується, як ми вже почасті бачили — і даними аналізу. За тих часів, коли починав писати поезію наш поет, і навіть тоді, коли він став уже відомий, українські поети ще не сперечалися за метр і ритм, за каноничні форми й верлібр; ще не існувало жодної загальноприступної роботи про українське віршування — та й в російській, треба додати, літературі ці розмови в поетичних колах тільки-но починалися: книжка Андрія Білого „Символізм“, що зсунула теорію (й історію) російського віршування з мертвої точки, вийшла 1910 року. Не було ще ні Шульговського, з якого згодом початковці поети почали учитися таємнощів „прискорень“ і способів будування сонетів, рондо, тріолетів і т. ін. форм, за які в нашій літературній оточенню виникають інколи немалі суперечки. Вороний і тут був піонером, „першим свідомим поетом форми“³⁾, — і справді перепробував протягом своєї діяльності всі метричні форми (хорей, амфібрахій, анапест, ямб, дактиль) в найрозмаїтших поєднаннях. Особливо любить він стопи, складені з нерівностопних віршів — і тут він без краю вигадливий в неподібних одна на одну комбінаціях. Але він іде й далі, комбінуючи різні розміри (напр., амфібрахій, анапест, ямб), з неоднаковою кількістю стоп, наближаючись інколи до того, що можна було б називати верлібром — коли б верлібр у наших новітніх поетів остався віршем, не обертаючись в умовне друкарське поняття. Свого часу цілком незвичайно повинні

¹⁾ Про це нам доводилось говорити в нашій російській статті про В. Сосюру (Красное Слово 1928 № 5).

²⁾ Наводим тут вмітку з матеріалів, що ласкаво подав для цієї статті сам Микола Кіндрагович Вороний; складаємо йому за них щирю подяку.

³⁾ Такий заголовок має стаття про Вороного Л. Білецького в „Українській Трибуні“ 1922, ч. 29, що осталася нам недоступною.

були звучати для українського читача такі поезії, як „На Тарасовій панахиді“, „Dies irae“ або „Fiat“ (з циклу „За брамою раю“), напр.:

Я виймаю портрет її, образ мого божества,
 І дивлюся, дивлюся без краю,
 І мов люблю дитину свою
 Тихенько гойдаю...
 Цілувати не смію, а тільки молю
 Благаю відчуті, як вірно, безмежно кохаю,
 Люблю!...
 І співаю молитву - надію
 І мрію,-- і млію.

Не вдаючись у деталі (віршування Вороного ще буде темою спеціальних робіт), дозволю собі відзначити ще, що мабуть перший в українській поезії Вороний дав зразки т. зв. „стягнених“ віршів, таких характеристичних для російського модернізму. От приклади.

Червоне коло — блискуче красне
 За гори ген-ген сідає,
 Та доки зникне і доки згасне
 Огнем пожежі воно палає.

Або

Пеститься місячний промінь
 Лиже холодний сніг.
 Чорною плямою комин
 На білий килим ліг.

Але дбаючи „музичністю“, не обмежується він на самій метричній стороні. Хронологія його окремих віршованих п'єс нам не завжди відома: як видно, не зразу він почав віддавати увагу „звукотисові“ — але серед його поезій ми могли б відшукати чимало зразків пасливого застосування алітерацій, суголосности голосівок, внутрішніх рим і т. д. Тут, не дозволяючи собі специфічних фокусів, прим., таких, на які брався Бальмонт, поет спромігся дати те, чого він звичайно не дає словами — картинність, майже конкретність (слухового) враження.

Розмаїтого звучання досягає Вороний, між іншим, і тим, що дуже дбає розмаїтстю строфічних побудовань. В цім обсягу, почасти з допомогою чужоземних зразків (в тім числі і Верлена), він показав найбільшу винахідливість. Для нього не характеристичне замилювання в однім якимсь метрі: для нього характеристична як-раз різнобірність його строф. Побіч чотирьохрядкових ми знайдемо строфи з двох рядків, з шести, з восьми і т. д., з системою римування, якої доти ніхто не уживав в українській поезії. Він широко уживає, komponуючи строфу, системи повторень і рефренів, то складаючи, прим., перший і третій рядок з подвоєного повднання кількох слів („Ти не любиш мене, ти не любиш мене — Вже нема повороту до раю“), або перекидаючи кінець одного рядка на початок другого („Наді мною скрипки плачуть — Скрипки плачуть наді мною у ночі), або нагнітаючи увагу на однім яким-небудь слові („Сховався в морі сонця диск — Огненний диск“), або протинаючи цілий десяток рядків повторюваним сполученням слів і т. ин. Більшість строфічних типів, що описав В. М. Жирмунський в своїй „Композиции лирических стихотворений“ є і в Вороного, а деяких він ужив ще перед тим, як аналогічні зразки з'явилися в російській поезії.

І, певна річ, не оминув він тих віршових форм, які на заході освячені довгою традицією, як октави, сонети, рондо, тріолети й інше,

що служило й поважній меті, але часто оберталось на просту віршовану дрібничку — подібну до тих, яких чимало є у Вороного у відділі „Гуморесок“. Від часів Шевченка українська муза настроїлася на сумний і поважний тон — навіть у тих поетів, що їх особисті переживання зовсім не були ні сумні, ні поважні. Чи міг народницький „мужикофільський“ поет дозволити собі пустувати з віршовою формою? Хіба в формі гумористичного дружнього послання, не призначеного для друку. З поетів кінця сторіччя тільки В. Самійленко (що його творчість не осталася без впливу на Вороного) давав зразки гумористичної поезії — ніколи, проте, не допускаючись жарту заради жарту, мистецтва заради мистецтва. Але часи стали інші.

З'явилася міська інтелігенція, збудилася до життя молода українська буржуазія, завелася українська літературно-артистична богема. Зайшла потреба на мадригали, тріолети, експромти й інші відміни салонної поезії, нечуваної перше в українській літературі. З'явилися альманахи з віньєтами, де піводягнені діви або вдихають нахощі дивоглядних лелій або простягають руки до сонця, що сходить або заходить в невідомій далечині. В міських вітальнях, де оздоблений вишиваними рушниками портрет Шевченка висів на стіні в безпосереднім сусідстві з репродукціями „Острова Мертвих“ Бекліна або „Гріха“ Франца Штука, почали декламувати й мелодекламувати свої поезії поети з недбало зав'язаними пишними краватками — замість традиційної „стрічки“, поети, що надягали на вулиці крисатий фетровий капелюх — замість знов же освяченої традицією смушевої шапки. В їх віршах озвалися нові мотиви, мотиви індивідуальних переживань, поривань до невідомого божества, в яке вони „вірили не вірячи“, могови міста — стотисячоголового звіря, якого вони одночасно любили й ненавиділи, кляли й благословляли, мотиви Бодлерівського саліну, української нудьги — в цім розумінню також неznаної давнішим поетам. Не вважаючи на почуття утоми від „культури“ — захотілося більше тієї ж культури, браної жадібно й без розбору:

Голівка Греза, ескиз Родена,
 Меланхолійний ноктюрн Шопена
 Фрагменти віршу Сюллі-Прюдома,
 Псалми Верлена... Яка утрома!

Хіба не солодко уявити себе, дістаючи костюми з тісно напактованих віками і вже добре запорошених шаф західно-європейської „культури“ — інфантою або феєю Морганю, маючи собі за товариша лицаря, пастушка або пажу і блукаючи з ним по надхмарних замках мрій — хоч надхмарних, але таких чудових, розкішних, чарівних... Так було не тільки на Україні початку ХХ-го сторіччя. Українська буржуазна інтелігенція того часу в більшості своїй відзначалася, проте, одною рисою, не завжди властивою її московським родичам. З тим потягом до естетства єднала вона політичний радикалізм, що хоч і не вкладався, може, на платформі якої-небудь певної політичної партії, але був непримиренний у мріях про національне визволення, про національну революцію.

Вороний віддав належне своїй добі. І він пропагував її естетику, розвивав мотиви безнадійного песимізму, поривань у безкрайне, трагічної самотності; став поетом міста, посівши в українським письменстві з цього погляду місце, аналогічне місцю Брюсова в російському — хоч і не досягши Брюсовського широкого розмаху й Брюсовського реалізму. І він проголосив себе співцем самодовольщої

Краси, яку містить він (в відомій поезії) в мавзолею з кришталю — Краси, ізольованої від галасу світового, виниклої з „небуття“, якій він служить самотньо. Але політичний радикалізм, про який ми що-йно говорили, був у нім багато дужчий, як у багатьох його читачів і слухачів. Отож з перших кроків його на художньому полі стала перед ним дилема поета й громадянина, та сама, яку так просто розв'язував у своїй відомій поезії Некрасов. В своєму відписному посланню до Франка Вороний теж намагається її розв'язати: та навряд чи його самого задовольняло це розв'язання. Визнаючи повинність громадянина для себе за обов'язкову — він просить тільки, щоб була змога перепочити — не більше:

Але коли по всяк час битись,
То серце може озлобитись
Охляти може, зачерствіти,
Зав'януть, як без сонця квіти.
Душа бажає скинути пута,
Що в їх здавен вона закута,
Бажає ширшого простору —
Схопитись і летіти вгору
і т. д.

Проголошена, значить, виразна і неминуча подвійність: поет одно, громадянин інше — і з того раптом несподіваний висновок:

Моя девіза: йти за віком
І бути цілим чоловіком!

Тим часом ясно, що в поеті Вороному можна шукати й знаходити все, що хотіти, тільки не тої суцільності. З свого Мавзолею він весь час поривається геть, то ваблений коханням, то містом, то тим, що вважав він за свій громадянський обов'язок. Краса — зовсім не самотня його „богиня“. Але як поєднати слугування Красі, що спочиває в кришталевому Мавзолеї та слугування Україні, що живе й змагається до визволення? Громадянським поетом Вороного навряд чи хто зважиться назвати, хоч він написав велику кількість громадянських поезій. Та чи можна, не вагаючись, назвати його заступником „чистого“ мистецтва. Ні, бо громадянські потяги заважали йому цілком віддати себе цьому культурі, зосередитися в естетичному спогляданню. Так само немає суцільності і в суто-формальному боці його поезії. Яке помірковане й обережне його „новаторство“ проти новаторства французьких і навіть російських символістів! Але Вороний не символіст: він модерніст, він — піонер, що намагається трохи „естетизувати“ українську поезію, яка застигла на позиції громадянської лірики — і протягом усієї другої половини XIX сторіччя, аж до його кінця аскетично обминала поле лірики інтимної, рефлексивної, вузько-особистої, психологічної. Становище Вороного, може, саме тим і тяжке було, що йому припало бути ініціатором і на цім останнім полі.

Багато з того, що написав Вороний¹⁾, нині цілком згубило свою поетичну чинність. Він правду казав у своїй сумній поезії з циклу „Осокорі“ („Мені вас жаль, осокорі“). Але ця поживка частина його творчості зберігає значення важливого історично-літературного документа. Вона знайомить нас, до певної міри, з психоідеологією новонародженої українсько-буржуазної інтелігенції початку XX віку.

¹⁾ Видавництво „Рух“ тепер друкує збірку віршів Вороного, підсумок його 35-річної праці.

Вона дає нам змогу розуміти особливості літературного стиля дальших десятиліть. Сліди впливу Вороного добре видно не тільки в його співборця — Чупринки; ми знайдемо їх у багатьох поетів „Шляху“, що 1917—1919 року продовжували шляхи раннього українського модернізму. А що спільного, може здаватися, між Вороним і Тичиною? Та, видно, недурно життя їх звело на малий час з самого ранку літературного життя автора книги „Вітер з України“. Зустріч залишила свої, бодай суто-зовнішні, сліди і на декотрих поезіях із збірок „Сонячні кларнети“ й „Плуг“. Яку довгу дорогу повинна була пройти за кілька років українська лірика, щоб від поезій „Блакитної Панни“ Вороного —

Має крилами весна
Запашна
Лине вся в прозорих шатах
У серпанках і блаватах.
Сяє усміхом прима
З по-за хмар

дійти до поезії, уміщеної на початку першої збірки Тичини —

Йде весна,
Запашна,
Квітами — перлами
Закосичена.

і навіть у „Плузі“, читаючи широкославний „Псалом Залізу“

Ідуть, ідуть робітники
Веселою ходою.
Над ними стрічки і квітки,
Немов над молодію —

ми згадуємо контрастну в змісті, але суголосну в ритмі й синтаксі строфу Вороного („Dies irae“):

Вони ідуть, вони ідуть
Непевною ходою.
Немов один тягар несуть
І гнуть під вагою.

У Вороного не сказано виразно, хто це „вони“. У нього це ціле людство, не ділене в його свідомості на класи. Те, що зрозумів Тичина — від Вороного було укрито в тумані років. А зір його не був гостріший, ніж в інших його перевесників. Та проте український читач наших днів не повинен забути бодай одного показаного Вороному надхнення „видива“.

То місто, оповите олив'яним туманом, з домами й коминами, потопленими в імлі. А над містом фантастичний образ величезного козака, подібного не то на Святослава, не то на Острияницю... В обличчю щось наче знайоме:

Щось ніби знайоме в тім образі є —
Зав'яте, міцне, бунтівниче.
Щось інше на вигляд, а рідне, своє...
Лице робітниче!

Ці рядки надруковано 1913-го року. Чи можна, читаючи їх тепер, не оцінювати прозорливості поета, що створив їх? А „прозорливість“ не може бути властива поетові, що не має справжнього хисту.

М. СТЕПНЯК

Іван Франко та Б. Прус

(Ще до історії „Boa Constrictor'a“)

Чим пояснюються такі радикальні зміни тексту „Boa Constrictor'a“, що ми їх розібрали в попередній статті¹⁾. Звичайно, як на найголовнішу причину цих змін треба вказувати на зміну Франкової ідеології; 1907-го року Франко був уже не той, що 1884-го: юнацьку гарячість змінили, з одного боку, більша широкість та об'єктивність погляду, з другого, більша байдужість до соціальних питань. Але ця найголовніша причина не є єдина. Бо не всі з наведених змін у повісті „Boa Constrictor“ можна пояснити однією тільки зміною авторської ідеології. Помимо змін в ідеології Франка, помимо того, що Франкові 1907-го р. багато в творі Франка-юнака могло здатися найвним, могли бути й суто-літературні причини змін у повісті „Boa Constrictor“, тоб-то вплив якогось літературного твору (чи кількох творів). Шукати такого твору слід саме серед тих, що побачили світ після першої редакції „Boa Constrictor“ (с.-т. після 1878-го р.), але раніш третьої (с.-т. раніш 1907-го р.); тут погляд дослідника зупиняється на соціальній повісті Болеслава Пруса „Powracająca fala“. Скажемо декілька слів про цього письменника, мало відомого українському читачеві.

Болеслав Прус (Олександр Гловацкі 1847—1912), є один із найпопулярніших у Польщі письменників. Його вкупі з Ожешковою та Конопницькою, звичайно, приділяють до народників; початок його діяльності міцно зв'язаний з т.-зв. „варшавським позитивізмом“. Це був громадський рух, що виник після 1863-го року; його ознаками були: в галузі політики відмова від збройної боротьби проти російського уряду, від мрій про великодержавну Польщу та взагалі від національної романтики та шляхетських традицій попередніх років; в галузі економіки — дбання про економічний розвиток країни на базі капіталістичного господарства (бо тільки через збільшення економічної сили країни можна домогтися її національного відродження — так гадали варшавські позитивісти, зневірившись у методах збройного повстання) та неспадна боротьба (звичайно, шляхом конкуренції) з чужоземним капіталом, найпаче німецьким; в галузі філософії — матеріалістичний світогляд, близький до світогляду російських „нігілістів“, нарешті в галузі мистецтва — вимоги від нього „общественного служення“ та реалізму. Як ми бачимо, погляди „варшавського капіталізму“ були націоналістичні (хоч і одмінні від націоналізму попереднього покоління) й досить далекі від соціалізму; це була особлива форма лівобуржуазного радикалізму, викликана специфічним становищем Польщі після подій 1863-го року. Але Прус не довго тримався в рамках цього „позитивізму“; з одного боку, його політичні погляди

еволюціонували праворуч, він став консервативніший, з другого — в соціальному відношенні, в ставленні до робітничого питання він на багато переріс „позитивістів“. Змінилися швидко й філософічні погляди письменника: він став ідеалістом, прихильним до метафізики (яку польський критик Фельдман не зовсім влучно характеризує, як містицизм) християнином; в його оповіданнях представники духовництва дуже часто — позитивні постаті. Дехто каже про клерикалізм Пруса, але на це не можна пристати, бо войовничого католицизму зовсім не відчувається в Пруса. Така це була своєрідна фігура, в якій примирилося те, що звичайно воює одне з одним. Певна річ, ніяк не можна порівнювати літературне значення Пруса — визначного таланта, але не світового генія — з таким значенням Достоевського; але в щось спільне в громадській позиції цих двох письменників. Як і Достоевський, Прус бачив у християнстві велику й позитивну силу, яким, мовляв, звільнить людство від морального й від соціального зла. З цієї головної схожості виникали й інші: як Достоевський, Прус негативно ставився до сучасного йому соціалістичного руху (хоч і не так гостро), — як Достоевський, часто ставав на оборону „унижених і оскорблених“. Ім він присвятив багато своїх сторінок, але кращий з його соціальних творів — повість „Powracająca fala“ яку ми зараз коротко і розглянемо.

Повість „Powracająca fala“ (тоб-то „Зворотна хвиля“) написано 1880 р., вперше видано 1881-го¹⁾. Як художнє, так і соціальне значення книжки оцінювали численні її критики польські (Хмельовський, Фельдман), російські (Яцимирський, Козловський) та німецькі (Брюкнер) дуже різно, особливо художнє. Значна частина критиків відзначав художню неудоконаленість твору, що належить ще молодому Прусові, в такому дусі висловлюються: Фельдман, який взагалі ставить Пруса дуже високо, Брюкнер, Козловський, які теж ставляться до художньої творчості Пруса цілком позитивно. На інших позиції стоять Яцимирський та найпаче Хмельовський, який надзвичайно високо оцінює художню вартість повісті. За браком місця не наводимо цих тверджень; взагалі, художнє обличчя Пруса об'єктивно ще не з'ясовано як слід: він сам категорично вважав себе за реаліста, за реаліста ж його вважали й його сучасники — мало того, за одного з фундаторів польського реалізму, а пізніше покоління, в особі Ігн. Матушевського, навпаки, високо цінило Пруса за фантастичність, ірреальність його стилю. Більше суголосности в оцінці соціального значення повісті. Тут майже всі критики й дослідники приписують Прусові надзвичайно важливу заслугу: за їхніми твердженнями він перший у Польщі не тільки торкнувся в художньому творі стосунків між працею та капіталом, але й показав існування конфлікту поміж ними. Фельдман („Literatura współczesna polska“) просто каже: „1880-го року, коли гармонія між працею та капіталом заперечувала у нас (с.-т. в Польщі. М. С.) тільки жменька критиків, Прусове серце відкрило в тих стосунках болісну рану й озвалося критикою, протестом, загрозою“. Приблизно про те ж свідчить і Хмельовський (стаття в XXV-ому томі „Wielkiej Encyklopedyi Powszechnej Polskiej“) „В „Powracającej falie“ ударив Гловацкі у великий дзвін пекучої громадської справи, розглянувши стосунки між

¹⁾ Автор російської статті про Пруса в „Русском Богатстве“ (1912, № 6), Л. Козловський наводить іншу дату — 1876 р. Але всі польські джерела, яким більш можна вірити, категорично спростовують цю дату. (Стаття Козловського „Болеслав Прус“ була надрукована як некролог, з приводу смерті письменника.)

роботодавцями й фабричними робітниками. Експлоатація з одного боку, безпорадність, відсутність свідомости й організації з другого — ось найкоротше формулювання цих стосунків. Не в такій категоричній формі, але все ж таки стверджують таку характеристику й інші автори, і тільки Л Козловський несподівано приходить до діаметрально-протилежних висновків: „Прус завжди вірив у солідарність між підприємцями та робітниками“. Треба гадати, що й тут, як і в питанні про рік написання повісти, польським критикам можна вірити принаймні що-до фактичного боку справи й вважати Пруса за одного із піонерів постанови робітничого питання в Польщі. Але слід нам і самим розглянути соціальний зміст повісти, тим паче, що жоден зі згаданих критиків не оперував марксистським методом, хоч Козловський і слабував на прихильність до марксистської фразеології.

„Powagaśca fala“, як і „Boa Constrictor“ не є оповідання про робітників чи робітника; це — драма капіталіста. Суб'єктивно автора цікавить проблема відплати, свого роду Карми, „хвилі, яка вертається“, хвилі соціальної неправди. Носій і пророк ідей автора — пастор Беме фігура така ж комічна, як і симпатична — пастор, а не робітник, не політичний діяч, не соціальний реформатор; пастора протиставляє автор хижаків Адлерові. А коли милосердний пастор — моральний програм Пруса, то економічний — робітник-куркульок, хааяйчик, який, маючи пристойне технічне знання і не аби які здібності винахідця-механика, складає гроші, склав їх уже 1500 карбованців і мріє тільки про те, щоб відкрити власну майстерню: для того він працює мало не цілісіньку добу, хоч це й погано відбивається на заробітній платі інших робітників: „Працуйте, як Гославський, то вам і вистачить“ — каже Адлер робітникам на їхні скарги про мізерність заробітної платні. Що правда, той самий Гославський, відповідаючи на закид товаришів, каже, що сам він експлуатувати робітників не буде: „Я не хочу користуватися з чужої кривди, не дам свого, але не заберу чужого“. Що правда, Гославський так і не добивається здійснення своєї мрії, бо, перевтомлений, падає жертвою нещасного випадку. Та все ж таки можна бачити, що тенденції та надії авторові — далеко не соціалістичні. Але, щоб мати змогу остаточно судити про авторovu ідеологію, розгляньмо коротко зміст повісти. Фабрикант — мільонер Готліб Адлер має єдиного сина — об'єкт єдиного свого людського почуття, яке доходить протесту до пристрасти. Син за кордоном наробив боргів — п'ятдесят дев'ять тисяч: гроші повинна заплатити фабрика Адлера. Готліб заводить на фабриці „ощадність“. Робітникам зменшують заробітню платню, вводять погано-оплачувану позачергову роботу, навіть одурюють їх; за кожне пошкодження роблять одбаву й часто утворюють фікцію пошкоджень. При запровадженні економії звільнено доктора й фельдшера. Гославський, який працює на фабриці Адлера та наближається вже до здійснення своєї мрії про майстерню, особливо навантажений позачерговою роботою; брати її його примушує вже складений ним контракт з поміщиком на приміщення для майстерні. Надміру перевтомлений, він упав непритомний над варстатом, і йому одірвало руку. А як на фабриці не було лікарської допомоги, і лікар з'явився аж через пів-добу, покалічений умер від згуби крові. Смерть Гославського зворушила суспільство, що досі ніяк не реагувало на визиск робітників Адлером; громадська совість повітового міста — суддя Запора не подав руки молодому Адлерові, який приїхав з-за кордону й продовжував гульні; юнак викликав суддю

на дуель і сам у ній загинув. Фабрикант, для якого син був єдиною втіхою й внутрішнім виправданням його діяльності, збожеволів, в нападі божевілля підпалив свою фабрику й сам загинув під її руїнами. „Fala kizuwyd wróciła“ — хвиля кривди повернулася — так закінчено повість. Композиція повісти — ні в якому разі не довільна; кожний наступний етап розгортання сюжету логічно залежить від попереднього. Гульні сина й гайнування батьківських грошей витікають з поганого виховання й потурання всім його примхам (про що часто згадується в повісті вустами пастора), „ощадність“ мотивовано потребою повернути гроші кредиторам, а також бажанням Адлера спекатися фабрики: старий мріє подорожувати з сином і милуватися з його гульні. Бажання це він висловлює пасторові ще до запровадження „ощадности“, і воно теж мотивоване. Фабрикант, який за молодого віку був простим робітником і людиною залізного здоров'я, велетенської організації та мовчазного інтелекту, шалено працював у ті роки та ще шаленіш гуляв. „Був то потужний організм, в якому грали тільки м'язи й нерви, а душа спала. Адлер читати не любив, мистецтва не розумів, співати навіть не вмів. Він потребував тільки вжитку для накопичених звирячих сил, і робив це, не додержуючись жодних меж, ані міри. Злюдських почувань панувало в нім одне тільки: він заздрив багатим“, бо багатство могло забезпечити можливість найрізноманітніших сильних відчужень. Випадково збагатівши (див. далі), він почав складати гроші, щоб, здобувши потрібну кількість їх, шукати таких відчужень, вже озброївшись для того капіталом. Але з впливом часу пристрасти в ньому згасали, збирання грошей з засобу перетворилося на мету. Та коли в нього родився син і вкупі з тим пристраса батьківська любов, він вирішив, що син здійснить його програму: „Він буде вживати (гроші), а я буду дивитися (на нього) цілими днями“. На початку повісти ми бачимо фабриканта близького до здійснення цього ідеалу, що знов віддалився, проте, через марнотратство сина. Отже, „економію“ мотивовано в повній мірі. В такій же мірі мотивовано смерть Гославського; вона — не випадкова, її визначили: по-перше, загальне перевантаження всіх робітників, викликане Адлеровим бажанням покрити борги й спекатися фабрики; по-друге, добровільне персональне перевантаження Гославського, викликане контрактом на майстерню, що своєю чергою викликало надмірну перевтому й хронічний присмерковий стан майстра; по-третьє, відсутність на фабриці медперсоналу, скороченого при запровадженні „економії“. Всі ці фактори впроваджено в оповідання поступово, задовго до катастрофи ще нічого невідомо про Гославського. Може здатися дивним, що шляхтич Запора не подав руки синові фабриканта з-за смерті робітника, але не треба забувати наявности національного моменту: робітник — поляк, фабрикант — німець. Від німецького Drang nach Osten страждали також польські капіталісти й землевласники, яким не під силу було конкурувати з чужоземним капіталом: боротьба з цим капіталом, як вже згадано, була одним із бойових гасел варшавського позитивізму¹⁾.

Божевілля фабриканта також ґрунтовно мотивоване: ще в першому розділі говориться: „На перший погляд ока видати було, що до серця того тарану в людській формі достукатися неможливо, але коли б

¹⁾ Але персонально Прус — вільний від германофобства. Поруч із хижаків-кровопивцем Адлером він змальовував ідеальну постать пастора Беме — теж німця. Ще вільніший він від антисемітизму: в нього багато позитивних постатів — євреїв.

хто ранив йому серце, ціла машина впала б, як будівля, якій нагло забракло фундаменту"; а в другому читача повідомляється про пристрасну любов Адлера до сина. Отже один етап розвитку сюжета обумовлює другий, і пастор Беме ніби-то дає схему композиції повісті в такому діалозі... „він почав кидати на чисту поверхню ставка корки й кавалки дерева—Нащо ти, Мартине, кидаєш сміття на воду?—спитав його Адлер. Пастор покивав головою й витягнув руки до ставка, на якому кожна кинута річ утворювала що-раз ширші кола.

— Чи бачиш, Готлібе, ці хвилі?—спитав він фабриканта.— Бачиш, як вони ростуть і плінуть що-раз далі?

— Так завжди робиться—відповів Адлер.— Що ж тут дивного?

— Маєш рацію—прорік пастор.— Так робиться завжди й скрізь на ставку й у нашому житті. Коли зле чи добре упаде в світ, постають коло нього хвилі що-раз більші й ідуть далі й далі...

Ти зле виховав сина й кинув його в світ, як той патичок на воду. Він наробив боргів, і це в перша хвиля. Ти знизив платню робітникам і усунув лікаря, і це в друга хвиля. Смерть Гославського—то третя. Непорядки на фабриці й описи в газетах—четверта. Викидання робітників, процеси—то п'ята хвиля... А яка буде шоста й десята?

— Зовсім це до мене не стосується, сказав Адлер.— Нехай собі твої хвилі йдуть у світ і натрапляють на дурних, що мені до того?

Пастор кинув корок біля берега ставка й знов показав його ткачеві.

— Дивись, Готлібе. Іноді десята хвиля відіб'ється від берега й вернеться... туди, відкіля вийшла“.

(Подаємо цей діалог в деякому скороченні).

Ця ідея хвилі, яка вертається, ідея моральної відплати, кари, композиційно оформлює повість, що закінчується, як ми вже казали, словами: „Хвиля кривди повернулася“. І в ланцюгу причин і в ланцюгу „майже побожної пошани логіки (за Матушевським) тільки одне, але найголовніше, не мотивовано.

Адже на дуелі міг упасти трупом Запора, і тоді хвиля не повернулася би. На це вказує Фельдман і каже про „повернення хвилі“, як про „deus ex machina“. Двобій не розв'язує жодного питання, тим паче соціального“. Ці слова Фельдмана, хоч і бездоганні з боку формальної логіки, по суті позбавлені діалектичного підходу до повісті; вони не в'яжуться з його попередніми словами про те, що Прус заговорив про стосунки робітників і капіталістів в той час, „коли гармонію між працею й капіталом заперечувала тільки жменька вретиків“. Коли так, коли не було громадських сил, здібних органічно розв'язати питання, коли в 70-их р.р. у Польщі соціальна відплата Адлерові була неможлива, то про яку ж соціальну сатисфакцію можна казати? Що правда, ідея моральної відплати—ідея телеологічна й ідеалістична, але коли б Прус був матеріалістом, він однаково не міг би показати переможу праці на тлі напівкрепацької польської фабрики 70 р.р. минулого століття, тоді він мусів би закінчити повість песимістично,— в кращому випадку, словами про майбутню відплату Адлерові; на взірець тих, якими Франко закінчує „Voas Constrictor“ у редакції 1884-го р. Тому, при історичному погляді на речі, треба дивуватися не з того, що Прус не знав теорії історичного матеріалізму й не передбачав майбутнього розвитку робітничого руху, а з того, що він у той час, коли тільки жменька вретиків заперечувала гармонію між працею та капіталом, не належачи сам до цієї жменьки, зміг дати чіткий,

непідфарбований образ визиску робітників від фабриканта у всій його гидоті—та ще й з'явився в тій газузі одним из піонерів. Це його безперечна й величезна історична заслуга. На мій погляд, повість Пруса й тепер не втратила громадського значення: вона майже невідома українському читачеві, про що можна лише пошкодувати, не зважаючи на ідеологічну її відчуженість сучасності.

Коли „Powgasająca fala“ може зацікавити своїм соціальним змістом навіть і сучасного читача, то не було б дивом, коли б вона могла звернути на себе увагу сучасника й у деяких відношеннях однодумця Пруса—Івана Франка. Між літературою та життєвою діяльністю Франка й Пруса взагалі можна провести чимало паралелів, користуючись одним тільки читацьким почуттям. Справді: Франко—син коваля, виріс у кузні; син шляхтича, Прус став по закінченні освіти в електротехнічну майстерню за простого коваля—спеціально заради зазнайомлення з робітничим побутом; на цьому факті зупиняються всі біографи письменника. І Франко й Прус почали свою діяльність у радикальних угрупованнях і органах; вони співробітничали навіть у тому самому органі—Przegląd Tygodniowy—що правда, в різні часи: і той і другий разом відійшли від радикалізму й перейшли в політиці до лабору „поміркованих“ (хоч Франко в літературі зумів лишитись революціонером). Всі критики підкреслюють наявність контрастів у творчості Пруса: хто в галузі стилю (Матушевський), хто в царині композиції літературного портрету (К. Арабаджін). Так само критика відзначала боротьбу з самим собою у Франка, контрасти в його людській та письменницькій психології. За країні оповідання Пруса майже всі дослідники вважають оповідання з дитячого життя: Франко перший увів дитину, як героя літературного твору, в українську літературу. І т. д. І нарешті—це найголовніше—обидва майже в той самий час (Франко—1878, Прус—1880) пишуть повість, присвячену робітничому питанню; обидва є піонери в цій галузі—кожний у своїй країні, в обох повість є драма капіталіста, в обох у сюжетну схему внесено проблему батьків і дітей. Цілком природня річ, що в таких умовах виникає здогад про вплив одного з цих письменників на другого. Але про вплив польської повісті на первісну редакцію української казати не можна (хоч це й дуже спокусливо), бо „Powgasająca fala“ написана на два роки пізніш, ніж „Voas Constrictor“. Навряд чи можна казати про вплив української повісти на польську, хоч і з зовсім інших причин (з боку часу такий вплив цілком можливий). Занадто вже неоднакова питома вага польської й галицько-української літератури того часу. Польська література тоді була вже світовою літературою, яка в минулому мала Міцкевича, Крasiнського, Словацького; галицько-українська література того часу ще не досягла такого ступня розвитку, та й ставлення польського суспільства до неї було призириливо-поверхове. Тимчасом, хоч саме з Франка починається знайомство Європи з галицько-українською літературою, але наприкінці 70-их та на початку 80-их р.р. Франко тільки-но починав свою діяльність. Франко не міг не знати Пруса, який починав журнальну діяльність у тому журналі, в якому брав участь він сам; Прус, проте, міг і не знати Франка. Крім того, перший соціалістичний орган Галичини „Громадський Друг—Дзвон—Молот“, в якому була спочатку надрукована Франкова повість, мав дуже невеликий тираж і як „крамольний“ навряд чи переходив у достатній кількості російській кордон (Прус жив у Варшаві, себ-то в російській Польщі). Звичайно, він міг переходити цей

кордон нелегально, але потрапляти тільки до таких осіб, які цікавилися українським рухом, а в нас нема абсолютно ніяких відомостей що цим рухом цікавився Прус. А коли 1884-го р. повість Франка вийшла окремим виданням, „Powgasaјasa fala“ була вже написана. Отже, хоч остаточно й не можна стверджувати, що Прус не знав „Voа Constrictor“ (бо випадково ця повість могла потрапити йому в руки), то довести цього ніяк не можна; а коли так, то не можна гадати й про вплив української повісти на польську, а те спільне, що є в цих повістях (його досить багато) можна пояснювати однаковими (приблизно) соціально-побутовими умовами розвитку промислового капіталізму в Польщі й у Галиччині в 70 р.р. минулого століття, а мабуть і деяким впливом зразків західньо-європейського соціального роману (напр. „Важких часів“ Дікенса), що вже тоді існували.

Але є ще одна можливість впливу. Ні в якому разі не наважувачись твердити про доведеність цього впливу, ми лише висловлюємо цей здогад, аби порушити цю, поки-що нову тему, бо без дослідження її, на нашу думку, велетенська постать І. Франка залишиться не досить висвітлена в нашому літературознавстві. Ми знаємо, що Франко 1907-го р. переробив свою повість, що в цій новій переробці є багато тематичних моментів, яких не було в первісній редакції, що постаті осіб, які дано в повісті, також значно змінено. З другого боку, ми знаємо, що ця третя, перероблена редакція побачила світ після (27 років) польської соціальної повісти Б. Пруса. Отже, коли ми знайдемо в редакції 1907-го р. повісти „Voа Constrictor“ риси схожості з повістю „Powgasaјasa fala“ й це будуть саме ті риси, яких не було в первісній редакції „Voа Constrictor“, ми матимемо більше підстав поставити на обговорення й дослідження гіпотезу про вплив повісти Пруса на пізнішу, третю редакцію Франкової, бо схожість сюжету й постатів у цих повістях, обумовлена приблизною схожістю життєвого матеріалу, тільки полегшує вплив однієї з них на дальший розвиток другої.

Такі риси є. До них ми відносимо: 1) зміни в постаті сина Гольдкремера — Готліба в первісній редакції, Дувідка в третій, 2) трагічний кінець Гольдкремера в третій редакції, 3) оцінку особливого, одмінного від європейського, характеру капіталістичного розвитку західньо-слов'янських країн, яку ми знаходимо в третій редакції „Voа Constrictor“ і 4) добродійний вчинок Гольдкремера, що за третьою редакцією Франкової повісти з'явився одною з підвалин його багатства.

1) Найяскравішим моментом схожості Франкової повісти з Прусовою є постаті дітей капіталіста: Готліба у первісній редакції „Voа Constrictor'a“, Фердинанда у повісті „Powgasaјasa fala“, Дувідка в третій редакції „Voа Constrictor'a“. Розгляньмо окремо кожну з цих постатів. Готліб у Франка 1884-го р. просто ідіот, та ще й такий, що слабує на манію руйнування. Гроші потрібні йому для того, щоб купувати речі, потрібні для того, щоб їх ламати. Франко так описує його кімнату: „Готліб від малу перемінився в якогось кобольда, в якогось духа-мучителя, котрому все на заваді, все в дорозі, котрий все старається змести й знищити, до чого тільки може руку приложити. Стіни в його покою повні були дір, виверчених в мурі ножицями, а туй таки в тих дірах виднілися ще поломані вістря ножиців“. У нього була „ненаситима жадоба грошей, ні, жадоба розкидати їх. Він купував різні забавки й тут таки псував та товк їх“. І жорстокість із людьми не здається в нього проявом садизму: це —

просто один з окремих випадків прояву його руйницьких інстинктів. Франко кілька разів називає його „ідіотом“. Його зовнішній вигляд описано так: „маленька, груба, буцмата фігурка, з низьким чолом, щетинистим вгору стирчачим волоссям, з грубими, посинілими від злості губами, з маленькими сірими очима“. Він тупий і нездібний до всякої науки, але читачеві нічого невідомо про його ставлення до гешефтів. Батько віддав його „суб'єктом“, тоб-то прикажчиком, у мануфактурну крамницю, і відтіля раз-у-раз доходять скарги на його поведінку; але про його відразу до справ автор нічого не каже. В цілому Готліб, це антисоціальний тип, і тому, як тип, він не має ніякої соціальної вартості (звичайно, цим не заперечується, що художня цінність подібного типу може бути не аби-яка). Проблеми „батьків і дітей“ тут не зачеплено, перш за все вже тому, що в „батьків“ нема нічого такого, що б можна було протиставити „дітям“.

Цілком аналогічний Готлібові і в той же час дуже від нього різниться Фердинанд Адлер, причина подвійної експлоатації робітників у повісті Пруса. Аналогічність Готліба й Фердинанда в тім, що обидва вони розкидають гроші, зібрані їхніми батьками, а всіма іншими сторонами вони зовсім неподібні один до одного. Фердинанд у Пруса — це гарна світська людина, що правда, теж недоук, але далеко не ідіот, хоч і в ніякому разі не геній. Він по суті, не злий (він обіцяє послати своїх коней по доктора для раненого Гостлавського), але цілком точно знає, що батько ради нього безсовісно експлуатує робітників; він розпусник, смільчак, уважний шукач пригод, трошки мрійник, але перш за все ледар і балакун. Батько передав йому в спадщину жадобу сміливих пригод; ідеали батька-Адлера замолоду були такі: „коли б він був багатим, він замучував би верхові коні, купив би корабель, щоб виконувати обов'язки матроса, обійшов би цілий світ від рівника до бігунів, кидався б на поля битов і поринав би в людській крові, а при всім тім лив би й їв найвишуканіші страви й возив би з собою цілий гарем“. І син цілком здійснював батьків програм: „їздити на повітряному балоні, заглядати у вулкан, танцювати в тисячу пар канкана по найбагатіших паризьких салонах, купати жінок у шампанському, вигравати або програвати на єдину карту сотні карбованців, — чи не становило це ідеалів батькового життя, чи не перевищувало їх? Листи Фердинанда були ніби-то тхінням його (Адлерової — М. С.) власної молодости й будили в нім, замість піднесення, для котрого він був надто старий, нове й доти невідоме почуття — розчулення“. Але попри все те між батьком та сином велика різниця: батько перш за все людина діла; для діла він зумів зректися своїх пристрастів, заглушив їх у собі до повної поміркованости, своє майно він нажив не тільки пограбуванням робітників, але й завзятою, продуктивною працею й навіть — як побачимо — подвигом. І будши мільонером, він по-своєму працює, доглядаючи кожної дрібнички на фабриці. Син його, як зазначено, перш за все ледар. Але цей ледар уміє красно мовити про що завгодно, навіть про працю. Він зачаровує доброго й довірливого пастора розмовами про моральне значіння праці для людини, про національний характер різних європейських народів. Але зачарування зникає, коли цей розумний молодий чоловік в саду, наодинці з чеснотливою пасторовою дочкою, просив її одчинити йому в ночі вікно до свого покою. Коли батько признав Фердинанду, на власне його прохання, працювати на фабриці, той з нудьги, а мабуть і з своєрідного садизму, підмовляє експлуатованих робітників до страйку, хоч дуже

добре знає, що його батько експлуатує їх саме ради нього. Послухаймо його монологів про самого себе (він їх виголошує, відповідаючи на батьківську догану в ледарстві й „вибриках“ на взірць спроб спокусити пасторівну): „Отже, тату, ти, як людина, що глибше дивиться на речі, розумієш, хоч визнати цього не хочеш, що я є такий, яким мене зробила природа й наш рід. Рід наш не складався з одиниць, подібних до пастора або його сина. Рід наш названо колись Адлерами, себ-то ні жабами, ані раками, але істотами, що мають натуру орлів. Рід наш, навіть фізично беручи, складався з людей велетенського зросту й у гроні своєму посідає одиницю, що десятьома пальцями здобула мільйони й почесне становище в чужій країні. Отже рід наш має силу, має фантазію... Чим же я винен — продовжував молодий чоловік, ступнево підносячи голос, — що по предках наслідував силу й фантазію? Я мушу жити, рухатися й діяти більше, аніж якісь Штайни, Блюми й звичайні Фоглі¹⁾, бо я є Адлер. Мені тісного кута не вистачить, я потрібую світу. Моя сила вимагає великих перешкод, щоб перемагати їх, важких умов буття, або — гуляти, бо інакше я б луснув. Люди мого темпераменту стращають державами, або робляться злочинцями. Бісмарк, перше ніж розбив Австрію й Францію, розбивав кухлі на лобах філістерів, був тим, що я є тепер. Я ж, аби виплинути наверх і бути правдивим Адлером, мушу знайти відповідні умови. Тепер я живу не в своїм світі. Не маю чим зайняти уваги, й через те гуляю, мушу гуляти, бо інакше здох би, мов орел у клітці. Тато мав у житті свою мету: наказував сотням людей, пускав у рух машину, шарпався з іншими за гроші. Я й цієї приємності не маю. Що буду робити?“ Старий Адлер пропонував синові стати до роботи на фабриці (звичайно, до керовничої роботи). Фердинанд із радістю згодився, чим невимовно зворушив батька. Але ми знаємо, як закінчилася й ця його робота.

Дувідко третьої редакції повісти „Voas Constrictor“ — це вже теж не ідіот. Що правда, він, як і його предок Готліб, слабує на епілепсію, що-правда, риси садизму підкреслені в нім куди яскравіш і набули сексуального характеру: ще хлопчиком він мучить дівчаток, які йому подобаються й нарешті спалює робітників для потіхи. Але він нездібний тільки до рахунків. Читати він дуже любить, він захоплюється „Рінальдо Рінальдїні“, творами Іаборіо, Єжена Сю, Монтепена. Подивімося, яку „ідеологічну базу“ підводить він під свої дикі патологічні поривання:

— Може, що сталося дома, що ти приїхав? — питає Герман, не ворущаючися з фотелю і докінчуючи свою сієсту.

— Ні, не сталося нічого.

— А чого ж ти приїхав.

— Так собі. Нудно стало. Що мені робити?

— Що-небудь роби, то не буде нудно. Ось тут до ведення рахунків здалась би ще одна сила.

— До ведення рахунків! скрикнув Дувідко. Ти ж знаєш, тату, що мені рахунки обридливіші від усього на світі.

— Попробуй, то швидко й засмакуєш.

— Ні, не хочу. Як засмакую, то візьмуся, а тепер не хочу.

— Ну, то може полізеш у яму?

Дувідко витрішив очі на татка. Така думка, щоб він ліз у яму, як простий ріпник, не приходила йому ніколи в голову.

¹⁾ Адлер — іменіскою мовою орел, Stein — камінь, Blüte — квітка, Vogel — птах.

— У яму? Чого.

— Копати, — з усміхом відповів Герман. — Коли тобі нудно, це найліпший спосіб. І небезпечно, почувши, як заморока ходить по нафтових жилах і булькоче і преться до стін ями. Ну і плату дістанеш.

— А ти був там, унизу?

— Певно, що був.

— Ну, і що?

— І нічого. Побув, покопав, та й виліз.

— Ну, то мені байдуже. Не піду. І загалом тату... я хочу бути великим чоловіком.

— Добре, будь.

— І славним, голосним на весь край.

— Не знаю, на що це тобі придасться, але, як хочеш, будь.

— Чую в собі силу, відвагу, рішучість.

— То дуже красно. Лізь у яму й працюй.

— Тату, не смійся з мене. Мене пре щось, розпирає до якогось незвичайного діла, а ти мені: лізь у яму.

— Якого ж тобі незвичайного діла треба? Що ти можеш зробити незвичайного?

— О, зробити незвичайне діло. Певно, на це треба незвичайного чоловіка, незвичайної вдачі. А все те в мене є. Мене розпирають гадки. Якісь високі бажання не дають мені спати.

— Скільки знаю, мовив, усміхаючись, Герман, — усе спиш міцно й хропеш, як жорновий камінь.

— Але й уві сні не покидають мене думки — говорив Дувідко, не звертаючи уваги на батькові кпини. — Я б хотів видумати щось таке, чого досі ніхто не видумав, збудувати щось таке, чого ніхто не збудував. Я би хотів видумати чоловіка іншого, вищого по-над те, що живе нині на землі. Щоб він плавав у воді, як риба, літав у повітрі, як птах, щоб міг піднятися на місяць, на сонце, пролітати всесвітні простори, як промінь. Оце було би раз! Оце була би задача, гідна найбільшого філософа.

— Видумати це, Дувідку, потрапить і дурень, а зробити, ось що трудніше. Та вже ж і повідумували всякі машини і до бігання, і до плавання, і до літання...

— Машини! Що таке машина? Ти її зроби, ти її монтуй, ти її обслулуй, а вона поспується, і ти стій, як дурень! Тьфу, паскудство! Тут не машин потрібно, а натуру людську перемінити, піднести на вищій ступінь! Ось що мені хотілось би видумати“.

Чим ці розмови людини, яка того ж вечора зробить жахливий злочин, гірші від Фердинандового монологу про Штайнів, Блюмів й Адлерів? Як і Фердинанда, Дувідка тягне до небезпеки, до сильних відчужень (що правда, більше на словах; залишившись уночі на самоті в лісі, він лякається), тільки ще й з садистичним зафарбленням. А найголовніше — він теж завзятий, упертий ледар, що вічно ухиляється від праці. Що правда, тут ніби-то є різниця, бо Фердинанд охоче говорить про працю, але ці його розмови явно мають свою функцію — підкреслити, відтінити його ледарство на тлі енергійної, хоч і жорстокої діяльності батька. І в Пруса, і в Франка в третій редакції поставлено на увесь зріст проблему батьків і дітей, якої бракувало в першій редакції Франкової повісти (в третій редакції „Voas Constrictor“ її поставлено навіть яскравіше, ніж у Пруса, бо Герман Гольдкремер симпатичніший

від старого Адлера). І в Пруса і Франка третьої редакції син капіталіста — дуже типова постать, дійсний заступник молодшої генерації капіталістичної класи, розкладений золотом і ледарством. І в цьому можна було б припускати вплив Прусської повісті на пізнішу редакцію Франкової. Що правда, між Фердинандом і Дувідком є одна, дуже велика, різниця: Дувідко цілком байдужий до грошей (це його відрізняє й від його безпосереднього предка Готліба, який цим — і тільки цим — ближчий до Фердинанда). Але не може бути й мови про те, що Франко списав свого Дувідка з Прусського Фердинанда, отже, поруч з схожістю є й різниця.

Є ще одна спільна риса між Фердинандом і Дувідком, якої нема між Готлібом і Фердинандом, але вже не в характері цих героїв, лише в їхній ролі в повісті. Робітники так само терплять від „забавок“ сина Гольдкремера, як робітники Адлера терплять від забавок його сина (хоч останні терплять і не так безпосередньо). Готліб, що ламає й б'є все навкруги, між іншим і прислугу, нічим, проте, не виявив себе супроти робітників свого батька, а в повісті „Борислав сміється“ він, розлютований на батька, ніби-то навіть схильний їм співчувати.

Так само наводить на думку про вплив „Powrasciajacej fali“ новий кінець повісті „Voia Constrictor“ (у 3-й редакції). Як уже відомо читачеві, Гольдкремер у перших двох редакціях повісті переживає її закінчення, щоб продовжувати гешефти в „Борислав сміється“. В третій редакції (1907-го р.) Гольдкремер гине несподівано, в процесі капіталістичної конкуренції через мимовольну провину його розлютованого та невдалого супротивника, Цаншмерца, який зробив підкіп на його ділянці. Адлер теж падає жертвою капіталізму, падає жертвою фатуму, що тяжить над підприємцем, жертвою хвилі, що вертається, — хвилі морального закону, який так часто порушується в капіталістичному світі, жертвою „Voia Constrictor'a“ капіталістичної зажерливості, — тільки вже не чужої, а своєї. І якщо можна взяти під сумнів цю паралелю, якщо можна відповісти, що Франкові просто потрібно було кудись подіти свого героя, як небудь спекатися його, — тоді як же пояснити образ „Voia Constrictor'a“ в третій редакції повісті? Нехай дві перших його появи є прояви тієї композиційної „неув'язки“, про яку ми вже казали, нехай це — залишки старого зруйнованого задуму, але нова поява його підчас сну Германа в касині? Простим недоглядом її не з'ясуєш, бо цієї появи не було в первісній редакції повісті. Сон Гольдкремера фатальної ночі все ж таки надто віддалено нагадує мирний сон його в касині; останній є переробка сну первісної редакції, а коли Франко переробив це місце, він міг і просто його викреслити, отже, це — не недогляд. Очевидячки, що образ „Voia Constrictor'a“ набув у третій редакції нової функції, нового усвідомлення, яке важко тлумачити інакше, ніж як фатум, що тяжить над капіталістом в наслідок умов капіталістичного виробництва й експлоатації. А в такому разі, вплив Болеслава Пруса з його своєрідною Кармою (хоч і інакше мотивованою) здається не вповні виключеним.

Ще одна невелика, але дуже важлива деталь зближує третю редакцію повісті „Voia Constrictor“ із повістю „Powrasciajaca fala“. Я маю на увазі усвідомлення Франком особливих умов розвитку галицького капіталізму. Ще раніш написання своєї повісті, в „Бориславських оповіданнях“ (завершенням яких і з'явилася перша, журнальна редакція „Voia Constrictora“) Франко вже усвідомив цей

особливий характер, але тільки, як особливий, особливо нещадний характер визиску. Цього якраз майже бракує в третій редакції повісті. Але тут ми читаємо визнання самого Гольдкремера: „Ось що мені доводилося переживати — думав він не без гордошів. — Ось понад які безодні вела моя дорога! Ті, що тепер кланяються мені і подивляють мою енергію та вмільсть у веденню гешефтів, не знають моїх початків, початків галицького капіталіста. А, може, й галицького капіталізму взагалі. Адже той капіталізм справді починав від жебрацької торби та дрібної крадіжки. Та й тепер іще... Герман згідно махнув рукою, згадуючи про ті тисячні перешкоди, які йому та й не йому одному, приходиться поборювати при ступневім розвою от хоч би того одного нафтового промислу. Капіталіст, промисловець, жид чи не жид, ще й досі не перестав у Галичині бути диким звірем, на якого полювати вільно всякому, а особливо урядникові вдерти його, докучити йому, перебити йому інтерес, завалити його податками та драчками — це одинокий рід промислової політики, яку вміють вести галицькі власті. Хто рветься до якого інтересу, починає якесь підприємство, той для них рівний ворогові, розбійникові, що каламутить їх спокій і завдає їм зайвої праці. Це суспільність якихось лежебоків. Це польська, шляхетська школа індоленції та погорди до праці“.

Такі ж думки й Пруса, що він їх із гіркотою вимовлював про свій нарід; це навіть не тільки у „Powrasciajacej falie“, а в усій публіцистичній діяльності Пруса. Ще 1872-го р. в журналі „Opiekun Demowu“ вмістив він статтю „Naszy grzechy“, в якій казав саме про такі гріхи: погорду до продуктивної праці й ледарство; життя вище коштів; брак спеціальної освіти в землевласників, безладне управління орендарів і довірених, в той час, як поміщики роблять собі збитки за кордоном; шляхетські забобони відносно ніби-то зневажливості для них занять торгівлею та промисловістю, й добровільна віддача цих джерел багатства батьківщини німцям.

А ось ще розмова Гольдкремера з німецьким підприємцем Домсом, який перший почав з Галичини добувати нафту (наводимо в скороченні).

— „Чи пан Домс? запитав він (Герман — М. С.) заживного панка середніх літ, що ходив по будинку й голосним криком давав розрядки, лаючи „die dummen Polen“ (дурних поляків. Примітка видавництва) за їх безрадність та слямазарність.

„Was wollen (чого хочете)? — запитав він Гершка, побачивши його внутрі будинку...

— „Я... хотів тільки одно запитатися: чи справді з оцеї кип'ячки можна зробити чисту нафту?

— „Авже ж можна. Dumer Jud (дурний єврей)! Ще й питає. Може і ти хочеш братися до цього діла?

— „Чому би ні? Мене вже давно кортить, і я пару разів пробував перетоплювати кип'ячку, але нічого з того не виходило.

— „Цевно, такому простакові, що не має поняття про хемію й хемічне чищення, ніколи нічого не вийде. Ходи сюди й подивися.

„І він запровадив його до своєї фабрики... Він показав йому конструкцію і додав:

„Dumme Polen von Galizien (дурні поляки з Галичини) мають тут такі скарби в землі і ані пальцем не кивнуть, щоб використувати їх. Preussen müssen kommen (прусаки мусять прийти), щоб їх навчити „Die juden können auch! (євреї можуть також), усміхаючись, докинув Герш“.

А в Пруса нічого не тямущий німець — механик так само висловлюється про Польщу, як можна бачити з такого уривку: „Коли б було відомо (про винахід Гославського — М. С.), винахід зарахувався би на карб генія головного механика, який постійно хвалився роботами, які виконував за кордоном, і твердив, що тільки в темній Польщі він не може створити нічого нового... Чоловік цей був певний, що може керувати всім — паровозобудівельним заводом і фабрикою пудри — тільки не в Польщі, де лет його генія зв'язують: дикість робітників, клімат і тому подібні перешкоди“. Проте, фактично вся фабрика тримається на голові „Eines dummen polnischen Arbeiter“¹⁾ — Гославського“.

Звичайно, можна вважати, що Франко незалежно від Пруса підслухав ці фрази; але постає питання, чому він їх не підслухав 1878-го р., коли вони лунали частіш і були актуальніші для галицького суспільства й для самого Франка?

Як ми вже знаємо, в першій редакції Франкового твору Гольдкремер випадково познайомився зі своєю нареченою, а в третій редакції познайомився з нею, врятувавши від смерті її батька. Одруження Гольдкремера було одним із чинників, що утворили його багатство, — отже, одною з причин Германового багатства, за третьою редакцією, був добрий вчинок. Це знов таки наближає цю редакцію до повісті Пруса. В ній Адлер збагатів шляхом альтруїстичного вчинку. Підчас пожежі на четвертому поверсі залишилися дві жінки й хлопчик. Хазяїн будинку обіцяв триста талерів тому, хто врятує їх — „мабуть тому, що про подання допомоги ніхто не думав“, — іронічно додає Прус. Але знайшовся сміливець, який виконав неможливе. Це був Адлер. Він одержав 300 талерів, „і вони зробилися підвалиною його мільйонів“, висловлюючись мовою Франка.

Такі схожі риси між повістю „Boa Constrictor“ і повістю Пруса „Powgasajęsa fala“. Моє завдання в даному разі було вказати на ці схожі риси й поставити питання: а чи нема тут впливу? Відповісти більш менш категорично й мотивовано на це питання зможуть майбутні дослідники, які, мабуть, посідатимуть більший фактичний матеріал про бібліотеку Франка, про його читання, про те, чи не було між Франком та Прусом персонального знайомства (цілком можливого по журнальній діяльності). Хотілось би сподіватись, що моя праця піднесе інтерес до історії одного з найвідоміших українських прозових творів, до його першої редакції й до вивчення чинників, які викликали зміни в наступних редакціях цього винятково-цінного твору нашої літератури.

¹ Дурного польського робітника.

В. Д-СЬКИЙ

Україна в російському письменстві

(З приводу книжки проф. В. Сиповського „Україна в російському письменстві“. Част. I (1801 — 1850 р.р.) У. А. Н. Збірник іст.-філ. від. № 58. К. 1928 р., стор. 457, ц. 5 крб. 50 к.)

Шляхи російської і української літератури, надто першої половини минулого віку, не розходилися різно і не йшли навіть паралельно. Вони раз-у-раз зустрічалися, перетиналися й творили дуже складну літературну сіть, де не легко зорієнтуватися. А тим часом, без того дослідники не могли упевнено вивчати жодного „узграничного“ літературного питання, а, коли й пробували, то дуже нещасливо. От чого така актуальна тема, як „Україна в російському письменстві“ вставала давно й не один раз.

Приміром, до певної міри, вона була порушена в роботах про Наріжного Н. Белозерської та Ю. Соколова (1893 й 1915 р.р.), в книзі В. Маслова „Литературная деятельность Рыльева“ 1912 р., в ряді статтів про Гоголя та його попередників В. Данилова, в „Гоголі“ 1924 р. В. Гіппіуса, в „Шевченко в літературній обстановці“ 1925 р. О. Багрія, „О народной поэзии в обществ. и литературном обиходе первой трети 19 века“ М. Трубицина 1912 р. і т. и. Чимало матеріалу дав також у своїй роботі „К истории малорусской литературы 20 — 30 г. г.“ 1900 р. В. Каллаш, і подав навіть кілька спеціальних тем і дав деяку бібліографію М. Піксанов (1923 та 1928 р.р.). Нарешті, мусимо згадати невелику, але дуже цінну статтю П. Рудіна „Устаініса по давніх рос. часописах“ (Бібл. Вісті 1925 р., № 1 — 2).

Отже в обсягу вивчення російсько-українських літературних взаємин дещо було зроблене і вперед В. Сиповського. Але, певна річ, до його книжки ми мали тільки більш-менш щасливі, партизанські вилазки, тим часом як потрібна була систематична й довготривала робота над величезним книжно-журнальним матеріалом, що зберігся, як на те, тільки в небагатьох столичних бібліотеках. Честь хронологічно першої такої роботи й припала проф. Сиповському. „Завдання праці, пише він у своїй передмові, зібрати по змозі весь літературно-художній матеріал, присвячений характеристиці України, з географічного, історичного, етнографічного та побутового погляду — матеріал, що зберігсь у „російському“ „розповідному“ письменстві за перші 50 років XIX в. А що за цих років Україна жила спільним державним життям з Росією, то я й уважав, що до творів „російського“ письменства можна зачислити твори, написані не тільки російською мовою, ба й українською“. Цю потребу доводить він і поважнішою аргументацією.

Отже, з поля дослідження усунено літературу галицьку. Потім автор повідомляє, що він не брав також на увагу перекладних творів, ліричних, драматичних, суто історичних та етнографічних, а також

невеликих річей, за виїмком тільки тих, котрі мають визнане історичне значіння. Зате розглянено деякі твори, що стосуються до України тільки своїм заголовком.

„Я вважав за необхідне, попереджає В. В. Сиповський, вийти за межі самої бібліографії й надумавсь зробити з своєї праці щось таке, що часом наближається до „розвідки“ (класифікація творів що - до їх типів, низка за одним заходом зроблених уваг історично-літературного характеру“).

Далі (ст. 6—13) аналізується відношення до проблеми народности й національноти всіляких літературних напрямків, а також дано стислий нарис історії типових особливостей і відносин російської й української літератур. І нарешті, в п'ятьох великих розділах з короткими, головню, класифікаційними впровадами, переказано весь вивчений від В. Сиповського матеріал, при чім речі менше відомі умисно переказано докладніше, а відомі коротше.

Назви розділів такі: 1) Україна в описовій літературі; 2) Давня київська Україна - Русь в розповідній літературі; 3) Україна 17-го віку (як видко з матеріалу, і 18-го! В. Д.) в розповідному письменстві, 4) Фантастична повість і казка і 5) Життя України 17—18 в. в. у розповідному письменстві.

В окремому додатку подано „Список творів, використаних у праці“ (483 назви), предметний та іменний покажчики, а також „Покажчик творів“ в алфавітному порядку. Це дуже полегшує користування книжкою.

Значіння капітальної роботи В. Сиповського безсумнівне. В ній переказано або систематизовано десятки забутих або напівзабутих творів, серед них декілька українських, зроблено якусь кількість справедливих спостережень, уваг і т. д. Робота ця, безперечно, стане, як не дуже скромно, та проте справедливо, провидить і сам автор, відповідним пунктом багатьох і російських, і українських історично-літературних дослідів. Зайва річ говорити про це ширше. Тому докладніш спинімося на негативних сторонах роботи, а в ній їх, на жаль, чимало!

Те, що в книжку впроваджено речі, що стосуються до України тільки своїм заголовком, — дуже добре. Перелік їх забрав небагато місця, та раз на все звільнив дослідників від такої зрозумілої спокуси переглянути привабливий матеріал. Але на віщо було, при обмеженому розмірі роботи (на що жалується сам автор) віддавати 72 ст. Київській Русі — незрозуміло. Адже історично-літературна вартість зв'язаних з нею творів (до речі жодного українського), для теми книжки безперечно менша за вартість виключених проф. Сиповським російсько-українських п'єс. Не можна також не пристати на думку одного рецензента (П. Филиповича — Література, 1928, т. I), що було б раціонально, для економії сил і часу майбутніх бібліографів, хоч у формі покажчика, дати список ліричних творів, що так чи сяк стосуються до України.

Без них і без драматичних творів робота В. Сиповського ще далеко не „Україна в російському письменстві“, як стоїть у заголовку. Комусь доведеться цю тему доробляти!

Так само було б дуже корисно подати до найважливіших речей покажчики рецензій. Ми гадаємо, що це для історично-літературної роботи, якою і є книга Сиповського, далеко важніше, від все таки уміщених в додатку, переліків загально-відомих суто-історичних і спеціально-етнографічних праць.

Впровадивши їх, автор уже порушив декларовані у вступі принципи. Не додержано їх і по інших відділах. Приміром, В. Сиповський не збирався містити перекладних речей, а, тим часом, умістив „Твардовського“ й „Рибалку“ П. Гулака-Артемовського і перелічив українські переклади „Полтави“, виключив галицьку літературу, але чомусь назвав „Русалку Днестровую“ (в нього „Днестровская“), до того ж хибно показав місце видання (Львів замість Буда-Пешта), рік (1841, а треба 37) і не переказав, хоч вони безпосередньо стосуються до його теми, казок „Олена“ й „Погоня“ М. Шашкевича, а також „Жулин и калина“ Д. Вагилевича.

Далі, були виключені драми, а, тим часом, названа „Щира любов“ Г. Квітки і докладно переказані „Чари“ К. Тополі. Правда, автор міг уважати на те, що „Чари“ не сценична річ, а тільки драматичні картини, але чому в такому разі не переказана „Чур-Чепуха“ Тополі ж і багато інших речей? Так само В. Сиповський не збирався включати речей, написаних у першій половині 19-го віку, але надрукованих пізніше (надаремно: багато дуже важливих творів були більше поширені в рукописах, ніж децю друковане), однак вмістив „Славны бубны за горами или путешествие мое кое-куда в 1810 г.“ І. Долгорукого — твір, опублікований аж 1870 року.

Без сумніву не слід було б вводити й переказувати дуже дрібних речей, як „Украинская мелодия“ Є. Гребенки (в ній В. Сиповський шукає побуту!), або наукових творів типу „Об историческом значении русской народной поэзии“ М. Костомарова і т. д. Не треба було давати місця й „Георгию“ А. Шидловського або „Проклятому“ І. Глущарьова, речам, що, як визнає сам автор, до України власне й не стосуються. До них вчислимо також „Козака“ Пушкіна, що хоч і написаний, ніби - то, за народними українськими піснями (чи то ж нема аналогічних великоруських!) та, проте, має рядки, які не залишають сумніву, що герой „поєми“ (термінологія В. Сиповського) донець: „шевельнул донец уздою, шпорой прикольнул“, „хват Денис“ і т. д. Коли, реєструючи „Козака“, автор керувався заголовком, то він мусів включити ще зо два десятки інших „козаків“.

Не відчувається певного принципу і в системі переказу введених в книгу творів. Прим., чомусь загально-відомим „Чайковському“, „Пану Халявському“ та „Енеїді“ приділено по 7—8 стор., а „Козакам“ Кузьмича, що тепер цілком забуті, але колись мали величезний успіх, тільки три; а цілій низці воскресених українських речей, як, прим., „Циганська шолопутнява“ П. Довгоносенка або „Микола — Коваль“ М. Венгера, всього по кілька рядків... Таких прикладів у книзі багато.

Не завжди зазначено, який твір написаний російською, а який українською мовою, — дізнатися про це з заголовків трудно.

Все це дуже псує вражіння від книжки. Але ще гірше стоїть справа з історично-літературними розвідками, поданими до деяких переказів. Якими принципами керувався автор, вибираючи яку - небудь річ, — не знати, але, в кожному разі, тільки не історичною вагою або невивченістю твору. Цю безперечну хибу, однак, можна було б вибачити, коли б проф. Сиповський давав, принаймні, цінні дослідження того, що він вибрав: Та, на жаль, це буває далеко не завжди.

Прим., в аналізі „Полтави“ автор, посилаючися на стару свою роботу, каже: „Усі біографічні дані про Мазепу Пушкін узяв з Корниловича“ (передмова до „Войнаровського“ Рилєєва В. Д.). Нам здається, що після зразкових коментарів до „Полтави“ Поліванова й

статті „Полтава в историческом отношении“ Житецького (Пушкін у виданні Брокгауз і Ефрон, т. 3) таке категоричне твердження зовсім безпідставне. Пушкін використав далеко поважніші джерела, прим., „Историю“ Вольтера, „Журнал“ Щербатова, „Деяния Петра Великого“ Голикова і, головне, „Историю Малой Руси“ Бантыша-Каменского, звідки брав свої відомості й Корнилович.

Так само спірне ще більш категоричне твердження: „Житєписа Кочубея Пушкін узяв, безперечно, з повісти Є. Аладьина „Кочубей“ і, нарешті, потрібує великого уточнення й застережень твердження про так само „безперечний“ вплив „Войнаровського“...

Бідний Пушкін, на нього не менш „безперечно“, на думку інших дослідників, впливали і Державин, і Батюшков, і Міцкевич, і Вальтер-Скот і, нарешті, Байрон!

Так само необережний В. Сиповський і в дрібницях. От, прим., мабуть, ідучи за несправливою гіпотезою Баженова, він категорично приписує написання „Быта Малороссии во вторую половину 18-го века“ Квітці, хоч того ще ніхто не довів. Зате загально відомий факт приналежности „Марусі“ Боровиковському автор чомусь вважає за потрібне підперти посиланням на „високий“ авторитет М. Комарова.

Трапляються в роботі також помилки, які можна пояснити тільки недбалством укладача або перекладача, прим., що Гостомисл і Вадим були герої української історії (ст. 63) та ін.

Гадаємо, що наведеного досить, щоб сумніватися в цінності історично-літературних тверджень В. Сиповського. Нечасті щасливі спостереження, до того ж, виключно припадають на російський матеріал (Загоскин, Вельтман, Булгарин).

Непримне вражіння робить і звичайна в книзі естетична критика. Прим., переказується зміст мелодраматичної „Марусі“ О. Шаховського. Корисніше було б, замість естетичного захоплення, відзначити просто анекдотичну мову цієї речі: „Деже вонъ? Вже въ Пилтавъ. Въ Пилтавъ? Еге, я тобъ кажу, что вонъ завернувся зъ паномъ пилковникомъ“ і т. д. Але цього В. Сиповський, взагалі, не робить.

Минаючи низку або надто принципових, або, навпаки, дрібних зауважень, скажемо, що головна хиба книги, на нашу думку, в невизначено накресленому плані її. Вона мусіла б бути або тільки бібліографією (регістрація, переказування, класифікація), або, навпаки, строгим, але тоді більш поглибленим і свіжим, історико-літературним дослідом. В теперішньому вигляді цінна й дав багато нового тільки частина бібліографічна.

Але й тут зробимо застереження: в роботі зареєстрований тільки основний матеріал. Його вже досить для серйозного вивчення російсько-українських літературних відносин, але він дуже далекий від ідеальної повноти. Филипович уже зробив дванадцять додатків (деякі помилково¹⁾). Ми налічили їх до сто, а це багато!

Крім того, цілком незадовільні додаткові науково-історичний і етнографічний покажчики, які слід було б, як і малося на увазі, або зовсім не включати, або представити новими ніким не зареєстро-

¹⁾ Послалися на „Покажчик літератури українською мовою в Росії за 1798—1897 р.р.“ Д. Дорошенка, Филипович називає: Н. Пилевич „Святочная вечеря. Три сказа моей тетушки“ 2 ч. ч. М. 36 г. і додає: „в тексті народні оповідання „укр. мовою“. Ці відомості, здається, фантастичні, бо такі речі нема, але в „Святочные вечера или рассказы моей тетушки“ 2 ч. ч. М. 1836 г. теж Н. Пилевича. Однак, цей твір до України жодного відношення не має.

ваними, речами. В додатках до цієї рецензії ми й спробуємо назвати кілька подібних творів.

Дивно слабо представлена в В. Сиповського також стара Чорноморія. Неясно навіть, чи збирався він включити цю невідійману частину етнографічної України, чи ні (з одного боку переказ „Головатого“ й „Кагальничанки“, а з другого — віднесення надзвичайно цікавих „Воспоминаний о Черномории“ Сбитнева в випадкову примітку). Постає питання, скільки дадуть розміри цієї замітки, заповнити й цю прогалину. Попережаємо однак, що не може бути й мови про цілу повноту, бо ми користувалися з випадкових своїх записок й перевірили В. Сиповського тільки по небагатьох виданнях і за небагато років. Однак це переконало нас в тому, що роботу виконувано далеко не завжди однаково старанно. Нема сумніву, що пильніший бібліограф значно збільшить додавані списки.

В них є речі поглядно неважливі, прим., повісті й замітки М. Тихорського (за виїмком „Заклада“), „Поездка“ Г. Пехотинського, „Искушение“ М. Погодина, „Герой“ Г. Квітки, поезії О. Подолинського, „Щекавица“ В. А — го або анекдоти, але є й дужі прикрі пропуски; майже всі „могильно“ — козакофільські поезії В. Романовича і літературні обробки народніх повір'їв І. Боричевського (дуже густа українська лексика!) та М. Сементовського, не кажемо вже за цілу серію пропущених українських речей П. Куліша, А. Метлинського, Л. Боровиковського, Г. Каневського, анонімного „Отрывка“ й ін.

Як історично-літературна цінність всіх цих творів дуже велика — то ми іноді включали й речі розмірно невеликі (однак далеко більші від „Укр. мелодии“).

Крім цих великих пропусків „Бібліографія“ В. Сиповського має велику кількість прикріх помилок і дрібних недоглядів. Чимало їх і в покажчиках. Деякі приклади. В „Повестях и преданиях народов славянского племени“ І. Боричевського пропущено такі речі: „Гоміп“ (1 ч., ст. 88—90), „Смерть“ (2 ч. ст. 31—43), „Чорная Книга“ (ib., 48—52), „Чудное чудо“ (ib. 52—56), „Летучий змей“ (ib., 56—62), „Громовая сила“ (ib. 63—64), „Появление кладов“ (ib. 69—72), „Чорт над охотником подшутил“ (ib. 73—76), „Чортова Шутка“ (ib. 81—87), „Ивашко“ (ib. 88—96), „Чертовщина“ (ib. 126—128). Всі вони, за виїмком перших двох, були передруковані в „Маяку“ 41 р., кн. 17 і 23, чого В. Сиповський також, певна річ, не відзначив. Потім не до кінця використано дужі цікаві „Очерки России“ В. Пассека й, крім того, помилено в році виходу п'ятого тому: 1840 замість 1842 р. Не сказано, що „Киев“ Хомякова, крім „Киевлянина“ 41 року (до речі, не згадано навіть „Киевлянина“ на 1850 р.) був надрукований під псевдонімом Э. И...о в „Маяку“ 1841 р., кн. 14, стих., ст. 16—17, пропущені деякі важливі уривки з „Ильи Муромца“ М. Загорського (див. „Славянин“ 1827 р., ч. 1, стих., ст. 1—8, 20—23-й 81—93), а також ціла низка окремих розділів „Истории“ М. Маркевича („Маяк“ 40 р., кн. 5, 41 р. й 42-й, т. 1, „Библиотека для чтения“ т. 56), не сказано, що „Поездка из Малороссии в Грузию“ І. Кулжинського не тільки увійшла в його „Сочинения“ 50 р., а й була надрукована в „Маяку“ 44 р., т. 15, проза, 102—124 ст., пропущені також деякі переклади „Салдацького патрета“ і т. д.

Далі, не зазначено, що „Козацкая песня“ І. Кулжинського уміщена в „Дамском Журнале“ 26 р., а замість того стоїть „1826 г. ч. XV, 222—3“, тоб-то пропущено назву журналу; під тим самим номером „Бібліографії“ (№ 136) не названий автор статті в „Севернем Архиве“

„О примечательных обычаях малороссиян“. То був. Пл. Лукашевич. Непоправно названо „Уездный судья“ І. Кулжинського, тим часом треба „Уездный судья нашего уезда“ і т. д.

Досить помилок і пропусків також у допоміжних покажчиках (пропуск згаданих у книзі „Обуховки“ В. Капниста, „Щирої любови“ Квітки та його ж „Украинское утро“ та ин.).

Кінчаючи наші уваги, скажемо одначе, що як би не було, яких би додатків і спростовань не потребувала книга, все таки „Україна в рос. письменстві“—безумовно досить значний внесок в наукове вивчення української літератури. З великим інтересом будемо чекати на дальші томи які, сподіваємося, не будуть мати огріхів і хиб першої частини.

ДЕЯКІ ДОДАТКИ ДО „УКРАЇНА В РОС. ПИСЬМЕНСТВІ“ ПРОФ. В. СИПОВСЬКОГО

Додатки ці розкладені по тих самих розділах, що і в книзі Сиповського. Орфографія сучасна. Новіших повторних видань не відзначаємо. Речі, написані українською мовою в віршовій формі, відзначені одною зіркою, а в прозі—двома. Решта—російські.

Окремо виділено роздільчики „Історія“ та „Етнографія“, при чім в першій введено тільки речі великі (окремі видання), або чим-небудь особливо цікаві („Ответ салтану“—це найраніший, і досі невідомий, варіант славнозвісного „листа“ запорожців, статті Срезневського уміщені, як речі півхудожні, до того ж із заведенням оброблених „дум“, нарешті, „Азовские казаки“ уміщені з огляду на ім'я автора, певніше оповідача, О. Гладкого). Крім того, в кінці роздільчика окремо виділені найцікавіші твори з історії так мало званої на Україні Чорноморії. Не вважаючи на спеціальні назви, більшість містить дуже багато побутового, художньо описаного, матеріалу.

Велика частина перелічених у цьому розділі речей називається вперше.

Що до етнографії—то ми брали, по-перше, речі головно півнаукового, півхудожнього змісту, а по друге, такі, яких нема також і в „Литературе украинского фольклора“ Б. Грінченка. Пропуск більшості їх проф. Сиповському не привиняємо, та про те, гадаємо, що умістити їх в цьому спискові корисно.

І. УКРАЇНА В ОПИСОВІЙ ЛІТЕРАТУРІ

1. К. Ш. (аликов. В. Д.). Орывки писем из путешествия в Таганрог, Одессу и Крым.—Дамский Журнал, 23 г., №№ 10 (ст. 120—125), 11 (160—172) и 12 (203—210).
2. Череправа через Днепр (из писем к моим украинским друзьям).—Укр. Журнал, 24 г., ч. 3, № 18, ст. 291—298).
3. И. Вернет. Весенняя прогулка по Валковским окрестностям.—У. Ж., 25 г., ч. 7, № 13, ст. 41—50.
4. И. Вернет. Выписка из моего путешествия по Изюмскому уезду.—У. Ж., 25 г., ч. 8, № 19—20, ст. 82—90.
5. А. Полежаев. Ночь на Кубани.—Стихотворения А. Полежаева. М. 1832 г. 8°, ст. 189—195.
6. Г. Писмо из Киева.—Сын Отечества, 34 г., ч. 42, путешествия, 315—322.
7. А. Подолинский. Дума.—Повести и мелкие стихотворения А. Подолинского. СПб. 1837 г. 8°, ч. 2, ст. 61—72.
8. А. Подолинский. Разлив Днепра.—Ів. стр. 140—141.
9. А. Подолинский. Ода са.—Ів., ст. 163—165.
10. Н. Тихорский. Горлице.—Маяк, 42 г., т. 5, Смесь, 22—24.
11. Н. Тихорский. Живописное местоположение. М. 44 г., т. 13, Смесь 39—42.

12. Г. Пятаев. Два письма из Екатеринослава.—М. 45 г., т. 22, Смесь 132—135 и т. 24, См., 101—106.
13. Кн. Н. Голицын. Поездка из Юга России по берегам Крыма.—Биб. для чтения. 45 г., т. 71, ст. 11—47.
14. М. Б. Поездка по Черномории и Крыму.—Одес. В., 1847 г., №№ 64 и 65.
15. * М. Петренко. Слав'янск.—Южн. Рус. Сборник, 48 г., ст. 37—43.

ІІ. ДАВНЯ КИЇВСЬКА УКРАЇНА — РУСЬ У РОЗПОВ. ЛІТЕРАТУРІ

1. Мелвч (Маслович. В. Д.) Утайда.—Харьк. Демократ, 1816 г., №№ 3, 4, 5, 6¹).
2. Виктор Гр-в. Михаил князь Черниговский.—Дамск. Жур., 29 г., № 44, ст. 65—70.
3. Виктор А-ий, Цекавица.—Маяк, 45 г., т. 19, Стих., 30—31 ст.

ІІІ. УКРАЇНА ХVІІ—ХVІІІ в. В РОЗПОВІД. ПИСЬМЕНСТВІ

1. Е. Гребенка. Курган.—Сын Отечества, 34 г., ч. 44, Стих., ст. 4—7.
2. М. Павлов. Иван и Марья.—Повести в стихах М. Павлова. СПб. 1838 г., 16°, ст. 5—30.
- * 3. Л. Боровиковский. Чорноморець.—Ластовка, 41 р., ст. 20—22.
4. В. Романович. Смерть бандуриста.—Маяк, 41 г., кн. 17, Стих., 10—11.
5. В. Романович. Козацкая смерть.—М., 41 г., кн. 19, Ст., стр. 21²).
6. В. Романович. Смерть Богдана Хмельницкого.—М. 41 г., кн. 22, Ст., 4—5 стр.
7. В. Романович. Кошевой.—М. 41 г., кн. 23, Ст., 15—16 стр.
8. В. Романович. Запорожец.—М., 41 г., кн. 23, Ст., 15 стр.
9. В. Романович. Пап Паневский (в тексте Каневский. В. Д.).—М., 41 г., кн. 24, Ст., 24 стр.
10. В. Романович. Запорожье.—М. 41 г., кн. 24, Ст., 24—25.
11. В. Романович. Алексей Попович, запорожец.—М., 42 г., т. 1, Ст., 9—12 стр.
12. В. Романович. Иван Коновченко.—М., 42 г., т. 1, Ст., 12—15 стр.
13. Н. Тихорский. Еще анекдоты (всего 4, из них два о Разумовском 57—59 стр. Есть укр. фразы. В. Д.).—М., 42 г., т. 4, Смесь, 57—61.
- * 14. Ол. Корсун. Мана.—М., 42 г., т. 5, Стих., 18—20.
- * 15. П. Куліш. Україна. Зложив П. Куліш. Од початку України до батька Хмельницького. (Зміст: передмова, до „Земляків“ та 12 дум, почасті власних В. Д.). К. 1843 р. 8°, ст. 95+4.
- * 16. Г. Каневский. Письмо малороссийского гетмана Наливайка к польскому королю Сигизмунду III.—М. 43 г., т. 10, Смесь, 35—36 ст.
- * 17. Г. Каневский. Попович и Вдовченко (истинное малор. происшествие 16 в. в стихах).—М. 43 г., т. 11, См., стр. 27—29.
18. Дидко.—М. 45 г., т. 19, См., 10—20.
- * 19. Ол. Корсун. Дорошенко.—М. 45 г., т. 21, Стих., 11—12.
20. Любич-Романович. Варабаш у*Хмельницкого на пиру.—М. 45 г., т. 22, Стих., 5—7.
- * 21. М. Петренко. Иван Кучерявий.—Юж. Рус. Сборник, 48 р., ст. 52—55.

ІV. ФАНТАСТИЧНА ПОВІСТЬ І КАЗКА

1. Н. Маркевич. Сочетание душ, украинское поверие.—Биб. для чтения, 39 г., т. 33, Стих., 69—70.
- ** 2. Д. Дуб. Казка.—Ластовка, 41 р., ст. 223—229.
3. И. Боричевский. Москаль (чернорусский рассказ). Маяк. 41 г., кн. 16, См. 114—118.
- * 4. Мик. Тихорський. Вістник.—М. 42 р., т. 4, Стих., 1—3.
5. Н. Тихорский. Леший обошел.—М. 42 г., т. 6, Смесь, 53—67.
6. Н. Сементовский. Гадание (народ. малор. сказка).—М., 43 г., т. 9, Смесь, 38—41.
7. И. Боричевский. Чертова яма (чернорусский рассказ).—М. 44 г., т. 13, Смесь, 5—11.
8. И. Боричевский. Колокол (повесть чернорусская).—М. 44 г., т. 13, См., 62—63.

¹) Ця річ осталась нескінченною.

²) Треба мати на увазі, що „Маяк“ форматом приблизно рівний „Ч. Ш.“, поезії друкував дуже дрібним шрифтом в дві колони. Це було змінено аж у пізніші роки. Дрібним шрифтом друковано також „Смесь“.

9. И. Боричевский. Овечки (чернор. повесть).— М. 44 г., т. 13, См., 72—74
 10. И. Боричевский. Скряга (чернор. повесть).— М. 44 г., т. 13, См., 74—76
 11. И. Боричевский. Чортові яблука (предание чернорусское).— М., 44 г., т. 13, См., 76—77.
 12. И. Боричевский. Литовский уж (чернорусский рассказ).— М. 44 г., т. 14, См., 12—13.
 13. И. Боричевский. Трое — сыне (повесть чернорусская).— М. 44 г., т. 14., Смесь, 6—10.
 14. И. Боричевский. Уршик не дурень (повесть чернорусская).— М. 44 г., т. 14, См., 10—12.
 15. И. Боричевский. Медная гора (поверие чернорусское).— М. 44 г., т. 14, См., 13—16.
 16. И. Боричевский. Бездольний (повесть чернорусская).— М. 44 г., т. 14, См., 41—44.
 17. И. Боричевский. Прехитрая баба (рассказ чернорусский).— М. 44 г., т. 15, См. 51—55.
 * 18. А. М. (етлинский В. Д.). Козачі поминки.— Юж. Рус. Зб., 48 р., ст. 22—23.

V. ЖИТТЯ УКРАЇНИ XVIII—XIX в.в. В РОЗПОВ. ПИСЬМЕНСТВІ

- * 1. Отрывок из истории некоторого малороссыянина.— А. Павловский. Грамматика малор. наречья. Спб. 1818. 8°, 90—93.
 2. М. Погодин. Неизвестно (из цикла „Психологические явления“ В. Д.).— Повести М. Погодина. М. 32 г., 8°, ч. 1, ст. 190—194.
 3. М. Погодин. Испытание (из цикла „Психологические явления“ В. Д.).— Повести М. Погодина. М. 1832 г., 8°, ч. 1, ст. 197—202.
 4. [Г. Квитка]. Украинские анекдоты.— Молва, 33 г., ч. V, № 65, стр. 259—260 (а в VI ч. № 120 „Шпигачки“ В. Д.).
 5. А. Кольцов. Ночлег чумаков. Биб. для чтения 1836 г., т. 16, кн. 5, ст. 9—12 и Журнал Военно-Учеб. Заведений 1839 г., т. 18, № 69, ст. 5—8.
 Также в „Стихотворениях А. Кольцова“, Спб. 1846 г., 8°.
 6. [Основьяненко]. Листи до любезних земляків. X. 1839 р., 8°, ст. 48.
 7. М. Лермонтов. Тамань. Отеч. Записки. 1840 г., VIII.
 * 8. Е. Гребінка. Так собі до земляків.— Ластовка, 41 р., ст. 1—19.
 9. Н. Тихорский. Заклад.— М. 41 г., ч. 19, проза, 169—186.
 Тоже см. в „Разные повести“. Спб. 1843 г., 16°, ст. 167—230.
 10. Н. Тихорский. Поездка в Петербург.— М. 41 г., кн. 24, проза, 89—123.
 11. Основьяненко. Герой Очаковских времен. Современник. 1841 г., т. 23, повести, стр. 87—155.
 12. Гр. Пехотинский. Поучительная поездка на почтовых.— М., 42 г., т. 1, проза, ст. 19—43.
 13. Н. Тихорский. Первая невеста.— М. 42 г., т. 1, проза, ст. 44—69.
 14. Н. Тихорский. Ночь в лесу.— М. 43 г., т. 7, Смесь, 1—11.
 15. Н. Тихорский. Последняя невеста.— М. 1843 г., т. 8, проза, 109—127.
 16. И. Боричевский. Неудачная покупка.— М. 44 г., т. 17, Смесь 1—8.
 17. И. Боричевский. Выстрел.— М. 44 г., т. 17, Смесь, стр. 11.
 18. И. Боричевский. Подбрехач. Рассказ чернорусский.— М. 44 г., т. 17, См., 11—14.
 * 19. А. М (етлинский). Сирітка.— Юж. Рус. Зб., 48 р., 25—27.
 20. Ник. Тихорский. Трава Рута.— М. 42 г., т. 5, Смесь, 21—22.

VI. ІСТОРІЯ

1. Записки о слаборских полках с начала их поселения до 1766 г. X. 1812. 8°, 87 ст.
 2. И. Срезневский. Палий (из „Зап. Ст.“ В. Д.).— Сын Отечества. 1834 г., ч. 42, История, 413—426.
 3. И. Срезневский. Выговский и Пушкирь.— С. От., 34 г., ч. 46, Ист. 258—274.
 4. [И. Срезневский]. Украинская летопись 1640—1657 г.г. X. 1835 г., 16°, 187 ст. (ст. 144—184 пересказ 8 песен, дум и преданий. В. Д.).
 5. О. Гладкий. Азовские казаки.— Маяк, 43 г., т. 11, материалы, 111—121.
 6. А. Скальковский. Наезды гайдамак на Западную Украину в 18 ст. Од. 1845 г., 8°, 230 ст.
 7. „Список с переводного письма салтана Турского“ и „Ответ салтана из Чигрина от казаков“ дост. Лебедев.— М., 45 г., т. 22, Смесь, 112—115.

8. И. Семеновский. Старина малороссийская, запорожская и донская. Спб. 1846 г., 4°, стр. 64.
 Также в „Иллюстрации“ 46 г.
 9. С. Броневский. Новейшие географические и исторические сведения о Кавказе (немало и о Черномории. В. Д.).— М. 1823 г., 8°, 2 ч.ч.
 10. Прохорович. О положении Кубанской земли, о воде, об атмосфере...— Военно-Мед. Журнал, 26 г., ч. 8, № 2—3, ст. 225—242.
 11. И. Дебу. О Кавказской линии и присоединенном к ней черноморском войске. Спб. 1829 г., 8°, гл. 10.
 Ранее было в „Огочеств. Записках“ за 22 и 23 г.г.
 12. П. Зубов. Картина Кавказского края. Спб. 1835 г., 8°, ч. 2 (глава „Земля в-ка черноморского“, ст. 189—225).
 13. Крапкий историко и медико топографический очерк Кубанской кордонной линии Черноморского коз. войска.— Жур. Мин. Внутр. Дел. 1836 г., ч. 20, ст. 1—27.
 14. Г-л X (атов. В. Д.) О Черноморском казачьем войске.— Военный журнал, 1843 г., № 2, ст. 119—205.
 15. Н. М. Воспоминания о Кавказе 1837 г.— Библиотека для чтения, 1847 г., т. 80—81¹⁾.

VII. ЕТНОГРАФІЯ

1. А. Карнелиус. Описание Кременчуга. Укр. Журнал, 25 г., ч. 5, № 4, 242—249.
 2. Н. Бублиев. Описание Гадяча и его повета.— Укр. Жур., 25 г., ч. 5, № 6, 389—400.
 3. А. Мещерский. Описание г. Прилук и его повета.— У. Ж., 25 г., ч. 7, № 13, ст. 50—60.
 4. Краткое описание г. Марьуполя и его округа в 1823 г.— Сев. Архив, 1826 г., ч. 22, Статистика, 110—113.
 5. Одесса — Новороссийский календарь, изд. П. Морозовым. Од. 1836 г.
 6. Город Харьков.— Современник, 40 г., 20 т., 103—145.
 7. [Г. Квитка]. Украинцы.— Совр., 41 г., т. 21, Этногр., стр. 75—83²⁾.
 8. С. Гогольский. Письмо о Почаевской Лавре.— М., 45 г., т. 20, Смесь, 14—18.
 9. Описание Святогорска.— Маяк, 45 г., т. 20, Мат., 1—27.
 10. Волынская Старина (Острог, Дарман, г. Дубно)— Маяк, 45 г., 23 т. Материалы, 36—41.
 11. И. Семеновский. Путешествие по всей России. Очерки Малороссии. Полтава.— Иллюстрация, 46 г., № 29 (стр. 305—312) и № 21 (ст. 323—325).
 12. И. Семеновский. Харьков.— Иллюстр., 46 г., № 48, ст. 723—729.
 13. В. Пассек. Полтава.— Совр., 49 г., 18, Смесь, 160—175.

¹⁾ Чимало інших споминів, описів кордонної лінії, а також міст Катеринодара, Єйська, Геленджика є в старому, „Кавказском Календаре“, тифліських, одеських та інших газетах. Зауважимо, до речі, що жодних укр. губерніяльних „Ведомостей“ В. Сиповський не використав. Не переглянув він, як видно, і центральних газет.
²⁾ Цей нарис, як і стаття про Харків (Совр. 40 г. 20 т.) як каже П. Плетньов, належить Г. Квітці. Див. Н. Баженов „Г. Ф. Квитка“.— Изв. Отд. Рус. яз. и слов. ИАН, 1910 г., т. 15, ст. 279 і 280).

О. НЕМЕРОВСЬКА

Толстой в російській пресі 1928 р.

(до століття із дня народження)

1

Кожний письменник, особливо, визначний письменник, живе не одним життям, а багатьма, періодично відроджуючись у сприйманні наступних поколінь. Ми знаємо багато випадків „відродження“ письменника в певний історичний момент. Що ж до письменників світових, які завжди живуть у свідомості наступних поколінь і ніколи остаточно не вмирають, то слово „відродження“ тут треба замінити, мабуть, словом „оживлення“, бо їхня незгасла вага й вплив дістають тільки новий поштовх від сучасників даного моменту, збуджуючи до себе загострений інтерес. При цьому, незрідка буває, що це оживлення залежить від зовнішніх причин, які не мають нічого спільного з естетичною й соціальною кон'юктурою даного моменту, як наприклад, якою-небудь ювілейною датою, зв'язаною з письменником. Тоді це механічне оживлення виявляється в деякій, як б сказала, безсистемності збуджених відгуків, позбавлених того основного стрижня, який відчувається, коли інтерес до письменника або твору збільшується по силі внутрішніх причин: його ідеологічною або художньою суголосністю з епохою й т. інш. Саме такий характер безсистемності, відсутності певного обличчя має весь різноманітний та багатий на кількість потік ювілейної літератури про Толстого, що вийшла друком цього року в зв'язку з століттям із дня народження, яке вийшло 28 серпня.

Художня довершеність Толстого є така безперечна не тільки для Росії, але й для цілого світу, що не зважаючи на періоди невизнання, що кілька раз наставали, він і досі ще помітно впливає на багато літературних фактів сучасності. Зате філософія Толстого, його світогляд, його доктрина, така популярна свого часу, увесь позаететичний зміст його творів, відчувається тепер як далекий відгомін давноминулого, не перекликаючись з тим, чим живе читач сьогоденного дня. За останніх років життя Толстого існувало ніби два Толстих: один — живий, що жив, мислив і страждав у себе в Ясній Полянці, другий — утворений уявою, що жив у свідомості тисяч його шанувальників. Наша сучасність взагалі не визнає канонів і радо здійснює з п'єдесталу знесені на нього авторитети. І навіть урочистість ювілейної дати, що нині святкується, і зачарування від імення Толстого не могли затримати видавану літературу на тому стилістичному та емоціональному рівні, на якому звичайно стоять всілякі традиційні ювілейні твори друкованого слова.

Спробуймо коротенько оглянути цей потік, застерігши при цьому, що наш огляд не претендує на функцію докладної толстовської бібліографії 28 р., а розглядає тільки ті публікації й твори, які

вносять щось нове у сприймання особи Толстого і в царину багатой „толстовіани“.

Найприродніший імпульс для того, щоб відзначити важливість ювілейного року — це перевидання творів ювілянта. В даному разі можна говорити навіть про ювілейний період, що почався цього року, бо в таких великих починаннях, як видання творів, мова мовиться, звичайно, не за рік, а за роки. Тому, видання Толстого, що його випускає ГИЗ, яке старанно редагують та вивіряють, не притягає до себе особливої уваги, тим більше, що виходить воно паралельно з виданням Гоголя, Тургенєва та інших класиків. Багато значніший є грандіозний своїм задумом і розмахом другий почин ГИЗ'а — абсолютно повна збірка творів Толстого більш як на дев'яносто томів. Я згадую її в даному разі, хоч вона ще й не почала виходити, бо це найбільш ювілейний факт із всього, що виходить, або має вийти в зв'язку з толстовським ювілеєм. Навряд чи в іншому випадкові здійснилося б таке відповідальне й трудне підприємство, як майже стотомне видання всього, що написав Толстой або що безпосередньо стосується до нього.

Біографічних матеріалів про Толстого є дуже багато: записки його секретарів та друзів, різноманітні спогади про нього, як близьких, так і цілком сторонніх йому осіб, його власні щоденники й листування — все це великою мірою приступне читачеві й робить Толстого найкраще показаним з поміж усіх російських письменників. Великий інтерес сучасності до документальних матеріалів, повільне оголошування цілої літературної спадщини російських письменників та їх рідних, позбавляє особного ювілейного значення ті нові біографічні матеріали про Толстого, які побачили світ цього року. Такі щоденники Софії Андріївни, листування Толстого з Тургенєвим (обидві книги в виданні Сабашникових), щоденники й листи матері Толстого, оголошені його сином С. Л. Толстим у книзі „Мать и дед Л. Н. Толстого“ (Федерация писателей). Сюди ж треба додати спогади й записки про Толстого, що вже видрукувані, з яких багато частями побачили світ уже кілька років тому й тепер дістали тільки свою остаточну редакцію. Такі: — „Уход и смерть Толстого“ А. Л. Толстой, Гусева „Два года с Толстым“ та Булгакова „Трагедия Льва Толстого“. Всі три книжки присвячені тяжкій драмі останніх років толстовського життя, драмі, яка досі ще так глибоко й так сильно хвилює що й тепер ще досить безсторонні та спокійні записки Булгакова читають з більшим хвилюванням, ніж найцікавіший зворушливий роман. Складність і неясність толстовської біографії, певніше тої частини її, яка стосується його родинного життя, бажання зрозуміти й розгадати походження трагедії останніх років викликали появу двоютомної книги Жданова — „Любов в жизни Толстого“, де автор на підставі документів, частково ще навіть не опублікованих, старається простежити все емоційне життя Толстого від моменту статтєвого дозрівання до початку дряглости. Книга вдала тим, що подаючи багато цікавих даних і фактів, зберігає цілковиту безсторонність, рідку в біографів Толстого, не м'ягчить фарб для обмалювання молодого Льва Миколаєвича й не згущає їх для показу старої Софії Андріївни.

У низці всіляких „опублікувань“ можна ще згадати й недруковані твори Л. Толстого, де майже всі твори, що друковано досі тільки за кордоном, уперше друкуються в російській виданні і тому аж тепер стають приступні російському читачеві.

Звичайно не минулося і без робіт цілком біографічного жанру, такі, наприклад, дві книжки Гусева „Молодой Толстой“ та „Толстой в расцвете художественного гения“. Ця біографія, безперечно, цінна робота, бо вона хоч і стисліша, ніж відповідна робота Бірюкова, але разом з тим, подає читачеві багато цінних і нових біографічних матеріалів із щоденників, листів та мемуарів, які, здебільшого, правда, вже опубліковані, але широкому читачеві невідомі та не досить цікаві самі від себе й тому, зібрані в одній книзі, зберігають свіжість.

До ювілейної дати безперечно слід віднести й такі книжки, як збірку думок, висловлених Леніним про Толстого, Плехановим про Толстого й цілої збірки за редакцією Фриче, куди ввійшли і давно вже друквані статі відомих російських марксистів про Толстого. Хоч ці роботи й збірки статей, написаних багато років тому, і не вносять нічого нового в сучасне вивчення Толстого, проте вони потрібні, як неможливо зразки справжньої марксистської критики й соціологічного літературознавства. Ювілей Толстого потяг за собою упорядкування та зібрання в одно окремих порозкиданих висловлювань, але ми не будемо спинятися на них, бо всі вони до певної міри відомі читачам.

Цілком позалітературний та позабутовий характер має абстрактна книжка Квітко „Философия Толстого“, де автор у строго філософському абстрактному, хоч і матеріалістичному плані, розглядає й майже полемізує з етичними, естетичними, релігійними та історичними твердженнями Толстого, але їх хиткість і недоводливість вже так часто й безперечно доводилась багатьма, що мимоволі виникає сумнів до потреби й, особливо, своєчасності такої книжки, як книжка Квітко, в такій площині, в якій він її склав (наприклад, полеміка з теорією безсмертя та інш.).

II

Перейдімо тепер до групи книжок напівхудожнього біографічного характеру, які не мають наукового значення, але намагаються зробити для нас конкретнішим Толстого — людину, Толстого — літератора, Толстого — мислителя. Я кажу про два біографічних монтажа Апостолова й Островського. Сам жанр монтажу в історії літератури є явище нове й не зовсім звичайне. Низка суто літературних соціальних причин, на яких не час і не місце тепер зупинятися, викликала підвищений інтерес до історичного матеріалу, до біографії, мемуарів і таке інше. Матеріал цей енергійно використовують белетристи, що щедро постачають на книжковий ринок історичні та історично-біографічні романи.

Але в літературі історичний матеріал завжди трохи деформований. Так само, тільки меншою мірою його деформують у біографічному монтажі, де автор, підбираючи документальний матеріал, утворює той або той образ свого героя. Таких робіт ми вже знаємо декілька. Толстой викликав до життя цілих дві, присвячених йому, книжки цього жанру — очевидно, результат ювілейного інтересу: „Живой Толстой“ Апостолова і „Молодой Толстой“ Островського. Апостолов намагається дати образ Толстого на протязі цілого його життя в усіх його проявах. На жаль, книжка своєї назви не виправдує. „Живого Толстого“ не вийшло. Вийшов, переважно, саме той другий Толстой, який існує в уяві прихильників і про якого ми говорили на початку статті. Цей другий вигаданий Толстой, звичайно, має більш

іконописний характер, наближаючись до штучно створеного типу святого із середньовічних легенд, але менший від справжнього Толстого як духовним багатством так і яскравістю своєї винятково складної індивідуальності. Апостолов дуже рідко користується власними думками Толстого — щоденниками, листами й таке інше, вибираючи з них тільки ті, де даються реальні біографічні факти, а не ті, які б змальовували психологічний образ Толстого. Затушкована ціла внутрішня еволюція Толстого з її раптовими скоками, не виявлені його літературне зростання та письменницька роля, надто велику увагу вділено окремим біографічним моментам, які не грають істотної ролі й висвітлені над міру докладно. Від надмірної розмаїтості матеріалу й не досить старанного добору Толстой виходить розпливчастий та неживий, а над міру довгі уривки роблять цілу книгу втомною та нудною. Вдалішою треба визнати книжку Островського, який обмежився тільки першим періодом життя Толстого, закінчивши одруженням, і тому авторові вдалося досягти деякої суцільності створеного від нього образу. Правда й його Толстой виходить трохи зглажений, не досить відтінені різливі суперечності толстовського характеру, що творять його головну своєрідність. Проте такий матеріал в й Островський міг би успішно його використати. Але тут ми переходимо до питання про принципи будови монтажу, що не стосується матеріалу даного огляду. Книжка Островського, у всякому разі, дає живий компактний та цікавий матеріал, що досить яскраво змальовує Толстого, а тому її читати легше, ніж книжку Апостолова. До книжки додано вступне слово Ейхенбаума, що конспектує його велику книжку про Толстого, на якій далі я затримаюся докладніше. Тепер же мені хочеться зупинитися ще на однім творі цього разу не російського автора, який мабуть можна зіставити з щойно розглянутими книжками. Я кажу про „Певца своей жизни“ Стефана Цвейга, єдиний з чужоземних відгуків, перекладений на російську мову й тим запроваджений до російської ювілейної літератури. Я не випадково ставлю цей твір поруч обох монтажів. Побудований на зовсім інших принципах, він виконує ту саму белетристичну функцію, можливо навіть більше, ніж вони.

Трохи б'ярвістий імпресіонізм Цвейга, що творить завжди характерне й багате на нюанси забарвлення його художніх творів, не забутий і в цім творі, який мусить утворити емоційний образ Толстого, переломлений в естетичному сприйманні Цвейга. Цей імпресіонізм та неперевіреність наведених даних справляє враження легковажності та поверховості. Так, дуже поверховий і навіть вульгаризований підхід до складного й болючого „опрошення“ Толстого: „Поближе, поскорее к „братьям“, одним взмахом воли Лев Толстой надеется стать „народом“ и вместе с тем божьим христианином“ (стр. 88). Так само спрощено змалювання родинного життя Толстого за період від 1865 по 1878 р., що минало, як ми знаємо з багатьох висловлень самого Толстого й Софії Андрівни, зовсім не так гладко й солодко, як легковажно змальовує Цвейг: „Толстой счастливцев, отдавший своему творчеству, следит не за собой, а только за светом. Он не спрашивает, почему он создает семерых детей и два самых могучих эпических произведения; тогда и только тогда Толстой живет, как все беззаботные — в почтенно буржуазном эгоизме семьянина, счастливый, довольный, освобожденный от ужасного вопроса „почему“...“ (стр. 75). Це спрощення по суті поруч із звичайною для Цвейга надмірною образністю, яка доходить до вигадливості стилю, повторення шаблонних тверджень про розрив між теорією й життям Толстого, нарешті,

низка дрібних неправдивих фактів (Толстой писав „Семейное счастье“ після одруження) роблять книжку Цвейга мало важливою й мало цінною, якщо не брати до уваги окремі гарні, краще сказати, гарно висловлені думки.

III

Нарешті зупинімося на трьох самостійних монографіях про Толстого: Львова-Рогачевського „От усадьбы к избе“, Шкловського „Материал и стиль“ в романе Толстого „Война и Мир“ і Ейхенбава „Лев Толстой“. Таке зіставлення, звичайно, ні в якому разі не свідчить про якісну рівноцінність усіх трьох книжок, з яких дві перші навіть видало одно видавництво майже в однаковій обкладинці, наче підкреслюючи їх зовнішню близькість. Але ця „близькість“ звучить, як насміх, бо книжка Шкловського є цілком нове переломлення звичайних розглядів і трактувань „Войны и Мира“ і стає, певно, за методологічний поворотний пункт для самого Шкловського, а книжка Львова-Рогачевського не додає нічого, крім певного числа друківаних листків, ні до літератури про Толстого, ні до його власного зібрання творів. Львов-Рогачевський, взагалі, як мало хто з сучасних дослідників, відзначається умінням цілком непродуктивно вживати слів, які повторюють те, що не раз казалося до нього не так барвисто й в стислішій формі. Урочиста ювілейна дата, до якої пристосована книжка, ще більш розв'язує Львову-Рогачевському руки, припускаючи можливість висловів, як наприклад: „Этому неповторимому цветку, который расцветает раз в столетие и жадно впитывает могучие и буйные соки эпохи, овсянной бурями, мы посвящаем нашу книгу“, або: „Страстное влечение к зеленому, радостному, благоухающему, играющему всеми цветами радуги, звучащему миру Лев Николаевич сохраняет на всю свою жизнь и на всех своих путях и перепутьях“. Цей багатомовний та малозмістовний стиль додержано через цілу книжку, яка доводить, певніше, твердить, не досить переконуючи, що Толстой — яскравий виявник своєї класи, який по суті стоїть на багато ближче до „избы“, ніж „до усадьбы“. Соціологія автора не йде далі таких висловів: „И вот этот аристократ по рождению и воспитанию, подобно А. С. Пушкину — „Родов униженных обломков“, становится гениальным разоблачителем сперва придворного круга, новой знати, чиновничьего служилого дворянства, гвардейщины и аристократиков офицерства, а затем и всего дворянства“. А історично літературна аналіза полягає в тому, що встановлюється, кого з родичів або знайомих змалював Толстой в тім або тім героєві. У своїй монографії Львов-Рогачевський не виставив ні одного нового твердження про Толстого, не висловив жадної цікавої думки, не поставив жадної проблеми. Цілком протилежно можна сказати про книжку Шкловського, що вийшла більш соціологічна, ніж книжка „марксиста“ Львова-Рогачевського.

Шкловський починає свою книжку заявою: „Эта книга не юбилейная... Я посвятил большую часть своей работы выяснению вопроса связи Толстого с его классом. Менее отчетливо удалось мне провести в моей работе вопросы жанра“ (стр. 7). І ось це вияснювання зв'язку Толстого з його класом привело до кваліфікації „Войны и Мира“ як „неудавшейся дворянской агитки“. Це доводиться досить таки переконуючим зіставленням тексту „Войны и Мира“ з текстом тих історичних джерел, з яких користав Толстой у своїй роботі.

Розглядаючи, що з основного матеріалу „вытеснял“ Толстой, що поглинав його метод, а що переходило на сторінки роману, Шкловський з допомогою влучної аналізи літературних способів установлює соціологічну спрямованість роману: „Война и Мир“ по заданню, но не по восприятию читателя — канонизация легенды (стр. 75). Саме аналіза способу — (в сцені з Мюратором слово „король“ і „королевський“ повторено 19 раз, що утворює іронічний план змалювання Мюратора) приводить до вияснення соціальної та ідеологічної суті Толстого 60 років. У „Войне и Мире“ немає різночинців: єдині різночинці роману — Наполеон і Сперанський, зближені зовнішньою спільною прикметою білих рук. І в Толстого як до Наполеона так і до Сперанського ставлення явно негативне, як до різночинців, які не по закону стали до влади. Вся робота має на меті довести основне твердження Шкловського: „Обычно говорят, что Лев Николаевич, не смотря на то, что он был крупным помещиком, смог создать „Войну и Мир“. Это неверно. Лев Николаевич именно поэтому и смог создать „Войну и Мир“... Лев Николаевич Толстой — самый помещичий писатель. Другое дело, как были прочтены его вещи через много лет“. Найменше вдалася Шкловському аналіза мови й сюжету — прикінцеві розділи книжки. Є місяцями спекуляція на несподіваність та гостроту виставленої тези, якої не можна довести одним прикладом — тим часом Шкловський часто обмежується одним тільки прикладом, посилаючись на такі ж мало авторитетні джерела, як і ті, якими на його думку користувався Толстой. Але в цьому книжка гостро й по новому ставить питання про „Войну и Мир“, і в показова ілюстрація тої, характерної для сучасності, тенденції понизити легендарного Толстого, про яку ми казали вище.

Така сама тенденція відчувається і в книзі Ейхенбава „Толстой“, що охоплює тільки молодого Толстого до 62 року. Коли Шкловський в своїй книжці видержує зовнішній план соціологічної аналізи, то зовнішній план Ейхенбава — біографічна монографія. Книга починається навіть з традиційної характеристики батьків Толстого, далі через дитинство та юнацтво допроваджує Толстого до виступу на літературній ниві й завоювання літературної слави. Тим часом, центр ваги книжки, звичайно, не в цій докладній біографічній канві — вона є засіб для знищення звичного образу Толстого та створення нового Льва Николаевича, не канонізованого прихильниками-толстовцями і присяжними біографами. А цей Лев Николаевич потрібний Ейхенбаву для його основного завдання: вияснення ролі Толстого в історії російської літератури й літературного побуту, ролі, яку не канонізували присяжні історики російської літератури. „Основная сила Толстого определяется именно особого рода цинизмом, до предела разлагающим душевную интимную жизнь человека и превращающим его в какой-то химический процесс“ (стр. 36). Це приводить його до художнього „нігілізму“. В соціальному відношенні він — „охранитель дворянской культуры, ее воинствующий рыцарь, гордый знанием „нравственных законов“, которые заменяют ему придуманные интеллигентами „убеждения“, „направления“ и „теории“ (стр. 288). З „нігілізма“ Толстого виростає й його „моралізм“, який приводить його в царині літератури до „позиции воинствующего архаизма“ і викликає спроби відродження якихось старовинних жанрів XVIII сторіччя, які він виразно відчував...

Я не маю на меті зараз захищати або, навпаки, спростовувати ті або ті твердження творів, що їх розглядаю. Тому не зупинятимусь

на тому, що в книжці Ейхенбавма є спірне й полемічне, а тільки зауважу об'єктивні й невід'ємні вартості книжки. Цікаве змалювання та висвітлення літературно-побутового середовища, запровадження цікавого нового суто-літературного матеріалу (історія написання „Казаков“), нарешті постановка цікавої й досі ще ніколи не-ставленої проблеми — Толстой та Прудон — усе це робить книжку, можливо, найважливішим фактом ювілейної літератури 1928 р.

Не будемо зупинятися на низці дрібних компілятивних книжечок, що трактують загальні та окремі питання Толстовської біографії й творчості, хрестоматіях, бібліографіях, подорожниках та інш. Частину цього викликала до життя ювілейна дата, а частина — бібліографії й подорожники — хоч які вони корисні, несуть таку підсобну функцію, що не варті окремого перелічення й характеристики.

Ми згадали про все, що заслуговує уваги (окрім хіба Львова-Рогачевського, якого довелося звести за гарне видання й високу ціну на книжку). Робити загальні висновки тяжко, навіть неможливо. Саме ювілейність обертає увесь матеріал, що його розглядаємо, в безсистемний хаотичний потік, який не дається характеризувати.

Толстой стає для нас чим раз знайоміший, чим раз більше розкривається нам його особисте життя. І разом з тим, під впливом виявленої правди і під тиском сучасної сміливої критичної думки, спадають з нього ті запашні покрови, які на нього накиннули в останні роки його життя й особливо в перші роки після смерті. Історія немилосердна і не терпить довгого поклоніння. І сучасна епоха перещіпки всіх цінностей, особливо безжалісна до окремих осіб, з особливою гостротою підбиває до зривання покровів. Але витяганий і майже вже витягнений з-під одяжі легенди Толстой встав перед нами людяніший, „грішніший“, але й величвіший у з'єднанні суперечностей своєї натури, в літературних, особистих та філософських хитаннях, великий великою історичною роллю, яку він відіграв у духовому, головно літературному житті Росії.

Проф. М. ЛОЗИНСЬКИЙ

З міжнародної політики в 1928 р.

І. ПАРИЗЬКИЙ ПАКТ ПРОТИ ВІЙНИ І РАДЯНСЬКИЙ СОЮЗ

Міжнародні відносини в 1928 р. характеризуються наростанням противенств між державами капіталістичного світу і перш за все між двома найбільшими імперіалістичними державами — то Англією та Злученими Державами Північної Америки, змаганням Англії заглибити ці противенства під гаслом єдиного капіталістичного протирадянського фронту і маскуванням як тих противенств, так і готування до війни проти Радянського Союзу пасифістичним гаслом про роззброєння.

Зворотню точку в цьому галасі про роззброєння була участь Радянського Союзу в підготовній комісії для роззброєння та радянські проєкти повного й частинного роззброєння, поставлені на п'ятій сесії комісії в березні 1928 р.¹⁾ Дебати над радянськими проєктами та відкинення їх виявили, що капіталістичні держави не мають ніякого бажання хоч як небудь обмежити свої озброєння та що весь галас про роззброєння є тільки комедія.

Останній акт цієї комедії це пакт проти війни, що виріс з первісної ініціативи французького міністра закордонних справ Бріана, був зформований американським державним секретарем Келогом і підписаний у Парижі 27 серпня 1928 р. (т. зв. Пакт Келого або Паризький Пакт).

Яку роллю повинен був відіграти цей пакт у справі роззброєння, це зазначив американський делегат Джібсон на п'ятій сесії підготовчої комісії про роззброєння у дебати над радянським проєктом про повне роззброєння. Відкидаючи радянський проєкт як небажаний та утопічний, Джібсон протиставив йому американську рецепту забезпечення миру, а саме загальну конвенцію проти війни, яка буде найуспішнішим висловом універсальної волі миру. Ця заява Джібсона була зроблена тоді, коли пакт проти війни підготовлявся в дипломатичних канцеляріях великих імперіалістичних держав. Тепер, після підписання пакту проти війни, маємо змогу оцінити його справжню роллю в справі роззброєння й забезпечення миру.

Перш за все коротка історія пакту проти війни.

Як уже зазначено, зродився він з первісної ініціативи французького міністра закордонних справ Бріана, що являється мистцем маскування кожночасних інтересів імперіалістичної Франції гаслами буржуазних „вселюдських ідеалів“.

¹⁾ Див. мою статтю: „Радянські проєкти роззброєння й капіталістичні держави“, „Ч. III.“ № 5—6 1928 р.— Про проблему роззброєння в піло-сті див. мою працю: „Проблема роззброєння, ліга націй та СРСР“, Юридичне Видавництво Наркомюсту УСРР, Харків 1929 р.

На початку 1927 р. міжнародне положення Франції було доволі ізольоване. Італія в Північній Африці й на Балканах виступала щораз агресивніше проти Франції, за Італією стояла Англія, що тільки офіційно маскувала свою ворожнечу коректністю союзника, наближення між Францією й Німеччиною не наладжувалося, відмова Франції ратифікувати договір Мелон-Беранже про французькі довги в Злучених Державах впливала дуже некорисно на французько-американські відносини. В цих умовах Бріан рішив покористуватися десятиріччям приступлення Злучених Держав до імперіалістичної війни по боці держав антанти і 6 квітня 1927 р. звернувся через кореспондента „Associated Press“ до американського народу з закликом скласти договір по вічний мир. Політична мета цього жесту ясна: Війна між Америкою і Францією є так як виключена, а за те запевнити собі не тільки нейтральність, але і приязнь Америки на випадок конфлікту з Англією й Італією було б для Франції дуже цінно.

На цей трохи дивний з дипломатичного погляду заклик урядового керівника французької закордонної політики до американського народу з поминенням американського уряду американські урядові кола відповіли урядовою мовчанкою. Однак скоро республіканська партія, що знаходиться при владі, зорівнтувалася, що з французького заклику можна зробити капітал, який підніме міжнародний престиж уряду і через це придасться також у недалекій виборчій боротьбі за становище президента.

Зав'язуються вступні переговори між французьким міністром закордонних справ та американським послом у Парижі й в результаті 20 червня 1927 р. Бріан посилав до Вашингтону проєкт договору, в якому обидві держави „засуджують прибігання до війни і відмовляються від неї, як від інструменту своєї національної політики у взаємних відносинах“ (арт. 1) та обов'язуються всі конфлікти між собою полагоджувати мирним способом (арт. 2).

Такий договір з одною Францією не мав особливого інтересу для Злучених Держав. Що інше поширити його на всі великі капіталістичні держави, бо таким чином Америка могла б стати арбітром у конфліктах між ними. Цю ідею довго обмірковували в Вашингтоні і аж 28 грудня 1927 р. Келог відповідає Бріанові, пропонуючи поширити договір на всі великі держави.

Ця пропозиція, ясна річ, була не вигідна для Франції. По перше Франція через договір з Злученими Державами хотіла поставити себе в упривілейоване становище супроти інших великих держав, а тут пропонують їй становище одної з договірних сторін у договорі, що обнімав би всі великі держави. По-друге, коли Франції легко було відмовитися від війни зі Злученими Державами, то Пакт Ліги Націй, Локарнські договори та окремі договори Франції з Бельгією, Чехословаччиною, Польщею, Румунією, Югославією не виключають можливості війни Франції в Європі.

Тому в відповіді з 5 січня 1928 р. Франція старається змінити американську пропозицію на свою користь по-перше тим, щоб пакт проти війни склали найперше тільки Франція і Злучені Держави, а інші держави щоб аж після приступили до пакту, по-друге тим, щоб пакт містив відмову не від війни взагалі, а тільки від агресивної війни.

Настає довга дипломатична переписка між Бріаном і Келогом, яка кінчилася тим, що Злучені Держави в ноті з 13 квітня 1928 р. пропонують Англії, Німеччині, Італії та Японії приєднатися до дотепе-

рішніх змагань Франції й Америки та скласти один спільний пакт проти війни, відкриваючи приєднання до нього всім іншим державам.

Американський проєкт пакту проти війни складався з вступу та трьох артикулів. Вступ містив відому пасифістичну фразеологію про бажання забезпечення миру, основні постанови містилися в двох перших артикулах (див. нижче текст паризького пакту), третій артикул містив постанови про ратифікацію пакту та приступлення інших держав до нього.

З відповідей запрошених держав на цей американський проєкт на особливу увагу заслуговують заяви Франції й Англії.

Франція не обмежилася загальними увагами, тільки виступила з власним проєктом з 21 квітня 1928 р., який розіслала також всім тим державам, що одержали американський проєкт. Коли в американському проєкті договірні сторони загально „засуджують прибігання до війни для полагоджування міжнародних спорів та відмовляються від неї як від знаряддя національної політики у взаємних відносинах“, то французький проєкт додає до цього загального засудження війни низку застережень, а саме: війна допускається як правна оборона згідно з існуючими договорами і крім того в усіх випадках, де на договірних сторонах лежить обов'язок ведення війни на основі пакту Ліги Націй та договорів, зареєстрованих у Лізі Націй (арт. 1); пакт проти війни не обмежує прав та обов'язків, що випливають з попередніх договорів (арт. 4); порушення пакту одною з договірних сторін дає вільну руку всім іншим договірним сторонам (арт. 3); пакт вступає в обов'язкову силу аж після того, коли до нього приступлять усі держави (арт. 5).

Таким чином французький проєкт хоче зберегти право на війну в усіх випадках, що випливають з пакту Ліги Націй, з локарнських договорів та з договорів Франції з меншими державами. Далі він хоче виразно ствердити загальну норму, що порушення договору одною з договірних сторін дає вільну руку всім іншим договірним сторонам. В кінці момент вступлення договору в обов'язкову силу хотів би відсунути на необмежений час.

Цей французький проєкт викликав усну відповідь Келога в формі промови, виголошеної 28 квітня 1928 р. на засіданні Американського Товариства Міжнародного Права. Келог доказував, що ані пакт Ліги Націй ані локарнські договори не суперечать американському проєктові, бо вони так само мають на меті виключити війну.

Англійська заява з 19 травня 1928 р. складена таким способом, що в ній порівнюється американський і французький проєкт з тенденцією вказати, що між ними нема розходжень. Тут вона спирається між іншим на вищезгадану промову Келога.

Зокрема англійська нота зазначає, що англійський уряд може приступити до пакту тільки від імені Великобританії та що інші держави Бритійської імперії треба окремо запросити до первісної участі в пакті, при чому заявляє, що він уже запевнив у їх згоді.

На особливу увагу заслуговує англійська нота тим, що в ній англійський уряд робить спробу прикласти американську доктрину Монрое до англійських відносин і сконструювати право Англії вести війну, коли на її думку її інтереси де небудь будуть загрожені. Ця спроба міститься в 10-му уступі англійської ноти, де говориться:

„Текст першого артикулу про відмовлення від війни як знаряддя національної політики велить мені пригадати Вашій Екселленції,

що в світі є країни, що їх добробут та територіальна цілість творять живий інтерес для нашого мира й нашої безпеки. Уряд його величності дбав у минулому, щоб ясно зазначити, що не можна допустити до ніякої інтервенції в цих країнах, що їх оборона проти всякого нападу є для Бритійської імперії справа власної оборони. Треба, щоб було ясно погоджено, що уряд його величності в Великій Британії приймає договір з виразною умовою, що він нічим не порушує його свободи акції в цій справі. Уряд Злучених Держав має подібні інтереси і він заявив, що кожне порушення цих інтересів чужою державою вважатиме за неприязний акт. Тому уряд його величності думає, що зазначаючи своє становище, висловлює інтенцію й погляд Злучених Держав¹.

Ріжниця між доктриною Монрое та англійською спробою прикласти її до англійських відносин лежить у тім, що коли доктрина Монрое відноситься виразно до американського континенту, то англійська нота зовсім не означає тих країн, „що їх оборона всякого нападу є для Бритійської імперії справа власної оборони“. Таким чином Англія могла завжди і скрізь заявити, що тут мовляв порушено її інтереси. Це робить цю англійську спробу сконструювати особливу британську доктрину Монрое суто імперіалістичною.

У відповідь на заяви всіх держав американський уряд у ноті з 23 червня 1928 р. виклав свої погляди на питання правної оборони, пакту Ліги Націй, локарнських договорів, та договорів Франції з іншими державами про нейтральність, стверджуючи, що всі ці питання остаються у згоді з текстом його проєкту пакту проти війни. Так само стверджує він, ідучи на зустріч арт. 3-ому французького проєкту, що розуміється само собою, що коли одна з договірних сторін порушить пакт, усі дістають вільну руку. Зокрема що - до локарнських договорів, американський уряд годиться запросити всі держави, що їх підписали, на первісних учасників пакту, щоб таким чином пакт проти війни був скріпленням локарнських договорів, бо сторона, яка порушила б один з локарнських договорів порушила би рівночасно також пакт проти війни.

В дусі цих висновків американський уряд подав проєкт договору в новій редакції, що ріжниться від попередньої тим, що до первісної участі запрошено британські домінії як також Бельгію, Польщу й Чехословаччину, та що зазначено у вступі, що порушення договору одною з договірних сторін дає іншим вільну руку. Натомість основні постанови пакту (арт. 1 і 2) осталися без зміни.

В кінці, після останньої виміни нот між інтересованими державами, пакт підписано в Парижі 27 серпня 1928 року.

Текст Пакту такий:

„Президент Німецької Держави, президент Злучених Держав Америки, його величність король Бельгії, президент французької республіки, його величність король Великобританії, Ірландії й заморських британських територій та імператор Індії, його величність король Італії, його величність імператор Японії, президент польської республіки, президент чехословацької республіки,

глибоко відчуваючи покладений на них урочистий обов'язок допомагати добробутові людства,

бувши переконані, що настав момент щиро зрєктися війни як знаряддя національної політики, щоб увіковічнити мирні та дружні взаємини, що нині існують між їх народами,

бувши переконані, що всяких змін у їх взаєминах можна домогтися тільки мирними засобами та що здійснювати їх належить установленим порядком і мирним способом та що всяка нижче підписана держава, яка в майбутньому допомагатиме своїм національним інтересам, застосовуючи війну, має бути позбавлена тих вигод, що виникають з цього договору,

маючи надію, що одушевлені їх прикладом усі інші нації світу приєднаються до тих гуманітарних зусиль та приступивши до цього договору з моменту його вступлення в силу, дадуть своїм народам можливість так само скористати з його добродійних умов, об'єднуючи таким чином цивілізовані нації світу спільним відреченням від війни як знаряддя їх національної політики,

постановили скласти договір і для цієї мети призначили повноважних представників... що дійшли до згоди в цих артикулах:

Арт. 1. Високі договірні сторони урочисто заявляють від імені своїх народів, що вони засуджують прибігання до війни для поладжування міжнародних конфліктів та відмовляються у своїх взаєминах від війни як знаряддя національної політики¹).

Арт. 2. Високі договірні сторони визнають, що врегулювання або розв'язання всіх незгод або конфліктів, що можуть виникнути між ними, незалежно від характеру їх походження, повинні здійснюватися тільки мирними засобами¹.

Арт. 3-ій містить подрібні постанови про ратифікацію та про приєднання інших держав до договору.

* * *

Підчас цілої дипломатичної переписки з приводу проєкту пакту проти війни всі держави, що брали участь у цій переписці, старанно обминали питання про запрошення Радянського Союзу до первісної участі в пакті, ставлячи його таким чином в одну чергу з тими всіми „іншими“ державами, що можуть опісля приєднатися до пакту. Більше того, англійська нота в 11-ому уступі зазначає, що ледви чи можна буде зреалізувати універсальність пакту „бо є держави, що їх уряди ще не є універсально визнані, а деякі з них не є в стані забезпечити на своїх територіях лад і безпечність“. З коментарів англійської преси виходить, що ці натяки стосувалися до Радянського Союзу та Китаю.

Ясна річ, політична вага Радянського Союзу в міжнародному житті вимагала, щоб його запрошено до первісної участі в пакті. Коли-ж цього не зроблено, то це ясно говорило, що ініціатори пакту не думають серйозно про забезпечення мира та що сам пакт може стати основою міжнародного протирадянського блоку.

Цю гру розкрив т. Чічерін у своїй заяві представникам преси з 5 серпня 1928 р. Він сказав, що незапрошення Радянського Союзу до первісної участі в пакті свідчить про протирадянські тенденції аранжерів пакту і піддав критиці постанови пакту, виказуючи, що в такій формі пакт не забезпечує миру. Коли-б Радянський Союз був запрошений до первісної участі в пакті, він виступив би з пропозиціями змін, які справді робили б з пакту знаряддя миру.

Цих радянських пропозицій власне боялися аранжери пакту й тому не запросили Радянський Союз до первісної участі в пакті.

¹) „Національна політика“ по західно-європейській термінології означає державну політику.

а тільки запросили його приєднатися до пакту після підписання його первісними учасниками.

На це запрошення, одержане в день підписання пакту через французького посла в Москві, Народній Комісаріят Закордонних Справ відповів нотою з 31 серпня 1928 р., в якій заявив свою згоду приєднатися до пакту.

В цій ноті виказано всі недостачі пакту, а саме неясність заборони війни через обмеження цієї заборони до т. зв. національної війни з поминенням усіх інших родів війни (інтервенція, колоніальні війни, війни проти поневоленних народів і т. п.), ослаблення цієї заборони через французькі та англійські застереження, недостача якого-небудь зв'язку між пактом та роззброєнням.

Зокрема радянська нота звертає увагу на англійське застереження, яке — коли б його визнати за дійсне, давало б англійському урядові право вести війну завжди і скрізь, де тільки він захоче.

Що до англійських, французьких та всяких інших застережень, що містяться в дипломатичній переписці з приводу пакту, радянська нота заявляє, що радянський уряд не визнає тих застережень для себе обов'язковими.

В кінці радянська нота вясняє, чому радянський уряд, не вважаючи на всі недостачі пакту, рішився приєднатися до нього:

„Проте, як паризький пакт об'єктивно накладає певні зобов'язання на держави перед громадською думкою та дає радянському урядові нову можливість поставити перед усіми учасниками пакту найважливіше для справи миру питання, питання про роззброєння, що його розв'язання є єдина гарантія запобігти війні, — то радянський уряд висловлює свою згоду підписати паризький пакт.“

До цього пояснення вистане додати ось-що:

Доки йшли дебати над проектом пакту, радянський уряд і радянська преса викривали всі недостачі, вказуючи, що без роззброєння не може бути забезпечення миру, та що пакт може стати основою міжнародного протирадянського блоку. Коли ж пакт підписано, стало ясно, що факт неприєднання Радянського Союзу до пакту аранжери пакту використали б проти Радянського Союзу, вказуючи, що ось хто мовляв не хоче обов'язатися не вести війни, значить, загрожує мирові та перешкоджає роззброєнню. Тому радянський уряд рішив приєднатися до пакту, щоб по змозі притупити його протирадянське вістря а також використати його, нагадуючи буржуазним державам обов'язок роззброєння.

Цей обов'язок справді нагадано нотою тов. Літвінова до голови Підготовчої Комісії з домаганням негайного скликання сесії Комісії. Ясна річ, голова Комісії є тільки знаряддя керівників політики Ліги Націй і тому він не міг нічого іншого відповісти, як те, що для скликання сесії Комісії нема нових даних та що треба подождати на результат зібрання Ліги Націй. Про цей результат далі.

З інших держав, які заявили своє приєднання до пакту, Афганістан, Персія та Туреччина заявили, що не визнають для себе обов'язковими вище обговорених застережень Англії.

З юридичного погляду значення паризького пакту в системі мирного поладження міжнародних спорів лежить у тім, що він забороняє війну також у всіх тих випадках, в яких пакт Ліги Націй

ї дозволяє, а також поширюється на ті держави, що не належать до Ліги Націй. Слаба сторона цієї правової заборони в тому, що порушення цієї заборони не потягає ніяких інших наслідків, як тільки ті, що дає вільну руку також усім іншим договірним сторонам. Однак тут же треба завважити, що т. зв. санкції проти того, хто порушив би заборону війни (такі санкції містить пакт Ліги Націй) з політичного погляду дуже небезпечні, бо вони дають імперіялістичним державам знаряддя проти слабших держав. Тому радянський уряд у своїх проектах роззброєння не передбачив таких санкцій.

Кінець кінцем паризький пакт містить тільки правне зобов'язання не вдаватися до війни, яке кожна держава може зломати без ніяких інших наслідків крім того, що тоді пакт перестане обов'язувати також усі інші держави супроти тої держави. Реальна вартість такого правового зобов'язання все залежатиме від відношення сил між тою державою, що хотіла б зламати пакт та іншими державами, учасниками пакту.

Все це, очевидно тоді, коли пакт буде ратифікований.

II. ЗІБРАННЯ ЛІГИ НАЦІЙ. РЕЗОЛЮЦІЯ ПРО РОЗЗБРОЄННЯ МОДЕЛІ ДОГОВОРІВ ПРО ЗАБЕЗПЕКУ. АНГЛО-ФРАНЦУЗЬКА УГОДА Й НІМЕЦЧИНА. ОХОРОНА МЕНШОСТЕЙ

Безпосередньо після підписання паризького пакту відбулося щорічне зібрання Ліги Націй.

Коли прийняти буржуазну тезу, що передумовою роззброєння являється безпека, то паризький пакт, скріпляючи через правну заборону війни безпеку, повинен би посунути справу роззброєння значно наперед. Однак на зібранні Ліги Націй в усіх дебатах над роззброєнням на паризький пакт не звернено ніякої уваги і він не виявив ніякого впливу на реалізацію роззброєння. Це найліпше свідчить про його безвартність.

Ми вище сказали, що паризький пакт був поки-що останньою комедією в справі роззброєння. Це тому, бо на останнім зібранні Ліги Націй великі держави антанти вже навіть не грали комедії, а просто вирішили відкласти справу роззброєння доки вони порозуміються з собою що-до розмірів обмеження озброєнь.

В дебатах зазначилися дві думки: німецька і французька. Німеччина домагалася негайного закінчення праць підготовчої комісії і скликання міжнародної конференції, яка повинна вирішити всі питання, що їх не могла вирішити комісія. Натомість Франція заступала думку, що доки держави не порозумілися про розміри обмеження озброєнь, нема чого скликати не тільки конференції, але й підготовчої комісії. Під англійсько-французьким натиском до цієї думки приєдналися всі члени Ліги Націй, так що Німеччина осталася ізольована.

В резолюції про роззброєння зроблено Німеччині ту формальну уступку, що уповноважено голову підготовчої комісії порозумітися з зацікавленими державами в справі скликання сесії комісії при кінці 1928 р. і найдалі на початку 1929 року. Про міжнародну конференцію в резолюції зовсім не згадано.

Та треба зазначити, що поки-що на скликання сесії підготовчої комісії на початку 1929 р. зовсім не заноситься.

Словом, останнє зібрання Ліги Націй не тільки не посунуло справи роззброєння наперед, але виразно погодилося з тим, що вона

стала на мертвій точці,— очевидно, дякуючи головним керівникам Ліги Націй, щоб-то Англії і Франції.

Замість роззброєння—зібрання Ліги Націй занялося знов забезпеченням безпекою, ухвалюючи різні моделі двосторонніх та більше сторонніх договорів про арбітраж, ненапад та взаємну поміч. вироблені Комітетом безпеки. Ці моделі рекомендується державам, що належать до Ліги Націй, щоб вони укладали між собою договори для скріплення безпеки перед війною. Радянська оцінка такої безпеки відома: договори між групами держав скріпляють противенства між окремими групами і являються радше загрозою ніж безпекою мира.

* * *

Як-раз підчас Зібрання Ліги Націй став відомий факт таємної англо-французької угоди, в якій обидві держави погодилися що до морських озброєнь та вирішили об'єднати на випадок війни всі свої збройні сили—на суші, на морі і в повітрі в одну цілість. Вістря цієї угоди звертається в першій мірі проти Злучених Держав, з якими Англія і Франція підписали паризький пакт. Ще один доказ, що паризький пакт не має ані для забезпечення миру ані для роззброєння ніякого значення.

Англо-французька угода змінює відношення сил в Європі. Проти французька політика Італії тратить підтримку Англії, що старається втягнути Італію до спільної акції. Замирення Італії з Францією відбулося б на Балканах, де суперництво між французьким та італійськими впливами в окремих державах уступило б місце погодженню інтересів суперників.

* * *

Що до Німеччини, то англо-французька угода виявилася на Зібранні Ліги Націй солідарним виступом обох держав проти німецьких домагань як у справі роззброєння, так і в справі звільнення німецької території від антантської окупації.

Виходячи з того, що Німеччина сповняє свої зобов'язання Версайського договору і локарнськими договорами та паризьким пактом дає достатню заперуку дальшого сповнювання їх, німецький уряд на основі арт. 431 Версайського договору виступив на Зібранні Ліги Націй з домаганням звільнення німецької території від антантської окупації перед реченцем, передбаченим у Версайському договорі, за яким полова повинна бути звільнена в 1930 р. а третя в 1935 р. Однак німецький державний канцлер Міллер, що поставив це домагання, зустрівся з різкою відмовою Бріана, який заявив, що Франція не є обов'язана до негайного знесення окупації і може згодитися на нього тільки за певні компенсації.

Німеччина досягнула тільки те, що на конференції шести держав щоб-то Англії, Франції, Бельгії, Італії, Японії й Німеччини, в справі врегулювання зобов'язань Німеччини з Версайського договору досягнуто згоди в таких трьох точках: 1) рішено почати переговори про евакуацію німецької території на лівім березі Рейна, 2) визнати за потрібне врегулювати репараційну проблему та рішено для цієї мети скласти комісію експертів з шести держав, 3) рішено утворити

т. зв. погоджувальну комісію, що мала б вирішати спірні питання в зв'язку з евакуацією Рейнського краю. Склад, компетенція й речення чинності цієї комісії будуть визначені пізніше. Німеччина стоїть на тім, що чинність комісії повинна скінчитися найдалі з кінцем 1935 р., щоб-то тоді, коли повинна скінчитися окупація Рейнського краю.

Щоб оцінити ці рішення конференції шести держав треба мати на увазі ту обстановку, в якій вони відбувалися.

Нові вибори до німецького парламенту дали основу для утворення коаліції соціал-демократії й буржуазних партій включно до партії Штресемана. Німецька соціал-демократія, вказуючи на те, що така коаліція являється гарантією республіканського ладу в Німеччині, сподівалася від Франції уступок в справі евакуації Рейнського краю та репарації і була готова за ті уступки ослабити східню орієнтацію німецької міжнародної політики і скріпити західню—цеб-то приєднатися до протирадянського блоку. Однак англо-французька згода зробила Францію менше податливою на німецькі домагання й Німеччина знайшла проти себе спільний англо-французький фронт. Ясна річ, англо-французький блок хоче заставити Німеччину заплатити за уступки в справі евакуації і репарації ціною повного піддання німецької міжнародної політики інтересам блоку, що звертається проти Злучених Держав і проти Радянського Союзу.

Що дадуть німецькі переговори, які повинні початися наслідком вище зазначених рішень конференції шести держав, покаже будучність.

Труднощі, які ждуть Німеччину в цих переговорах, спричинили деяке отверезіння в відношенні Німеччини до Радянського Союзу, про що свідчить навіязання торговельних переговорів, перерваних весною 1928 р.

* * *

З дрібніших справ, якими займалося останнє зібрання Ліги Націй, треба зазначити дебату в справі охорони меншостей. Що Рада Ліги Націй не дає меншостям ніякої охорони і не настоює на тому, щоб держави, що їх обов'язують договори про охорону меншостей, ці договори виконували,—це таке очевидне, що вже й деякі держави, що входять у склад Ліги Націй, відчують незручність такого стану. Цим треба пояснити, що делегати Швейцарії та Голландії виступили з планом, щоб утворити постійний комітет меншостей, який мав би стежити за становищем меншостей в окремих державах.

Проти цього різко виступив польський міністр закордонних справ Залеський, заявляючи, що утворення такого комітету не передбачається договорами про охорону меншостей і тому Польща не може на це пристати. Польща зробила досить, коли погодилася на процедуру, яку встановила Ліга Націй, хоч вона не була передбачена в договорах (ця процедура полягає в тому, що Рада Ліги Націй приймає петиції від меншостей) і далі йти не може. Ця дебата власне й цікава тим, що виступ Залеського показує, як Польща пильно охороняє свій монополію на поневолення не-польських народів. Бо це зрештою ясно, що постійний комітет меншостей не поміг би меншостям у Польщі й деінде так само, як досі не допомогла йому Рада Ліги Націй.

III. АНГЛО-ФРАНЦУЗЬКИЙ БЛОК І ПІДГОТУВАННЯ НАСТУПУ НА РАДЯНСЬКИЙ СОЮЗ. РАДЯНСЬКИЙ СОЮЗ І ЗЛУЧЕНІ ДЕРЖАВИ

Вище зазначений факт таємної англо-французької згоди яскраво характеризує сучасні противенства міжнародного положення. З одного боку Англія хотіла б зорганізувати міжнародний блок європейських та азійських держав для оборони їх імперіялістичних позицій перед зростаючим імперіялізмом Злучених Держав, що загрожує перш за все Англії та Японії. В останніх числах ці противенства розгортаються особливо в обсягу морських озброєнь і в Китаю. З другого боку той сам блок повинен організувати наступ на Радянський Союз.

Після того, як тайну англо-американської згоди відкрито, про-тиамериканське обличчя блоку соромливо закривається. За те тим яскравіше ведеться підготування наступу на Радянський Союз. Щоденна преса приносить усе нові й нові подробиці про те, як під протекторатом Англії і Франції укріплюється воєнний союз Польщі й Румунії, що під проводом Франції мають творити одноцільну воєнну одиницю для протирадянського наступу, підчиняється впливам Польщі надбалтійські держави, тероризується Литву, звалюючи на неї вину в невдачі польсько-литовських переговорів (побачимо, що після розбиття конференції в Кенігсберзі скаже Ліга Націй!), як у протирадянські воєнні плани втягується Чехословаччину й Югославію а також поширюється їх на Угорщину й Болгарію.

Деяка перешкода в цих протирадянських комбінаціях англо-французького блоку в політика Злучених Держав, що почали докладніше цікавитися торговими зносинами з Радянським Союзом.

Що в цьому звязку означає перемога республіканського кандидата Гувера на президентських виборах, поки-що годі точно визначити. Взагалі можна сказати, що перемога Гувера означає перемогу рішучої імперіялістичної лінії республіканської партії відмінно від нерішучості демократичної партії. Об'єктивно беручи, противенство між американським та англійським імперіялізмом повинне диктувати Америці політику нав'язання нормальних господарських зносин з Радянським Союзом. Та на основі дотеперішнього досвіду ще рано говорити про таку чи іншу лінію політики нового американського президента.

З погляду інтересів Радянського Союзу важне те, що Злучені Держави не входять в імперіялістичний протирадянський блок та що противенства між ними й головними моторами цього блоку, Англією та Францією зростають. Чи на цьому ґрунті спільности інтересів виросте нормальне господарське співробітництво, може показати тільки дальший розвиток подій. В кожному разі угруповання Злучені Держави - Німеччина - Радянський Союз, як противага блоку Англія - Франція - Італія - Японія, може вирости на тлі теперішніх противенств у світовому господарстві та міжнародній політиці.

Т. СЛАБЧЕНКО

Українська театральна справа

(на I всеросійському з'їзді сценічних діячів 1897 р.)

За останні кілька років в українській науковій театральній літературі зроблено кілька спроб написати історію нашого театру. Праці Мамонтова, Кисіля, й нарешті славнозвісні Антоновичеві „Триста років українського театру“ — це ті послідовно нагромаджуючі та системазуючі розвідки-спроби, що мають стати ґрунтом, на якому буде збудована повна, всебічно-висвітлена історія українського драматичного мистецтва, в широкому розумінні цього слова. Разом з тим іде робота в окремих, спеціальних ділянках нашого театру, а саме: в галузі студіювання окремих акторів (вказемо на роботи П. Рупіна про Заньковецьку, Кисіля про Соленика та ін. такого-ж типу роботи, що готує тепер видавництво „Рух“); в ділянці видання сирових матеріалів (протягом останніх двох років побачили світ мемуари Кривницького, Садовського, Сусллова, Ванченка, вміщені по різних журналах України); нарешті іде дослідження українського репертуару різних часів та доб (роботи проф. Копержинського, Резанова, Рупіна та ін.). Коротше кажучи, відбувається нагромадження матеріалу, серед якого, так само як і в спробах історії нашого театру, якось сплутали з ока питання, що служить назвою даної статті. Тим часом, активна участь акторів українського кону на всеросійському з'їзді сценічних діячів була не тільки й не так виступом їх в справах їхньої професії, як виступом проти політики імперського уряду що до української сцени, культури, ба навіть проти пригнічення народу, про що говорилося з трибуни з'їзду.

Діячі української сцени давно власне прийшли до думки голосного виступу проти тих утисків, яких зазнавав наш старий побутовий театр. Через те робітники старого українського кону вперто й довгий час пропагували ідею скликання театального з'їзду українських акторів, але як каже Старицька-Черняхівська „решта (молода група українського акторства) чомусь не пристала і діло скінчилося лише спільною нарадою“¹⁾. Ясна річ, що така нарада родинного характеру могла внести в роботу тогочасних театрів напр. певну географічну плановість, більшу координацію в роботі то що; але за гучними закличками не витворювалось обставини, щоб звернути увагу російського суспільства на стан українського театру, можливість його роботи в прийдучому і т. д. Адже-ж дійсність не знаходила відгуку на нашій сцені, нове життя не відбивалось там; адміністраційні обмеження, яких зазнавала наша тогочасна сцена, не припинялись, і театр, як ні повернути, не виходив з кризи. Тому не дивно, що коли розпочалась організація першого всеросійського з'їзду

¹⁾ „Україна“ 1907 р., кн. 11 — 12, ст. 314. (Стаття Старицької: „25 літ українського театру“).

сценічних діячів, то українці, діставши запрошення, взяли участь в ньому, рішили використати його.

Організація з'їзду розпочалась в кінці 1896 року, коли „Русское Театральное Общество“ обрало 7 жовтня спеціальну комісію, якій доручило розробити питання про з'їзд. Обрана комісія не барилась і за 12 днів роботи встигла стільки зробити, що 19 жовтня розпочалась розсилка запрошень на з'їзд, метою якого було „совместное товарищеское обсуждение как нужд и потребностей современного театра, так и тех мер, которые следует принять с целью удовлетворения этих потребностей и нужд“¹⁾. Закликані до участі в з'їзді діячі української сцени натурально прибули на нього і за кілька днів після відкриття з'їзду (9 березня 1897 р.), а саме 15-го березня на з'їзді відбувся „український день“. Діяльними учасниками його були: а) уповноважений чернігівської міської управи А. М. Крестьянов; в) акторка М. К. Заньковецька, яка в своїй особі представляла гурток чернігівської інтелігенції; с) М. П. Старицький; d) І. К. Карпенко-Карий та О. К. Саксаганський і нарешті e) І. Л. Шраг.

Одною з перших точок, на якій українська делегація спинила увагу з'їзду, було питання про народній взагалі, робітничий та особливо селянський театр зокрема. Щоб зрозуміти виступи в цьому питанні, слід нагадати про міцність народницьких ідей, яка тривала на Україні. Побутовий театр, що виник як знаряддя українського народництва²⁾, в очах більшості старих діячів, не мислився в змодифікованій формі, з іншою цілеспрямованістю тощо. Як не дивно, але навіть на початку нового, двадцятого століття лунали по Україні народницькі заклики й „мужиковські“ тенденції. Щоб перевіритися в цьому, досить навести уривок з статті Івана Тобілевича: „Наталка-Полтавка“, Сторінка з споминів“, вміщеної в „Літературному збірникові пам'яті Кониського“³⁾ — „В городі все є, писалося в ній, щоб розважити чоловіка, щоб дати йому силу легше щоденно працювати, дати яке-небудь моральне задоволення. На селі-ж панує тьма, і ніяких веселощів, радощів, розваг нема. Сум якийсь обгортає в селі, невимовно боляче нив серце, дивлячись на сіру братію, що від ранньої зорі до вечірньої працює, не маючи жодної втіхи. Театр на селі, — каже далі Тобілевич, — пом'ягчить-би суворе життя, дав-би хоч трохи радощів та втіхи серед тієї тяжкої праці, від котрої німіють руки, черствіють серця“... і т. д. Відси слідував висновок — усі діячі української сцени та національна інтелігенція повинна змагатись за те, щоб „заснувати народні аудиторії-театри хоч по містечках та по великих селах“⁴⁾.

Приблизно таку-ж думку висунув в своїй доповіді О. К. Саксаганський, який підкреслював народність і демократичність українського театру. Саксаганський вимагав дальшої демократизації театрів, наближення їх до народних мас з метою обернення їх цілком в театри справді народні. Але ця вимога збігалась з ін. питанням, яке зривало можливість статочної демократизації аудиторії глядачів. Це було питання про ціни на квитки. Тяжкі умови здачі театральних приміщень в оренду викликали нечуване збільшення цін на квитки,

¹⁾ Труды первого Всероссийск. съезда сценических деятелей 9 — 23 марта 1897 г. в Москве Ч. I, ст. 7.

²⁾ Проф. М. С. Слабченко: Матеріали до економ.-соц. історії України. XIX в., II, т. ст. 162 — 164.

³⁾ Київ. 1903 р.

⁴⁾ Іб., ст. 104, 103.

що фактично усувало найдемократичнішу частину глядачів від театру. „Огромные платы за театр суть ростовщичество, лихоимство — только в запутанной форме“, казав О. К., різко виступаючи в цьому питанні¹⁾. Але полегшення орендних умов, на думку Саксаганського, не було рятунком. Для переконання в цьому учасників з'їзду Саксаганський розповів про такий випадок. Якось довелось йому виступати в Ростові. Він (з трупю) найняв у антрепренера Черкасова т. зв. Асмоловський театр. „Дело было летом, театр все равно пустовал, и сдали нам дешево. И вот в Асмоловском театре объявили такие же дешевые спектакли, какие давали в цирке“²⁾ — но увы! Публика не пошла. В чому-ж справа? А в тому, що „бархат и вид самого здания очевидно ее (публику) смущали“³⁾. Т. ч. потрібні інші, простіші будівлю та оздоблення приміщення, де робоча людина почувала-б себе як дома, а то „забегать с работы домой, чтобы переодеться и явиться среди фешенебельной публики — чистая мука“... .

Треба зауважити, що українська делегація на з'їзді не тільки прокламувала ідею поширення народнього театру. Виступи Саксаганського з його уважливими спостереженнями самі показують це. За те-ж говорять і дільні, далеко не фантастичні висновки — пропозиції, які зробив Саксаганський в піднесеному питанні, а саме: „Театры в порядочных городах должны быть устроены просто и удобно — цирком, с галлереею на 600 человек по 15 коп.; мест за ложами должно быть 6 рядов на 600 человек — от 20 коп. до 50 коп. место“ і т. д.⁴⁾. Для будівлі таких театральних приміщень О. К. пропонував з'їздові „ходатайствовать, где следует, чтобы из огромных сумм, образующихся от благотворительного сбора, которым оплачивается каждый билет на драматические представления, отчислять ежегодно 10% в распоряжение Русского Театрального Об-ва“ з цією метою⁵⁾.

Питання, поставлене Саксаганським про народність театральних вистав, збігалось з питанням про національний театр. Річ в тім, що на урочистому засіданні з'їзду, в день відкриття його, голова III відділу („отдел вопросов о правильной постановке художественного театра“) виголосив промову на тему: „О национальном театре и о влиянии его на народный“, якою затемнював справу з дійсно національним театром. У виголошеній промові він говорив про взаємодіювання між російським та національними театрами, констатував „отрадные факты, доказывающие, что дело национального театра возрождается“, зазначав „необходимость всенародных театров с русским и иностранным классическим репертуаром“... і т. д. і т. ін.⁶⁾. На ділі мова йшла не за національні театри народів, що населювали імперію, а за російський театр, і т. ч. питання про дійсно національні театри відступало на неозначено-далекій план. Отож українська група з'їзду виступила і з цього приводу, зв'язавши демократичність, за яку так палко виступав Саксаганський, з національною визначеністю театру. М. К. Заньковецька перша руба поставила питання про ролі українського театру на Україні, заявивши, що „на юге России театр может быть родным и удовлетворять потребности большинства населения, а не незначительных его групп, лишь при условии, если

¹⁾ Труды... съезда... ч. II, ст. 270.

²⁾ По 15 — 20 коп. в середньому і до 50 коп.

³⁾ Труды... съезда... ч. II, ст. 267.

⁴⁾ Іб.

⁵⁾ Іб., ст. 270.

⁶⁾ Іб., ч. I, ст. 43.

он будет малорусским¹⁾. Твердження ясне: коли театр для народу, то зрозумілий для нашого краю театр — український. Але народність театру можна розбирати і з погляду відбивання в ньому життя, інтересів та боротьби того народу, для якого він працює. Мабуть, маючи цей бік народності на увазі, ін. представник української групи — І. Л. Шраг досить прозоро заявив, що „действительно народным театром (на цьому Шраг зробив наголос) в южной части России может быть только театр малорусский“, і, вказавши далі на поспіх українського театру та на збільшення труп, робив висновок, що це „свидетельствует, что потребность в малорусском театре назрела в населении, что малорусский театр, несмотря на крайне неблагоприятные внешние условия растет и развивается“²⁾.

Цілком природне було в дальших виступах українських представників звернення уваги на несприятливі умови праці українського театру, про які говорив Шраг. Одною з головних точок тут було репертуарне обмеження, яке зазнавав наш тогочасний театр. Цензурні утиски Російської імперії гальмували роботу українських драматургів, ставили їх в такі умови, в яких вони не мали можливості збільшувати та поширювати потрібний для українського тогочасного театру репертуар. Театр мимоволі невпинно ізближувався по приуроченій від уряду дорозі до репертуарної кризи. Через обмеження українська драматургія не могла вийти на широкий шлях і через те складалось враження одноманітності та обмеженості праці українських драматургів. У своїй доповіді про це Старицький казав: „горизонт малорусского писателя сужен до хаты, да и в ней еще не дозволено ему касаться общественных сторон мирской жизни, а допущено лишь изображать любовные да семейные радости - печали. Вследствие этого репертуар малорусский сцены стал однообразным и слащавым, а сама она обречена на голодную смерть“³⁾. Останні слова про засудження української сцени на голодну смерть спочатку викликали здивування та скептицизм. Тим часом, коли придивитись ближче до справи, то можна переконатись, що така загроза почасти була. Справді, цензурні обмеження, по-перше, ставили українських акторів мало не в умови здичавіння, в яких вони, роблячи нескінченний марш на місці, спиналися в розвитку, набували мимоволі штампованості та шаблону, адлятичності. „Артисты, казала Заньковецька, ... не могут в достаточной степени развивать свои силы, будучи принужденными действовать в крайне узкой сфере, устраненные от тех широких горизонтов, которые им раскрывают животрепещущие интересы жизни интеллигенции, минувшая жизнь родного народа и произведения великих творцов других литератур“⁴⁾. Т. ч., декваліфікація українського акторства і в зв'язку з цим падіння цінності та зацікавленості театром, — це перший наслідок репертуарного обмеження. По-друге, обмеження й адміністраційні утиски призводили, на думку українців-учасників з'їзду, до вбивства актуальності українського театра, до падіння його життєздатності. Представник чернігівської міської управи говорив з даного приводу: „Принимая во внимание, что малорусский театр с репертуаром только из простонародной жизни может иметь чисто этнографический интерес лишь вне самой Малороссии, в самой же Малороссии театр должен удовлетворять художественным

¹⁾ Іб., ч. II, ст. 258 — 259.

²⁾ Іб., ст. 271.

³⁾ Іб., ст. 261.

⁴⁾ Іб., ст. 258.

и воспитательным целям, городская управа находит, что ограничение малорусского репертуара лишь пьесами из современного местного деревенского быта вредно для развития местного театра, мешая его доступности и ограничивает его задачи“¹⁾.

Нарешті матеріальний бік театральної справи. Зв'язаний він був з попередніми точками. Справді, оскільки театр опинявся в тяжкому ідейному стані відносно глядачів, остільки він „не робив зборів:“ при обмеженості репертуару доводилось, напр., переїздити чи що. — „Насильственное сокращение малорусского репертуара, казала Заньковецька, отражается крайне вредно на деятельности малорусских трупп, искусственно сокращая их репертуар и вводя в него неблагоприятное для дела однообразие; малорусские труппы вынуждаются к частым перекочевкам из города в город, ибо пробыв на одном месте и быстро истощив репертуар, они вынуждены переезжать на другое место, что в виду расходов на поездки трупп с многочисленным составом артистов, хора и оркестра, крайне неблагоприятно отражается на материальных условиях жизни их участников“²⁾.

Т. ч. центр ваги у виступах української делегації з'їзду вперто переносився на цензурні обмеження, що тяжіли над українським театром та драматургією. Через те останній — за чергою — промовець від українців — Шраг ще раз спинився на репертуарному питанні та поглибив його. Він наводив факти завзятої боротьби українців за поповнення тогочасного репертуару. Під час цього нагадувався випадок з Грінченком Б. Д., який для зняття заборони з його перекладу „Марія Стюарт“ перебував без поспіху мало не у всіх адміністраційних інстанціях і примудрився довести діло до сенату, де його справа була провалена остаточно³⁾.

Об'єднавши висловлені попередніми доповідачами думки про стан нашого театру, І. Шраг для усунення накреслених бар'єрів на шляху України, вніс пропозиції — прохання, які мав обстоювати перед урядом з'їзд, а саме: 1) „подчинение малорусских п'ес цензуре на одинаковых условиях с драматическими произведениями, писанными на других языках“; 2) „отмена воспрещений издания и постановки на сцене пьес на малорусском языке, переводимых, исторических и из жизни интеллигенции“; 3) „включение малорусских пьес в списки пьес, разрешенных для народного театра“; 4) „подчинение малорусских спектаклей общим правилам и отмена существующих ныне ограничений в разрешении этих спектаклей“⁴⁾.

На цих пропозиціях 15-го березня 1897 р. закінчився „український день“ з'їзду. Хоча напевно серед окремих учасників з'їзду був і вороже настроєний до українського мистецтва елемент (нагадаймо випадок, що трапився того-ж 15 березня на засіданні першого відділу „общих вопросов“, де з приводу заборони виступів двох однорідних театрів в одному місті було задане питання: „Считать ли малорусскую драму однородной с русской“). На це явно провокаційне запитання була дана заслужено-іронічна відповідь: „речь идет о русских труппах, а если малороссийскую труппу считать за рус-

¹⁾ Іб., ст. 256.

²⁾ Іб., ст. 258.

³⁾ Іб., ст. 273. Взагалі російському сенатові завдавало немало клопоту українське акторство. До нього добрався і О. К. Сакчагаєвський, бажаючи одержати дозвіл на українські вистави без російських п'єс, і т. д. Див. про це у журналі „Україна“ 1907 р. кн. 11 — 12, ст. 314.

⁴⁾ Іб., ст. 275.

скую, то пришлось бы малороссийские труппы совсем уничтожить¹⁾, проте більшість з'їзду приймала виступи українців доброзичливо.— Доповіді Заньковецької „собрание выражало... свое сочувствие дружными аплодисментами“. „Чтение доклада Саксаганским сопровождалось дружными аплодисментами“. Виступ Шрага так само „вызвал аплодисменты“ і т. д. Але важливіші були резолюції III-го відділу „по вопросу о развитии малорусского театра“, що відповідали усім вимогам, накресленим у виступах українців. Зміст ухвал був такий: 1) „Ходатайствовать о подчинении малорусских спектаклей общим правилам и об отмене существующих ныне ограничений в разрешении этих спектаклей, 2) ходатайствовать о подчинении малорусских пьес цензуре на одинаковых условиях с драматическими произведениями, написанными на русском языке, 3) ходатайствовать о включении малорусских пьес в список пьес, разрешенных для народного театра“²⁾.

Виступи українського акторства на з'їзді та його вимоги мали за ґрунт об'єктивну кризу драматургії, яку переживав тоді побутовий театр. Підтримка навіть у 1897 р. такого театру була ділом недоречним. Побутовий театр з застарілими народницькими ідеями відстав від життя на 20 з лишком літ. До того часу появились на Україні нові класи, взаємини між старими класовими угрупованнями змінилися, набувши разом з тим більшої гостроти то-що. Не старі, що віджили свій вік і загубили всяку актуальність, сантиментальні народницькі ідеї лунали по Україні, а нові, бойові, революційні. Старе акторство частково це розуміло і, як це видно з наведеного, гадало, що в сприятливих умовах пощастить урятувати старий театр, змінивши місце перебування театру та його аудиторію з одного боку, а з другого зробити своєрідну репертуарну вівісекцію. Але надарма: половинчасті заходи ні від чого не вилічували. Марно! На зміну злегка підфарбованому по суті описовому театрові Тобілевича ішов театр з закликом до революційної боротьби.

¹⁾ Іб., ст. 128.

²⁾ Іб., ст. 218, 219.

К. СЛІПКО-МОСКАЛЬЦОВ

Розвиток та перспективи графіки СРСР

Графічне мистецтво революційного 10-ліття можна розподілити на дві доби, серединою між якими є 25 рік, рік коли вже можна було почути чіткі вимоги суспільства до робітників мистецтва, подавати соціально цінні речі, рік, коли майже по всьому СРСР почали говорити про революційне мистецтво, революційну картину. Першої доби, що спадалася з добою громадянської війни й частково добою вже мирного будівництва, переважають процеси розкладу старого графічного мистецтва й формування нового. Другої доби, що відповідає буйному відновленню народного господарства, на перший план висуваяться вже новоутворені форми.

Розклад старої дореволюційної графіки, який відбувався за першої доби, проходив швидким темпом. Можливо навіть говорити не про розклад, а сумніви, що до вірності оформлення нового соціального змісту старими прийомами та підходом, сумніви, що повставали у прихильників минулих традицій „Мір іскусства“.

Через-що такі сумніви повставали? А з цим через що можна констатувати такий швидкий і такий майже повний занепад старої графіки? Відповідь на це дають ті обставини, ті нові умови життя, що з собою роблять переключення і завдань графіки. Конкретніші, причиною такого переключення, за перших часів громадянської війни, була відсутність потрібних передумов для графічного виробництва. Зменшується кількість журналів і книжок. Енергія революції іде на боротьбу з ворогами, тому то нема можливості виділити досить уваги й матеріальних ресурсів мистецтву, господарча ж руйнація, внутрішня класова боротьба в свою чергу позбавляє художника не тільки потрібних засобів виробництва, а й самого споживача, а коли він і був, то знову таки у нього був до мистецтва класовий підхід.

Всі ці обставини та об'єктивні умовини безперечно пояснюють причини занепаду старої графіки, але не всієї, бо знайшлися в дореволюційному мистецтві групи, які не тільки спромоглися зберегти у вогні громадянської війни своє обличчя, але й розгорнули свою діяльність в багато ширшому, як раніш, масштабі. Це — „примітивісти“ та „конструктивісти“¹⁾.

Через що ж об'єктивні умови, які вбили більшу частину дореволюційної графіки, графіку з так званим естетичним збоченням, не забили „примітивізму“, „конструктивізму“? Підемо далі, якщо причина була тільки в громадянській війні й зв'язаних з нею матеріальних умовинах, то значить, стара графіка фактично не вмирала, це тільки був тимчасовий занепад. А коли так, то чому не відродилась вона, коли уцухла громадянська війна, і почалося відродження господарства.

¹⁾ Примітивізм, конструктивізм як назви графічних напрямків є не точні, але я під ними розумію всі течії, що більш менш по завданнях і формі можна віднести до цих напрямків

Тому, що Жовтень зруйнував ту соціальну базу, на якій стара графіка виросла. Жовтнева революція перемогла буржуазію, основне ядро — споживача, замовця та мецената. Звичайно, що і старе графічне мистецтво передреволюційної доби не було зовсім однорodne в своїм соціальному змісті і соціальній орієнтації. І в ньому було демократичне крило з народницькими тенденціями (наприклад: пригадаймо відгуки художників передвижників на події 5 року — Іванов, Добужинський та інші), зверненими до дрібної буржуазії і радикально настроєної інтелігенції. Але не зважаючи на цей ухил, все ж таки основний тон задавали не ті демократичні угруповання, а та частина художників графіки, яка об'єднувалась біля „Міра Іскусства“ й висловлювала настрої буржуазії, або буржуазної інтелігенції. В графіці їх представляв або символізм (Замірайло) або кохання в минулій красоті (Бенуа, Білібін, Сомов).

Що далі йшов розвиток графіки, що далі відходила вона змістом від 1905 року й наближалася до нових вибухів та катастроф: світової війни й другої революції, то більш губили в своїй питомій вазі радикальні й народницькі групи, які і самі підпадали під вплив буржуазно настроєної групи художників. Події 1905 року кликали до мистецької роботи нові соціально-настроєні художні сили, знову воскресили думку, що мистецтво повинне служити громадським ідеалам, повинне, може навіть на шкоду формі, бути повчальним, громадським; думка ця повстала під час французької революції і її підтримували передвижники (Стасов, Крамської). Частково це були роки революційної „доброзичливості“. Проте не довго продовжувалася „ця героїчна доба“. Вже з 1907-го року образотворче мистецтво, зокрема графіка, повторює під впливом „Міра Іскусства“, почала на всі сто відсотків „європеїзуватися“, і така „європеїзація“ фактично продовжувалася в сильній мірі аж до Жовтня, з яким цей процес прибрав трохи інших форм.

В чому найбільш себе виявив цей „європеїзм“? По-перше художник-графік цієї орієнтації всю свою увагу і думку сконцентровував на розв'язанні особистих „художніх“ проблем, він уникав суспільних мотивів. По-друге, оскільки нова художня культура Заходу цікавилась тільки питаннями техніки, яку проголосили основою художньої діяльності, то і художня робота художників набрала того напрямку, коли мистець знову почав працювати за-ради мистецтва. В такому напрямкові на Заході розгорнули свою роботу всі відомі винахідці дослідничі мистецтва як: Пікасо, Сезан, Гоген, Леже, Дерен. Так було на Заході, такого ухилу прибирала робота художників народів б. Російської імперії.

Тепер не дивно, що подібного напрямку мистецтво стало найменш співзвучне революції. Розходження між ним і революцією за час від 1905-го року до — 17 року ще збільшилось, бо художники з європейським ухилом розвивались в тому напрямкові, який наближав їхню продукцію не до революції, протестуючого суспільного патосу, а виключно до технічної діяльності, коли художник ставав техніком винахідцем. Ось чому, коли революція зруйнувала соціальні підвалини буржуазії, то тим вона зруйнувала й таке мистецтво. До речі оскільки особливо графіка сильно стабілізувалась і перетерпіла процес цього буржуазного переродження, то не дивно, що вона не змогла прийняти новими ідеями і зростись з революцією. Розходження було непримиренне.

Стара індивідуалістична графіка гинула через те, що був знищений соціальний базис, на якому вона повстала. Але через що про-

довжував існувати, як тоді хрестили новаторов, лівий фронт¹⁾, той фронт, який з Жовтнем розцвів. Це сталось через те, що так звана ліва течія зуміла прийнятись на новому ґрунті, Жовтнева віхола захопила його в тому стані, коли він ще не встиг зформуватись як художня група, яка вела боротьбу за своє визнання, а в цій боротьбі за існування вони йшли на все. Зміцнився ж стан лівих і одержав визнання через те, що в перші роки існування радянської влади, в добу гострої громадянської війни, коли революційна дійсність вимагала підкресленого агітаційно-плакатного лозунгового оформлення, і майстрі, прихильники краси, не були пристосовані, навіть не в силу своїх настроїв, а в силу непридатності методів роботи до виконання цих завдань ліві графіки, ліві художні сили через свою виробничу установку, яку вважали основними проблемами художньої роботи, вітали ці вимоги дійсності, вітали плакатно-лозунгове оформлення. Хоч прихильно ставились вони до цих „прозаїчних“ вимог, не через те, що були в більшому революційно настроєні, а через те, що подібне оформлення словесного матеріалу, вже готового, зводило роботу художника до виконання завдань, за чітко визначеними вказівками, тоб-то до технічного виконання. Звичайно, що чисто формальний підхід навіть до таких нескладних художніх розрішень, який вже встиг привитись на новому ґрунті, схід. Європи не завше блискуче виправдувався: вже і тоді можна було бачити неув'язку змісту і форми але вже те, що цей лівий фронт не відсахнувся від подібного соціального замовлення, роботи недостойної справжнього художника, як заявляли праві течії, само собою свідчило за те, що майбутнє було за ними.

В дальшому розвитку графічне мистецтво, на деякий час занепадає (1919 — 20 роки для Росії й України до 23 року), громадянська війна, а з цим руйнація господарства, обмеження в матеріальних ресурсах приводили кінець кінцем до обмеження витрат на культуру, а з цим до скорочення випуску журналів, видавано також небагато й книг. В ті часи, якщо в літературі починалась так звана словесна доба, в Росії „кофейна“, то в образотворчому мистецтві зокрема графіці художник заглиблювався в лабораторно-дослідчу роботу, працю над удосконаленням техніки, новими технічними винаходами. Треба відзначити, що лівому фронтові з його установкою на розв'язання перш за все формальних проблем подібний застой навіть трошки був приємним, бо художник знову заглиблювався в себе й розпочав працю над вишукуванням формальних віртуозних построень. Ця доба цікава для графіки тим, що художник почав ретельно працювати над гравюрою, як найбільш самостійною формою мистецтва, та проте лабораторна ця робота, це заглиблення в себе є протилежне роботі художника „носителя краси“. Якщо останній в своїй лабораторній роботі намагався в своєму мистецькому творі передавати індивідуальні риси, свій настрій, то художник лівого напрямку йшов до безіменного штампованого технічного оформлення, він шукав не нових форм й способів розрішення змісту, а лише нової техніки, нової віртуозності. Для графіки ці лабораторні шукання тим цінні, що вони подали новий ясніший підхід до розв'язання сутотехнічних графічних завдань, вони зближали художника-графіка безпосередньо з його

¹⁾ Під лівим фронтом ми умовно будемо розуміти примітивізм, конструктивізм, супрематизм, частково експресіонізм, і загалом напрямки, що по своїй формі мають не реалістичну трактовку.

в виробництвом. Зрештою ці лабораторні шукання допомогли зрозуміти, що графіка повинна йти рука в руку з виробництвом. Так поволі мрія художників про автономний закінчений малюнок „станкового типу“ поволі і теоретично і практично здійснювалась. Слід також відмітити, що початки цього нового розуміння графіки пройшли через гравюру, цей найдешевший спосіб репродукування. Так графіка стала „вільним, самостійним мистецтвом“. Відсутність же постійної аудиторії — глядачів, далі завзятість і переконання графіків в своїй правоті, зміцняло ці думки і зрештою дозволяло лівим художникам по формі нехтувати сприймачем, художник ставав на ґрунт занадто хиткий і нестійкий і по формі своєї роботи схожим з буржуазними художниками Заходу. Проте, не дивлячись на цей хворобливий ухил, лівий фронт все ж таки перемагає, бо обставини продовжують складатися надзвичайно сприятливо для нього. Попередні його вороги зметені революцією, нові ще не встигли зміцніти, вони ще занадто слабкі, хоч їх суспільство найбільш сприймає й порівнюючи з лівим фронтом роботи цих нових художників, нових несміливих класиків стають найзрозумілішими для широких кол читачів, а з цим і глядачів. Лівий фронт поки ще сильний; йому ні з ким боротись, хоч внутрішній розкол розпочався, бо діалектичний розвиток приводить його до внутрішніх протиріч.

Які ж характерні риси лівого графічного фронту. — Того й частково цього часу. Раніш, ніж відповідати на це, слід підкреслити що своєрідною рисою нового мистецтва було бажання винайти деякі теоретичні підвалини цього напрямку і тому в один час більше точилася гаряча дискусія в ділянці теорії, політики, ніж про шляхи безпосередньої творчості.

Увесь лівий напрям в мистецтві до 22 року на практиці можна було звести до кількох графіків: Нарбута, Неліпинської, що належала до школи Бойчука — це на Україні і Фаворського в Росії, біля них сконцентрувались молоді сили, бо ці майстри впливали на молодь, творили графічну моду.

Якщо дореволюційну нову графіку неможливо було звести до постати Нарбута, то ліва графіка післяжовтневої доби СРСР в перші роки цілком прикривається цією видатною постаттю. Було навіть і так, що коли питались, що дав нового лівий фронт мистецтву, то теоретики відразу називали Нарбута, його твори, характерні конструктивною побудовою і примітивними формами, але не позбавлені артистичної віртуозності.

Жовтень застав Нарбута в розцвіті його творчих сил. З переїздом на Україну розгортається його талант на цілу широчінь. Позбавившись тенденційності „Міра Іскусства“, швидкою ходою він досягає значних висот, його українська абетка вже визначала перехід до нових форм трактування, до чіткої революційно-мистецької цілеспрямованості. Цю абетку він розпочав, як ми знаємо, ще до революції, але з революцією він став на шлях не психологічної виразності, що часто - густо не давала змоги розв'язувати суто-мистецьких проблем, а йде стежкою формальної побудови, підкреслення лінії, його цікавить виразність її та майстерна гра чорних сірих і світлих плям. Нарбут, по натурі експериментатор-дослідник, звичайно не зміг задовольнитись тим стабілізованим підходом до розв'язання художніх проблем „Міра Іскусства“, до групи якого він належав в минулому, і йде все до нових упрощень. Його кожна нова робота набирає все більшої виразності, декоративної сміливості і більшого художнього ефекту. Шлях Нар-

бута і його досягнення чисто лінійні, були першою спробою в графічному мистецтві СРСР подати свободну гру ліній, в своїх роботах Нарбут дійсно показав себе художником віртуозом, один з перших звернув увагу на занехаяну передвижниками формальну якість... Несподівана смерть вирвала з революційно мистецьких лав цю постать, і Нарбут, що почав винаходити нові стежки, нові прийоми творчої роботи, так таки й не сказав свого останнього слова. В ті ж таки часи виступає і друга постать Неліпинська, культурна художниця, що йдучи стежкою Бойчука, теж звертає велику увагу на художній або вірніше виробничий принцип роботи. Для неї виробничі тенденції й уязка гравюри, рисунку, з книжкою є справа першорядної ваги.

В Росії в ті ж таки роки виступає Фаворський, у якого відчувається менш художнього темпераменту, ніж у Нарбута і якого можна вважати скорше за віртуоза техніка, ніж художника. Цей майстер цілком нехтуючи натурою, яка набирає у нього якихось застиглих форм і будується за такими ж сухими формальними канонами, ще більш наближається до абстракції і ставить наголос на передачі чисто пластичним способом об'єму. Не можна погодитись з Сидоровим, що характеризує Фаворського, як майстра лише форми, що не має ліній, бо при спогляданні його речей, можна завжди побачити чіткий контур, такий виразний і такий гострий, як це ми зустрічаємо на новгородських іконах. Правда, частенько він опрацьовує за допомогою лінії об'єми. Загалом же основним формальним шуканням у нього залишається виявлення на площині об'єма.

Порівнюючи Фаворського з Нарбутом та Неліпинською, Фаворський по суті не є графік, він скорше є скульптор на площі, що відточує за допомогою різця як з фарфору механічні фігури. Разом з цим під сумнів можна взяти його самотність і вірність напрямку. Що-ж до оригінально-творчих фігур його скульптурно опрацьованих, то знову таки ледве чи можна погодитись з заявою Сидорова, що фігури Фаворського завжди сприймаються добре, що вони творчі, оригінальні. На мою думку це не так, бо мало оригінальності і в його славнозвісній „Руфі“, найкращій з його речей. В ній мало оригінальності вже через те, що композиція цілком використана з ікон. Я думаю, що цінність Фаворського як майстра якраз полягає не в його оригінальності, а в технічних прийомах, в тому, що він знову заглибився в вивчення техніки.

Так зайнявши на Україні: Нарбут, Неліпинська, в Росії: Фаворський командні висоти, лівий фронт в графіці в дальшому розвитку поступово звівся до деяких формальних канонів. Проте, це не значить, що він не відіграв своєї історичної ролі. Історична заслуга його в тому, що від „очистив“ українську та російську графіку від багатьох побічних елементів, які заніс був до неї „Мір Іскусства“ і загалом символістичні напрямки. Правда, перемігши старі напрямки, лівий фронт разом з цим вніс до графіки так багато нового, що це нове в свою чергу потребує переоцінки. Зокрема в боротьбі з правими, ліві так захоплювались новаторством, що нехтували всім цінним „старим“ мистецтвом, зокрема Заходу, наприклад, тенденціями західних рисувальників з соціальною установкою, а поглиблюючи за загальною установкою свої позиції в підході до художньої роботи взагалі, вони навіть почали проповідувати потребу передавати натуру в абстракції, позачасовості.

Як я вже відмічав, лівий фронт зробив великий вплив на молоді сили, бо в роботах молоді можна побачити його чи то в чисто

технічних прийомах, чи то в способах трактовки натури і т. ін. Цей вплив зазнали на собі від Нарбути - Лозовський, Кірнарський, Хижинський, Пожарський, Страхов, від Неліпінської — Рубан, Сахновська, Фаворського — Купреянов, Аксельрод, Падаліцин, Гончаров. Правда, цей вплив слабшав з кожним роком, але факт, що під цим впливом молодь зростала, є безсумнівний.

Якщо ліві і збагатили графіку рядом нових прийомів, то поруч цього не треба забувати, що вони з собою принесли багато і негативного, як - то: „розірвану свідомість“, частково формальне фокуснічання, наприклад, у Фаворського.

До тої ж лівої групи частково можна віднести і так звані течії в експресіоністично примітивним оформленням змісту, бо й в них зрештою форма є першорядний момент. Зв'язок цей і спорідненість можна побачити в тому, що цей напрямок, переймаючи від справжнього лівого фронту технічні прийоми, робить їх схожими в лівим фронтом по формально технічним прикметам. Ось чому не дивно, що іноді глядач не може навіть відрізнити наприклад. Фаворського від Конашевича, Купреянова і вважає, що різниця тільки в назві. Проте, ця схожість є лише поверхова, бо цей напрямок, в якому опрацьовують графічні ілюстрації художники, належав до новаторства, але він не може бути зачислений до лівого виробничого графічного фронту. Наскільки перші на зміст, тематику, дивились як на матеріал для побудови формальної композиції, настільки ці новатори (Купреянов, Конашевич, частково Мітрохин) звертали увагу на зміст, але тільки намагались його передати новим оригінальним способом.

Можна ще запитати, через що в добу жорстокої громадянської війни, коли революція вимагала чіткого оформлення змісту, поширилась і ця течія, що зараз посідає поважне місце в графіці. Але через що цей витончений по формі, богемний по настрою своєрідний „імажинізм“, позбавлений твердої суспільної установки — шириться? Справа знову в тому, що мистецтво опинилось без твердої соціальної підвалини і не встиг ще з'явитись новий масовий глядач, який би щільно зв'язався з художником, контролював би його, й загалом заняв місце колишнього споживача. Через що ширився цей напрямок? Через те, що його підтримували невеличкі групки інтелігенції, хворі на моду і новаторство, інтелігенції переважно столичної.

Загалом кажучи, цей графічний імажинізм, позбавлений чітко окреслених суспільних тенденцій і зорієнтований на той же захід, по формальним прикметам повторював лівих західних майстрів і був до деякої міри з формального боку кроком назад до індивідуалістичних установок імпресіонізму.

Як бачимо, так звані конструктивісти — майстри, примітивісти були тими двома групіровками, з якими зв'язано графіку першої доби Жовтневої Революції. Але і в старій графіці, що гинула як ціле, були й такі явища, повз які неможливо було пройти спокійно. Як ми вже знаємо, стара графіка в свій час відгукнулася на революцію. Через деякий час, вона знову просочується у видання, але ці „старі“ перероджувались і позбавлялись суто-естетичних тенденцій; ми маємо на увазі Митрохина, Добужинського, Кустодієва. Були часи, коли критика напала на представників цієї класичної школи, лаяла їх за стару форму, що мало підходить до оформлення нового змісту, лаяла їх за імпресіонізм, конструктивну слабкість, естетичний душок, але не дивлячись на ці напади тисячі глядачів одержували

задоволення від ілюстрацій цих майстрів. Тепер, коли минув час боротьби й захоплення новинками і коли ці перероджені „старі“ сили знову ширять свій вплив на молодь, час би вже поставитись до них об'єктивно, без запальності і тенденційних причіпок. По-перше — треба сказати, що „нікудишня“ установка класиків, а таку оцінку ми почуємо й зараз, є для революційного мистецтва цікава, бо ці „старі“ намагаються досягти не тільки досконалої техніки, а й вкласти в свої ілюстрації, кінцівки, обгортки певний ідейний зміст, а з цим і самий твір набирає більшої виразності.

Ці художники, не дивлячись на те, що в ті бурхливі часи все було в русі, йшла жорстока боротьба, нові форми життя ще не відстоялись, намагались зображувати революцію в конкретній обстановці. Вони напрямок взяли вірний і якщо їм не вдавалось показати в цілій повноті революцію, боротьбу і якщо вони не змогли схопити і передати тої стихії, то вже сама цілеспрямованість й установка на зображення конкретного була сама від себе цінною. Це були ті „вороги“ лівого фронту, що в ті часи — роки 1924, 26, були занадто слабкі, але яких найбільш розуміло по формі суспільство.

Ставши на новий ґрунт, ці старі майстри, переборовши себе, підходили до нової соціальної методики обробки змісту. Проте, й вони чим далі тим більше відчувають, що для оформлення нового змісту замало було володіти самим класичним прийомом в роботі. Зокрема навіть були й такі випадки, коли ці старі майстри, наприклад Митрохин, почували всю непридатність старих форм, Митрохин навіть зважився невдало „переучуватись“ на лівий кшталт, але це його привело тільки до того, що він почав губити свою характерну манеру.

Зробімо підсумок: на протязі порівнюючи кількох років революції в графіці, ми бачимо, оформились де-кілька напрямків, з яких лівий виробничий всеж продовжував не визнавати всього того, чим жила й в що „вірила“ вже по новому стара графіка. Це в потребу логічної стрункості, в те, що графічна річ повинна бути внутрішньо ціла, реалістична. Ця течія, наближаючись до свого виробництва — поліграфії, вперто захищає теорію повного злиття мистецтва з виробництвом. З другого боку ми зустрічаємо другу групу, що наближається від класиків до лівого мистецтва своїми формами і займає середнє місце в ухилон до суб'єктивних тенденцій таких характерних для імпресіонізму. Зрештою третя група, яка відродилась або вірніше народилась наприкінці першого етапу розвитку графіки, продовжує старий реалістичний прийом, але лише розроблюючи його за новою соціальною установкою.

Другий етап в розвитку графіки настає в той час, коли в Радянських республіках розпочалось з одного боку відновлення господарства й з другого боку нове будівництво. Для графіки, що завше щільно зв'язана з книжковою продукцією, це було відновленням роботи, покликанням графічних сил до виробництва. Якщо в першу добу життя графіки можна було побачити переважно роботу художника над гравюрою й мрію його щільно зв'язатись з виробництвом, то в ростом в числі книжок, журналів, поліпшенням якості самого видання, з кількостим зростом читачів зростає і попит на ілюстрацію, а це викликає до життя і напівзавмерлу форму графічного мистецтва, рисункову, тінньову. Таким чином відроджувалась з новою добою ілюстрація й це було в розвитку графіки фактом великої ваги, бо

рисункова ілюстрація особливо в останні роки широко використовується абсолютно на всіх ділянках літературної праці, починаючи від стінної газети й кінчаючи монографіями та науковими книжками.

Але нова ілюстрація здебільшого була мало схожа на попередню дореволюційну, глядачеві вона навіть здається незрозумілою. Та й справді вона хаотична, що до оформлення змісту, позбавлена логічної стрункості, часто багатопланова, в якій можна побачити одночасно декілька сюжетів. Це робить її важкою для сприймання, але ця нова ілюстрація широко розповсюджується в цій новій добі.

В такому дусі опрацьовують свої речі Петрицький, Падалка, Седляр, Мізин, Павленко, Рубан на Україні, Фаворський, Купреянов, Алексєєв — в Росії. Слід також відзначити, що графіки України та Росії часто опрацьовували речі схожо, бо майже у всіх їх приблизно був однаковий підхід до обробки натури, однакове розуміння технічних формальних завдань та приблизно однаковий матеріал та однакова обробка його. Що ж до джерел, якими користувались вони, то вони йдуть від загальної установки нового Західнього мистецтва, де художник є організатор матеріалу.

Придивляючись уважно до робіт цих майстрів, можна помітити, що революцію сприймали вони так само, як сприймали російську дійсність російські художники 19 століття. Останні, одержавши освіту в Італії, при замальовці селян-росіян, користувались античними зразками і скорше дивились очима антиків і давали типи антиків, аніж російські; подібне можна побачити і у наших майстрів, з тією тільки різницею, що вони дивились і частково продовжують дивитись або очима середньо-вічних майстрів, або ще гірше візантійських, або просто передають в схематично-конструктивних формах типи, що знову таки мало зв'язано з дійсністю, мало придатне для передачі нового життя в типах. В ті ж часи вже мирного будівництва можна зустріти і суто-національні етнографічні прикмети в графічному мистецтві, наприклад, в Грузії, Вірменії. Разом з цим цікаво відзначити, що загалом графіка цієї нової доби передає не тільки російський або український фольклор, а й східний. У народженні цих угруповань чисто національних, велике значення відігравали жовтень і громадянська війна, що струснула соціальні групіровки й поставила художника графіка обличчям до мистецької культури мас та до селян і робітників.

В ту ж таки добу дуже виразно реалістична трактовка проявляється у свіжого майстра Кравченка, якому не тільки не ворожа загалом революційна стихія¹⁾, а близька.

До речі Кравченко, позбавлений багатоплановості, тоб-то того, що особливо незрозуміле при сприйманні, Кравченко будує зміст в протилежність лівому фронтові не розбито, не з шматочків. Його найбільше цікавить виразна передача змісту, опрацьовка змісту, хоч іноді й почувається ухил до чисто естетичної обробки. Порівнюючи його роботи з іншими, рідко можемо побачити таку згучність й соковиту ілюстрацію. Його твори витончені, але в той самий час вони позбавлені тої ідеалізації, яка панує у Білібіна, Бенуа, Замирайла. До речі він дійсність показує без перебільшень, він її підкреслює з великою виразністю в декоративних формах. Динамізм життя, революційність і бурхливість подій у нього прекрасно передаються і гармонують з тонким спостереженням.

¹⁾ Див. напр. його „Октябрьская баррикада“ — ксилографічна робота.

Порівнюючи Кравченка з групою графіків Падалка, Аксельрод, Рубан і інш., ми можемо побачити, що цій групі не вистачає зрозумілості, просоти, і чіткості вислову. Складна ж формальна конструкція, багатосюжетність, а іноді просто беззмістовний вираз, стиль парад, якихось натяків робить їх мало зрозумілими для мас і дає право обзивати їх художниками, що занадто думають про формальну побудову і зовсім нехтують тим, хто буде це сприймати — тоб-то глядачем. А життя вимагало яснї зрозумілої графічної мови, тоб-то тої, яка пробивалась у „старих“ класиків, зокрема у Кравченки, Сграхова, Верейського, Хижинського, Воїнова.

Звичайно, що ця нова вимога не була якимсь новим відкриттям, ні вона нічого не вносила нового і в графічну штуку. Але Кравченко вже тим вносив нове, що коштує формальної новизни, що він намагався спостерігати дійсність, синтезувати її в формах, робити аналіз її, і тому не дивно, що попит на подібну ілюстрацію з кожним роком збільшувався і спричинився до того, що Кравченка глядач не тільки легко сприймав, оцінив, а через його здібність синтезувати дійсність і уміння монтувати образи його речі навіть почали захоплювати глядача.

Імення Фаворського, Неліпінської, Седяра, Падалки, Рубана, Мізина, Петрицького, Аксельрод, Алексєєва характеризують велику групу, що домінувала на ринкові в минулому, починаючи від 1923 й аж до 1927 року. Не дивлячись на те, що в цій групі в свою чергу немає єдності, наприклад, Петрицький іде своєю стежкою, Алексєєв теж, неважко помітити те, що загалом вона, як колишні „імажиністи“ графіки, утворена суспільними настроями. Це графіка радянської інтелігенції, яка нею підтримується.

Поза цією центральною групою, не погоджуючись з нею ні в методах роботи, ні в питаннях форми, перебував найпопулярніший молодий український графік Касіян, що в протилежність цій групі являє в графіці представника з Заходу, що додержується західньо-європейських тенденцій, психологічних, користується методом роботи над змістом Стейлейна, Кольвіц, Ціммер, Фредерика й Гроса. Приглядаючись до його робіт, в них можна знайти як раз те, чого не вистачає молодому радянському графічному мистецтву: психологічну виразність. Він знаходить в своїх формах ту легкість конструкції, чіткість замислу, гостроту й зрозумілість, яка приваблює глядача. В цьому секрет його успіху навіть в Росії.

Графічні роботи Касіяна, загострені проти буржуазії, як раз виконувались в тому напрямкові, в якому їм було забезпечене співчуття радянського глядача. Але пригляньмось ближче до творчості Касіяна. Його роботи опрацьовані за двома принципами, з одного боку під впливом німецької трактовки сюжету — до цієї групи робіт належать його праці „Робітники“, де на стомлених напівмертвих обличчях робітників можна побачити, як не солодко живеться робітникам закордоном. Але не одноманітний він, що до трактовки, бо Касіян до 10-ти річчя Жовтня виконує ряд робіт вже в новий спосіб, наприклад: „Арсенальці“, „Борці за Перекоп“, „Борець з під Перекопу“, це роботи, де оформлення самої теми набирає вже чіткої художньої виразності, різноманітності та експресії. Конкретніш, Касіян перекопські теми подає в динамічних формах, де все тло й самі постаті являють з себе самий рух, але разом з цим слід зазначити, що в праці його „Арсенальці“ ми бачимо ще інший підхід, він її опрацьовує ще по новому, так, що сам розподіл світлих та темних плям на робітниках,

будівлях та тлі нічного пейзажу підкреслює з одного боку напружене чекання наступу ворога, й з другого передає тишу, що може кожну мить перетворитись в гуркіт з кривавою різнею.

Поява в новій графіці таких художників як Касіян, Кравченко, і цілеспрямованість Хижинського, Пожарського на реалістичну трактовку, знову починає потроху, особливо в останні два роки, змінювати характер ілюстрації. Якщо декілька років тому класична трактовка і реалістичні прийоми з чіткими конструкціями були в аневазі, то тепер перевага поволі переходить до цієї психологічної виразної графічної манери. І справа, коли придивитись уважніш, не в художній реакції, не в опозиції до лівого фронту, не в повертанні до минулого, а в іншому — в новому завданні графіки, як ілюстрації; завданні бути не автономною частиною в книзі, що тільки зв'язується із формою листа, а ланкою, що, як і література, повинна служити класовим інтересам, боротьбі за Ради, новій людині. Головним чином ця нова установка, що особливо чітко підкреслюється в останній час глядачем, читачем журналу й книжки, є причиною, що графіка знову повертається до реалізму, але конструктивно психологічного виразністю. Нарешті і радянський глядач вносить свої вказівки, правда, поки що несмілі, про принципи оформлення, про те, що ілюстрація, виконана лівими напрямками, мало зрозуміла, а вона повинна бути зрозумілою¹⁾, тоб-то, як бачимо, суспільство повторює ті зауваження тов. Леніна, що казав: „мистецтво повинне бути зрозуміле й близьке масам“. Головним чином, через ці нові вимоги безсюжетна ілюстрація і лівий фронт сам собою оджив себе, він виконав своє завдання, поставив на розв'язання низку графічних проблем і перейшов або безпосередньо до технічної роботи на виробництві, або поволі ставав на рейки класичної трактовки, з тією тільки різницею, що останню намагається подавати в більш загострених динамічних формах.

Навіть такі безпредметники, як Чехонін, виконують роботи, наприклад „Камера в'язниці“, торгові марки та книжкові знаки, в реалістичній трактовці. Нарешті, робітники лівого фронту зрозуміли, що той шлях, яким ще не так давно вони радили йти всім, є небезпечний. Ось через що не дивно, що до того ж таки реалізму наближаються й Курпреянов, Конашевич, Петрицький, реалістичної виразності набирають і роботи художньо-високих рисувальників Седляра, Павленкової, та графіків Неліпинської й Падалки.

Але проходить час і думка глядача про те, якою повинна бути ілюстрація, оформлюється. Абстрактна ілюстрація, яку подавали ліві, став така неприємна масам, що викликає вже певну зневагу до лівих. Подібні зневажливі думки висловлює й студентство, що виросло з революції — воно вимагає від графіки теж ясності і зрозумілості.

Для потвердження цього, я дозволю собі хоч трохи спинитись на тих висновках, які мені довелося зробити з дослідно-експериментальної роботи, що я провадив серед студентства харківських вузів як викладач (перевів я спостереження над 300 студентами) та поодиноких осіб, яких я спостерігав як глядачів, що розглядали нові твори (останню роботу я проводив в Укр. Досл. Інституті Педагогіки). Як робітництво, так і студентство, відвідуючи виставки, наприклад, Жовтневу, АРМУ, АХЧУ, та музеї Харкова, Москви та Ленінграда.

¹⁾ Я робив спостереження, як сприймають селянські та робітничі кола ілюстрацію. Досліджено було 300 осіб.

Руфь

В. Фаворський

Революція

Кравченко

Праця

Г. Нарбут

Голодні

С. Налепінська

перш за все завжди шукало в творах певного змісту. Особливо велике здивування було, коли вони побачили в третяковці ліві полотна, де було помітно цілковите наслідування російськими майстрами західних майстрів, пізніше подібне здивування було, коли вони бачили це наслідування й на Україні Розглядаючи ліві полотна і музеї нового західного мистецтва, глядачі одногосно заявляли, що формальні шукання безперечно мають цінність, але таку як і окремі винаходи інженера в теорії, але громадська та соціальна вага і цінність цих винаходів збільшується тільки тоді, коли цей винаходець інженер або художник дарує суспільству вже готову „одягнену“ закінчену річ. В першому випадкові це буде нова машина, нове спорудження, в другому твір, який можна сприймати й використовувати, твір, в якому можна побачити життя, дійсність, переломлену революційним художником громадянином. Такі досить правдиві й виразні думки доводилося мені чути від глядачів ще декілька років тому, в 1925, 1926. Та такі думки природні, бо, повторюємо, вони висловлювались ще тоді, коли лише почало набирати нових форм чисто технічних західне мистецтво. Ми маємо на увазі Плеханова, який ще на початку 20 століття, оцінюючи міжнародню виставку в Венеції, виставку, де було представлено багато полотен лівими майстрами; в своїй оцінці називав їх убогими „на внутрішній зміст“¹⁾ Зазначаючи в своїй рецензії, що нові живописці нічого окрім змагання до ефектів не мають, не дивним, на його думку, стає те, що їх увагу притягає лише поверхня „шкаралупа явищ“. Зрозуміло, що їм хочеться щось сказати нове, але сказати їм нема чого, через це вони й прибігають до художніх парадоксів, які допомагають *épater les bourgeois*. Подібні думки й оцінки пізніше висловлювали й інші марксистки, які вважали, що технічний ухил в мистецтві — криза мистецтва.

Як бачимо, ці думки і оцінка західного технічного буржуазного мистецтва дозволяє говорити про відсутність в сучасній графіці, в більшості, ідейного змісту, про те, що при великих технічних досягненнях, при існуванні цілих графічних шкіл, як наприклад в Росії — школи Фаворського, Кравченка, на Україні школи Бойчука, вона (графіка) перебуває на роздоріжжі, бо справді, як підійти до розв'язання проблеми змісту та форми. І особливо в безпорадному стані перебуває молодь, яка завжди чує від навчателів про великі мистецькі досягнення нового західного мистецтва, читає про це й бачить, що цілі групи видатних майстрів Радянського Союзу наслідують західних. Також читає і чує з легкої руки Гавзенштейна, що мистець є тільки робітник форми, або виконавець технічних проблем (Арватов). Це все, звичайно, робить на молодь вплив, але в той самий час, вона від радянського глядача чує та і сама бачить неув'язку нового мистецтва з змістом, чує про те, що часто-густо художник лише фіксує зовнішні явища, що йому бракує глибокого внутрішнього змісту.

Перебуваючи між цима двома напрямками думок, фактично між молотом й ковадлом, ми бачимо, що молодь і в своїй практиці не уміє справитися з соціальним замовленням, бо для неї це неясна та стежка, якою повинен іти радянський художник. Це знову примушує підняти питання про сучасні завдання графіки, а з цим і про ту стежку роботи, якою треба йти й яка допоможе зрештою наблизити мистецтво до мас і вийти на шлях творення не кабінетного мистецького

¹⁾ Плеханов. „Искусство“ збірник статей вид. „Н. М.“ 1922 р. 198 стр.

твору для маленької купки нових естетів, а для мас. Знову приходиться повторювати відомі слова, які ще не зовсім ясні художникові, це те, що завдання мистецтва, як писав Плеханов, зводиться до зображення того, що хвилює, цікавить суспільну людину... „Через що живопис не повинна виображувати по своєму тоб-то фарбами, а не словами, те, що змальовує література? Дивно, говорить він далі, що ті самі люди, які хтіли-б відділити цілим проваллям живопис від літератури, часто вітають злиття живопису з музикою. Та це й зрозуміло, коли ці люди намагаються відгородити китайською стіною живопис від літератури, бо вони борються власне з елементами ідейності, впливу якої література піддається, як відомо, з більшою легкістю, ніж музика¹⁾. Скажу більше, не можна художнього твору позбавити ідейного змісту. Навіть ті твори, автори яких дорожать формою й не турбуються про зміст, так або інакше висловлюють певну ідею²⁾.

Таким чином, стежку, якою повинен іти художник, намітила марксієвська критика ще на початку нашого століття. Як видно, писалось про стежку давненько, але, на жаль, наша радянська художня критика продовжує або всіх хвалити, або, розцінюючи художників на західній кшталт за формальні досягнення, додержується не об'єктивного підходу, а суб'єктивного і вихваляє той напрямок, який їй до вподоби й зневажає все, що не підходить під її канони. Є ще у нас і такі одиниці, ім'я яким „бий, я його знаю“, ці „критики“ ще й досі продовжують пушити всіх і вся, лаяти, що ніхто нічого не розуміє, і всі окрім їх сама провінція, безграмотність, але в цих вигуках чувається повна безпорадність, бездоріжжя, відсутність цілеспрямованості. Стає зрозуміло, що подібний стан критики приводить художника до зневіри в неї і загалом до негативного ставлення до художньо-критичних нарисів. Так, на жаль, приходиться констатувати, що критика замість допомогти художникові в його роботі скеровуючи його увагу на роботу над змістом, своєю строкатістю здебільшого тільки ускладнює йому шлях і зовсім спаятальчує його.

Але повернімося ближче до теми. Коли приймемо погляд Плеханова, то художник взагалі і графік зокрема, коли він хоче бути революційним не тільки по формі, а і по змісту, повинен бути громадянином, зрозуміти помилки лівого напрямку, починаючи від імпресіонізму, і усвідомити, що головною дієвою особою в картині, ілюстрації, коли там представлено типи, є не формальні побудови, а людина з усіма багатосторонніми переживаннями. До речі усвідомлення неможливості обмежуватись лише зовнішньою фіксацією явищ, збочення до своєрідного натуралізму, а це ми бачимо, особливо в останній час, в образотворчому мистецтві, примушує художника шукати іншого шляху, час вже цілком ставати на класичний шлях, який не так давно зневажали й вважали за невірний. — До нього, як бачимо, за вимогою дійсності, вже йде і графіка й мистецтво в СРСР, але неупевненим кроком.

Здається, просто й ясно, чого не вистачає художникові, ясно, що йому бракує методики обробки змісту і методики спостереження того життя, що так прекрасно спостерігали й розрішали майстри минулого. Проте не ясно ще це ватажкам та критикам, які ще перебувають в полоні техніцизму, неясно, що нове західне мистецтво,

¹⁾ Плеханов. „Искусство“ стор. 203.

²⁾ Там же стор. 147.

цікаве з формального боку, не повинне служити радянському художникові тою зіркою, що указує шлях роботи. Правда, про те, що наслідуювання Заходу, самим методам роботи, веде до безперспективності, я вже в свій час писав¹⁾, як писав і про те, що радянському художникові бракує реалістичної методики обробки змісту й методики спостереження та монтажу життєвих явищ, тоб-то бракує того, що так було прекрасно відомо майстрам класикам (Мікель-Анджело, Леонардо да-Вінчі, Рафаель, Беліні, Тиціан, Веласкец, Дюрер і інш.²⁾).

І в даному разі, ще раз підкреслюючи, що графіка СРСР повернула до реалістичної трактовки, мені здається, варто знову підняти питання. Чи все-ж використовує графік України, Росії з мистецьких скарбів? Чи не замало для революційного графіка милуватись грою ліній, або світлотінню і удосконалювати свою художню освіту на майстрах примітиву середньовіччя? Нам здається, що таки замало! Повторюємо, що як живописцеві варто використати мистецьку спадщину, добу італійського відродження, де прекрасно художник умів поєднувати зміст і форму, так графікові, мені здається, варто було б не наближатись до імпресіоністичних прийомів „Міра Искусства“, а ми стоїмо перед цією загрозою, а скористатись з методів роботи рисувальників 19 віку, які вперше так гостро і виразно включили в ділянку мистецтва життя й його зміст. Ми маємо на увазі громадян-художників.

Погляньмо, як же вони приступали до своєї роботи, і як вони працювали. Як відомо рисувальники почали свій беруть в Англії, в Лондоні, де в 19-му віці можна було зустріти цілу групу видатних політичних карикатуристів (Гогарт, Джон Буль, Гільрей). З числа рисувальників треба відмітити ім'я Роландсона, який умів представляти контраст між фізичними й етичними рисами людей з їх зростом, професією, манерами. Але разом з цим він був і другим, коли зображував побут свого часу. Роландсон змальовував салдат, робітників, хатній побут і його малюнки не є карикатури, а схоплені в лету і підкреслені сценки живої дійсності, які він добре умів компонувати. Наприклад, коли він малював лондонські робітничі квартали, то на обличчях робітників можна було побачити навіть вираз терпіння і упертість, у жінок нервові обличчя. Загалом він робить свій рисунок мовою, тоб-то тим, чого бракує навіть в нашій графіці. Він, підкреслюючи убогість і горе, що тулиться в столиці Англії, використовує мистецтво за для соціальної мети. Загалом на ті часи художники користувалися режисерськими прийомами і вибирали з дійсності лише те, що надає задумові комічну або грубу рельєфність. Вони були революціонерами, бо вступаючи за трудящих, вони страшенно нападали на експлуататорів. Були і інші рисувальники побутовці, які менш видавали уваги соціальним темам, але і вони цікаві реалістичною виразністю. Я в даному разі маю на увазі найвидатнішого майстра-рисувальника Кіна, національну гордош Англії.

В його малюнках годі шукати якоїсь шляхетності й краси. Він був тонким спостерігачем, який ще і досі являється одним з найцікавіших майстрів, що так тонко подавали сценки з народнього життя. — В його творах схоронився ряд прекрасно переданих типів. Його малюнки, наприклад, з альбому „Наш нарід“ просто вражають

¹⁾ Див. мою статтю „Нове західне мистецтво“ — „Червоний Шлях“ № 4 за 1928 р.

²⁾ Див. мої статті „Мистецькі угруповання СРСР на тлі сучасності № 7 — 8, за 1927 р. та „Радянський художник і мистецька спадщина“ № 2 за 1928 р. в „Червоному Шляхові“.

свою декоративною простотою, композиційною майстерністю, умінням вибирати оточення й так зіставляти типи, що один підкреслює другого.

Цікавим майстром що до оброблення натури є Буш, метод роботи якого можна використати. Буш поєднував в собі дві цінні риси, він умів надзвичайно гостро спостерігати і в той самий час мав легкість виконання. При великій різнобарвності дії, на його малюнках іноді і не знайти тої низки деталей, які забивають в ілюстрації характер типу, наприклад, у Добужинського, Кустодієва, Іванова, бо Буш часто подає малюнки лише декількома характерними лініями, Буш майстерно уміє зводити кожне явище до основних ліній пластичної виразності. До речі його винахідливість становить ще одну якість художника, яку треба розвивати і за яку його називають класиком карикатури¹⁾.

Якщо Буш досягав виразності винахідливістю типу, то Оберлендер, другий видатний німецький рисувальник обмежував себе виключно художніми засобами, він тільки загострює характери. Спостережливість цього художника така велика, що він дуже хутко уміє відрізнити в кожній людині, яку малює, основу її характеру. Частково збільшуючи й пояснюючи лінією саме характерне, його речі набирають надзвичайної виразності. Ми знаємо, що дуже бракує нашій графіці, особливо в ділянці ілюстрації, такого уміння спостерігати та підмічати характери, обличчя і типи, в даному разі знову таки в минулому і другий майстер Дом'є може стати за взірць, як надавати характери, бо міміка, рухи у нього такі виразні, що його твори користувались великим успіхом і його наслідували багато молодих художників.

Варто підкреслити ще і те, що ці художники-громадяни проявляли велику громадську ініціативу. Вони за для виконання певних завдань роками спостерігали окремі соціальні прослойки, пильно вивчали оточення, навіть більше того, коли потрібно було здійснити свої задуми на соціальні теми, а матеріалу для спостереження не вистачало дома, то вони виїздили в інші країни, як наприклад Гаварні, що шляхом Жеріко їздив з Парижа до Лондона і робив там зарисовки, в яких сміливо передавав на папері безкрайне страждання. Нагадаємо серію його малюнків „Thomas Vireloque“ вони так прекрасно виконані, так насичені змістом, що в них показано в синтетичних формах соціально-політичні ідеали, які склались в першій половині 19 віку.

Ми знаємо, що різнобарвне життя не може з однаковою силою виявити один художник, бо склад людини, в тому числі і художника, робить її більш менш „одноманітною“, а через це і штовхає кожного художника до спеціалізації в улюблених прийомах письма, темах і т. ін. Отже знову повстає проблема розподілу праці між художниками та спеціалізації їх в тій чи іншій галузі. І якщо у нашій графіці, особливо в останній час бачимо спеціалізацію в технічних засобах, то в обсягу змісту наш графік ще й досі береться за виконання абсолютно всіх завдань. Він водночас виконує й обгортку й шарж, виконує кінцівку, ілюструє дитячі книжечки, працює над портретом, словом розкидається, а це його приводить знову до поверхового трактування натури. Для прикладу візьму роботи талановитого Касіяна. Йому дуже вдаються побутові сценки з робітничого життя, але його портрети просто невдалі і говорять

про поверховий підхід до передачі типу, про неуміння заглибитись в суть людини й передати її характер (дивись в книзі Юринця „Павло Тичина“ портрет Тичини, або портрет відомого революціонера Іванова). Подібне ми можемо побачити й в портретних роботах Неліпинської, Падалки. Отже і тут варто скористатись досвідом минулого, наприклад, Франції, де наслідувачі Шама ввели принцип розподілу праці по темах і змісту. Там кожен з них вибирав спеціальність і удосконалювався в ній. Один малював жінок, другий вивчав театр, третій інші кола. Ми навіть знаємо, що в дальшому зростові рисунку на Заході стався ще глибший розподіл: одні рисувальники змальовували виключно сільське життя, навіть були такі, що писали лише кокоток вищого кола. І така спеціалізація була не зайва, бо вона приносила з собою живість, виразність в типах, в цій спеціалізації причина тої глибокої передачі дійсності, тої тонкості передачі виразу. І коли до цього ще додати, що рисувальники 19 століття використовували свої технічні знання для фіксації форм людської діяльності, соціального співвідношення й т. інш., то стає ясным, чому ці майстри цікаві і інтересні і для радянського глядача, як ми переконалися з наших спостережень.

Відмічаючи всі позитивні й негативні явища в нашій графіці, я вважаю, що лише широке й всебічне вивчення мистецької спадщини, зокрема підходів і прийомів в роботі громадян рисувальників 19 століття, та позбавлення від впливу буржуазного західного мистецтва по лінії ставлення до ідейності, допоможе нашій графіці дійсно стати частиною мистецтва, цікавою не тільки окремим художнім колам, а й мільйонам трудящих.

¹⁾ Гран Картере його називав: Le ra de la charge et de la bouffonnerie.

Виставка гравюри й рисунку

Наприкінці жовтня Асоціація революційного мистецтва України відкрила в приміщенні Київського Музею Революції виставку гравюри й рисунку. Ця виставка має деякі особливості, що роблять її визначною подією в нашому культурному й зокрема мистецько-образотворчому житті. Ці особливості полягають: перше: — в широкій демонстрації поруч з творчістю українських художників (об'єднаних в АРМУ) продукції мистців інших радянських республік (Вірменської, Білоруської, Грузинської та РСФРР). Друге — вперше також ми маємо виставку такого типу, де з великою повнотою і різноманітністю була представлена одна досить вузька ділянка мистецької роботи. На виставці переважає гравюра й взагалі графіка в матеріалі. Значно менше представлено рисунок, який ще далі, то більшого набуває значення в нашій сучасності, як самостійна, а не тільки підсобна ділянка роботи художника. На жаль, це не виявлено з достатньою повністю на виставці, як і немає на ній найхарактерніших рисувальників нашого Союзу, зокрема Москви.

Навряд чи потрібно доводити всю актуальність проблеми зв'язку, обміну мистецькими досягненнями між різними республіками Радянського Союзу. Виставка мистецтва Народів ССРР у Москві, яка відбулася в плані підведення підсумків за минуле десятиріччя вперше виявила й демонструвала ту творчу діяльність, що розгорнулася в наслідок Жовтня по всьому терену радянської спілки в різних її частинах, які недавно були тільки „провінції“ царської Росії. „В частности именно отдел ИЗО явился для нас подлинным откровением“¹⁾ — писав Я. Тугендхольд в статті про виставку Мистецтва Народів ССРР²⁾. Здесь впервые обнаружилась вчера еще неведомая для нас страна, в полном смысле слова terra incognita. Виставка во первых вскрывает перед нами целый ряд отличных национальных мастеров живописи, графики и скульптуры и, во-вторых, — и это главное — средний ее уровень не провинциален, он свеж и разнообразен. Ми маємо низку мист, розділених іноді величезними територіальними віддаленнями, де інтенсивно б'ється творча думка над розв'язанням спільних завдань. Виставка „Мистецтва Народів ССРР“, ця перша спільна демонстрація мистецьких здобутків різних республік і частин нашого Союзу це перше зрушення цієї досі „нерухомої“ проблеми, з особливою гостротою дала відчутти кінцеву потребу живого, конкретного між ними зв'язку і в нашому мистецькому будівництві.

Для українського рад. образотворчого мистецтва це питання має особливе значення. Затримане в своєму розвитку в недавньому минулому, воно мусить завзято на здолювати змарноване. Йому ще довго рости, набувати потрібних культурних і технічних передумов. Використання в цьому процесі зростання технічного й культурного озброєння мистецтва ССРР і деяких технічних здобутків Заходу стає нарізним завданням. Один з шляхів до реалізації цих проблем то є виставки Всесоюзного характеру в різних центрах радянської спілки, організація спільних виступів республік ССРР за кордоном, та організація закордонних виставок у культурних центрах наших республік. Не можна також належно оцінити наші здобутки, виявити слабкі місця й хиби без порівняння з творчістю та досягненнями інших мистців. Слід тут пригадати, що АРМУ піднімала це питання під час першої виставки сучасної архітектури в Москві, яку кінце потрібним вважала перевести на Рад. Україну. Але відсутність будь-якої підтримки з боку відповідних організацій зірвала цю справу. Але тепер це завдання частково реалізовано по лінії графіки згаданою вже виставкою „Гравюра й рисунок“. Ідея організації такої виставки виникла „знизу“, серед самих художників, що в процесі своїх шукань зіткнулись з категоричною потребою в такому спільному виступі та ознайомленні з роботою графіків сусідніх республік, і була реалізована при активній співучасті самих графіків різних місць Рад. Спілки, що широко відгукнулись на запрошення комітету виставки. Цей факт показує органічність радянського культурного процесу й яскраво доводить, що час для розв'язання проблеми тісного зв'язку по лінії мистецького будівництва між різними

центрами й частинами Рад. Союзу давно наспів. Зупинитись саме на графіці примусили два моменти: 1) портативність експонатів цієї ділянки й 2) те, що по лінії графіки ми за минулий час маємо великі досягнення. Можна так чи інакше визначити ці наші здобутки культурний рівень та мист.-ідеологічну суть нашої графічної продукції, особливо деяких груп майстрів — проте зростання гравюри на дереві зокрема як якісне, так і кількісне за минулий час — є безсумнівне. Самі особливості граверного майстерства з його можливостями до репродукування, а значить з можливістю кількісно широко впливати, сприяли його зростанню й розвитку в наших умовах. Це ж зокрема вимагає особливої обережності в підходах і оцінках цієї такої відповідальної ділянки мистецької роботи. Виставка загалом демонструє це, правда, ще повільне зростання нових сил, різноманітність підходів і т. інш. Одна з найзначніших хиб, яку ми тут маємо й яку виразно виявляє й ця виставка, полягає ще в відірваності наших графіків від виробництва, виробничих завдань, від продукції масового призначення, а не переважно творчості станкового характеру, унікумів, продукції, орієнтованої на індивідуальне споживання. Впадає у вічі безконечна кількість *ex libris*'ів, яких зміст переважно зосереджує все багатство, на яке тільки здібна фантазія мішанина та дрібно-буржуазного обивателя. Ця інтимна творчість, — це „соціальне замовлення“ в певному плані має дещо цікаве. Як зразки, можемо навести *ex libris*и П. Ф. Рерберга, напр., *ex libris* „Из книжек Евгении Иглицкой“, *ex libris*и Мочалова та і.

Що загалом ми маємо на виставці? Виставка має близько 1000 експонатів. Досить повно на ній представлено т. зв. Московську школу роботами Фаворського, Кравченка, Павлінова, Редемейстера, Ечеїстова, Купріянова, Нівінського, Шор, групу молоді, що закінчила Вхутеїн: Шпінель, Аксельрод, Падаліцин, Соловейчик, Фрам і др. З меншою повнотою репрезентує виставка й лєнінградців, з яких тут є роботи: Конашевича, Митрохіна, Воїнова, Скворикової, Литвиненка, Олексієва, Пожарського, Хижинського, Кирнарського, Верейського й ін., а також „стариков“: Кругликової, Нозікової й ін. Білорусь представлена графіками Юдовічим, Мінінім, Бразером. Два перших з них, які подали речі виключно в матеріалі, своєю майстерністю не уважають багатьом москвичам, а тим більш лєнінградцям особливо Юдовіч. Є дещо цікаве й серед рисунків Бразера. У відділі Вірменської Республіки, яка представлена досить повно низкою мистців (Ахик'ян, Гюрдж'ян, Коджоян А., Саркасян А., й др.) вражає певна різноманітність та національний колорит хоч загальний рівень його, розуміється, значно нижчий від відділу РСФРР або УСРР. З УСРР на виставці є роботи графіків АРМУ, відомих вже з інших виставок: Касіяна, Падалки, Довгала, Неліпінської, Пустовійта, Рубана, Котлярєвської, Фрадкіна, Бланка й ін. — в матеріалі; Павленка, Седляра, Рокицького, Мізіна, Богомазова, Клименка, Шаповала, Криштула й ін. — в рисунку. Таким чином, діапазон виставки досить широкий. Дуже цікава вона й тому, що переважна кількість всіх експонатів її виконані в матеріалі; дереворит, деревориз, офорт, суха голка, мідерит, акватинта, моно-типія, літографія, асфальт, кам'янорит, меццотинто й т. інш. Але як підійти до оцінки цих здобутків, як орієнтуватись в цій різноманітній продукції з різними впливами, течіями, школами, напрямками, різними складовими елементами й часто антагоністичними підходами. Тут мало дати тільки перелік, „каталог“ самих фактів та явищ. Треба з'ясувати самі рухові сили, тенденції розвитку й соціально-класову суть різних груп мистців, що демонструють свою продукцію — словом потрібна якась об'єктивізація всіх цих фактів і явищ. Ті огляди й оцінки, які вміщаються по наших журналах і яких по лінії графіки особливо не бракує, мало задовольняють. Всі вони переважно естетно-описового характеру й цим досить типові для сучасної мистецької критики. Проте формальні характеристики, які переважають в усіх цих критичних статтях, присвячених оглядові та оцінкам стану нашого графічного мистецтва, ще нічого не говорять, вони тільки частково пояснюють, підшукують аналогії, але не з'ясовують, іноді зайво маскуючи соц. суть тих чи інших груп мистців. Треба визнати, що дуже часто вони дають просто ідилічну картину без уваги до класової специфічності завдань, які стоять перед нами в цій ділянці культурної роботи. А це не дає об'єктивної оцінки як сучасного стану загалом, так і досягнень окремих груп і мистців. Не трудно довести це на прикладах, яких не бракує. Одним з характерних зразків можуть бути ювілейні статті до 10 роковин жовтня (зокрема ті, що вміщені жовтневого числі „Печать и революция“). Так у статті, напр., А. Сидорова є оцінки окремих художників Рецепт їх дуже простий й нескладний. Річ у тому, що всі вони „изумительны“ „великолепны“, а деякі „непревзойденны“. Підходячи так, авторів не трудно викрутитись з усякого стану. Напр., як бути, щоб не образити ні Кравченка, ні Фаворського. Т. Сидорів пише: „Мы считаем Фаворского выше, любим мы больше Кравченка“¹⁾. Далі — „Кравченко самый красивый из московских граверов, занимает среднее, всегда наиболее ответственное место“²⁾. Або: „Если стиль Фаворского несколько формален, аскетичен, то в творчестве другого из московских графиков — Кравченка мы чувствуем уже темперамент подлинного поэта гравюры... Если первый

¹⁾ Підкреслення скрізь Я. Тугендхольда.

²⁾ Див. „Печать и революция“ кн. 8 за 1927 р. стор. 46.

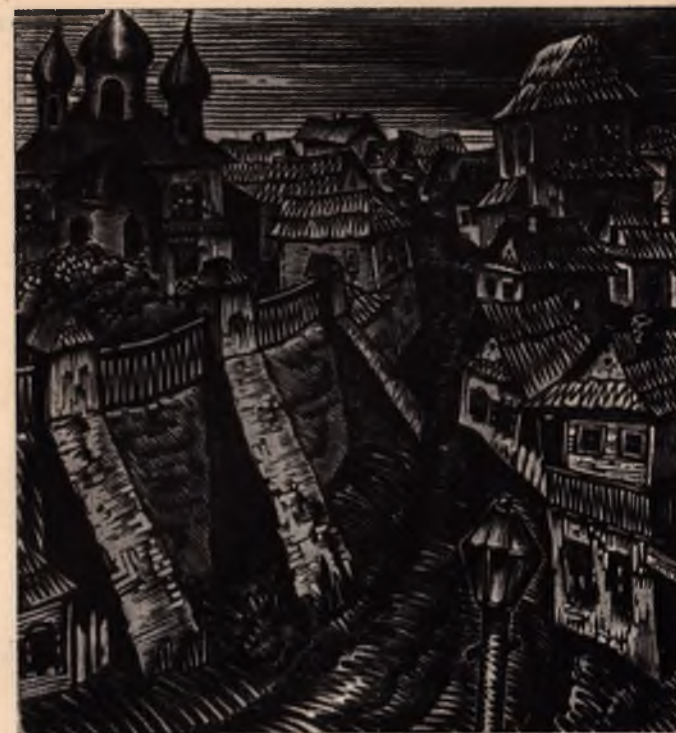
¹⁾ Див. „Печать и революция“ кн. 7 за 1927 р.

²⁾ Див. брошуру „Русская графика за годы революции“ А. Сидорова стр. 66.

скульптурен, то Кравченко прежде всего живописен¹⁾. Ці ж критики нахвалили творчість Фаворського й ін., про що скажемо далі. Революційна цінність гравюри розуміється часто тільки як її зміст, тема: „Коснемся тепер, — пише Тугендхольд, — содержания нашей графики, ее революционной ценности. Глубокое внутреннее обновление и изменение ее тематики не подлежит сомнению²⁾“. Навряд чи „революційна цінність“ нашої графіки вичерпується тільки її тематикою, а подруге ми, на жаль, не можемо погодитись з таким категоричним визначенням переходу наших графіків до нової тематики, з таким „глибоким“ її внутрішнім обновленням“. Нам здається, що графіки, в своїй масі тільки починають підходити до нових тем і то неоднаково в окремих групах. Досі для багатьох пейзажі з церквою й без неї, ілюстрування біблійних оповідань багато миліші, ніж теми нашої революції та нового життя загалом. Зокрема, це може бути частково демонстровано на прикладі київської виставки „гравюри й рисунку“. От коло домінуючих тем, що переважно фігурують та заповнюють виставку і які очевидно впливають надхненно на художників: „Товкучий переулоч“, „Класичний краєвид“, „Руїни фортеці“, „Симонів монастир“, „Види Москви“, „Базар у Ташкенті“, „Базар у Менську“, „Похорон“, „Руїни церкви Чорної Троїци“, „Руїни фортеці“, „Пустир“, „Лавочка в парку“, „Нареченна“, „Портрет дружини“, „Гурзуф“, „Сине каміння“, „Парк“, „Млиа“, „Іоановські ворота“, „Костьол Антонія“, „Судацька фортеця“, „Ліхтар“, „Есентуки“, „Кисловодськ“, „Метеський замок“, „Крамничка“, „Кравець“ й т. ін. Недаремно один з робітників-відвідувачів в книзі вражень пише: „Є на виставці роботи художників БСРР, але БСРР не видно: хіба там тільки єврейські містечка з євреями кустарями? Де ж робітники й селяни Білоруси?“

Іноді великі групи критиків намагаються дати соц. аналізу тим чи іншим групам мистців, але справа тут не йде здебільшого далі загальних фраз. Індивідуалістичне значення, провінційне дилетантство, тенденційність можна яскраво продемонструвати на деяких зразках нашої укр. критики (напр., статтях Вороного, Є. Кузьміна й ін.). Прогнозів відносно тенденції розвитку сучасної графіки нам також не бракує. Але майже всі вони виходять не з уваги до нашої реальної дійсності, не з глибокого розуміння радянського культурного процесу, а з суб'єктивних „вигадувань“.

Між іншим речі давалися на виставку з власного вибору. Автор тут не був нічим обмежений. Ця „свобода“ особливо виразно виявила деякі сторони, зокрема по лінії тематичній, на що вже ми звертали увагу. Цю специфічну тематику ми маємо в той час, коли на останніх виставках, напр. „замовлень Раднаркому“ й ін. майже всі речі мали або революційні, або сучасні взагалі теми. Це свідчить, що художники не підійшли ще органічно до нової тематики, до нових завдань. Очевидно, те, що диктував мистцям факт зміни оточення, революційно-класова ситуація на сьогодні ще не може визначити до кінця саму соц. природу їх мистецької практики. Примушуючи останню змінюватись тактично, обумовлюючи тут низку змін та нових явищ, це не змінило їх соціальної суті, її дійсної суспільної механіки, класової обумовленості. І коли нашим критерієм будуть не тільки добрі наміри тих чи інших мистецьких груп, шкіл, а та психо-ідеологія, яку відображає їх творчість, і яка закріплена в їх роботах, то діло буде представлятися інакше, ніж у ідилічних картинах, повного „благополуччя“, ніби вже минули остаточні часи боротьби і все „чудесно“, „великолепно“ та „непревзойденно“. Для переважної кількості учасників виставки типові риси дрібного буржуа-індивідуаліста, що відгородився від широкого суспільного життя, не розуміє колективного будівництва, замкнувся у вузькому колі особистих інтересів, у хатній обстановці. Саме ці риси помітні в переважній кількості експонатів і виразно позначаються на загальному й ансамблї. Іноді навіть попадається вже все ж не зовсім звичайна для сучасності тематика, та сама тракторівка, особливо серед частини старшої генерації лєнінградських графіків і декого з москвичів, яка доводить, що перед нами роботи, призначені для оздоби міщанських альковів та затишку родинного огнища. Форма й зміст знаходять тут своє „гармонійне“ сполучення. З прикладів досить навести роботу Нівінського „Відпочинок“ (гола жінка на канапі з особливо ретельно опрацьованими всіма „детальми“), „В майстерні“ та деякі роботи Громова. Словом на 60—70% широчинь тематичного охоплення демонстрованих на виставці експонатів не йде далі особистого побуту, індивід. милування природою, з якої переважно беруться „поетичні куточки“. Художника не притягають теми сучасного індустріального міста з його будівництвом та темпом життя. Він біжить в затишок на околицю, провінційне місто та містечки, або спеціально виїздить для надхнення різною східною екзотикою. Художники також досить уперто демонструють портрети своїх жінок, подруг та ex libris'и, виконані для своїх добрих знайомих. Коли ж вони пробують підійти до розв'язання якихось інших тематичних завдань, то багато з спроб, що є на виставці, неможна вважати за вдалі, а деяких краще не згадувати, як напр. „Мітинг“ Зотової (що нагадує церковний сход), роботи Громова „З циклу революції“ й т. інш. Основна група яку вони обслуговують, та на яку й тематично й формально орієнтована представлена

Вулиця

С. Юдовін

Рисунок

В. Седляр

¹⁾ Див. Я. Тугендхольд „Революция й культура“ ч. 14 за 1928 р.

²⁾ Див. там же.

1920

1920

1920

1920

Робітники

В. Касян

Рисунок

А. Коджоян

творчість, є група дрібно-буржуазних прошаруваль, правда з різними відтінками. Переважна ж кількість наявних на виставці „старих“ (що подали до речі багато експонатів) входять цілим своїм корінням в дореволюційну добу, соц. класову структуру суспільства, зруйновану Жовтнем і сяють на „довоєнному рівні“. Наше будівництво, наші творчі будівничі змагання майже не знайшли свого виявлення в демонстрованих на виставці роботах. Зокрема впадає у вічі дуже мала кількість робіт, які б мали темою працю, окремі моменти з нашого переможного соціалістичного будівництва. Труд найчастіше досі передається виображенням заводу, як пейзажа з тою, чи іншою кількістю димарів та тою чи іншою густотою диму, або окремими сценами сільської праці (Воїнова й ін.), чи роботою кустаря-одинака (Юдовія). Проте Кавказ, Гурузф, Самарканд, словом ціла „географія“ знайшли собі тут почесне місце. Не випадково й серед радянської молоді пейзаж займає таку непропорційно велику роль.

Тепер коротенько зупинимось на деяких формальних і технічних сторонах роботи окремих груп графіків та зокрема майстрах, що мають вже певне обличчя (Фаворський, Кравченко, Нівінський і ін.). Ленінград, з його лінійного характеру графікою, міцними передреволюційними традиціями (мирискусництва) і (особливо в молодих) „безконечно изящними“ обгортками (переважно „изящною“ халтурою), „надзвичайно“ технічно виконаними з усіма негативними сторонами впливу сучасного ринку й навпаки, крім — „стариків“, має всього 4—5 графіків, які працюють в матеріалі¹⁾.

Тут повно представлено Митрохіна в літографіях і гравюрах, Конашевича низкою останніх праць, колишніх учнів майстерні Нарбутова в б. Українській Академії Мистецтва—Кирнарського, Хижинського, Пожарського, які подали роботи виробничого характеру, головним чином обгортки. Характер роботи Алексеєва чітко виявляють його ілюстрації до „Онегіна“ — Пушкіна та „Игрока“ — Достоевського й ін., а Верейського — його численні портрети (понад 10), які є на цій виставці. Скворикова та останні роботи Конашевича тут одні з найцікавіших. Було б зайво зазначати еkleктичність Ленінграда, формальний застій його графічного мистецтва та певну стабільність „довоєнного рівня“. Оскільки останній зовсім не являється ідеалом пролетарської суспільності, то ми не будемо входити тут в деталі²⁾. Серед виставлених речей є тут деякі майже „времен Очакова и покоренья Крыма“.

Немає потреби також зупинятись на аналізі творчості художника Фаворського й його школи³⁾, як і інших москвичів (Павлінов, Купріянов і ін.), бо про це існує вже ціла література, а поза цим і тому, що на виставці ми не маємо якихсь нових речей, щоб не були оцінені вже в детальних оглядах — статтях підчас їх неодноразового демонстрування на виставках Москви та Ленінграда.

Фаворський демонструє на виставці основні свої „фундаментальні“ роботи: 8 дереворитів до „Фомари“ Андрія Глоби; 6 — до „Книги Руфь“; 16 дереворитів (ініціали) до „Размышления Аббата Ж. Куанера“ — Анатолія Франса. Кравченка кількісно менше представлено, проте досить виразними роботами, як „Страдивариус“, та ілюстраціями. Багато робіт також у Павлінова, та низки молодих графіків, як Шпінеля, Падаліцина (з цікавими ілюстраціями до книги Джона Рида „10 день, що зрушили світ“). Аксельрода й Фрама, що виступають зокрема з своїми величезними гравюрами „1905 рік“ і т. інш. В офорті багато робіт представила Сара Шор, а також Нівінський праці якого є на виставці навіть з 1917 року. Купріянов виставив серію автолітографій „Слобода на Волге“, та літографічні рисунки з натури. На жаль, тут немає його останніх робіт — рисунків тушем зокрема, які довелося бачити на виставці замовлень Раднаркому в Москві, особливо його циклу „Железная дорога“, „Морской транспорт“ — зроблених з таким надзвичайним чуттям. Відзначимо тільки, що віддаючи належне Фаворському, цьому визначному майстрові, ми не можемо погодитись з тою виключно високою оцінкою його творчості, яку дають йому деякі критики (напр. Сидоров), нахваливши це з відтінком містики майстерство, яке ніби становить цілу нову епоху у графічному мистецтві. Далі — нудно було б розбирати, що з праць інших художників гірше, що трохи краще, бо всі вони репрезентовані відомими речами, мають певне обличчя та рівень. До цієї групи приєднується молодь, що здебільшого йде по стопах „метрів“. Зокрема, коли розглядають роботи, напр., Фаворського, то завжди підкреслюють їх особливу формальну культуру та майстерство. Але творчість групи молоді, демонстрована поруч, доводить, як мало якихсь істотних принципових засад, нових принципів та спрямування у фаховій роботі одержала й має ця молодь й як багато тут залежить від технічної вправності, голого техніцизму та тех. майстерства. Це переконуюче може бути демонстровано на творчості одного з здібних учнів Фаворського — Падаліцина, напр. на його пейзажі. Одніміть тут технічну віртуозність, що надає йому певної ефектності, й перед вами стане звичайний

¹⁾ Зайво тільки на наш погляд т. Федоров-Давидов похвалив з них декого, зокрема Костенка. Див. П. и Р. кн. I за 26 р. ст. „Ленинградская гравюра и графика“ стор. 76—101.

²⁾ Див. ст. А. Михайлова „На фронті сучасного мистецтва“.

³⁾ Технічної віртуозності, її „поліграфічності“ й т. д.

натуралістичний рисунок берега з деревами. Очевидно, треба ще чогось, крім дійсно високого рівня технічного майстерства, безперечного у москвичів. А чи слід доводити, що майстерство сучасності мусить полягати не в пасивному відображенні дійсності, хоч і оживленої певним технічним прийомом, а в загальній конструктивній будові речі, її організації, композиційних сторонах, лаконічності й виразності самої форми, динамічності, — словом у активному підході до теми. Отже ця проблема справді нових принципів підходів в мистецькій практиці стоїть ще в великій мірі відкритою, навіть перед тією найкраще викристалізованою школою графічного мистецтва, яка має вже певне обличчя.

Загальний ідеологічний баланс виставки не являє на сьогодні чогось особливо відрядного, тим більше якогось ідилічного благополучія. Ми дуже помилилися б, коли б занесли до рубрики пролетарського мистецтва якусь з демонстрованих течій, груп або окремих мистців.

Але було б не правдиво впадати у песимізм і зменшувати як наші здобутки, так і можливості та перспективи. Чітке визначення на сьогодні загального стану, окремих груп мистців потрібне, але й на цій виставці поруч з кількісно найбільшими буржуазними й дрібно-буржуазними групами є здоровше, близьке до сучасності й пролетаріату ядро. Є також низка ознак і тенденцій, що вказують на певне наближення до завдань сучасності певних груп старшої генерації майстрів. Група вихованців Вхутеіна, низка молодих мистців УСРР і граверів інших республік яскраво відрізняється обсягом своєї тематики, формальними особливостями та загальним підходом. Тут є низка речей, які не цілком ще досконалі з формального й технічного боку, але які надзвичайно цікаві самим своїм підходом, вибором теми та загальними тенденціями. Ще невелике кількісно, воно сильне потенційно й поповнюючись все новими молодими силами, безперечно в недалекому майбутньому матиме вирішальне значення.

Відзначимо побіжно, що наша критика мусіла б стимулювати ці потенції у потрібному напрямку, зокрема орієнтувати ці сили на дальше вчиття, на вдосконалення, на жорстоку самокритику, а також допомогати їм в боротьбі з впливами дрібно-буржуазного оточення, яке досі переважає в цій ділянці. Але для цього треба вміти диференціювати мистецьку продукцію, виявляючи її внутрішній підклад, розглядаючи кожний факт у діалектичній залежності його від загального ходу суспільного розвитку. Зокрема треба протестувати проти канонізації деяких напрямків цілком передвчасної, (напр., на Рад. Україні, т. зв. „бойчукізму“) не розбираючись у відтінках їх окремих груп та тенденціях.

Надзвичайно цікаві, формальні шляхи укр. радянської графіки. Її характерні особливості виразно виступають при такому спільному демонструванні з графікою інших республік. Специфічні умови розвитку українського культурного процесу, „порив збуджених Жовтнем і покликаних до активного будівництва й життя широких кол українського робітництва й селянства, що несе в собі невичерпані творчі потенції... подвійний гніт соціальний і національний діалектично викликали на Україні подвійну енергію мас що до наздолювання затриманих в своєму розвитку культурних і культурно-мистецьких потреб та можливостей“¹⁾. Це дає прискорений темп розвитку укр. післяжовтневого мистецтва порівнюючи до Радянської Росії. Поруч з активною творчістю нових кадрів, що виховалися й зміцніли в повоєнні часи, відсутністю великих консервативних кол мистців, притягненням нових сил (зокрема з Росії) самий темп зрештою нашого мистецького будівництва — складає всі ті специфічні риси, що виявляються особливо рельєфно порівнюючи до мистецького життя, напр., Москви. Ця нестримана жадоба культури, це змагання використати в інтересах свого культурного озброєння й зростання всі можливості виявляється в багатьох фактах. Як на один з останніх, можемо вказати на факт відвідування виставки сучасного французького малярства, що відбулася в жовтні та початку листопада в Москві, на яку з Києва виїхав цілий „ешалон“ художників та студентів КХІ.

Виставка дає по лінії нашої графіки загалом досить цікавий і різноманітний матеріал. Саме тут в АРМУ він зосереджений в основному своєму ядрі, що визначає певною мірою загальний процес сучасного розвитку графічного мистецтва УСРР. За це говорить сам склад учасників виставки та вплив цієї групи й ті кадри талановитої молоді, що тут виступає з демонстрацією своєї роботи. Поодинокі укр. графіки-фахівці, які тут не представлені, належать частково або до архаїчних вже часів (напр. Заузе В. — Одеса), або недавно працюють на Україні (Усачов, Плещинський), або вже не відіграють якоїсь активної ролі, не визначають її обличчя, хіба що доповнюючи в частині сили, які ми одержали від передреволюційних часів (напр. Середя А. Х. й ін.).

Слід відзначити, що тематично відділ УСРР (АРМУ) найпоступовіший. Поруч з чим-раз більшою технічною вправністю та технічною майстерністю, прямування укр. графіків на певну організацію мистецького твору, на будову самої речі з боку композиційного та широкої його трактовки (зокрема світлого й темного) — є виразні риси, що так відрізняють українську графіку від графічного мистецтва Москви та Ленінграда,

¹⁾ Див. Ів. Врона „Сучасні течії в укр. малярстві“. Критика ч. I за 28 р.

надаючи їй вже тепер певного самобутнього обличчя. Саме цими рисами поруч з своїм тематичним настановленням, особливо у таких майстрів, як Касіян та молодь, — укр. графіка викликала надзвичайно високий інтерес серед мистецьких кол Москви, зокрема критиків. (див. ст. Тугендхольда, Хвойніки, Сидорова й ін. про виставку „Мистецтва Народів ССРР та виставку „Гравюра ССРР за 10 років“).

З боку соц.-ідеологічної суті, творчість основної групи (з тими чи іншими впливами т. зв. „бойчукізма“) і тематично й формально становить своєрідне і цікаве сплетіння з виявленням психоідеології поступової др.-буржуазної інтелігенції, що переважно вийшла з села, виросла й зміцніла в своєму фаховому майстерстві як на студіюванні минулого й народного мистецтва (близького її самим походженням), так і сучасного мистецтва Заходу — паризької школи. На останнє між іншим звертав увагу т. Сидорів (і ін. критики Москви), коли він писав, що укр. графічне мистецтво „може быть ближе чем другие подошло к достижениям французского искусства“¹⁾. При чому все це ми маємо — підкреслюємо ще раз — в специфічних умовах укр. радянського культурного процесу. Але належно спинитись на цьому ми не маємо змоги за браком місця. Зробимо це іншим разом, тим більше, що ці проблеми пов'язані з загальним питанням про розвиток і історію т. зв. „бойчукізма“.

У порядку самокритики треба вказати, що по своєму рівню відділ АРМУ не однаковий. Є тут зокрема й хворобливі запозичення від німецького експресіонізму й деяка манерність під Париж та станковий характер деяких ілюстрацій.

Загалом же треба визнати, що мету, яку поставив собі комітет виставки, а саме ознайомлення широких кол укр. рад. громадянства з графічними здобутками сусідніх братніх республік — виконано.

Загалом виставка демонструє низку цікавих технічних моментів, формальних підходів, напрямків. Треба всіляко й далі заохочувати до нових спроб, нових підходів у мистецькій практиці, до активного творення нового мистецтва, яке ніяк не можна спрощувати, зводити його революційну цінність тільки до теми, сюжету, бо ця цінність складається з цілої низки елементів. Швидко зростання наших потреб з розгорненням культурної революції, величезний попит мас на культуру та мистецтво, ставить перед нашими графіками актуальне завдання (як і перед відповідними організаціями-видавництвами то що) — наблизитися до обслуговування продукції масового призначення: книжки, плакату й інш., де досі переважає дешева халтура.

Треба всіляко стимулювати процес наближення наших визначних вже кваліфікованих сил до обслуговування нових потреб та нових своїх споживачів - широких робітничо-селянських мас.

Є. Холостенко

¹⁾ Див. ст. А. Сидорова „Гравюра СССР за 10 лет“ в каталозі виставки „Гравюра СССР за 10 років“. Стор. 10. вид. Госмузею Изящных Искусств, Москва, 1927.

Єфіменкова О. Я.

(1848 — 1918)

Цього грудня минуло 10 років з дня трагічної смерті на хуторі „Любочка“, біля Вовчої, видатного історика та етнографа, першої в Росії й на Україні жінки-вченого, доктора історії, Олександри Яківни Єфіменкової. Безглуздо, випадково, в завірюху ще неусталеного громадського ладу, вривається життя людини, що досягла повного розквіту інтелектуальних сил, що твердо йшла уторованим шляхом науково-дослідчої та громадської роботи.

Олександра Яківна Єфіменкова (дів. прізвище Ставровська) народилася року 1848 на далекій півночі, в сім'ї дрібного урядовця. Середню освіту здобула в Архангельській гімназії, далі вчителювала в Холмогорах, де й одружилася з відомим етнографом, політичним засланим, українцем Петром Савичем Єфіменком. Разом із ним пірнула вона в наукову роботу, вивчаючи правовий та побутовий устрій півночі. Напрямок цієї діяльності з'ясував у ній, переважно, історичні інтереси, інтереси глибокі та оригінальні, скеровані до найменш відомого, найменш дослідженого. Друком роботи її виходять у той час, коли перед історичною наукою кол. Росії стояло багато спірних, нез'ясованих ще питань, одним з яких було питання про долю російської общини, про давність її та про сам характер общинного землеволодіння. Як раз тут, у цьому питанні, ґрунтуючись на зібраних серед селян Архангельської губернії цінних матеріалах, переважно актах XVI—XVII ст., — говорить вона своє авторитетне слово про хліборобські порядки тих часів. Уже в цій розвідці, („Крестьянское землевладение на крайнем севере“), чіткій картині поземельних відносин, видно яскравий, світлий, дослідницький розум О. Я. Єфіменкової. Велика сумлінність в обробленні матеріалу, детальне вивчення предмету студій, глибока аналітична здібність — позначають цю, ще одну з ранніх її розвідок. Наукові положення, позитивні висновки, як напр., „долева“ організація російської деревні, родоначальника пізнішої общини то-що, — дозволяли говорити про неї ще тоді, як про історика не з аби-яким науковим прогнозом.

Коли року 1879 П. С. Єфіменку дозволяють повернутись на Україну, Олександра Яківна переносить базу своїх дослідів, весь свій інтерес на історію України. З цього часу і до смерті, майже півісторичя, відає вона громадському та науковому українському життю.

Діапазон роботи, трактовка тем та чисто науковий напрям праць Єфіменкової швидко виділяють її в історичній науці тих часів. Вона дістає визнання, як вчений, і року 1907-го її запрошують викладати українську історію на кол. Петербурзькі Вищі Жіночі Курси. Тут в повній мірі виявила вона свої і наукові і педологічні здібності. Будучи прекрасним лектором, вона в своїй особі щасливо поєднала велику наукову ерудицію і не аби-який талант викладання, явище не таке вже й поширене.

Глибока оригінальність робіт, широка ерудиція, методологічна вправність її розвідок, писаних, переважно, на підставі відкритих нею самою архівних матеріалів „Малороссийской Коллегии“, майстерне вміння синтезувати матеріал — приводять до незвичайного на ті часи явища. В 40-річний ювілей її наукової діяльності, що відбувся 1910 року, заходами цілої низки видатних представників історичної науки, проф. Багалія, проф. Платонова та інших, Харківський Університет дає Єфіменковій ступінь доктора історії honoris causa. Такої події, як надання наукового ступеня — жінці, та ще й без вищої освіти, університетські устами не передбачали, а тому довелося постанову університету „повертати на высочайшее усмотрение“.

Крім штатної професури на Вищих Жіночих Курсах, яку О. Я. Єфіменкова дістає того-ж року, вона на той час є вже член численних наукових та громадських закладів, як „Императорского Российского Географического Общества“, Московського Психологічного, Харківського Іст.—філологічного, Київського юридичного, Харк. „О-ва распространения грамотности“, „О-ва трудящихся женщин“, Петербурзького „О-ва ім. Шевченка для вспомоществования уроженцам Южной России...“ і багатьох інших.

В цей час О. Я. Єфіменкова має вже виданими велику кількість розвідок, як історія Гайдамаччини, Нариси про історію Правобічної України, про українські братства, про форми землеволодіння на Україні, більшість яких увійшла до збірника „Южная Русь“ (1905). Року 1906-го виходить „История Украинского Народа“ в 2-х частинах, писана на конкурс, оголошений „Киевской Стариной“, пізніш „История Украины и ея народа“.

Зазначені наукові праці Єфіменкової, що з'ясовують, переважно, соціально-історичний процес, хоч може й не абсолютно можуть бути сприйняті сучасною історичною наукою, але у всякому разі є багатий і цінний матеріал для студій молодих дослідників.

Немало писала О. Я. Єфіменкова популярних оповідань з української історії та географії для дітей і народу, які свідчать про великий педагогічний талант автора. Окрему групу складають з себе нариси про Котляревського, Сковороду, Шевченка, Гоголя. Трактуює питання українського письменства Олександра Яківна в історичному освітленні, подаючи напр., цінні вказівки про історичні умови, що вплинули на характер художньої творчості Котляревського, про суть філософського думання Сковороди то-що.

Не можна також обминути мовчки громадської діяльності Олександри Яківни, такої ж широкої, різноманітної хоч і перейнятої народницьким світоглядом. Найкращий час її припадає на харківський період, коли вона, поруч з найпоступовішими силами старого Харкова, брала участь в „Обществе распространения в народе грамотности“, „Обществе трудящихся женщин“, що ставили перед собою важке і складне завдання — просувати освіту в народню гущу. Тут, в цих організаціях користувалась Олександра Яківна великим авторитетом, як вчений, і великою любов'ю та пошаною, як людина. Одна її присутність поширювала розумові обрії, давала надхнення в роботі, сприяла певному ідейному настановленню. Своєю м'якою повслішкою, дуже уважним ставленням, чесністю — Ол. Яківна створювала сприятливу для роботи обстановку.

Особливо багато вклала вона енергії в роботу заснованого 1891 р. Видавничого Комітету „О-ва грамотности“. З професорами Овсяніко-Куліковським, Багалієм, Красновим, Шепелевичем, Олександра Яківна читала на користь Комітету публічні, прекрасно побудовані, популярні, лекції.

Але найбільш уваги, найбільш праці поклала О. Я. в Українській Комісії Видавничого Комітету, душею якої вона була, поруч М. П. та А. Є. Косачів. Заходжувалась там коло видання популярних українських брошюр, коло „Історичних дум“, зібраних для народа М. П. Косачем. Сама робила до них примітки. Клопоталася перед „Главным Управлением по делам печати“ про дозвіл видавати українською мовою книжки наукового характеру. Року 1905-го розпочинає організацію видання дешевої газети для народа українською мовою. Гостро відчуває, коли всі заходи зустрічають „непереможні перепони“.

Справа вищої жіночої освіти має в особі Олександри Яківни також свою велику прихильницю і оборонницю. Навіть тоді, коли 1907-го року вона переїздить у Петербург, тримає найщільніший зв'язок із жінками Харкова, допомагаючи їм у всяких справах.

Підчас революції, хронічно хворіючи на очі, Олександра Яківна Єфіменкова залишає Петербург, повертає на Слобожанщину, продовжуючи й тут, на хуторі під Харковом, свою наукову й педагогічну роботу аж до самої смерті, коли її там разом із дочкою, молодією поетесою, розстріляли бандити.

Марія Недужа

Хроніка

ВИСТАВКА ПАМ'ЯТИ ІВ. ЛЕВИЦЬКОГО - НЕЧУЯ

Виставку цю влаштував і відкрив 9 грудня 1928 року Музей Українських Діячів Науки й Мистецтва ВУАН з нагоди 90-ліття з дня народження та десятиліття з дня смерті українського повістяря - класика.

Перше, ніж розповісти про виставку, ми спинимось трохи на самій установі, що цю виставку впорядкувала — на Музеї Українських Діячів Науки та Мистецтва, користаючись для цього з гарно виданої книжки — „Каталог виставки пам'яті Івана Левицького-Нечуя“, що містить у собі також „Звіт Музею“ за роки 1926 — 1928.

Консерватор цього Музею Є. Я. Рудинська в своїй статті, якою починається каталог-звіт — „Мета й завдання Музею Українських Діячів науки та мистецтва“ цілком слушно завважає, що „часто-густо доводиться стрівати людей, що зовсім незнайомі з завданнями меморіального музею“, яким по суті, додамо від себе, вже є цей Музей, що підмуривок до нього покляло ще кол. Київське Наукове Товариство. Правда, Музей цей зробив поки-що перші кроки до утворення з себе Музею-пам'ятника діячам науки та мистецтва. Він ще перебуває в стадії збирання матеріалів, що характеризують життя та діяльність того чи того українського діяча на полі науки та мистецтва. Але вже й те, що зробив Музей на цьому ґрунті, заслуговує на поважну увагу громадянства. А зроблено за малий час, як довідуємось із згаданого звіту, ось що:

За згаданий період Музей назбирав 10100 експонатів, що розподіляються так: 1) іконографія: портрети олійною фарбою й олівцем, фотографії, листівки, гравюри й різні репродукції; 2) речі вжитку діячів; 3) речі, що оточували їх; 4) ювілейні дарунки діячам (адреси, бинди й срібні речі); 5) рукописи творів та інші автографи; 6) листування; 7) документи; 8) часописи, газети, вирізки з них із статтями про вшанованих діячів; 9) друковані твори діячів.

Зрозуміло, що Музей, перебуваючи в стадії своєї організації та збирання різних експонатів і не маючи до того відповідних коштів, не міг ще розгорнути свою виставочну працю на всю широчінь. Проте за звітний період влаштовано кілька цікавих виставок, а саме: 1) виставку, присвячену пам'яті М. В. Лисенка з нагоди 85-ти ліття з дня його народження і 15-ти ліття з дня смерті. Виставку розгор-

нуто в трьох просторах світлицях, а в одній з них відтворений був і кабінет славного музики, яким він був за його життя; 2) виставку на десятиліття Жовтня — „Музична творчість М. Лисенка по його смерті“. На цю виставку експоновано фотографії капел, афіші селянських концертів з творів Лисенка, афіші капел ім. Лисенка і т. ін. Тут було демонстровано справи хорових подорожів, що широко розгорнулися на Радянській Україні за 10 літ по революції і т. ін.; 3) виставку, присвячену Ганні Барвінок з нагоди 100 літ з дня її народження; розгорнутий був тут іконографічний матеріал в хронологічному порядку Ганні Барвінок і всіх близьких до неї осіб, речі її, а між ними медальйон її з 1847-го року з портретом П. Куліша, адреси та бинди на ювілей 1900-го року, меблі, що належали Кулішам, Кобзар Шевченка з його власноручним написом, два цікавих і досі невідомих портрети П. Куліша та О. Кулішевої (хороші художньо виконані репродукції цих портретів подано до звітної частини Музею в каталозі виставки Левицького-Нечуя) і т. ін. 4) Малі виставки присвячені пам'яті Д. М. Шербаківського та М. М. Коцюбинського. Нарешті оце виставка, присвячена Ів. Левицькому-Нечуєві, на якій ми спинимось трохи докладніше.

Виставку цю розміщено в однім великім покою, а складається вона з таких експонатів: 1) іконографія. Тут є 22 портрети письменника, починаючи з 60-тих років минулого століття — і індивідуальні і в групах. Цікава група з 60-тих років — вистава „Наталки Полтавки“ в Седлеці, де небіжчик грав роль Петра, режисером був віце-губернатор Друкарт, а репетиції відбувалися в домі губернатора Громеки... Далі портрети родичів, приятелів, товаришів, знайомих і сучасників (43 портрети). Краєвиди представлені слабо — 14-ма фотографіями та репродукціями. З пояснень до відділу „іконографія“ довідуємось, що Музей Діячів одержав спеціальні асигнування від Шевченківського та Білоцерківського Окрвиконкомів на подорож по тих округах для фотографування та малювання місцевостей і краєвидів, зв'язаних із життям і творчістю письменника, та що на провесні року 1929-го Музей організує з цією метою подорож.

Відділ „Манускрипти“ має 23 рукописи Ів. Левицького і 5 рукописів інших осіб.

Далі йдуть листи Левицького до різних осіб і до Левицького від різних людей. Цей відділ дає силу цікавого листовного матеріалу.

Відділ „Документи“ починається № 334 („Ведомость о церкви Преображенской местечка Стеблева за 1846 год“ і кінчається № 368 „іменне посвідчення виборцеві до установчих зборів“ Української Народньої Республіки на 27, 28 та 29 XII 1917).

Відділ „Ювілей“ (25-літній р. 1894 і 35-ти літній р. 1904) обіймає 154 номери адресів, телеграм і інших привітань, а також 22 номери з приводу ювілею (дозвіл од київського губернатора на ювілей, промова Миколи Лисенка, вірші різних осіб і т. ін.).

Відділ „Бібліотека“ має 116 номерів книжок, подарованих різними особами Левицькому і 8 номерів авторських подарунків Левицького різним людям.

На виставці приділено місце і для „куточка хати Левицького“ з усім устаткуванням її, тими речами та меблями, що були за життя письменника.

Поміж манускриптів небіжчика здибаємо маленький зшиток (№ 101), що характеризує нам з певного боку владу життєву письменника, — це записи господарських витрат (1908 — 1918 роки). Ось як виглядають ті записи:

	(1912 рік)	
1 септября	18 15 16 2	
керосин, сливи, конка, зельт.		„ 51 хала(?) 06
18 10 27 25		
керосин, яблук, кон, пирог		81
		Загалом . . . 18 р. 1 к. 1 р. 65

Останній запис стосується до 1918 року:

1 января 1 р. 91 Лікарство	Булка 87 (?)
	Поля 87
	Поля 50
	Поля 55

На окремому клаптику паперу:

	Важивсь:	Ваги
1902 року		
6-го юнія		3 п. 11 1/2 ф.
13 августа		3 п. 12 ф.
1913 р. 20 августа		3 п. 14 ф. 19 лот
1913 р. 16 септября		3 п. 16 ф. 10 лот

Кінчиться запис роком 1914-тим

1914 рік 2 априля	3 п. 2Г 1/2 ф.
-----------------------------	----------------

Музей Українських Діячів Науки та Мистецтва, це факт великого культурного значення. Збирання та впорядкування речей, що мають характеризувати життя, оточення та працю окремих наукових, громадських та мистецьких діячів вартє всякого признання з боку культурної громади.

Але нам хотілося б звернути увагу ще на один бік справи, що її теж варто було б застосувати до діяльності нашого меморіального Музею. Кому з одвідувачів таких виставок не цікаво було б не тільки оглянути

працю діячів минулого, поглянути на те матеріяльне оточення, що становило частину їхнього інтимного життя — обстанову, в якій жив і працював даний діяч (наприклад кабінети Лисенка, Левицького, Коцюбинського то-що), а ще й почути голос діяча, його тембр, дикцію, манеру промовляти і т. ін. Адже ми живемо в ХХ столітті, коли сучасна техніка в цій царині дійшла довершенства і зафіксувати ще за життя голос того чи того культурного діяча, на нашу думку, дуже й дуже годилося б. В царині співу це широко вживається, а що-до промов, то ми принаймні знаємо дуже мало таких випадків (напр. Лев Толстой). А з українських діячів то й зовсім здається цих випадків нема. А це шкода. Правда, такий тихий голос і манеру говорити, як у Ів. Левицького може й тяжко було б зафіксувати. Але справа в принципі, чи варто це робити... На нашу думку навіть дуже варто.

Оглядаючи виставку, присвячену пам'яті українського повістяря-класика, мимоволі уявлялася нам ця скромна непоказна маленька фігурка — дідка, що мешкав на кол. вулиці Львівській, в буд. № 41. Разом із тим, по асоціації згадалися і дві пригоди, що трапилися цьому дідуєві — пригоди, що про них знає небагато людей старшого віку. Га-

¹⁾ Розповідаю за переказом Ю. Сірого — Тищенко.

проф. М. Грушевський, перенісши року 1897-го видання Л.-Н. Вісника зі Львова до Києва, додержувався в ньому того правопису, що мав права громадянства в Галичині, наприклад, писалося „ся“ окремо, вживання „і“ в середині слова, де чується м'яке „і“ (напр. „хліб“, „хлів“ і т. і.). Дратувало Нечуя й те, що в „Віснику“ багато було чужого для Наддніпрянця лексичного матеріалу. Але чаша терпіння Левицького - Нечуя переповнилася, коли з'явилася ще в Києві й народня газетка спершу „Село“, а потім „Засів“, що теж культивували „галицьку мову“, а „заправляником“ (слово Ів. Сем.) цих газеток був Юрко Сірий.

Ось у яких виразах апелював старий до громади проти „руйнування української мови“ в тому своєму „Кривому дзеркалі“.

„Лиха пригода для українського письменства в його мові розпочалася в останні роки од галицьких журналів, заведаних в Києві проф. Грушевським...“ він запозыався нахрапом завести галицьку книжну мову й чудернацький правопис в українському письменстві й на Україні і зробити їх загальними і для Галичини, і для українців. Ця потаємна думка вихвачується в його статтях...“ „Проф. Грушевський, заводячи нахрапом на Україні галицьку книжну мову й правопис, копає таку яму, в котру можна поховать українську літературу навіки“.

А треба ще згадати, що проживала тоді в Києві теж стара, але висока й кремезна, як дуб, людина, американець, інж. Бородай (помер ще перед Левицьким) крайній націоналіст (Винниченко змалював його в своєму оповіданні „Уміркований та щирий“). Так от цей Бородай, прочитавши „Криве дзеркало“, страшенно розлютився на Левицького - Нечуя за „непоштивість“ до проф. Грушевського і все намагався здібати допись старого Левицького, щоб одчитати його за це. Аж ось нагода трапилася. Одного дня намірився Левицький - Нечуй зайти до книгарні Літературно - Наукового Вісника, що містилася на кол. Фундукліївській. Тільки що взявся він

за дверяну ручку, аж двері відчиняються й на порозі з'являється висока постать Бородаєва. Уздрівши Нечуя, він гримнув до нього басом:

— Ага! Ось де я Вас упіймав! Як Вам не сором! Як ви насмілились так непоштиво говорити публічно про нашого гетьмана, про шановного професора?! Та вас би за це треба оцією палицею!..

Сердешний дідусь налякався й ледве встиг ушитися до книгарні й почав тут скаргитись книгареві:

— Отой скажений Бородай мало не побив мене... А? Що ви скажете?..

Книгар висловлює своє спочуття та розпитує, за що це йому таке трапилось.

— Це за Грушевського, за Грушевського, що я насмілюсь зачепити його в своїй книзі. А?.. А?..

Тут Іван Семенович осідлав свого коника й почав доводити, що Грушевський занпащає нашу мову.

— Ще отой Сірий - половий — мабуть галичанин — також препогано пише, по галицькому, що тяжко й читати оте „Село“. Наші люди по селях цураються цієї газети, не хочуть її читати... Ви ж мабуть знаєте Сірого? питає старий у книгаря наприкінці.

— А як же! — відповідає книгар. — Я сам і єсть Сірий...¹⁾

— ??? Старий робить характерний для нього рух рукою, закриваючи долонею рота, розширяє здивовано очі й видає звук не то ох, не то ах...
А потім:

— Ні, ні, у вас тепер далеко краща мова. Краща, краща... Менче вже галицького в ній...
Нехай і ці дві історіїки з колишнього життя - буття нашого письменника теж будуть маленькою ризикою до його життєпису.

Г. Ков - Кол.

1) Юр. Сірий якраз занідував тоді цією книгарнею. Але Ів. Сем. Левицький - Нечуй, живучи анахоретом мало кого знав з письменської молоді. Не знав він і Сірого.

ЛІТЕРАТУРНА ХРОНІКА

* Увічнення пам'яті піонерів української жовтневої літератури. З нагоди роковин закатування біографіями піонерів жовтневої української літератури — Чумака та Гната Михайличенка київська організація ВУСПП ухвалила просити про допомогу родині Чумака та організацію по ВУЗ'ах кількох стипендій імені Чумака.

Ухвалено також просити київський окривконком впорядкувати могилу, де поховано Михайличенка й Чумака, а вулицю, де забито Чумака й Михайличенка, назвати Іхнім ім'ям.

* Пам'яті Квітки-Основ'яненка. Спеціальна комісія при харківському окривконкомі для вшанування пам'яті українського письменника Квітки-Основ'я-

ненка, з дня народження якого 29 листопада, 1928 р. минуло 150 років, ухвалила відзначити цей літературний ювілей.

В музеї Слобідської України (в Харкові) влаштовано виставку творів письменника і належних йому речей. Харківська Міська Рада ухвалила реставрувати пам'ятника на могилі письменника, що похований на харківському холодногогорському цвинтарі і прибити меморіальну дошку на будинковій клубу Червоного мільйонера, де колись мешкав Квітка-Основ'яненко. Окривконком асигнує 2 тис. карб. на видання ювілейного збірника, присвяченого пам'яті письменника.

* Нові придбання музею ім. Коцюбинського. Останнього часу му-

зей ім. Коцюбинського придбав чимало закордонної літератури про Коцюбинського. Там є оповідання Коцюбинського російською мовою берлінського вид. 1923 року з передмовою М. Горького, данський журнал — „Український бюлетень“, львівський журнал — „Неділя“, то-що. Крім того, музей придбав рукопис вірша Коцюбинського — „Як за боки музу візьму“ й збірник оповідань вид. 1895 року з автографом.

* Шанують Сінклера. В Америці — сотні літераторів і робітничих провідників зібралось на обіді для вшанування Аптона Сінклера з нагоди його 50-літніх роковин і з нагоди виходу найбільшого його твору „Бостон“. Сінклер поділився з присутніми своїми спогадами і досвідом за останніх 25 літ, відколи він почав змальовувати класову боротьбу в творі „Нетрі“ і до останніх днів Сакка і Ванцетті.

* Українські письменники чеською мовою. Підчас перебування українських письменників Аркадія Любченка і Валер'яна Підмогильного в Празі, погоджено справу з чеськими видавцями про видання вибраних творів цих письменників чеською мовою. Державне Видавництво України з свого боку видасть новий роман відомого чеського письменника Ольбрахта. Роман перекладається з рукопису. Крім того ДВУ готує антологію чеської поезії. Далі, протягом 1929 року ДВУ видасть українською мовою відомий роман чеського письменника Ярослава Гашека — „Пригоди бравого вояки Швейка“.

* Українські письменники в РСФРР. Російська федерація письменників, маючи на меті ознайомити широкі кола російських читачів з українською літературою, запросила до РСФРР групи українських письменників. Має виїхати по-над 30 чоловіка українських поетів, прозаїків і критиків, що виступатимуть у Москві й Ленінграді. Російські великі журнали зажадали мати кращі твори українських письменників, що незабаром починають друкуватися в цих журналах.

* Організація української секції при Академії Художніх Наук у Москві. На початку грудня м. р. відбулись в Академії Художніх Наук другі збори ініціативної групи українців у Москві, щоб намітити дальший план роботи секції. Секція поставила перед собою завдання популяризувати українську культуру, мистецтво, музику серед російського робітництва на терені РСФРР. Секція, як така, вже фактично організована й узялась до практичної праці. Найголовніші її завдання — це, по-перше, поставити науково-дослідчу та науково-популярняційну роботу. Намічено до науково-дослідчої праці запросити всіх наукових діячів у царині українського мистецтва в Москві (професора Синицю, Гудзія та інш.). Для доповідів намічається запросити в Україні відомих учених діячів у ділянці української художньої культури.

Має відбутись диспут про книжку — „Сонячна Машина“ Винниченка: виступатиме Львов-Рогачевський. У плані роботи секції є питання про запрошення до Москви Леся Курбаса, або кого з його активних співробітників, щоб вони зробили доповідь про досягнення „Березоля“ та про розвиток мистецтва на Україні; запрошення українських поетів, щоб разом із російськими поетами зробити літературний вечір зближення української та російської культури, а також запрошення українського квартету та капели.

* Видання спеціальної бібліотеки „Єврейські письменники“. За роки революції культурні потреби єврейського населення значно виросли, тому і збільшився попит на художню літературу єврейською мовою.

Щоб хоча в деякій мірі задоволити цей попит, Всеукраїнське Т-во сприяння єврейської культурі „Гезкульт“ та єврейське кооперативне видавництво „Культур Ліге“ приступили до видання спеціальної бібліотеки „Єврейські письменники“, до складу якої увійдуть як класики єврейської літератури (Менделе Мойхер Сфорим, Шолом Алейхем-Перец), а також і талановитіші сучасні єврейські письменники.

Щоб як найширше популяризувати ці бібліотеки НКО дав директиву всім Окріно, щоб вони вжили заходів не лише до того, щоб кожна єврейська культосвітня установа передплатила цю бібліотеку, але й популяризувати її серед широких мас єврейських робітників та працюючих, сприяючи успіху передплати цієї бібліотеки.

* Твори Гоголя українською мовою. „Книгоспівка“ на прогзі 1928 — 29 операційного року видасть повне зібрання творів Миколи Гоголя українською мовою.

* „Родина щіткарів“ по чеськи. Відому драму М. Ірчана „Родина щіткарів“ переклав на чеську мову Радім Фоустка і її прийняв Народний Театр в Празі-Міхлі до постановки, як прем'єру. Драму взяло для видання окремою книжкою „Робітничий Театральний Видавництво“ в Чехословаччині. Теж Радім Фоустка перекладає на чеську мову найновішу драму М. Ірчана „Радій“, написану з життя американського робітництва. В Америці Джан Вийр перекладає „Радій“ на англійську мову. Досі „Родина щіткарів“ перекладена на єврейську, російську і німецьку мови. Переклади ще в рукописах, але на єврейській сцені вже ставили „Родину щіткарів“ в Дніпропетровську.

* Подорожування письменників Панаїт Істраті і Казансакі по Кавказу. Письменники Панаїт Істраті і Казансакі, відвідавши Аджаристан і побувши там якийсь час, виїхали до Абхазії.

* Новий масовий громадсько-літературний журнал. Ленінське товариство „Геть неписьменність“ починає видавати масовий, громадсько-літературний

ілюстрований журнал „За грамоту“. Журнал цей розраховано на малописьменного читача. Журнал має своїм завдання дати людині, яка недавно закінчила лікнеп, матеріал для читання з найрізноманітніших галузей знання, літератури, з життя політичного і громадського. Журнал виходить раз на місяць. Перше число має вийти цього ж місяця. На рік журнал коштує 2 крб. 40 коп.

* Конкурс на кращий сценарій. 1929 р. ВУФКУ має влаштувати конкурс на кращий сценарій для художнього фільму. До цього конкурсу ВУФКУ має запросити найкращі літературні сили України.

* Відгуки на ювілей Толстого. Німецький часопис „Die Literatur“ подає список статей, якими німецька журнальна преса відгукнулася на ювілей Толстого. К. Ворман „Лев Толстой“ („Gewertschaft“ XXXII, 36). Е. Фріш „Легенди про Толстого“ („Die Neue Rundschau“, XXXIX, 9). Ф. Ернст „Подорож Толстого до Швейцарії“ („Neue schweizer Rundschau“, XXI, 9). Т. Сухотин-Толстая „Толстой і Тургенев“, (там же). Г. Прагер „Світгляд Толстого“ („Reclam Universum“ XLIV, 51). М. Епштейн „Максим Горький про Льва Толстого“ („Der Scheinwerfer“ II, 1). Я. Оверманс „Толстой, Фогашаро і Ібн-ель-Арабі“ („Stimmen der Zeit“ LVIII, 12). Лаврецький „Лев Толстой і царі“ („Das Tagebuch“, IX, 35). С. Франк „Толстой і більшовізм“ („Die Tat“, XX, 6). Е. Мюллер „Толстой і Лесков“. (ib.). Люма „Толстой і Альберт Швейцер“ („Der Deutsche Spiegel“ V, 36). В. Польмейер „Лев Толстой“ („Volksbildung“ LVIII, Sept). А. Штейн „Лев Толстой“ („Die Volksbühne“ III, 6).

Крім цих журнальних статей „Die Literatur“ подає величезний список статей про Толстого, які були розміщені в газетах. Відмітимо з них статті: Томас Манна (Voss. Ztg., 212). Р. Дриля (Frank. Ztg.,

637). Ф. Тиса (Deutsche Allg. Ztg., 423). Г. Гавптмана, Ромен-Роллана (Gener.-Anz. Stett., 247). О. Евальда (Bund, Bern. 36). М. Штрекера (Schwäb. Merk., 39). Н. Грата (Königsb. Hart. Ztg., 424) та багато інших.

* Сенсація про Толстого. Німецький часопис „Die Litterarische Welt“ подає цікавий факт, як Толстой „був плагиатором“. 1882 року Толстой прочитав у французькому журналі „La feuille populaire de Marseille“ („Марсельський Народний Листок“) новелу відомого Pèrè Saillent під назвою „Le père Martin“ („Отець Мартин“). Толстой переклав цю новелу дословно на російську мову, але переніс дію до Росії і русифікував імена. Новела була надрукована в одному російським журналі під іменем французького автора. Толстого названо перекладачем. При другому і при третьому передруку імені французького автора вже не було і новелу друковано, як переклад з французької Льва Толстого. А вже при окремому виданні новела була надрукована як „Іван-дурак“, оповідання Льва Толстого. Толстой вже забув, що він переклав новелу з французької і при одному виданні він написав навіть „з англійської“.

Але ще цікавіший той факт, що 1888 року оповідання „Іван дурак“ було вже надруковане французькою мовою в журналі „L'église libre“ („Вільна церква“) під назвою „Где любовь, там и бог“ як оповідання Толстого. Перший автор написав спростовання і до редакції журналу і до Толстого. З'ясувалось, що новели дійсно однакові і Толстой відповів Pèrè Saillent, що він забув, що це був тільки його переклад, і він дуже жалкує, що сталося таке непорозуміння. Пізніш Толстой ще раз писав до французького письменника, обіцяв йому, що його ім'я буде на всіх російських виданнях, але цього не було додержано

ВИДАВНИЧА ХРОНІКА

* Видавництво „МАСА“. Виробничий план Видавничої Артлі революційних письменників „МАСА“ на 1928—1929 р.:

Поетика. Т. Осьмачка — „Клекіт“, М. Терещенко — „Оповідання“, М. Дубовик — „Змагання“, М. Шеремет — збірка, І. Багрянний — збірка, Б. Тенета — збірка, Л. Гребінка — збірка, О. Лан — „Назустріч Сонцю“.

Худ. проза. Б. Антоненко-Давидович — нариси, М. Козорис — повість, П. Радченко — „Мати“, Г. Орлівна — оповідання, С. Скляренко — оповідання, Л. Смілянський — оповідання, Д. Бузько — оповідання. Ю. Зоря — збірка.

Критика. Ів. Лакіза — Письменник і критик (статті), С. Шупак — крит. нариси, Д. Рудик — крит. нариси з зах.-европ. літератури, Д. Загул — Поетика (теорія літерат.), друге видання.

Серія критичних нарисів: „Літературні портрети“. 1. Д. Загул — Павло Тичина. 2. Ф. Якубовський — Степан

Васильченко. 3. Д. Загул — Микола Терещенко. 4. Я. Савченко — Григорій Косинка. 5. І. Лакіза — Борис Антоненко-Давидович. 6. Б. Якубовський — Дмитро Загул. 7. М. Доленго — Володимир Сосюра. 8. Я. Савченко — Олекса Слісаренко. 9. Ф. Якубовський — Микола Хвильовий. 10. Я. Савченко — Аркадій Любченко. 11. М. Доленго — Валеріян Підмогильний. 12. С. Шупак — Іван Микитенко. 13. Я. Савченко — Олександр Копиленко. 14. Б. Коваленко — Яків Качура. 15. Я. Савченко — Михайло Івченко. 16. І. Капустянський — Валеріян Поліщук. 17. Б. Коваленко — Петро Панч. 18. Б. Якубовський — Михайль Семенко. 19. Я. Савченко — Юрій Яновський. 20. Б. Коваленко — Андрій Голловко. 21. Б. Якубовський — Володимир Ярошенко. 22. Я. Савченко — Євген Плужник. 23. О. Полторацький — Гео Шкурій. 24. Я. Савченко — Олекса Влизько. 25. Б. Якубовський — Василь Атаманюк.

Збірники. Загул, Савченко, Терещенко — „Антологія укр. поезії“ (ілюстр.) — 2 томи, „Словник письменників“. Поетика (збірник теорет. статей), „Література“ (збірник критичн. статей).

* Видавництво Спілки революційних письменників „Західня Україна“. Видавництво Спілки революційних письменників „Західня Україна“ передбачає в наступному 1928—1929 р. видавати: а) періодика. Щомісячний журнал, присвячений справам Західньої України та робітничої еміграції й українським землям поза межами Радянської України. Журнал цей перетворюється з дотеперішніх зшитків „Західня Україна“, що виходили досі неперіодично. б) не періодика. Поетика. В. Бобинський — „Слова в стіні“ з передмовою Д. Загула, В. Кобилянський — збірник творів за ред. Д. Загула, М. Кічура — Сатири, Д. Фальківський — „Полісся“, К. Гавлічек — „Хрещення Володимира“.

Проза. В. Гжицький — Оповідання, І. Ткачук — „Смереківі шуми“. Л. Будай — Оповідання, С. Цвайг — Амок, С. Цвайг — Твори, М. Павлик — Оповідання, С. Ковалів — Вибрані оповідання, О. Маковей — Вибрані твори, М. Яків — Вибрані оповідання. А Чайківський — Вибрані оповідання, Д. Лукіянович — „Від кривди“, К. Француз — „Боротьба за право“, К. Макушинський — „Семен Хруш“.

Критика й публіц. Проф. С. Рудницький — „Природні багатства Західньої України“, проф. М. Лозинський — Західня Україна в міжнародній політиці“ П. Бензя — „В лабетах буржуазії“ з передмовою М. Барана, Д. Рудик — „Літературні силуети“, С. Семко — „Революційний рух на Зах. Україні“, Д. Загул — „Роля Зах. України в розвитку нашої культури“.

Збірники. Атаманюк, Загул, Рудик — Антологія літератури Зах. України ХХ віку, Антологія сучасної німецької літератури, В. Атаманюк — „Дозвілля“, декламатор, „Революційні пісні Зах. України“, збірка.

Інш. вид. Я. Струханчук — політичні карикатури, С. Рудницький — Карта Зах.

НАШІ ПОЕТИ І ПИСЬМЕННИКИ ЗА РОБОТОЮ

— Сосюра Володимир працює над великою поемою „Мазепа“, розпочатю ще 1926 року.

— Кулик Іван — здав до друку поему з негрського життя в Америці — „Чорна епопея“. Поему побудовано на сучасному негрському фольклорі; видає ДВУ.

— Терещенко Микола — виготовив до друку збірку поезій під назвою „Республіка“.

— Доленго Михайло — видрукував накладом ВУСПП збірку поезій „Зросло на камені“; здав до друку збірку критичних статей за назвою „На шляхах до пролетарського реалізму“; видає ДВУ.

України, серія листівок з життя сучасної Зах. України.

Крім цього В-во видає поточну літературну продукцію членів літорганізації „Західня Україна“

* Нобелівські премії на 1927—1928 р. Шведська Академія присудила літературні премії Нобеля на 1927—1928 р. французькому філософові Анрі Бергсонові та норвезькій письменниці Зігрід Ундсет.

Факт, що літературну Нобелівську премію одержав філософ, можна пояснити тим, що Анрі Бергсон мав дуже великий вплив на новітню французьку поезію, в якій його теорія про творчу інтуїцію зробила майже революцію. Все літературне французьке покоління, що має тепер 35—40 років, просякнуте філософією Бергсона. Вплив його філософії йде й далі, навіть в політику. Саме у Бергсона поизчає фундатор нового синдикалізму Жорж Сорель термінологію своєї „Філософії влади“. Але європейська преса вважає, що присудження Бергсонові Нобелівської премії запізнилось, бо самий розквіт його творчості а також і впливу на літературу — це були роки перед світовою війною. Тоді присудження Нобелівської премії Бергсонові більш відповідало б дійсному станowi речей.

Зігрід Ундсет — відома норвезька письменниця, автор романів „Kristin Lavransdotter“ („Кристин Лавранстохтер“) і „Olaf Audunsson“ („Олаф Аудунсон“). Останній вийшов зовсім недавно і мав великий успіх. Зігрід Ундсет одна з найцікавіших письменниць сучасної Норвегії. Найхарактернішою рисою її творчості є захоплення сильними дикими натурами, їх боротьбою за життя. Не знаходячи таких типів в сучасному житті, письменниця бере сюжети для своїх романів в Норвезькому Середньовіччі, і тому кращі її романи це не з сучасного життя, а з Середньовіччя. Такі вже названі романи „Кристин Лавранстохтер“ і „Олаф Аудунсон“. З інших за кращі вважають „Весну“ та „Дженні“.

— Таль В. написав і здав до друку повість з часів XVIII віку — „Патериця ченця Аники“. Видає ДВУ.

— Савченко Яків — готує до друку книгу критичних нарисів.

— Хуторський Павло — закінчує велику повість „Трактори“. Першу частину виготовив і здав до друку, другу частину має закінчити до березня 1929 року. Видає накладом в-цтва „Рух“.

— Сенченко Іван — працює над серією „Червоноградських портретів“. Книжка має охопити вузлові політично-економічні проблеми села в періоді 1905—1920 років. Закінчив розділи: „Самійло Кішка“, „Григорій Федорович Головатий“ та першу частину „Феська Андібера“. Серія буде друкуватись в альманасі „Літературний ярмарок“.

Здана до друку і незабаром вийде накладом ДВУ книжка вибраних новел „Дубові гряди“.

— Кузьміч Володимир — уклав договір з ДВУ на видання його роману „Авіо-спіралі“. Книжка вийде на початку 1928 року.

— Досвітній Олекса — здав до друку роман „Нас було троє“. Роман — героїка революційної боротьби більшовиків у панській Польщі.

— Ірчан Мирослав — працює над збіркою американських оповідань, які будуть надруковані на Україні 1929 року. Написав п'єсу на 4 дії з життя американського робітника „Радій“.

Накладом В-ва „Плужанин“ видав збірку новел „Біля малпа“.

В Канаді накладом видавництва „Новий світ“ видав збірку оповідань — „Проти смерті“.

Козоріс Михайло — закінчив велику повість з гуцульського життя під назвою — „Чорногора говорить“. Тема — убожіння гуцулів й руйнування верховинської краси, темнота і безпорадність гуцулів у боротьбі з експлоатацією різних спекулянтів, паразитизм української дрібної інтелігенції.

Крім того виготовив збірку дитячих оповідань під заголомком — „Про що жайворонок щебече“.

— Головка Андрій — закінчує роман „Три сини“, перші розділи цього роману вже друкуються в журналі „Плуг“.

— Пилипенко Сергій — працює над повістю „Острів Драйкройцен“, і готує переклади з польських байок Красицького.

— Алешко Василь — виготовив до друку збірку новел і нарисів під назвою „Земля парує“, що має вийти на початку 1929 р. накладом видавництва „Плужанин“.

— Панів Андрій — готує до друку нову збірку поезій.

— Ведмицький Ол. — здав до друку видавництву „Плужанин“ збірку поем. Збірці надано назву — „Повстання жінки“.

— Бесицький Володимир — працює над повістю з життя Алтаю.

— Годованець М. — виготовив до друку збірку байок.

— Жилко Юрко — виготовив і здав до друку в-ву „Плужанин“ збірку поезій.

— Мисик Василь — здав до друку в-ву „Книгоспілка“ нову книжку поезій „Весняна хроніка“. Працює над перекладами з німецької народної поезії; закінчив першу частину перекладу з англійської — „Осіянових пісень“.

— Шиманський О. працює над повістю „Бунт крові“.

— Йогансен Майк — пише філософічно-побутовий роман „Майборода“. Підготував книгу віршів за три роки. Написав повість „Подорож ученого доктора Леонардо й його майбутньої коханки прекрасної Альцести Слобожанську Швайцарію“ надрукована в альманасі „Літературний ярмарок“). Вийшла книга про єврейські колонії під назвою „Подорож людини під кепом“.

— Шполюлян — пише роман з доби громадянської війни — „Іван Слива з Чухраївки“. Незабаром має вийти ув-ві „Книгоспілка“ роман „Золоті лисенята“.

Працює над сценарієм з доби громадянської війни — „Пух і прах“.

— Петро Панч написав для „Літературного Ярмарку“ оповідання „Білі вовки“ і працює над книжкою новел із донбаського побуту. Вийшла накладом видавництва РСФРР „Федерація“ книжка „Голубі ешелони“; переклад зробили Н. Хоменко і Н. Рудин.

За згодою автора „Голубі ешелони“ перероблено на п'єсу. В перекладі Козакевича п'єса буде виставлена в Державнім Єврейським Театрі.

— Слісаренко Олекса — закінчив роман „Чорний ангел“, що незабаром виходить у видавництві „Книгоспілка“, а частково друкуватиметься в альманасі „Літературний ярмарок“. Роман трактує соціальну диференціацію в колах української інтелігенції за перші роки революції на Україні.

Працює над романом для видавництва „Український Робітник“ (для серії „Романи і повісті“); темою взято зраду в одній робітничій партії Заходу. Дія роману відбувається в Західній Європі, на Україні і в Москві.

Підготовляє і працює над матеріалами для великого роману з часів скитсько-сарматського розселення на півдні України та грецької колонізації Чорноморського узбережжя. (IV—III століття до нашої ери). Роман має закінчити до 1930 року.

Побіжно працює над „Листами про себе“ для журналу „Життя й Революція“. Листи мають автокритичний характер і освітлюватимуть умови роботи сучасного українського письменника та його матеріальний стан.

В зв'язку з роботою над романом з скитсько-сарматських часів О. Слісаренко має

вийхати на довгий час до Ленінграда для роботи в Ермітажі та бібліотеках, а також відвідати місця колишніх грецьких колоній на Чорному морі.

— Смолич Юрій — працює над сатиричним романом „Дурень“ (тринадцять пригод парубка з променистими очима). Роман закінчить в лютому с. р.

Накладом в-ва „Книгоспілка“ друкує фантастичний роман „Господарство д-ра Гальванеска“; цей же роман друкується в журналі „Уж“. Роман з'явиться водночас з останнім розділом в журналі „Уж“.

— Крушельницький Антін закінчив і здав до друку ДВУ роман на 4 томи — „Гомін галицької землі“. В романі описується події та громадсько-політичні кола в Галичині року 1918. Матеріал подається в усій його історичній конкретності і має він надзвичайно гострий інтерес для українського радянського суспільства.

— Бажан Микола — працює над поемою — „Дуби“.

— Бузько Дмитро — працює над великим романом на теми з сучасного побуту.

— Влизько Олекса — здав до друку ДВУ (незабаром вийде) збірку III-ю віршів „Живу, працюю“.

— Вер Віктор — виготовив до друку збірку віршів „Аванс“.

— Мар'ямов Олександр — готує до друку книгу літрепортажу з подорожі до Персії. Пише серію літрепортажів до „Нової Генерації“.

— Полторацький Олексій — здав до друку ДВУ теоретичну працю „Літературні засоби“. Працює над літрепортажем „Арсенал“ і над критичним нарисом „Гео Шкурупій“, на замовлення в-ва „Маса“.

— Шкурупій Гео — видав ув-ві „Пролетарій“ новий роман „Двері в день“. Здав ДВУ збірку віршів „Для сучасників і вічності“. Накладом в-ва — „Український робітник“ виходить невеличка збірка оповідань.

— Вертов Дзига — закінчив і здав ВУФКУ новий фільм „Людина з кіноапаратом“.

— Довженко Олександр — закінчив фільм „Арсенал“ і розпочина роботу

над новою постановкою за власним сценарієм на селянську тему.

— Коляда Гео — накладом в-ва футуристів „Семафор у майбутнє“, друкує роман нової конструкції „Арсенал сил“.

— Семенко Михайль — закінчує „Повему про те як повстав світ і загинув Михайль Семенко“. Впорядковує 6 томів повного зібрання своїх творів. Готує до друку книгу репортажів (Мурман і ін.). Пише серію нових памфлетів. Закінчує книгу про панфутуризм.

— Романович — Ткаченко М. — закінчила і здала до друку роман-трилогію на три частини — „Мандрівниця“; вийде накладом ДВУ. Склала умову з ДВУ на видання збірки творів. „Твори“ том I („Життя людське“) і „Твори“ том II (збірка оповідань) вже здано до друку.

— Орлівна Галина — здала ДВУ збірку оповідань під назвою „Сонце рикосетом“.

— Кундзич О. — склав договір з ДВУ на видання роману „Окупант“.

— Любченко Аркадій — виготовив до друку книжку повістей та новел під назвою „Її називають Марія“. Книжка вийде накладом ДВУ. Склала умову з ДВУ на видання його художнього нариса „Подорож українських письменників до Білоруси“. Нарис друкується за видавничим планом ДВУ 1928 року.

Підчас перебування за кордоном дав згоду чеському видавництву „Покрок“ на видання книжки вибраних своїх творів чеською мовою. Книжка має вийти в березні — квітні 1929 року.

— Щербина Никифор написав низку нових поезій у прозі: „Кубань“, „Кубанка“, „Над Кубанню“, „Я соромлюсь торкатися ручок“, „Співай, свою пісню кохання, серце моє“, „Світає світ“ і ін., що частково друкуватимуться 1929 року в журналі „Гарт“ і в альманахові „Літературний ярмарок“. Тепер працює над баладою з часів революції на Кубані.

— Сорока Олександр — виготовив і до друку здав ДВУ збірку віршів — „Кимак“.

ХРОНІКА ЗАКОРДОННОЇ ЛІТЕРАТУРИ

АВСТРИЯ

* Новий театр у Відні. У Відні за ініціативи старанням артистичного соціал-демократичного гуртка новий театр під назвою „Karltheater“.

Його завдання — ставити п'єси, які висвітлювали б соціальні сторони життя і були б цікаві з цього погляду для робітників.

На відкриття була поставлена п'єса Ернеста Фішера „Ленін“, в якій автор нама-

гається подати „трагедію революції“. П'єсу написано слабо.

В ній немає ні драматичності, ні художніх вартостей, нема й ідеї, яка об'єднувала б цю п'єсу, с.-то низку фактів з російської революції.

Але в деякій мірі „Ленін“ все ж таки відповідає завданням театру.

АНГЛІЯ

* Нова опера. Честертон в співробітництві з молодим композитором Губертом Фос переробив на оперу свій роман „The Flying Inn“.

* Біографія Еміля Людвіга. Англійський письменник Едвін Мір готує біографію Еміля Людвіга, яка вийде під назвою „Життя Еміля Людвіга“.

ГОЛЯНДІЯ

* Ювілей голяндського поета А. ван Коллема. В грудні місяці 1928 р. в Голандії святкували 70-ти річчя поета А. ван Коллема, одного з найвидатніших представників соціального та пролетарського напрямку в голяндській літературі останніх років. Перший свій важливий твір „Пісні ремісника“ Ван Коллем надрукував дуже пізно,

тільки 1917 року. Це були перші поеми, в яких поет виявив свій світогляд, своє ставлення до людства, до пролетаріату зокрема. Одна з найвидатніших поем ван Коллема присвячена війні. Це — „Боїще“ і збірник „Пісні суспільства“. Обидві книги перейняті відданістю пролетаріатові.

ЕСПАНІЯ

* Смерть Ігнаціо Іглесіас. В Барселоні недавно вмер один з найгалановитіших еспанських драматургів Ігнаціо Ігле-

сіас. П'єси його мали успіх не тільки в Іспанії, але ставились дуже часто і у Франції.

ІТАЛІЯ

* Нові книги.—Бонтемпеллі надрукував нову книгу під назвою „Il Neosofista“ (Неософіст). Це дорожні нотатки з подорожування до Австрії, Венгрії та Середземноморських країн, написані звичайним для Бонтемпеллі стилем.

Маріо-Пуччині — закінчив перший з десяти томів свого роману циклу „Fine di secolo“ („Кінець віку“). Другий том має вийти на початку 1929 р.

Акілле Кампанілле — накладом видавництва Тревес в Мілані видав новий роман „Se la luna mi porta fortuna“ („Коли місяць принесе мені щастя“). Роман являє собою низку оповідань, коротеньких

і жартівливих, оригінальних змістом. Але в цій книжці в протилежність попереднім творам Кампанілле, трапляються сторінки, на яких автор виказує себе не тільки як жартівливий оповідач, але як письменник, що вмів з силою подавати і сумні і тяжкі явища життя. Це нова риса в творчості Кампанілле.

* Шанування пам'яті Італо Свево. Журнал „Solaria“ готує спеціальне число, присвячене пам'яті недавно трагічно померлого письменника Італо Свево. В журналі беруть участь як італійські, так і чужоземні письменники та літератори.

НІМЕЧЧИНА

* Смерть письменника Зудермана. 21 листопада 1928 року в Берліні вмер відомий німецький письменник Герман Зудерман.

Зудерман народився 1857 року. Він писав реалістичні романи і повісті („Frau Sorge“ — „Турботи“, „Geschwister“ — „Брат і сестра“, т. і.), але відомий став він за свої драми. Драми Зудермана визначаються своєю сценічністю. Вони подають здебільшого картини звичай буржуазного німецького суспільства з його лицемірною мораллю, що прикриває пошлість і вузькість міщанського життя. Найкращі драми — „Die Ehre“ (Честь) „Sodoms Ende“ (Загибель Содому), „Heimat“ (Батьківщина) „Schmetterlings schlacht“ (Бій метеликів). На цих п'єсах дуже позначився вплив французьких драматургів, зокрема Сарду. Менш відомі його символічно фанта-

стичні п'єси: „Morituri“ (Ті, що повинні вмерти), „Johannes“ (Йоганнес), „Johannisfeuer“ (Іванів огонь) і інш.; які написані були вже під впливом Гавптмана.

* Ювілей Георга Кайзера. 25 листопада 1928 р. Георг Кайзер святкував своє 50 річчя. Кайзер один з найбільших поетів німецького експресіонізму і найвидатніший з сучасних німецьких драматургів. Виступив Георг Кайзер з історичними п'єсами, які завжди підносили ті або інші незвичайні проблеми. Одна з кращих і найглибших його драм „Газ“ („Gaz“), трагедія робітників. Ця п'єса ставилась і на українській сцені театрами „Березіль“ та „Терабмол“. Всі драми Кайзера, з яких назвемо „Ад“, „Шлях“, „Земля“, відзначаються оригінальністю ідеї, цінністю сюжету і новизною побудовання. Останні роки Кайзер вдаввся до

сатиричної комедії і дав цілу низку комічних п'єс, дуже сценічних, що мали великий успіх. Це „Паперовий млин“, „Розносець крону“ і інш. За визначенням „Mond'y“ Кайзер є один з незвичайних поетів свого покоління, що знається на соціальних проблемах сучасності і трактує їх в напрямку визволення людства з під влади грошей та машини“.

— Новини німецької літератури.— Герман Кессер закінчив роман „Musik in der Pension“, що вийшов накладом видавництва Paul Zsolnay у Відні.

— Ганс Франк видав збірку дев'яти новел під об'єднуючою назвою „Recht und Unrecht“ („Право і безправ'я“). Книга вийшла накладом видавництва Haessel у Ляйпцігу.

З нових книжок красного письменства, що вийшли за останній час, критична німецька преса відмічає, як видатні:

— „Tochter Dodais“ („Дочка Додая“) Ернста Цана, напівісторичний роман, цікавий змалюванням психології жінки.

— „Monika Molander“ („Моніка Моландер“) — Гільди Штилер — роман з життя сучасної жінки з її намаганням іти своїм самостійним, незалежним від чоловіка, шляхом.

— „Schuberts Lebenroman“ (Життя Шуберта) — Оттокара Янечека.

— „Schubert“ („Шуберт“) Ганса Зіттенбергера — книги, які можуть зацікавити читача, хоч ні один, ні другий автор не зміг дати дійсну трагічну постать музиканта.

— Вийшла нова книга про Япانیю проф. Еміля Ледерера та Емі Ледерер Зейдлер. „Japan-Europa“ („Япанія — Європа“).

ФРАНЦІЯ

* Роківини смерті Гільома Аполінера. В листопаді 1928 р. в Парижі відзначено 10-ть років з дня смерті поета і критика Гільома Аполінера Костровіцькі, який був відомий під іменем Гільома Аполінера. Гільом Аполінер, що помер за молодих літ, був одним з найцікавіших представників нової французької поезії. Творчість його спочатку розвивалася під впливом школи символістів, але під впливом Рембо і Уот Уілмена він став одним з провідників школи „модерністів“. Його головний твір з цього періоду „Каліграми“. с.-т. поезії в формі рисунків. Типографське розміщення знаків

мусило давати графічне відображення речі, про яку говориться в поезії.

Творчість Аполінера мала значення не тільки для нової французької поезії. Вплив її можна помітити і на деяких сучасних німецьких поетах.

* Нова книга Жюля Ромена. В видавництві N. R. F. (Nouvelle Revue Française) вийшла збірка поезій Жюля Ромена під назвою „Пісні десяти років“ (Chants des dix années, 1914—1924). Центр збірки дві великі поеми „L'ode génoise“. „L'Europe“ (Європа). Критика визначає ці поеми, як шедеври Ромена і як одне з найвидатніших явищ в творчості унанимістів за останні роки.

ЯПАНІЯ

* Перша Япанська опера. В грудні місяці 1928 р. в Токіо в Імператорському театрі була поставлена перша япанська опера на європейський кшталт. Композитор цієї опери — Ямада Кусаку. Ямада Кусаку — перший япанський композитор, що

користувався при компонуванні опери європейськими нотними знаками.

* Шекспір япанською мовою. В Япанії вийшов перший переклад повної збірки творів Шекспіра япанською мовою. Переклад зроблено під редакцією Др. Юза Цубуки.

ПОЛЬЩА

* Вісті зі з'їзду польських письменників. В листопаді минулого року відбувся у Вільні з'їзд польських письменників. Низка літературів виступила з гострою критикою уряду, що не вживає ніяких заходів для піднесення розвитку культури в Польщі. Бюджетова сума, яку уряд асигнував на літературу, музику, театр і т. ін. (1.720.000 злотих, з яких 500.000 на Варшавську оперу, 550.000 на театри, 12.000 коло 3.000 карб. на допомогу літераторам, 100.000 на стипендії для артистів і решта на театри інших міст у Польщі), викликала

гострі протести з боку письменників, що політику уряду називали політикою „культурних блазнів“. Констатовано, що літератори працюють в найтяжчих умовах, без підтримки уряду і за цілковитої байдужості громадянства. Показником того, як розходиться література, є цифри видавництва: пересічний тираж популярного літературного твору — 3.000, поезії — 1.000 примірників (всього населення 30 мільйонів душ). Масово розходиться тільки книжка, що не заслуговує на назву літератури (бульварний роман і т. і.).

ОБРАЗОТВОРЧЕ МИСТЕЦТВО

* Виставки японської дитячої книжки й німецької графіки. Українське товариство культурного зв'язку з закордоном закінчує підготовчі роботи для організації в Харкові двох виставок. Виставки мають відкритися в січні 1929 р. В організації цих виставок товариство має значну допомогу від японських і німецьких культурних організацій. Зокрема, треба відзначити, що німецькі організації звернулися до нашого товариства культурного зв'язку з проханням влаштувати в Німеччині виставку української графіки. Ця виставка має бути відповіддю на виставку німецької графіки в Харкові. Передбачається, що виставка української графіки буде відкрита в Берліні в березні 1929 року. Виставка японської дит. книжки в Харкові уже відбулась.

* Смерть Якова Тугендхольда— 29 листопада в Москві після операції помер Яків Тугендхольд.

Тугендхольд—широко відомий і славний мистецький і театральний критик, великий знавець образотворчого мистецтва.

* Музей українського мистецтва. Президія УпрГоловНауки заслухала доповідь про роботу Харківського музею українського мистецтва. Цілеве спрямування музею як науково-дослідної інституції, що збирає, досліджує та експонує пам'ятки українського мистецтва від велико-князівської доби до нашого часу, є правильне. Президія УкрГоловНауки визнала роботу музею в галузі збирання і дослідження пам'яток народного мистецтва та мистецтва нового і сучасного за доцільну й своєчасну. Разом з цим визнано за потрібне налагодити видання музеєм популярних книжок і брошур з питань мистецтвознавства, провідників, каталогів, а також наукових збірок і друкування художніх листівок.

ТЕАТР І МУЗИКА

* 10 років театру імені Шевченка. В грудні минуло 10 років з дня утворення театру імені Шевченка, який нині працює в Дніпропетровському. Ювілей театру буде відзначений у березні на Шевченкові свята. Останнім часом театр налагодив обслуговування широкого робітничого глядача. Запроваджені торік закриті вистави для орієнтовного глядача дали дуже гарні наслідки і вже цього року театр не дає жодного відкритого спектаклю. Всі вистави наперед закупили заводи та профспілки. Щотижня театр виїздить до міста Кам'янського а також дає вистави по робітничих районах — у Нижнєдніпровському, Кодаку, то-що. Взагалі зв'язок театру з робітничим глядачем міцніє. По підприємствах відбуваються періодичні доповіді про роботу театру і доповіді про театр взагалі. Цими днями при театрі має підбутися широка конференція глядачів.

Театр цього сезону показав: „Яблуневий полон“ (14 разів), „Інженер Мерц“ (10 разів), „Комуна в степах“ — (15), „Розлом“ — (3), „Гріх“ — (7) і по одному разу пройшли „97“, та „Іржа“. Нині театр готує до постанови такі п'єси: „Корабель надії“, „Алмазне жорно“, „Собор паризької богоматері“ (мелодрама Гюго), „Сигнал“ (Поліванова). В грудні в театрі має піти в постанові режисера Василька „Енеїда“ (за Котляревським).

* Найближчі вистави єврейського театру. Щоб зазнайти широкі єврейські маси з українською культурою, художня рада єврейського театру ухвалила поповнити свій репертуар творами сучасних українських письменників. Першою піде п'єса Голубі ешелони Петра Панча Другою постановою художня рада ухвалила пустити п'єсу Кушнірова „Герш Леккерт“.

Крім цих п'єс театр готує драму „Дергерітгейт (суд іде).“

* Драматичні курси. При Харк. Муз.-Драм. Інституті з 1-го січня 29 р. відкрилися драматичні курси (2-х річні). Мета курсів: 1) Дати підготовку робітничо-селянській молоді, що не має потрібної освіти для вступу до Муз.-Драм. Інституту на драматичний факультет. 2) Поповнити фахову освіту клубних керівників, що мають практичний стаж, але не мають достатньої теоретичної підготовки.

* В Українському Театральному Музеї. Влітку музей відвідало багато екскурсій і окремих акторів. Разом з тим музей придбав силу різних експонатів. Так, „Березіль“ передав музеєві велику колекцію різних експонатів, які відбивають харківський період роботи театру. Театр імені Шевченка відрядив свого художника тов. Саннікова, який привіз 10 макетів і зібрав 1х. Багато матеріалів привіз артист Яременко (театр ім. Заньковецької). Тов. Предславич, керівник 1-го Робсельтеатру на Україні, передав афіші та фотографії, які крок за кроком відбивають роботу цього театру за два останні сезони. Від кол. акторів трупи Кропивницького (В. П. Овчинікова й А. Д. Кришна - Святловської) вступили надзвичайно цінні харківські афіші 1840 — 50 р.р. Цінні колекції фотографій передали акторки театру ім. Заньковецької — Л. Квітка й М. Зініна. Різні пам'ятки про життя й працю Г. Затиркевич - Карпинської передали її родичі — О. Стефанович і Ю. Лисенко. Серед цих речей особливу увагу звертають сценічні костюми й зшитки ролей. Н. Воляк передала костюм для ролі Наталки - Полтавки, в якому дебютувала в 1882 р. М. Заньковецька. Межигірський технікум передає му-

зеєві революційний ляльковий театр, який зорганізував там П. Горбенко. Перший Всеукраїнський Історичний Музей передає Штейнгелєвський вертеп (вертеп з Городка із збірки Штейнгеля) Окрім того, вступила ще сила досить цінних і рідких речей.

У зв'язку з таким збагаченням матеріалами в музейному приміщенні переводяться тепер капітальний ремонт, після якого — є надія — буде значно поширена експозиційна площа.

* М. Донець — народний артист. Наркомосвіти зняв клопотання про вшанування заслуженого артиста М. Донця з нагоди 25-тиріччя його театральної діяльності званням народного артиста.

* „Голівуд на Україні“. — Під таким заголовком у варшавській „Фолксцайтунг“ з 28 листопада вміщено докладну замітку про будівництво й устаткування кінської кіно-фабрики ВУФКУ.

* До великої маандрівки капели „Думка“ за кордон. Спеціальний контракт з паризьким концертним бюро на турне „Думки“ по Франції вже підписано; Наркомос у цій справі сприяє капелі і допомагає це перевести в життя. Тепер Думка

в Києві інтенсивно й напружено готується до цієї подорожі.

Концертне-ж бюро в Парижі вже розпочало рекламу концертів „Думки“ у Франції, крім того воно провадить відповідну роботу для влаштування гастролів „Думки“ поки що в Іспанії, Чехо-Словаччині, Італії та Німеччині.

Вирушить „Думка“ на закордонні гастролі в січні ц. р.

* Приїзд Аврама Рейзіна. Із Америки до СРСР приїхав єврейський пролетарський письменник Аврам Рейзін. Після Менська й Москви Рейзін одвідав Україну. 28 січня в театрі „Березиль“ у Харкові відбулась урочиста зустріч, де Рейзіна вітав НКО України тов. Скрипник, а також представники від професійних, громадянських і літературних організацій. Рейзін — один із найпопулярніших єврейських письменників. В єврейській літературі він посідає одне з перших місць поруч Менделе Мойхер Сфорима, Шолом Алейхема, Аша та інші.

Рейзін — поет і новеліст. Він пише вірші й коротенькі оповідання, за джерела яких служить бідняцький побут.

НАУКОВЕ ЖИТТЯ

* Готування до ювілею УАН. Відбулося засідання комісії Наркомосу для відзначення ювілею Української Академії Наук. До цієї комісії входять заст. наркома освіти УСРР т. Полоцький, академіки Багалій, Бернштейн, Мельников-Розведенков, Бузескул та низка професорів. Голова комісії академик Багалій виступив з доповіддю, яка намічає в загальних рисах план відзначення ювілею УАН. Цей план комісія ухвалила. Визнано за потрібне під час ювілею підкреслити ідеологічне спрямування в роботі Української академії наук, яка визнала своєю основною науковою базою марксистську ідеологію.

Ювілей буде використаний для широкої популяризації роботи УАН серед трудящих. З цією метою у Харкові й Києві будуть влаштовані масові робітничі збори з доповідями про наукову діяльність академії. Для таких доповідей у Харкові буде запрошений президент УАН академик Заболотний та члени президії Академії.

Комісія визнала за потрібне негайно почати друкування низки ювілейних праць. Вирішено видати бібліографічний збірник про діяльність УАН за 10 років і окремо популярний збірник. Будуть також видані матеріали, що ілюструють досягнення науки на Україні. Комісія намітила влаштувати виставку, яка своїми експонатами наочно ілюструватиме розвиток Української академії наук. З метою познайомити широкі маси з діяльністю УАН, передбачається випустити кіно-фільм.

На свято будуть запрошені видатні вчені Заходу. Для цього вже почато підготування.

Ювілей святкуватиметься на початку червня 1929 р.

* Праця Відділу примітивної культури й народної творчості науково-дослідчої Катедри історії України в Києві.

Відділ примітивної культури й народної творчості зформувався р. 1927 — 28 навколо заснов. р. 1925 — 26 „Кабінету Примітивної Культури“, діяльність якого досить уже відома громадянству з видання „Первісне громадянство та його пережитки на Україні“ (1926 — 1928), в якому друкуються також праці „Комісії української пісенності“ та „Культурно-історичної комісії“ ВУАН. Року 1928-го праця Відділу значно поширилася проти попередніх років.

1. Відбуваються наукові засідання Відділу при бл. раз на два тижні. З останніх доповідей слід зазначити: К. Штепи про відмарштво на Україні, К. Грушевський про методологію етнологічних вивчень і цікаву інформацію білоруського професора Шлюбського про роботу в галузі етнографії Інституту Білоруської Культури в Менському. Доповідь викликала велике зацікавлення й дискусію.

Окремо одмітимо доповідь Катерини Грушевської про сучасні течії в галузі етнографічних вивчень на Заході. Ця доповідь (наслідок командировки закордон) має великий інтерес, бо дає змогу орієнтуватися в головних напрямах сучасної етнологічної науки на Заході. Цікаво, що всупереч передчасному triumфуванню прихильників культурно-історичної школи патера Вільгельма Шмідта й Коперса, що проголошують занепад соціологічному напрямові, ми бачимо, навпаки,

рівнобіжне відродження французької соціологічної школи Е. Дюркгема (Леві — Брюль, Мос і інші), відновила свій науковий орган *L'annee Sociologique* і перевидала всі томи, що вийшли друком за попередніх років. Факт цей має велике значення, виявляючи інтерес громадянства до соціологічних спроб трактування історії культури.

2. Видавничу діяльність Відділу провадитись дає. Року 1928 - го вийшло друком „Первісне Громадянство“ за 1927 р., вип. 1 — 3 і вип. 1 - й за рік 1928. Всього видруковано досі чотири великих томи цього наукового видання, присвяченого дослідженню пережитків примітивізму на Україні й народньої творчості (дальший том друкується). Видруковано в журналі низку розвідок, важливих так для дослідників, як і для ширших кол громадянства, що цікавляться побутом українського народу. У останньому числі „Первісного Громадянства“ надруковано між іншим спеціально призначену для цього журналу статтю відомого французького антрополога П. Ріве „Наука про людину“. Наукова позиція журналу цілком виразна. Він близький до французької соціологічної школи, до її матеріалістичного напрямку й займає негативну позицію до австрійської (культурно - історичної) школи патера В. Шмідта, що виросла з кадрів клерикалізму і вносить у науку тенденційну ідеологію християнського правовірства.

Великою подією в українській науці є видання т. I „Корпусу українських народніх дум“ з вступною статтю К. Грушевської. Це останнє видання викликало багато прихильних оцінок у Радянській пресі й наукових журналах.

3. Важливим моментом праці Відділу є підготування нових наукових сил в галузі етнографії. Цього навчального року склад аспірантури подвоєний проти попередніх (чотири аспіранти). Крім того до роботи приєднано кілька чоловіка з студентського етнографічного гуртка (при ІНО), що готуються до наукової роботи, майбутніх аспірантів. З утворенням у такий спосіб гуртком початкуючих учених провадиться студійна робота просемінарського типу. У першому півріччі навчального року проваляться практичні заняття з методи збирання етнографічного матеріалу — К. Грушевською (на зразок відповідної практики Соціологічного Інституту в Парижі), заняття з історії етнографії (Ф. Савченко) й слов'янських мов (А. Степович). На наступне півріччя оголошено курс історії матеріальної культури (К. Копержинський) і антропології (М. Вашетко).

Крім того від аспірантів вимагається ознайомитися з певним циклом літератури по спеціальності й прослухати відповідні дисципліни з поля марксизму.

Як просемінар працює етногр. студентський гурток при ІНО, яким керує представник Відділу Примітивної Культури.

4. Велике значення має в житті Відділу Приміт. Культури й Нар. Словесности закор-

донне відрядження керівника кабінету прим. культ. дійсного чл. катедри, Катерини Грушевської. Це відрядження дало змогу нав'язати тісніші зв'язки з західною - європейською наукою й ближче зорієнтуватися в течіях, які тепер панують у етнологічній науці європейських країн. Наслідком подорожі є кілька доповідей прочитаних К. Грушевською й нові наукові праці її, з яких найвидатніша торкається проблеми положення жінки в первісному суспільстві, жіночого господарства й магії (Надр. в „Перв. Гром.“, 1928, вип. 1).

5. Значну увагу присвятив Відділ збиранню етнографічного матеріалу по Україні. Відділ має своїх кореспондентів. Асп. В. Денисенко під час своєї наукової командировки організував кілька етногр. гуртків на Чернігівському поліссі.

6. Особистий склад керівників Відділу примітивної культури й народньої творчості збільшився не на багато (на одну особу). На чолі відділу стоїть голова Н.-досл. катедри акад. Мих. Грушевський. Дійсні члени: Катерина Грушевська (керівник Кабінету прим. культ.), Федір Савченко й Кость Копержинський. Затвердження інших очікується в ближчому часі.

В цілому робота цього року виглядає значно ширше, ніж за минулих років. Широта постановки дослідів і організація підготовки молодих сил стоїть на повній височині. У Харкові існує проект реорганізації Відділу в Інст. Прим. Культури й нар. словесности. Таким інститутом Відділ власне є фактично, хоч не має ще цього титулу *de jure*.

Дуже бажано, щоб проект реорганізації Відділу Примітивної Культури й народньої словесности на інститут скоріше переведений був у життя і щоб відповідно до того поширено видавничий план та роботу в цілому.

К. Танал

* Нові видання УАН. Президія Всеукр. Академії Наук ствердила редакційну колегію збірника, що має вийти з нагоди 10-річчя існування Академії. До колегії входять: президент Академії Наук акад. Заболотний, акад. Корчак - Ченурківський, що виконує обов'язки неодмінного секретаря, і секретар фізично - математичного відділу акад. Шмальгавзен. Збірник вийде в розмірі 50 друкованих аркушів.

Беручи на увагу величезний інтерес радянської суспільності до наукової роботи УАН, президія Академії ухвалила розпочати видання періодичного органу під назвою „Вісті УАН“. Цей орган виходитиме раз на місяць розміром від 1 до 1½ друкованих аркушів. У „Вістях“ друкуватимуться протоколи ради, головні постанови президії, основні наукові доповіді, накази уряду, зв'язані з академічним життям то-що. Орган матиме два відділи — науковий та офіційний. Відповідальним редактором його буде неодмінний секретар Академії.

* Твори В. І. Леніна українською мовою. ДВУ приступило до ви-

дання повної збірки творів В. Леніна українською мовою. Гадають видати 30 томів вартістю в 25 крб. Тираж видання 5.000 екземп. Уже вийшов перший том. Видано його в добрій коленкоровій оправі з золотим написом.

* Зв'язок з закордоном. Щоб поліпшити справу зв'язку з закордоном НКО звернувся до всіх ВУЗ'ів з пропозицією надіслати адреси всіх наукових установ, з якими вони мають зв'язок. Також надіслати відомості, з якими саме науковими установами за кордоном тому чи іншому ВУЗ'ові потрібно мати зв'язок.

* Українські музеї пам'яток культур національних меншостей України. Головна наука УСРР широко розгортає роботу для збереження й вивчення пам'яток культур національних меншостей України. В низці заходів головне місце посідає організація при музеях України окремих відділів пам'яток національних меншостей, що згодом мають перетворитися на окремі нацменівські музеї.

Уже організовано Всеукраїнський музей єврейської культури імені Менделє Мойхер Сфорима в Одесі. На організацію цього музею Народній Комісаріат Освіти видав 5.000 крб. Значну підтримку дістав він від Одеського Окружного Виконавчого Комітету, який також асигнував певні кошти й, крім того, відвів для музею будинок. Музей цей зв'язано на державний бюджет. Завдання його — збирати пам'ятки єврейської культури й мистецтва на Україні. З цією метою всім музеям України Головна наука дала розпорядження виділити з дублетних фондів пам'ятки єврейської культури та мистецтва для Всеукраїнського музею єврейської культури ім. Менделє - Мойхер - Сфорима.

При Полтавському краєвому музеї засновано відділ єврейської культури, що вже має досить значні колекції пам'яток з минулого єврейського народу.

При Маріупільському краєвому музеї організовано великий відділ грецької культури й мистецтва. Для цього відділу зібрано дуже цінні старовинні матеріали та документи грецького населення на Україні, різні виробни народнього мистецтва, побутові речі і багато інш., що ілюструють історію українських греків; цей відділ є єдиний на цілий Союз.

При Волинському краєвому музеї розпочато роботу організації відділу німецької культури. Провадиться вивчення культури місцевих німців, збирається пам'ятки і різні цікаві речі, що дадуть змогу утворити при Волинському музеї великий відділ культури і побуту місцевих німців.

При Запорізькому музеї організовується також відділ культури і побуту місцевих німців.

При Бердичівському краєвому музеї має бути зорганізований відділ єврейської культури.

При Кам'янецькому, Винницькому, Бердичівському, Коростенському та інш. музеях правобережної України утворено спеціальні польські відділи.

* Робота Центровидаву в галузі видання літератури мовами нацменшостей. Колегія Наркомосу розглянула план роботи Центровидаву про видання літератури мовами національних меншостей. Визнано за потрібне, щоб Центровидав збільшив видання навчальної літератури для нацменшостей, забезпечивши її ідеологічну та політичну витриманість.

Центровидавці запропоновано забезпечити видання мовами нацменшостей оригінальних авторів та перекладних творів українських авторів. Перед Центровидавом поставлено завдання поліпшити техніку своєї книжкової продукції. Колегія визнала за принципово потрібне організувати експорт нацменівської літератури за кордон. Нарешті, Центровидавці запропоновано домагатися здешевлення своїх видань.

Колегія Наркомосу призначила комісію, доручивши їй подати до Центровидаву конкретно опрацьовані директиви для дальшої роботи.

На пропозицію Ради Національних Меншостей, колегія Наркомосу визнала за доцільне перевести культурно - освітню роботу серед тюрко - татарів на Україні з арабської на латинську абетку. Цей перехід буде здійснюватися поступово. Раднацменові запропоновано перевести серед тюрко - татарської людності України потрібні пояснення.

* Нове придбання катедри єврейської культури. Найближчого часу кафедра єврейської культури має одержати архів єврейського діяча Врухемзона. У цьому архіві є листування найвидатніших єврейських діячів 70 — 80 р. р. з „Єврейської культури“.

* Преміювання наукових праць. Щоб піднести творчу ініціативу науково - дослідчої праці, комісія преміювання наукових праць при Упрнауці оголошує прийом таких праць до преміювання на 1929 рік.

Автори, і од їх імення наукові установи, подають на премії науково - дослідчої праці в 3-х примірниках, що вийшли з друку 1928 року, писані українською та російською мовами, а також мовами нацменшостей УСРР. Можуть подавати праці і автори, що живуть на території УСРР і за кордоном її, в етнографічних межах українського населення.

Автори, що працюють по - за межами України, можуть подавати праці лише на теми, що торкаються України.

Премії присуджуються за оригінальність, новину матеріалів, ударність, практичну користь.

В цьому році призначаються такі премії

3 премії по 1000 крб.,

1 " " 1500 "

10 " " 500 "

10 " " 300 "

Премія в 1000 карб. ім. академіка Багалія надається за праці, присвячені історії України взагалі і в першу чергу історії Слобожанщини, Лівобережної і Південної Степової України.

Премія в 1000 карб. ім. проф. Іллі Мечникова, яка надається за праці присвячені:

- а) експериментальній і прикладній зоології та ембріології,
- б) загальній фізіології,
- в) загальній патології,
- г) вченню про імунітет,
- д) вченню про фагоцитоз,
- е) експериментальній медицині в царині вивчення етнології та фатогінезу пошесних недуг.

Премія в 1000 карб. за видатну наукову працю в ділянці приложення точних наук до індустріалізації промисловости та сільського господарства.

Премія в 1500 карб. ім. Леніна за праці з соціальної історії громадських рухів, національної проблеми, колоніальної політики, радянської конституції, соціалістичного будівництва.

Прийом наукових праць на премії Комісія починає з 1 грудня 1928 р. і закінчує 1 лютого 1929 року, після чого праці на преміювання не прийматимуться.

Комісія міститься в м. Харкові, вул. Артема, 29, Наркомосвіти, Упрнаука.

* Лист проф. Н. Андерса. Подаємо листа проф. Патологічного інституту, при університеті в Фрайбургу доктора Андерса, який недавно відвідав українські наукові медичні установи. Цей лист свідчить про ту ширість і одвертість, з якою ми даємо закордонним гостям можливість ознайомитися з всіма нашими досягненнями. Лист написано до академіка Мельнико - Разведенкова.

Вельмишановний пане Професоре!

Повернувшись до Німеччини й знову приступивши до своєї роботи в Патологічному Інституті в Фрайбургу, відчуваю сердечну потребу зложити Вам і всім співробітникам Вашого Інституту подяку за надзвичайно миле і гостинне прийняття, що я находив у Вас. Так саме хотів би я Вам сердечно подякувати за Ваші рекомендації харківським установам, що в великій мірі промощували мені дорогу так, що я міг відбути в надзвичайно інтересну подорож на Крим.

Пригадуючи собі свій двохмісячний побут на Україні, мушу признати, що ця подорож була одним з найбільших моїх переживань в життю. Особливо хотів би я також і перед Вами підкреслити те, з якою великою

ввічливістю стрічали мене завжди представники усіх установ. Треба признати, що невгаваючи я міг таким чином відвідати знаменито улаштовані та устатковані туберкульозні інститути України й Криму.

З другого боку сильно зацікавили мене заходи, уживані в УСРР проти венеричних недуг. Вони, на мій погляд, зразкові та повинні увінчатися напевно успіхом.

Сьогодні я демонстрував перед директором Фрайбурського Патологічного Інститута, тайним радником Ашефом, (один з визначніших німецьких патологів) і співробітниками Інституту привезений з собою науковий матеріал. Надіюся, що незабаром я зможу повідомити Вас в формі окремої відбитки про результат наукового досліду цього матеріалу.

Складаючи ще раз сердечну подяку за всю оказану мені гостинність, остаюсь на все вдячно Вам відданий.

Проф. д-р Н. Андерс

P. S. Манускрипт моєї доповіді в Українським Патологічним Товаристві, думаю надіслати Вам незабаром.

* Помер проф. Данилов. В Києві 29 листопада помер відомий вчений - метеоролог, завідувач бюро довготермінових передбачень Укрмету проф. Данилов. Небжчиківі належить низька вельми цінних праць з метеорології.

* Бібліотечна статистика. „Бюлетень книжного музею“ подає інтересну статистику книжкових багатств світу. Г. Шпарн, автор цієї статті ознайомився тільки з 1038 бібліотеками світу з книжковим майном більш ніж по 50.000 томів.

Вони мають разом 181 мільйон книг. На Європу припадає з цього числа 669 бібліотек з 119.600.000 том., на Північну Америку 314 з 54.100.000 томами, на Південну та Центральну Америку — 22 з 3.900.000 томами, на Австралію — 7 з 1.100.000 томами, на Африку — 3 з 200.000 томами.

В Європі розподіляється книжкове багатство так: Німеччина — 160 бібліотек з 29.500.000 томами, Франція — 111 бібліотек з 19.000.000 томів, Італія — 85 бібліотек і 13.300.000 томів, Англія — 101 бібл. і 17.000.000 томів, Австрія — 32 бібліотек і 5.200.000 томів, Бельгія — 19 бібліотек і 3.000.000 томів, Польща — 14 бібліотек і 2.800.000 томів, Еспанія — 14 бібліотек і 2.500.000 томів.

Як невеликі бібліотеки та приватні збірки книг зовсім не взяті під увагу*), то цей перелік подає тільки приблизну картину книжкових багатств світу.

*) Не подано також відомостей про ССРР.

З КУЛЬТУРНО - МИСТЕЦЬКОГО ЖИТТЯ СТОЛИЦІ УССР

Життя театральне й мистецьке в Харкові війшло в свою колію і чимсь особливим за останні місяці не позначилося. Чимало спо-

дівань і розмов викликає організація при Наркомосвіті Головного мистецтва, що об'єднає в собі всі культурно - мистецькі елементи ма-

шої сучасності й має пожвавити їхню роботу. Організація такого відділу вельми потрібна, бо до останнього часу багато сутомистецьких закладів, хоча б ті ж художні школи, перебували так би мовити, без відповідного догляду. Безперечно з організацією Головного мистецтва пощастить їх поставити в кращі умови. Так само й театральна галузь потребувала впорядкування, а тимчасом цього не можна було зробити, бо й тут впливи на театральну роботу залишилися в кількох руках. На голову Головного мистецтва призначено тов. Петренка. Головного мистецтва лише розгортає свою роботу і звичайно реальних наслідків сподіватися доводиться аж у майбутньому, а тому організація цього відділу є дуже позитивне явище.

Не меншої ваги є так само організація при НКО всеукраїнського т-ва культурного зв'язку з закордоном. Потреба такої організації стала на порядок денний уже давно, але ріжні причини об'єктивного характеру перешкоджали здійснити її. Закордон уже давно виявляє велику зацікавленість до нашої літератури й культурного життя, що буйним темпом розгортається вже понад десять років. Звичайно, культурний зв'язок з закордоном був і раніше, але це була ініціатива або окремих організацій чи осіб, або ж самого закордону. Тепер з організацією т-ва зв'язку ця справа буде унормована, вона набуде систематичного, планового характеру. Ось наприклад нове т-во організує незабаром подорож капели „Думка“ закордон Це подія не аби-якого значення, бо про капелу закордон знає і давно вже виявляє бажання побачити її у себе. Особливо значну роботу т-во розгорне в зв'язку з ювілеєм УАН, коли на Україну прибудуть вчені майже всіх країн. Нині т-во, здійснюючи свій план, запросило на Україну видатного українського письменника Василя Стефаника. Незабаром т-во організує в Харкові виставку японської дитячої книги. Далі воно має організувати ще кілька подібних виставок. З другого боку, т-во організує на запрошення галицьких музорганізацій подорож українських артистів на гастролі до Галичини. Вже погоджено справу, що на весну до Львова мають виїхати наша співачка Оксана Колодуб і композитор Косенко. Крім того т-во налагоджує зв'язок з українськими артистами, що перебувають на роботі за кордоном, щоб ознайомити трудящих радеспубліки з їхньою роботою. До завдання т-ва входить також найтісніше зв'язатися з місцевостями, де живуть українці, як от: Кубань, Сибір, Канада та інш., щоб так само знайомити їх з нашими науковими та культурно - мистецькими досягненнями.

Протягом листопада і грудня Харків відзначав кілька ювілеїв своїх діячів всеукраїнського значення. 4-го грудня минуло 3 роки як помер поет - революціонер — перший редактор „Вістей“ тов. В. Блакитний. На жаль, в Харкові відзначенню роковин не було надано масового характеру, як

скажемо, це було зроблено в інших містах. Здається, крім жалібногo вечора в будинку літератури ім. Блакитного Харків нічого більшого дати не спромігся. На вечірці були присутні переважно товариші по роботі з В. Блакитним та письменники. З доповіддю про значення діяльності Блакитного виступав його найближчий товариш по роботі тов. Таран. На вечорі з теплими спогадами виступили також Остап Вишня, М. Любченко, С. Пилипенко, І. Кириленко та інш. Тов. Коцюба поінформував присутніх про видання творів Блакитного. Він зазначив, що майже все написане небжчиком було надруковане за життя і після його смерті знайдено лише кілька віршів та новелет. Їх видруковано у великому збірнику пам'яті Блакитного, що виходить незабаром. Дуже шкода, що цей збірник запізнився, бо аудиторія потребувала його. Тут же в будинку була організована виставка речей, рукописів та друкованих творів В. Блакитного. У великій кількості були подані фотографії, що малюють В. Блакитного в усіх періодах життя.

В грудні ж харківське суспільство відзначало 150-ті роковини з дня народження відомого повістяра харківця Квітки-Основ'яненка. Знову ж таки в будинку літератури були збори, де з доповідями виступали акад. Багалій, Айзеншток і Ю. Савченко. Цими трьома доповідями вони з усіх боків висвітлювали творчість і особу Квітки - Основ'яненка. Знов таки доводиться констатувати, що в Харкові майже нічого не зроблено, щоб якось увічнити пам'ять так тов. Блакитного як і Квітки - Основ'яненка. Миська рада обіцяла назвати іменем Блакитного одну з вулиць чи майданів миських, але цього не зроблено. Навіть школи його імені немає, крім одної друкарні. Так само справа і з Квіткою - Основ'яненком. Очевидно про це доведеться потурбуватися нашим письменникам та літературним організаціям.

Театр „Березіль“ крім „Змови Фієска в Генуї“ в першій половині сезону нічого нового не дав. Правда, постановка трагедії Шілера надзвичайно яскрава й оригінальна і свідчить, що березільці дедалі опановують всі, так би мовити, жанри театрального мистецтва. Головне в цій постановці, — вони виявили себе здатними як з режисерського, так і з акторського боку показати стару трагедію в новім обробленню і тлумаченні. Глядач охоче ходить на цю виставу, не зважаючи на те, що вона, треба визнати, застаріла вже для нашого часу в розумінні матеріалу. Нині театр „Березіль“ виставляє оригінальний мюзикхол „Алло, на хвилі 477“. Вистава являє собою кілька сцен, написаних українськими гумористами і поданих в плані мюзик - хола. Це ще не випробувана форма подачі матеріалу, не лише у нас, але й в РСФРР, де театральна культура значно старіша за нашу. Одночасно театр „Березіль“ готує до вистави інсценізацію романа Вотеля „Королева далекого острова“ — Балабана, муз. Крижанівського. Невідомо, як зуміє подати театр цю музкомедію,

а втім в театрі нашої Музкомедії вона пройшла, як то кажуть „з провалом“. Авторів інсценізації закидають розтягнутість п'єси та чимало інших огрехів, а композиторові Крижанівському неоригінальність музики. Очевидно, доля правди в цьому є, а втім можливо, що в „Березолі“ з музкомедії зроблять цікаве видовисько, бо вже своєю постановкою „Мікадо“ Березіль довів, що справа не лише в авторі. Проте, не доводиться дивуватися, що комедія пройшла з провалом в нашій оперетці, бо там ще глибоким корінням живе стара опереткова традиція, і аж ніяк не відчувається бажання йти вперед. Далі „Березіль“ обіцяє дати нову п'єсу Газенклевера „Пан хоч куди“ (Ділова людина). Проте, як і всі п'єси, так і цю „Березіль“ значно переробить. Нову п'єсу Дніпровського „Шахта № 7“ обіцяє ставити народний артист Лесь Курбас. Очевидно, це буде основна постановка театру. Режисер Курбас, щоб вивчити на місці події, виїздить разом з художником Меллером на Донбас, де докладно вивчатиме життя і побут гірняцький.

Обіцяє „Березіль“ також відновити постановку „Седі“ і „Гайдамаки“.

Червонозаводський театр за цей час нового нічого не дав. З великим успіхом в ньому йдуть „Марко в пеклі“, „Рейки гудуть“ і „Княжка Вікторія“. Театр закінчує розробкою п'єсу „Квадратура кола“ та „Леон Кутюр'є“.

Велике значення в житті клубів відіграють два українських клубних театри: „Веселий Пролетар“ і театр ім. Блакитного. У „Веселому пролетарі“ в постановці режисера Крушельницького (перша режисерська спроба) з великим успіхом іде п'єса „Квадратура кола“. Цією постановкою Крушельницький довів, що він не лише талановитий актор, а й режисер. В театрі ім. Блакитного, що так само обслуговує клуби, йдуть такі п'єси: „Республіка на колесах“, „Комуна в степах“, „Рейки гудуть“ і „Брехня“. Театр користується загальним визнанням. Слід зазначити, що в ньому зібрано старих побутових акторів. Режисерові Юхименкові пощастило більш-менш виховати з них добрих виконавців і ми бачимо, як на наших очах, старі „побутовщики“ поволі притягаються до роботи в новому театрі. Звичайно, є хиби, а втім ця спроба свідчить, що і старих акторів в деякій мірі можна використати на новій роботі.

В опері після „Принцеси Турандот“ нічого нового не було. Опера обмежилась відновленням постановок минулих років.

Правда, нині режисер Лопатинський працює над солідною постановкою Вагнерової „Валькирії“. Отже, не можна взагалі наперед сказати, що ця постановка піде. Опера намітила поставити новий цікавий балет „Весняна пісня“ — муз. Вериківського. Це перший український балет, побудований на основі українських мотивів. Фахівці музичної справи визнають його велику художню цінність, але дехто висловлює побоювання, що, ставлячи балет в опері, де бракує людей знайомих з українським танком, виконавці можуть впасти в „малоросіяшину“. Закінчив також свою нову оперу „Самійло Кішка“ композитор Б. Яновський. Мабуть ця опера піде у нас на кінець сезону.

Укрфіль розгортає велику роботу у справі обслуговування робітничого глядача. Більшість організованих ним концертів відбувається на околицях та по клубах, знайомлячи безпосередньо робітничу аудиторію з музикою. Слід вітати цю ініціативу Укрфільу. Прилюдні симфонічні концерти Укрфільу так само свідчать про правильний курс взятої роботи. Програми концертів розроблено цікаво, на висоті виконання і диригентський склад. А втім наша преса дала досить негативну оцінку першому виступові в симфонічному концерті диригента Розенштейна.

Найцікавіша в житті Харкова є організація театральних походів робітників до театру. Ці походи почалися з 1 грудня. Цього дня театри переловнені робітниками, що приходять сюди навіть з далеких околиць. Така організація походів має для театрів величезне значення. Крім того, що театри знайомлять аудиторію з своєю роботою, вони одночасно набувають нових глядачів з робітничого кола. Такі культпоходи бувають справжніми святами. Робітники й актори знайомлять один одного з своєю роботою і взагалі вистави відбуваються в тісному єднанні. Фабрика Канатка приїхала на виставу до театру „Березіль“ спеціальним потягом з оркестрами музики.

Серед харківських робітників помічається велике зацікавлення українською літературою. Відбуваються вечори-диспути, присвячені обговоренню творів українських письменників. Так, наприклад, обговорювали твори Епіка, Ю. Смолича та інш. Робітництво бере в дискусіях активну участь, виявляючи, що справа розвитку української літератури для нього має не останнє значення. Отже лід рушив і нашим письменникам слід скористатися з цього, налагоджуючи ще тісніші зв'язки з своїми читачами.

А. Сім.

Бібліографія

Гренджа - Донський. Тернові квіти полонин. Поезії, Д. В. У. 1926, ціна 90 коп.

Гренджа - Донський — сучасний поет далекої, так мало відомої країни Закарпаття, що лежить у межах Чехословацької республіки; друга її менша частина лежить у межах Румунії. І коли доводиться нам деколи чути про Закарпатську Україну, про культурне змагання її, завжди маємо на увазі тільки чехословацьку частину, бо румунська частина лежить ще й сьогодні у твердому соціальному сні під румунськими боярами і попами.

Закарпатська Україна, де живе й працює Гренджа - Донський, це після Криму одна із найкращих природних місцевостей, також дуже багата на природні багатства, але рівночасно із соціально-економічного погляду це найвідсталіша країна середньої Європи. Зелені густі ліси, високі верхів'я Карпат, широкі полонини, гірські бистрі ручаї, а нижче на південь — родючі долини з розкішними на узгір'ях винницями — обгортають різким контрастом своєї краси ці нужденні селянські „хижі“ (хати) з напіввигодованим, фізично-завмерлим селянством. Тут і там знову такі бачимо прегарні панські вілли, і гучні заводи - „пили“ (тартаки). Вже самий поверхових огляд говорить нам про те класове провалля між селянсько-робітничими низами та капіталістично-буржуазними верхами. Українське селянство цієї країни було вже від найдавніших часів свого переселення поневолене князями, магнатами, дідичами. Революційний 1848 рік в Австрії відбився по Закарпатті слабим соціальним відгомном. І знову все завмерло під чоботом мадьярської „джертрі“ (аристократії) аж до імперіалістичної війни. Тому й про літературу як таку до того часу не доводиться говорити, бо якщо й були які письменники (як поет Духнович), то писали не народньою українською мовою, а мішаниною із церковно-слов'янських та російських слів. Аж після розпаду австрійської монархії, після революції у Росії та на Україні розбудилося тамтешнє селянство і робітництво. Часи чеської демократії дали можливість національного пробудження. Із пролетаризацією села збільшуються кадри робітництва, яке разом із біднішим селянством організується що-раз більше до класової боротьби проти мадьярської, єврейської, чеської та своєї зденаціоналізованої буржуазії. Тут ясно, що стара українська інтелігенція — є консервативна, у своїх змаганнях регресивна, ворожо ставиться до всіляких нових соціальних ідей у політичній роботі, наскрізь провінціална, автохтонська; проте, найновіше покоління, що вийшло з низів — селянства чи робітництва, що пережило національну революцію після упадку Австрії, що й врешті зрозуміло революцію на Сході — це нове покоління стає тепер носієм нового культурно-національного пробудження. До цієї нової суспільної групи інтелігенції належить і Гренджа - Донський.

Дуже часто порівнюють сучасне культурне становище Закарпатської України із становищем у Галичині, часів Шашкевича, Вагилевича, Головацького, або часів Котляревщини на Наддніпрянщині, тоб-то із формами національного відродження на початку XIX віку. Ці форми мали тоді три стадії свого розвитку (як бачимо на прикладах чеського, фінляндського та українського відродження і інш.). Перша стадія була культурницького характеру, друга — економічна (придбання народнього капіталу), третя — сутополітична, висуваючи вперед самостійницько-державні ідеї. У зв'язку з тим проходив той шлях і літературний рух — від романтичного захоплення до соціально-політичного реалізму. Стоїть отже питання, чи можливо, щоб і у сучасних капіталістичних країнах розвивалося національне відродження тими самими шляхами?

Принципово не можна погодитися із чіткою типізацією соціальних рухів, бо у кожний час приходять у рахунок нові суспільні елементи. І так на національному відродженні Закарпатської України бачимо, як його форми розвитку проходять швидким темпом всі стадії, як за часів наростання буржуазії кінця XVIII і початку XIX віку рівночасно рух переходить поволі у русло класової боротьби. Отже з національним усвідомленням приходять і класове. Коли отже маси не мають національного усвідомлення, не можуть мати й класового. Тому і М. О. Скрипник правильно визначає, що людність Закарпаття після імперіалістичної війни та революції на Сході могла прийти тільки до одного висновку: „Його відродження й вихід із злиднів може відбутися

тільки в одній формі, у формі українського національно-революційного руху". („Національне відродження у сучасних капіталістичних державах“, Прапор Марксизму, 1928, № 1 (2) стор. 223). Цей соціальний факт висвітлює нам так зване „літературне відродження“.

Гренджа - Донський у сучасний момент є його типовий представник. Від культурно-романтичного захоплення він приступає до національно-революційного. Гренджа-Донський йде, прогресує разом із загальним суспільним розвитком Закарпатської України, чим не можуть похвалитися інші письменники, його товариші, що виступали разом із ним 1920 — 1924 рр.

Поет походить із бідної селянської сім'ї на Гуцульщині. Краса Карпатських гір, буїна фантазія гуцульських казок, матеріальна нужда — вбиваються гострим клином у дитячу психіку. Ходить до мадьярської школи. Першу українську книжку „Гайдамаки“ прочитав як шіснадцятирічний хлопець. Під час імперіалістичної війни — почув про Україну. По розпаді Австрії вертає з Булапешту на Закарпаття. Тут новий рух. Маса темного збіднілого селянства звернула свої очі на Схід. Але відтам прийшли тільки розбиті галицькі армії — із фронту національно революційної боротьби. Мадьярська комуністична армія, що підступила аж під Ужгород, не зум'яла пропагувати серед селян свої ідеї. Селянство думало й вірило, що вертають ті самі давні часи — мадьярських поміщиків — і глянули із більшими надіями на молоду чеську державу. Чеська буржуазія, прийшовши сюди, розвинула правду широку працю — шкільної освіти. З'являються перший раз тут народні школи. Одиниці чеської інтелігенції, що вийшли із школи гуманістичної філософії Масарика, як Пешек, Франц Тіхт та потім Стартль — пропагують гуманістичні народно-культурницькі ідеї. Група місцевої інтелігенції поділяється зразу на два табори: а) стару консервативну із мадьярською, або в крайньому разі русофільською орієнтацією та б) нову — із народницькою, з Волошином та Брашайком на чолі. Починається стара історія боротьби про мову, правопис, твердий знак, фонетику та інш. Народницький рух підпирають демократичні одиниці чеської інтелігенції як також на цей шлях стають і культурні робітники - українці, що мусіли емігрувати з Галичини — д-р Бирчак, Пачовський та д-р Панкевич. Починають виходити українською мовою (з етимологічним правописом) книжки, газети, журнали. Бирчак пише низку читанок до шкіл. Панкевич „Руську граматику“, збирає фольклор, працює над діалектологічним словником. Пачовський пише історію Закарпаття. Українська книжка дістається поволі на село і відкидає біблію, що була там досі єдиною книжкою до читання. Волошин видає низку шкільних підручників граматики, педагогіки, читанок, стає найактивнішим організатором всього культурно-народницького руху. Він робить, як на свій час, велику суспільну роботу. В цій суспільній роботі чимало труду поклали — Приходько, А. Штефан, Велигорський, Трухлий, Дівник і інші. Рух цей підтримують вповні селянські маси і сюди приступає молодий Гренджа - Донський. По газетах починає друкувати свої поезії, і 1924 виходить вже його перша збірка з передмовою Пачовського, який освітлив Г.-Д., як народного романтика. Разом із ним виступають і два молоді письменники, що пишуть прозою: А. Маркуш друкує на зразок Стефаніка реалістичні оповідання з життя селян, селянин Лука Дем'ян пише оповідання („Вільма“), наслідуючи українські народні казки. Перший великий роман „Правда побідить“ Невіцької з Пряшева є дуже невдала спроба наслідування Сенкевичевого „Quo vadis“ — і вже тепер став майже невідомий. З українських відомих письменників друкується із самого початку поезії Підгірянки, В Пачовського, а з 25 року поезії та п'єски С. Черкасенка. Перше захоплення швидко остигає, надії мас селянства на краще життя — падають, бо з браку індустріалізації країни не було де заробити. Біднота села збільшується великим темпом, незадоволення росте.

З другого боку чеська буржуазія стала на одвертий шлях реакційної політики в культурній роботі — чехізації. З причини цього збільшилося змагання і в національній боротьбі.

Комуністична партія (Мондок, Гатті, Бадан) розвинула широку організаційну роботу і підхопила правильно національне питання і спрямувала старий народницький рух на шлях національно-революційної боротьби. З цим рухом іде далі і Гренджа-Донський. Сьогодні він вже переріс не тільки своїх старих „батьків“, а й своїх товаришів пера і став проводирем наймолодшого українського покоління, що виступає до боротьби із глибшим соціальним змістом та поширює свої впливи на селянські та робітничі маси. Автор у передмові говорить: „Ми були і є в чужій неволі протягом тисячі років, ніхто не заплакав, ніхто тут не ридав над горем народу. Ви йшли вперед, а ми зістались на тому шляху, де були перед п'ятью роками. Коли б ні спати, ні їсти не треба, то яшов би мов апостол у народ... Скільки там матеріялу! Скільки тем, скільки всякого скарбу — прямо невичерпане джерело красної літератури!“

Яка ж багата мова, які ж цінні слова! І скільки там нужди і скільки там горя, — ніхто те не бачить, тільки той, хто в тій нужді вродивсь!“

Ці слова, це головне motto всіх його поезій. В його сумовито тужній струні обнялися — краса природи з горем народу, і ця струна брентить від першої пісні до останньої.

„Під полониною
Сам один стою
Тут забув, за горе
За журбу свою.

Граєсь у кольорах
Осінь золота...
Що тут за розкоші,
Що за краса!“

В цьому забутті поет веселий згадує чудовий май, русалок, мавок, повітруль із далеких полонин, радіє шумом високих ялиць, але вже самий спогад дитячих років навіває сум:

„Ми нужденний хлібець їли
Чорний - чорний, як земля...
Раз і їли, раз не їли
Не було — то голоділи.
І я бачив як зідхала,
Як зідхала й заплакала
Матінка моя.“

А погляд на село?:

„Хто не зна, як тут бідують
Нуждарі - селяне?
Нуждареві в'яжуть руки
Й хліба не дістане.
У потоках людські кості
Загатили воду...
Хто побачив, той заплакав
Над горем народу...“

Орнаментика з гуцульського побуту має в його поезіях найширше місце: дроворуби, ґруні (шпилі гір), чорна і біла Тиса, полонини, гори, а серед них бідне гуцульське село:

„Отсі наші гори —
Мов якийсь котел.
Звідси не почути
Зойк нужденних сел.
Селянин голоден,
Із біди опух...
Та дармо ридати —
Цілий світ оглух.“

Зазначити слід, що на молодому поетові відбився у високій мірі вплив мадьярського лірика, найгеніяльнішого лірика половини XIX віку в Європі взагалі — це Petöfi'я. Збірка кінчається піснею: „Щире привітання шлють ґруні степам“. Поет, порівнюючи Україну із Закарпаттям, говорить:

„Україна встала
На життя нове,
Скільки ж не топтали,
А вона живе!“

А далі про Закарпаття:

„Ми чекаєм бурі,
Що летить на нас
Ми розвалим мури,
Як настане час.“

Радянському пролетарському читачеві, що вже вимагає поезії конструктивно-синтетичного характеру сучасної індустріальної епохи, може і ця збірка своєю скромною формою, ширим природним змістом дати гарну хвилину відпочинку, за що і пішло він із своїх шумних фабрик привітання зажуреним закарпатським ґруням.

М. Качанюк

Дмитро Загул. Вибір німецьких балад. Вступне слово О. Бургарда „Західня Україна“. Київ. 1928. Тир. 3100. Стор. 64. Ціна 60 коп.

Не що давно — минулого сторіччя, в той час, як у російській літературі існували вже високо-майстерні переклади Жуковського й Пушкіна, українські поети робили переклади на такий штиб:

„Вола шумує, розлилась
 „І повні повіддю всі береги й затони;
 „З селом веснянка понялась,
 „Хати, дворн, сади, левади співу повні.
 „Під спів широкий дівоньок
 „Сидить над річкою рибалочка, пильнує,
 „Чи плавле з тиха поплавок,
 „Чи в вирві крутиться, чи в нуртині нуртує“.

Це переклад П. Куліша Гетевої балади „Der Fischer“! І звичайно, коли ми після такого „перекладу“ читаємо такий (Загула):

„Вода шумить, вода бурлить,
 „Рибалка, повен дум.
 „Закинув вудку і сидить,
 „Дивиться сумно в шум.
 „Сидів: дивинся довгий час...
 „Враз розійшлася вода,
 „А з хвилі вирнула нараз
 „Русалка молода“.

що зберігає метрику, строфіку й кількість рядків оригіналу, в якому немає жадливої „отсебятини“ начеденого вище зразка, ми відразу відчуваємо той поступ, що його зробила останніми десятиріччями штука перекладу на Україні. Є багато передпошилок для того, щоб Загулові пощастило добре перекласти зразки німецької поезії. Перекладач дійсно, безумовно знає німецьку мову й німецьку літературу, він добре володіє й українським словом; колишній його символізм повинен був розвинути в нім дбале ставлення до художніх засобів віршу, зокрема до ритмометодики, і тому можна було сподіватися, що перекладач передаватиме не тільки сюжет балади, але й особливості її віршової композиції.

На жаль, перекладач, попри всіх передпошилок, не виправдав сподівань в їх цілому. І трапилось це головним чином тому, що в Загула не було чіткої мети, чіткого плану, які б керували складанням збірки. Справді, кому може бути корисна чи потрібна така тоненька збірка, що містить у собі 19 віршів, які належать ріжним літературним епохам, ріжним стилістичним напрямкам і відбивають ріжну ідеологію? За яким принципом складав Загул свою збірку? Це залишається невідомим. Якщо він хотів дати уявлення про німецьку баладу взагалі, то „німецької балади взагалі“ не існує. Є класична балада Шілера й Гете, є романтична балада (Бюргер, Уланд, Айхендорф), є балада післяромантичної доби, що здебільша наслідує романтичні принципи, але від первісної романтичної балади ріжниться так, як кожна епігонська творчість ріжниться від творчості піонерів і фундаторів мистецьких течій, нарешті є нова, модерня балада, за кращого майстра якої німці вважають Börgies von Münchhausen'a.

Протягом цілого століття (а то й більше) балада була одним із найулюбленіших жанрів у Германії, й ознаки цього жанру з пливом часу, безперечно, змінювалися. А як ми уявимо собі ще те, що історико-літературний термін „балада“ — трохи невизначений, і те, що при найширшому розумінні цього терміну декілька п'ес у книжці під нього не підходять (як це повинен був зазначити й О. Бургард в своєму вступному слові), то вийде, що в книжці зібрано 19 окремих поезій, які жодного конкретного національно-стилістичного явища в літературі репрезентувати не можуть. Ще менш може стати збірка за антологію німецької поезії, бо антологія в 64 сторінки, що містить 19 віршів, можлива хіба тільки для сербо-лужицької літератури, а не для найвеличезнішої, мабуть, зі всіх світових літератур.

Що до того, й вибір творів викликає деяке непорозуміння. 19 „балад“, що їх переклав Загул в цій збірці, належать 13 авторам, з яких 3 — світові генії, що їх твори навіть у бідній на переклади українській літературі перекладалися чимало разів (Гейне, Гете, Шілер), 3 — менш відомі в світовому розмірі, але цілком визнані за майстрів в Германії (Фрідріх Геббель, Уланд, Фонтане) і 7 — маловідомі літературні персонажі, дії типогес літературних шкіл, або письменники по-за літературними напрямками (Герман Алмерс — місцевий поет північно-германських „маршів“; Луїза Брахман — другоюядна діячка раннього німецького романтизму, яку в свій час високо цінили Новаліс і Шілер, але в наш час навряд чи хто, крім спеціалістів, пам'ятає навіть у Германії; Емануель Гайбель,

Отто Ернст — нащадки романтичної школи, перший з невеликим класичним, другий — з імпресіоністичним зафарбленням; Цедліц, здебільша відомий віршами, присвяченими пам'яті Наполеона; Анастасіус Грюн — діяч молодого Германії, переважно політичний поет, і Імануїл Зайдель, про якого — не станемо ховати — нам не пощастило здобути жодних відомостей). І коли ми придивимося до того, що перекладено з німецьких класиків, то побачимо найвідоміші вірші, що їх студіюють по всіх школах, що виходять у всі хрестоматії: „Erikönig“, „Mignon“, „der Fischer“ Gete, „Lorelei“, „Zwei Brüder“, „die Botschaft“ Гейне; з Уланда перекладено, звичайно, „Des Sängers Fluch“, з Цедліца „Die nächtliche Heerschau“. Що до вибору інших поетів та віршів, то спочатку ми просто не знали, чим його пояснити, тим паче, що збірки більшості із наведених вище поетів навряд чи можна знайти на Україні. Але... „ларчик просто открывался“ Нам пощастило натрапити на німецьку хрестоматію Конраді (Conradi, Lesebuch für deutschen Unterricht), в якій є майже всі ті твори, що їх переклав Загул. Звичайно, ми не кажемо, що перекладач користувався саме хрестоматією Конраді, але, знаючи про велику стереотипність хрестоматійного матеріалу, ми гадаємо, що оригінали для перекладу Загул обрав все ж таки за допомогою хрестоматій, що в хрестоматіях знайшов він і „der Halligmatrose“ Алмерса, і „Nis Randers“ Отто Ернста, і „John Maynard“ Теодора Фонтане, й інші вірші, так само, як ми їх знайшли в хрестоматії Конраді.

Таким чином, не мистецькі міркування, а наявність того чи іншого матеріалу „під рукою“ передумовили Загулові вибір не тільки окремих поезій, але й окремих поетів; в цьому виборі перекладач пішов шляхом найменшого опору.

Звичайно, в тому, що Загул переклав кілька віршів маловідомих поетів, яких здебільша не перекладали не тільки українці, але й росіяни і які тому зовсім невідомі пересічному читачеві УСРР, немає нічого поганого. Навпаки, це дуже добре. Хоч ці поети й не відігравали першої ролі в своїй літературі але безперечно впливали (більш чи менш) на її розвиток, і українському читачеві, напевно, небезітересно буде познайомитися з німецьким селянським поетом Германом Алмерсом, співцем природи й побуту північної Германії.

Але ми гадаємо, що ті поодинокі вірші, які містяться в Загуловій збірці (в якій всі згадані вище поети, крім Гейне, Гете й Шілера, репрезентовані тільки одним віршем) жодного уявлення про творчість їх авторів в її цілому дати не можуть, тим паче, що й обрані вони не за мистецькими, а за педагогічними принципами¹⁾ А в той час, як у збірці містяться переклади з другорядних німецьких поетів, в ній не знайшлося місця для таких — саме для балади типових — авторів, як Бюргер; чимало балад писав надзвичайно інтересний романтик Айхендорф, який особливо цікавий українському читачеві, бо в його „Wanderlieder“ є щось спільного з мандрівною лірикою Рильського й Філяського. Великий майстер балади — Уланд, репрезентований тільки одною баладою, що занадто мало. Те ж треба казати й відносно Теодора Фонтане, якого балади ставлять в Германії надзвичайно високо.

Таким чином, збірка перекладів Загула не дає конкретного історико-літературного матеріалу ні для історії німецької балади, ні для історії німецької лірики взагалі, ні для ознайомлення з тими поетами, зразки творчості яких у цій збірці наведені. Вона може мати значення тільки як механічне зібрання непоганих (а часом і гарних) перекладів більш-менш цікавих німецьких поезій, які можуть бути використані для ріжних антологій, хрестоматій, „чтеців-декламаторів“ то-що більшого розміру й систематичності. Тому перейдемо саме до того, як переклав німецькі оригінали український поет.

Перш за все відмітимо, що до Загулових перекладів можна підходити серйозно й суворо.

Це — почесний привілей, яким має право користуватися далеко не всякий перекладач. Загул добре пам'ятає те, чого в російській літературі навчав ще Белінський, але що порушувалося скрізь і завжди в українській літературі ще наприкінці минулого сторіччя, саме те, що вірші потрібно перекладати їхнім розміром. Знайомість з сучасною віршувальною технікою надала Загулові спромогу передавати німецький Knüttelwers подібними до нього дольниками (а не трьохдольними розмірами, як це робили в XIX віці українські й російські перекладачі). Він також завжди намагається (і здебільша це йому вдається) зберегти строфіку й чергування рим оригіналу, він ніколи не збільшує й не зменшує кількості рядків, і здебільша строфа Загула цілком уміщає в собі строфу німецького тексту. Він дбає про те, щоб як мога ближче додержуватися німецького тексту й багатого виразів передає дослівно. Отже, ми повинні визнати, що програму-мінімум перекладу віршів: текстуальну близькість і відтворення найголовніших стилістичних особливостей оригіналу —

¹⁾ Ці педагогічні принципи яскраво відчуваються в збірці й яскраво вказують на хрестоматійне походження вибору творів. Звичайно, в тенденціях таких творів, як Nis Randers, або „John Maynard“, що малюють героїчні вчинки моряків підчас шторму, немає абсолютно нічого шкідливого, але, поскільки збірка призначена для дорослого читача й повинна мати не педагогічну, а історико-літературну установку, то й підстави для внесення в збірку в такий тематиці згаданих віршів ми не бачимо.

Загул цілком виконав, а часом і перевишив. Але в наш час теоретики й критики вимагають програми-максимум — повного відтворення стилю оригіналу; подивімося ж, чого бракує Загулові до цієї програми максимум.

В усякому, найкращому навіть, перекладі можуть трапитися окремі випадкові помилки, ляпсуси то-що. Ми казатимемо коротко й про них, але раніш зупинимося на органічних дефектах Загула — перекладача, які дають себе більш-менш почувати в кожному його перекладі. Таких дефектів три. По-перше, Загул намагається приблизити балади минулого сторіччя до радянської сучасності, переробляючи „сумнівні“ їхні місця, від чого ідеологія виграє, а художність програє безумовно; по-друге, Загул не досить обережно поводить ся з словами, вживаючи іноді таких, що руйнують стиль оригіналу, його емоційний колорит, а іноді й тематичний зміст; по-третє, Загул дуже мало дбає про відтворення синтаксичної конструкції віршу, яка в поезіях баладного типу має велике композиційне значення.

Перший дефект — ідеологічне „виправлення“ балад — виникає із згаданого вже незрозуміння мети збірки. Перекладачеві здається, ніби-то збірка, складена зі стародавніх віршів, може мати певну ідеологічну актуальність у наш час. Звичайно, це помилкова думка. Ідеологія Жовтневої доби — цілком відмінна від усіх ідеологічних систем, що існували досі (звичайно, крім Марксової науки, яка стала за підвалу Жовтневої ідеології, але яка до Жовтня не мала масового розповсюдження), і дореволюційного письменника, в кращому разі можна назвати „правим попутником“ — не більш (якщо тільки він не марксист, але марксистів серед письменників першої половини XIX ст. зовсім не могло бути, а серед письменників другої половини було занадто мало). Дійсно, багато дореволюційних творів відбивають економічний стан трудящих у капіталістичній країні: дійсно, багатьох письменників турбує соціальна кривда, але це ще не робить їхніх творів знаряддям для ідеологічної боротьби. Адже ж і Достоевського турбувала соціальна кривда, та ще й як. У Е. Томпсон-Сетона є гарна лисичина поговорка: „не шукай кролів у курнику“; ми можемо її перефразувати так: „не шукай радянської ідеології на Заході та ще й у минулі часи“. Екскурсії в західну літературу XVIII та XIX ст. можна, звичайно, робити, але тільки не для того, щоб знайти там ідеологічно витриману літературу, якої й у нас не бракує. Загулові слід було точно уявити, що його збірка перекладів може мати тільки історико-літературне й історико-культурне значення; тим часом анонімний автор (Загул? О. Бургард?) пояснюючого тексту, що його трошки ексценрично, на зразок якоїсь реклами, поміщено на задній сторінці обкладинки, пише: „Класична німецька балада залишається й досі зразком для нашої літератури, головню там, де в ній піднесено класову боротьбу, як напр. у баладах нашого збірника „Багач із Кельну“, „Вбитий салдат“, „Дезертир“ та інші“. Не будемо торкатися складного й важкого питання — чи (й чим) класична німецька балада може бути зразком для нашої літератури, але категорично відмітимо, що в баладах „Багач із Кельну“ (Ем. Гайбель), „Вбитий салдат“ (Імануїл Зайдель) та „Дезертир“ (Ан. Грюн) класову боротьбу зовсім не піднесено. Бо ні оповідання про жорстокого та скупого багача, якого покарала потойбічна сила, ні сентиментальна жалібна пісня над убитим салдатом, позбавлена будь-якого активного протесту, не можуть назватися відбитком класової боротьби, хоч і відбивають окремі моменти, що існують при капіталістичному ладі. В „Дезертирі“ Анастасіуса Грюна (графа Аверсперга) є тон активного протесту, але в оригіналі — тільки політичного, без жодного соціально-класового зафарблення. Це — гострий протест проти австро-угорського милітаризму, й він висловлюється ввстами гірняка з Альп, який ніяк не може звикнути до військової дисципліни, від якої тріччі тікав додому, за що його й засудили до розстрілу. Монолог цього гірняка сповнений гіркою сарказму (який учудненням предметів військової муштри нагадує антимілітаристичні статті Л. Толстого), але ніякого протесту проти капіталістичного ладу, проти багачів цей „des Gebirges schlanker Sohn“ не висловлює, проте каже, що повинен „Acker schirmen, Hof und Haus“ (поле охороняти, двір і дім), у нього власна череда; отже він не бідняк, мабуть і куркуль. Але перекладач політичний протест балади переробляє в соціальний; у нього „верховинський син“ каже: „Я царя того не знаю, — може й добрий він панам“, в той час, як в оригіналі „Soll mein Blut dem Fürsten geben, — Mag wohl sein ein guter Mann“, себ-то „Повинен мою кров князю віддати; може він і добра людина“. А автор вступного слова, О. Бургард, не звиривши з оригіналом, пише: „Глибоке соціальне значення має балада Грюна „Дезертир“... „Я царя того не знаю, може й добрий він панам“. Отож не розуміє він (стрілець), навіщо йому стояти на варті та оберігати тих панів“, себ-то на потвердження соціального значення поеми наводить слова, які належать не Грюнові, а Загулові...

Коли в перекладі балади „Der Deserteur“ Грюна Загул зробив вставку, щоб надати їй соціального змісту, то в деяких інших баладах він робить підчищення, щоб позбавити їх „ідеологічної невитриманості“. Він постійно ослаблює релігійний колорит всюди, де такий колорит почуватися. В Уландовому „Des Sängers Fluch“: „Des Königs trotz'ge Krieger, sie beugen sich vor Gott“ в той час як у Загуловому перекладі „Проклін співця“: „І військо королівське поникло повне дум“, чи „Der alte hat's gerufen, der Him-

mel hat's gehört“ — „Старий сказав і згодом — здійснились ці слова“. Звичайно, із цими підчищеннями Уландів твір залишається глибоко ідеалістичним, але вони псують, не приближуючи його до ідеології наших днів, його художню конструкцію й дають невірне уявлення про нього. Аналогічні „виправлення“ трапляються в баладах „Der Halligmatrose“ Алмерса та John Maupard“ Фонтане. Але треба сказати, що художній такт перекладача, який безперечно є в Загула, поставив певну межу таким „виправленням“: їх небагато.

Другий дефект перекладів — це певна незрозуміність Загула у виборі слів. Ми вже казали, що перекладач намагається якмога точніше передавати вирази оригіналу, і це дуже добра властивість перекладів. Але словесний матеріал мови, на яку робиться переклад, чинить великий опір; дослівно зробити переклад, не руйнуючи метру та римування, неможливо; ніякої техніки на це не вистачить. Ось чому, щоб зберегти метр та римування, кожний перекладач примушений буває деколи відступати від оригіналу, замінюючи слова однієї мови на адекватними словами другою, а тільки такими, що утворюють приблизно однаковий зміст. І ось у таких відступах Загулові часто бракує почуття стилю, він вживає тут таких висловів, яких автор навряд чи вжив би. Іноді це виникає з особливостей Загулової поетики. Так, Загул любить слово „сум“ і вживає його там, де воно руйнує емоційний колорит оригіналу. Про настрій рибалки в Гете (der Fischer) сказано: „Sah nach dem Angel ruhevoll, Kühl bis ans Herz hinan“ (що дуже добре передано Жуковським: „...душа полна Прохладной тишиной“); Загул перекладає: Рибалка, повен дум, закинув вудку і сидить, Дивиться сумно в шум“. Ще неприємніш уражає це в „die Lorelei“ Гейне. Про її пісню сказано: „Das hat eine wundersame, gewaltige Melodei“ (вона [пісня] має в собі дивну, сповнену сили, мелодію). „Die Gewalt“ німецькою мовою значить не тільки „сила“, але й „влада“, „gewaltig“ — „сильний“ або „владний“, тому до цієї пісні, що заповонила чарівною силою корабельника, аж ніяк не підходить епітет „сумний“, що його двічі вживає Загул („Намісто золотом сяє І пісня брешить сумна“; То так Лорелей зробила І пісня її: сумна“). Таємниче закінчення Гейневої романси „Zwei Brüder“ — спрощено в перекладі „Aber Nachts, im Thalesgrunde, Wandelt's heimlich, wunderbar; Wenn da kommt die zwölfte Stunde, Kämpfet dort das Brüderpaar“ (себ-то: „але у ночі, в глибині долини, блукає таємне, чудесне; хто туди прийде о дванадцятій годині. Змагається там пара братів“) У Загула просто: „А в ночі на цій долині Бряк мечів почувеш ти; О дванадцятій годині Там змагаються брати“. В тій же баладі не до речі вжито слово „краля“ (для графіні Лаври) в якому є щось вульгарне, що ніяк не йде до стилю речі. У перекладі „Звістки“ („Die Botschaft“) того ж автора є рядки: „А як біляву... ох, то ти... Не дуже поспішай“. Цього кумедного „ох!“ немає в Гейне. Любить Загул і точність там, де її немає (і не може бути за канонами романтичного стилю) в оригіналі. В „Двох братах“ у Загула Вже п'ятьсотий рік пролинув“ (у Гейне: Viel Jahrhunderte verwehen“ — багато століть розвіялось), місцевий колорит, який так високо ставили романтики, здебільша не передається Загулом, чи замінюється місцевим — українським. Так, альпійський пастух-стрілець зривався просто „верховинським сином“, його подруга гірська пастушка (die Sennerin) — „вродливою дівчиною“, а „grüne Schutzenrock“ (зелена одія альпійського стрільця)... свиткою! Звичайно, таких типових для couleure locale подробиць, як „auf dem Hut die Schildhahnfeder“ (на шапці тетеревиного пера) Загул не передає. Так само не досить переданий корабельний колорит в „Джен Майнард“ (технічні терміни), сучасний військовий у „die nächtliche Heerschau“ й стародавній військовий з його бруталною героїчною мовою в „Graf Eberhard“ Шіллера. Навпаки в „Nadovessische Todtenklage“ (Похоронна пісня Надовесів) п'єсі трохи надано індійського колориту, якого в Шіллера якраз немає („томагавк“ замість „die Beile“ — сокира).

Третій дефект — недбання про ритмо-синтаксичну композицію віршу дуже дає себе почувати (хоч здавалося б символістична поетика Загула повинна була б звернути увагу його саме на цей бік). Явища синтаксичного паралелізму й анафори, такі типові для німецької балади, дуже рідко передаються перекладачем.

Що до окремих ляпсусів, то відмітимо три. В ефектній і добре в цілому перекладеній баладі „Nis Randers“ О. Ернста: „Drei Jahre verschollen ist Uwe schon“ три роки пропадає без вісти Уве, якого врятував Ніс Рандере, не знаючи спочатку, кого він врятує. А в Загула „Три роки, як брат твій Уве втонув“, і читач не розуміє, як це Ніс зміг урятувати мерця.

В тій же баладі „Hohes, hartes Friesengewächs“ — високе, тверде фризське покоління (буквально: фризська памолодь): перекладено: „Високий кремезний фригійський і зріст“, і читач не розуміє, як це фригійці потрапили на беріг Німецького моря. Нарешті, дитина в „Erlkönig'e“ Гете („Вільховий король“) названа хворою („То батько із хворою сином своїм“), чого немає в Гете й що руйнує всю фантастику оригіналу.

Переклади вартістю неоднакові. Дуже добре зроблені переклади з Гейне (найпаче „die Lorelei“, який майже точно, рядок у рядок, передає ритм оригіналу), і не щастить Загулові перекладати Шіллера, якого надзвичайно багатий тропами стиль не відбиває абстрактна Загулова мова (напр. у Шіллера меч — патерниця героя [der Heldenstab], осінь [der Herbst] — замість жниво; нічого цього немає в Загула).

В цілому, хоч нічого суцільного, ніякої антології Загул у своїй збірці не дав, але збагатив українську літературу на кілька сумлінних перекладів. Його праці неможна назвати зайвою, бо обраних ним творів або не перекладали зовсім, або перекладали не так добре („Вільховий король“, „Рибалка“ то - що).

Додане до книжки „вступне слово“ Бургарда в цілому добре знайомить масового читача з історією жанра балади й робить влучні тлумачення тих балад, що їх уміщено у тексті; воно цілком доцільне. Цього не можна казати про згаданий уже текст на останній сторінці обкладинки, в якому є кілька фактичних помилок.

М. Степняк

Иосиф Киселев. Интервью. Стихи. ГИУ. 1928. Тир. 2000. Стр 64. Цена 95 коп

Тематично рішуче всі вірші книжки зв'язані з революційною тематикою, відбивають її так чи інакше. Але — кажемо одверто — хто ж на дванадцятому році революції не відбиває революційної тематики? Навіть представники старого покоління поетів ступ, нево підходять до неї, навіть ті, що роки трималися в фортеці „чистого мистецтва“ зараз здебільша зрікаються своїх позицій. В перші роки революції, в атмосфері відсутності масової пролетарської літератури та мовчання більшості дореволюційних поетів, кожне слово, про революцію казане, було неоцінно-коштовне, але тепер ми вже такі багаті, що можемо трохи перебирати. Як і раніш, близькість до сучасності залишається не обхідною умовою для того, щоб творчість письменника мала громадське значення, але необхідність не є ще достатністю, як це ми добре знаємо з логіки та математики. Крім тематики наших днів, сучасний (в тісному розумінні цього слова) поет повинен ще володіти мистецьким словом, і цього володіння не досить у книжці Кисельова.

Що - правда, в галузі тематики Кисельов досить цікавий. Він іде до революційних тем не широкими сошами, а власними, маловідомими іншим, стежками. Інтерв'ю з Пестелем, бесіда з поштовим голубом, який каже поетові, що ради оборони соціалістичної батьківщини він забуде навіть „фамільную кротость“, гасло, прочитане автором на дзеркалі Гомельського вокзалу серед міщанської обстановки, географічна мапа Хіни, яку школяреві набридло що - дня перефарбовувати згідно з політичними подіями, і яку він раптом залив червоною фарбою — такий підхід до революційних тем не можна не назвати оригінальним і влучним. Кисельов слідує заповіту Безименського: „за каждой мелочью революцию мировую увидать“ і саме кризь дрібнички й бачить революцію, від чого вона, проте, дрібязковою не робиться. Ця тематична своєрідність — єдине, що ми не боїмося визнати в творчості Кисельова за безперечно-позитивне. Що правда, й відносно тематики дещо можна закинути авторові. Він надто протолінійно, з зайвим ригоризмом ставиться до „неревольюційних“ тем, відмовляючись цілком від теми природи й кохання („Пауперизм“, „Девушке не моего наречья“), а визначення любови тільки як „чувственной гнили“, не свідчить про глибину та свіжість авторових інтимних почувань. Проте, такий ригоризм — нестрашна й добра хвороба юнацтва, якої автор цілком уже позбувся в своїх останніх віршах, що були надруковані в харківських періодичних виданнях протягом 1928 р.

На жаль, стилістика (в широкому розумінні цього слова), поки що, не відповідає добротності авторової тематики. Звичайно, „Интервью“ перша авторова книжка, й не можна суворо ставитися до окремих стилістичних помилок, але сумне враження залишає відсутність у цілому установки на певний стиль, випадковість добору слів, що має наслідком безсмачність поезії молодого автора. Справді, який головний метод поетичного майстерства в Кисельова? Звичайно кажуть про три установки в віршу: установку на музичність, коли центр ваги з окремих слів переноситься на словосполучення — отже й на синтаксис, на інтонацію, властиву даній синтаксичній конструкції, коли синтаксично-інтонаційні моменти підкреслюються ретельною звуковою організацією віршу, й чіткість строфічної будови приноситься в жертву живій течії інтонацій (Фет, Блок, Тичина); установку на образотворчі мистецтва, коли за допомогою значень слів поет хоче дати найточніше й наймальовничіше уявлення про речі й тому центр ваги помагає саме в окремому слові, як назві речі, а чіткість строфіки підкреслює конкретність вислову (Державін, Гумільов, Рильський), і нарешті установку саме на слово, на його специфічні властивості — на многозначність, внутрішню форму то - що (з одного боку Пушкін з його установкою на метонімічність вислову, з другого — Хлебніков; в українській поезії цю установку репрезентує тільки М. Доленго). Звичайно, бувають поети комбінаційного типу (Тютчев, Брюсов, Шевченко), звичайно, що витримати себе в рамках простої чи комбінованої установки можуть тільки досконалі митці, але певний срижень, що організує за тим чи іншим принципом слово в поетичному творі, повинен бути в кожного поета, але його ми не відчуваємо в Кисельова. Установки на музичність не можна бачити в віршах поета; розміри його одноманітні (25 віршів збірки розподіляються між 4 - ма розмірами: 5 стопний ямб, 5 стопний хорей, чергування 4 - х і 3 - х стопних амфібрахічних

рядків і — рідко — 4 - х стопний ямб), строфіка майже виключно стансова, інтонація переважно розмовна, фонетично вірш мало організований. Установка на пластику, на образотворче мистецтво теж не відчувається в Кисельова; його мова мало конкретна. Наведу перший катрен першого віршу збірки: „Быть может, память не легко тревожит, Как наполненный тюками трюм. Но мне покоя памяти дороже дни, когда я в прошлое смотрю“. Тут на весь катрен тільки два слова, що визначають конкретні речі — „тюки“ й „трюм“; всі інші — абстрактні: память, покой, прошлое, дни то - що. Нема в Кисельова й відповідної метричної чіткості, багато рядків у нього випадають метрично з віршів, хоч справжніх модуляцій із одного розміру в другий у нього не зустрічається. А про суто словесну установку в творчості Кисельова не може бути й мови, бо любови до слова в Кисельова надто мало; випадковість, неорганічність його образів впадає в вічі. Серед молодих поетів є дуже шкідливий погляд, що головним мистецьким завданням поета є утворення оригінальних образів (у той час, як справді таким завданням є утворення певного, власного стилю). І молоді поети ганиються за надзвичайними образами, не дбаючи ні про їхню однотильність, ні навіть про їхню логічність. Найулюбленішою формою подання образів у Кисельова є форма порівняння за допомогою злучника „как“. Головна біда цих порівнянь полягає в тім, що Кисельов робить порівняння з окремим словом речення, а не зі значенням цілого речення, наслідком чого ми маємо логічну нев'язку. Наведемо приклади з „Интервью“. „Быть может, память не легко тревожит, Как наполненный тюками трюм“. Порівняння пам'яті з „наполненным тюками трюмом“ — можливе, але чому „наполненный тюками трюм“ важко тривожити? Цілком зрозуміло, що авторове порівняння з трюмом стосується тільки слова „память“, а не словосполучення „тревожит память“. „И говорит, стянув гармошкой лоб“. Це вже стилістична безсмачність. „Гармошкой“ для розміру, замість „гармонікой“. Але „гармошка“ слово, що належить сучасному вуличному жаргону й поза установкою на цей жаргон його вживати не слід. А „стянул гармошкой лоб“... Пестель! „За то, что мы оставили Рассею, Как путника, ямщик на полнуги“. Приклад, аналогічний першому. З авторовою пунктуацією, фраза є синтаксична нісенітниця („мы оставили Рассею ямщик на полнуги, как путника“), але навіть коли перенести кому й зробити фразу синтаксично-зрозумілою („мы оставили Рассею на полнуги, как ямщик путника“), вона не набуває логічного сенсу: чому саме „ямщик“ залишає „путника“ на полнуги? Знов-таки зрозуміло, що порівняння стосується тільки слова „оставили“, а не всього речення. „Когда и вещи чувствовали тоже неповторимое величие побед, Как чувствуют царяпину на коже“. Хто „чувствует царяпину на коже“? Та хіба речі почувають що-небудь взагалі? Та хіба у речей є шкіра? (якщо тільки вони не шкіряні). Очевидячки, вислів „как чувствуют царяпину на коже“ неособовий, але завдяки авторовій недбалості до мови, він здається погодженим із речівником „вещи“. Та взагалі це порівняння неважеле; неважеле ж автор хотів казати, що „неповторимое величие побед“, це тільки „царяпина на коже“ історії? Звичайно не хотів, а сказав. „И воин снова к битвам ждет сигнала, Как провинившийся ребенок — розг. И как солдат в походе ждет привала“... Неважеле жлет „пр провинившийся ребенок ждет розг“ з таким самим почуттям з яким „солдат в походе жлет привала“? А порівняння червоного воїна, що чекає майбутніх битов, з винуватим хлопчиком, що чекає на різку, здається навіть контрреволюційним. А цей вірш написав пролетарський поет, поет зі ширими революційними почуттями! Ось до чого призводять недбале ставлення до слова! Черпайте отвагу на случай войны, Как воду ведром из колодца“. Знов порівняння стосується тільки одного слова: „черпайте“, бо між „отвагою“ й „водою“, „войною“ й „колодцем“ — нічого спільного. „И пешаком из дальних Холмогор Пустился в поиски науки“. Знов таки не виправдане темою (Ломоносов!) і контекстом „словечко“ сучасного вуличного жаргону, для розміру, замість „пешком“. „Давайте, как из клетки голубей Из сердца выселим свои невзгоды“. Порівняння: сердце — клітка — природне, але чим птиця миру й любови — голуб — скидається на „невзгоды“? Та хіба держать голубів у клітках? Чи не жити тут „голуби“ для рими („Над нами небо моря голубей, — давайте, как из клетки голубей“)? „Что и я любовной курткой Согреваю свой холодный стих“. Знаю, що це ненауково, але не можу не пригадати прислів'я: „при чем тут старье калоши? „Курткой“ можна „согревать“, але як це куртка може бути „любовной“ — це не зрозуміло. „И пыл, как пыль, теяю с каждым годом“ Хто ж це взагалі „теряет пыль“? Та крім того, „пыль“ і „пыль“ — це такі протилежні речі, що краще б їх не порівнювати; фонетична схожість не завжди робить підставу для порівняння (особливо в віршах, що не мають установки на фонетику). Ми виписали тільки образи нелогічні, що скидаються на нісенітницю, не торкнувшись зовсім численних, хоч і не таких нелогічних, але таких же випадкових образів. Автор утворює образи цілком безсметно; яке порівняння приходить йому в голову, таке він і заносить на папір. Але — головне — ці невдалі образи свідчать про погане знання російської мови в Кисельова; автор поділяє долю більшості російських поетів, що працюють на Україні. Іноді він висловлюється так, як неможна висловитися російською мовою, наприклад: „Таким ли вспоминать, как я, с тоской О сухопутном штрме? „Треба було „таким ли вспоминать, как мне, с тоской“... Взагалі безліч

порівнянь, безліч побічних речень з злучником „как“ робить вірші Кісельова дуже розтягненими, що не відповідає революційній, ударній тематиці: середній розмір його віршів—40 рядків, і тільки одне на всю збірку — найменше — має 20!

Ще кілька слів про авторову ритмо-мелодику. Автор часто вистрибає з рямок розміру; в його п'ятистопному ямбі трапляються хорейні рядки, а деякі рядки й зовсім аметричні. Ми часто кажемо про „виправдані“ та „невиправдані“ засоби, але коли саме засіб можна вважати за виправданий? Гадаю, що в двох випадках: 1) тоді, коли деструкції поетичних (зокрема, ритмічних) канонів зроблено за певною системою, з додержуванням певної, хоч і глибоко захованої, симетрії 2) тоді, коли ці канони деструктуються в місцях найбільшого емоційного напруження або тематичного перелому — себ-то, тоді, коли є рівнобіжність композиції внутрішньої й зовнішньої. У всіх інших випадках такі деструкції залишають враження випадковості, недбалості, неохайності — і саме таке враження залишають ритмічні деструкції в Кісельова. Далі, автор вживає штучних наголосів—випадково в тексті: „окрасишь лóскут белым или черным“ (наголос поставив автор у книжці) й свідомо в римах („Сосед мой был чуток, почувствовавший“ — „Вам чужды волнения матросской души“; „Нельзя же жизнь, как яблоню, трясти“ — „но надо, чтоб хватило храбрости“; „Звучал элегией мой бодрый стих“ — „что умирать — и то нельзя без бодрости“). Такий засіб зустрічається й у великих майстрів (напр. у А. Белого в „Первом свидании“), але в умовах розмовної інтонації він відчувається, як щось цілком чужорідне, насильствене; такий наголос безперечно має походження від поган-Уманери молодих поетів читати свої вірші речитативом, зі штампованими, одноманітними інтонаціями (так звичайно декламують Єсеніна).

Ми не будемо перелічувати численних технічних огріхів Кісельова (що в це частково зроблено рецензентами), всіх невірних інверсій, зловживань часткою „же“, кострубатих рядків то-що, бо це можна знайти майже в кожного дебютанта. У віршу, писаному р. 1925 („О детстве и детворе“), він каже, що йому 20 років — і це цілком виправдує його техніку. Пишучи про молодого поета, можна закидати йому тільки „вільні“ гріхи, тільки негарний тон, але не технічну недосконаленість (вживаючи порівняння О. Фінкеля). Кажемо тільки про випадок вживання терміну, якого, очевидно, автор не розумів, як слід: „К чему скорбеть (sic!) минорною октавой“. Мінорні можуть бути тривуччя, терції, сексти, септими, але між октавами в мажорі та мінорі нема абсолютно ніякої рідності.

Які джерела творчості Кісельова? Його тематика, безперечно, йде від життя, від сучасності. Підхід до революційних тем, багатство прозаїзмів, розмовні інтонації вказують на Безименського. Як більшість молодих письменників, Кісельов не уникнув і впливу Єсеніна, але ні в настроях (тут нема ніякої аналогії), ні в композиції віршів, ні в словнику цього впливу не видно, він відчувається тільки в окремих виразах, напр. „у вас иная жизнь, у вас иной разбег“ (Єсенін: „у вас иная жизнь, у вас иной напев“). Один раз Кісельов навіть процитував Єсеніна, чесно поставивши цитату в дужки („И не грустить — ни при какой луне! И не хандрит „ни при какой погоде!“ Пор. „Ни при какой погоде“ Я этих книг, конечно, не читал“). Зі старіших поетів помітно відчувається вплив Гайне, але не Гайневих оригіналів, а російських перекладів минулого сторіччя (напр. початок віршу „Глазами моряка“ виразно відбиває цей вплив). Почувається, звичайно, і вплив сучасних „гайніянців“ — Уткіна й Светлова.

Чи є в творчості Кісельова що-небудь позитивне? Звичайно, є. Вже тематична свіжість є не аби-яка вартість. Вона, шляхом „учуднення“, робить емоційно-чинними такі сюжети, які вже перестали впливати на читачів; а серед цих сюжетів є й соціально-важливі. Наприклад, тема жінки — бойового товариша: вона родилася в революції й не може не хвилювати тих, кого революція хвилює. Але, здається, ця тема остаточно виснажена, і з нею вже не можна зробити нічого нового. А ось Кісельов у віршу „Недомерок“ підходить до неї зовсім по-новому й оживлює її, робить знов хвилюючою. Та й у галузі стилістики він вміє давати окремі сильні вирази: „Ми рады, что длится желанный покой, что мирно колышутся флаги. Но следует тенью тревога за мной И вновь призывает к отваге!“; „Медлительную песню обновления“; „Зачем на голове горит костер косянки“; „Косноязычье батарей“; „Последней теплотой продрогших плеч друг друга мы обогрели“; „Истории седой дневник Писался саблюю и пикой“; „Но трауром обвевенная весть, Как гвоздь в доске, сидит в тшедушном теле“.

Крім того, є в збірці й цілком витриманий вірш — „Девушка Мари“, „Сквозь дебри трусости и тьмы“. Останні вірші Кісельова, надруковані в харківських газетах та журналах, свідчать про значний поступ поета. Кострубатість віршу зменшується, вірш робиться стилістичнішим, техніка поліпшується; з'являються зародки власного стилю.

Ми певні, що автор не обмежиться першою книжкою, й що друга книжка буде книжкою конкретних досягнень. Але Кісельову треба не тільки багато працювати над собою, але й боротися з собою, боротися з власним „многословієм“, з любов'ю до екстравагантних порівнянь, за виробку гарного смаку. А головне — йому треба вивчитися гарної російської мови, замість тієї „малоросійської“ провінційальщини, якою він тепер володіє.

М. Степняк

Борис Бездомный.—„О людях и вещах“. Вірші. Держвидав України, 1928 р. 48 стор. ц. 75 коп.

Це друга книга віршів Б. Бездомного, і в ній де-далі яскравіше виявляється творчість молодого поета. „Мистецтво для мистецтва“ не властиве Бездомному. І в той же час він, як зауважив уже професор Білецький,—поет не плакатний. У нього нема писань на замовлену тему, як у більшості поетів першого „призову“ революції, коли зміст заступає форму, коли багатство життєвих уявлень і переживань не вкладалося в тонкі рямці нашвидку збудованих нових форм і ламало старі.

Коли в першій книзі віршів Бездомного центр ваги в формальних вишукуваннях, то у другій його перенесено на тематику; зміст не заступає форму, та й форма не має тієї шліфовки, що її спостерігаємо в поетів, які не випускають з уваги „служення мистецтву“.

Тут увага поета зосереджена на відображенні елементів нового побуту, на боротьбі з мішанством.

Цю боротьбу вже помітно й у першій книзі віршів Бездомного, але у другій вона має більш обгрунтований характер. Своє profession de foi Бездомний висловив ще в своїй книзі „Дорога“, кажучи:

„Жизнь простор, но не узкий гроб,
Но не храм для молитв и поклонов,
Я лишь малая, малая дробь
С знаменателем в сто миллионов“.

Таким же віршем, що виявляє ґрунтовний світогляд Бездомного, у другій книзі є вірш „Спица“, що в ньому оповідається про зупинку через зогнилу шпичю: її викинули й поїхали в дорогу, далі. Так і в житті. Викидається шпичя негодяща, що заважає рухові, а життя „хльосне батогами і їдеш далі“, життя Бездомний любить, воно хороше не окремими подробицями своїми, а хороше в цілому, своїм прямунням до ліпшої мети, своєю природною красою, тим життєпочуванням, котре воно дає. Можна сказати, розуміється, що тут дає себе знати молодість поетова, але тут також виявляється характер світогляду Бездомного та його поетична індивідуальність.

Світовідчуження поетове повне бадьорості, любові до життя: „—Жить хочу, не думая о том, будет жизнь тощая брошюра или толстый многолистный том“,— каже поет, він знає, що „наши дни не разрешают плакать“— „потому что завтра покраснеет за сегодня пролитые слезы“. (Вірш — „Страницы“).

У своєму віршові „Письмо девушке“ Бездомний малює картину відходу молодої дівчини від старого побуту й старих традицій. Це „стрижений підліток“, у котрого молоді думи „гтели, загорелись, не хотят остыть“, котра працює в осередку, в сільраді. Мати вражена, вона боїться, що „молоду дочку в лапы забирает страшный комсомол“. Не всі такі: подруги дівчини йдуть старими стежками— „замужем жиреют, летом ездят в Ялту, а зимой — в Москву“.

Та їх життя нікому не потрібне.

Поет любить природу, вміє розуміти її красу, але переводить її зараз же на мову людських відносин. Скрізь і у всьому в поезії Бездомного видко суспільника, що зберігає водночас свою індивідуальність, що не потопив своє я в загальному, але й не відділяє себе від нього.

„За городом горы, а в городе — гарь,
Глотаю ее не ругаясь,
Я знаю: людьми, хоронящими старь,
Куется весна другая“.

Образам природи Бездомний надає характеру громадськості, користуючись ними як символами:

„Я слышу журчанье далеких ключей,
Я знаю метелям конец,
То ветер играет смычками лучей,
На струнах озябших сердец“ —

каже поет в одному з своїх віршів.

Гарний своєю витриманістю й образністю вірш Бездомного „Урожай“, написаний кільцевим розміром.

Взагалі і в другій книзі Бездомного ми подибуємо той самий нахил до „маленьких“ людей, до опису їх переживань, їх долі.

Коли в першій книжці поет опівав шкляра, то в другій він звертає свою увагу на розносця телеграм, на сліпого гармоніста з Нової Баварії, на комсомолку, закинуту в глушину. „Лірика буднів“— властива поетові; він саме каже: „Я хочу простейшими

словами о простейших говорит вещах". Він не любить тих людей, що в них „По джимми обувь и душа“.

Лирика буднів не має в Бездомного спокійного характеру, навпаки — вона повна бойових мотивів. Колись казали про те, що сили треба обережно витратити, щоб їх вистачало на довше, та поет кидає виклик цій життєвій сплячці.

„Это значит — не спеши, успеешь,
Это значит: дорожи собой, —
Под перину залезай скорее
Если где-то закипает бой —“

каже він з іронією в своєму віршові „Лирика будней“, і тут же зауважує, що, очевидно, пил змитати треба не лише з сінника, а й з людини:

„Ми вступили в длительные войны,
Не стреляя, боремся сильней
На спокойных и на беспокойных
Разделило время всех людей“ —

говориться тут, і без сумніву сам Бездомний, як поет, належить до категорії „беспокойных“.

В кожному своєму вірші відчуває він пульс нового життя, ховає старі забобони, старі погляди. Такий його вірш: „Баллада о ели“, що в ньому він глузує з ялинчаних свят, такий вірш „Поручение“, в котрому він обурюється на старі порядки і старі традиції, такий і вірш „Мой грех“, — що в ньому він кидає виклик старій поезії з її ушлявленним „терпінням і приниженістю“.

Протестуючі нотки в творчості Бездомного не мають галасливого характеру, їм не притаманний штучний патос, але в них горить той внутрішній вогонь, що освітлює всю творчість молодого поета.

Бездомний виходить на боротьбу з найстрашнішим ворогом, з буденщиною й мішанством. Ворог цей мало помітний, він упертий і влізливий, невловимий, не раз залазить під керу того, хто нападає; з ним важко змагатись, та в творчості Бездомного ми бачимо, що поет завжди на сторожі:

„Раскаляю каждую минуту
На костре пылающих стихов“,

„Гнутую тоской и грустью жизнь“ він вирівнює знову „с твердой надеждой, что нашей жизни режущие звуки запоют мелодией стиха“

Творчість Бездомного освітлено свідомістю неминучості цієї непомітної і впертої боротьби, свідомістю своєї невеличкої ролі в цій боротьбі. В цьому виразному визначенні ролі поета самим поетом ми бачимо одну з цінних рисок творчості Бездомного. У вірші „Чумак“, що в ньому оповідається про Чумака, котрий приснився поетові в поїзді, впливає легенда минулого в сучасному освітленні.

Чумак розповідає про те, як він позбувся синів. Молодший син його вже працює в сільраді.

Мішанина старого й нового в Бездомного не має характеру анахронізма, а є спроба сполучити два світи, з котрих один пішов уже в минуле, другий що - йно вступає в життя.

Що до форми віршів Бездомного — треба визначити характер непевності зв'язку між динамікою вірша й рухом життя. Бездомний уміє користуватись ритмічними переходами, надаючи їм характеру, поєднаного із змістом.

Проблему села й міста в Бездомного подано в оригінальному освітленні.

Село говорить у Бездомного своїми живими образами, навіть своєю мовою, та й місто з гамором трамваїв, автобусів живе в його творчості, ваблячи до себе своєю поезією, що має своєрідний характер.

Загалом друга книжка Бездомного свідчить про поширення поетової тематики про поглиблення психологічного змісту його віршів.

Т. Ганжулевич

Д. Бергельсон. По всьому. Переклад з евр. мови Н. Ротерштейна; вступна стаття Гершбіна. В-во „Сяйво“, стор. 255; ціна 1 крб. 80 коп.

Київське видавництво „Сяйво“, яке недавно випустило у світ переклад „Перстня щастя“ Менделє - Мойхер - Сфорима, знову дало українською мовою зразок одного з найкращих творів евр. літератури — Бергельсонове „По всьому“ („Noch allem“) Така увага до сучасної евр. літератури заслуговує на безумовну похвалу, бо для українського читача евр. література зостається ще й досі майже зовсім невідомою.

Д. Бергельсон цілком по заслугі вважається за найкращого сучасного єврейського белетриста, а один з найкращих його творів (якщо не найкращий) є роман „По всьому“.

Деякі біо - бібліографічні відомості про Давіда Бергельсона подано у вступній статті Гершбіна. Там наведено і деякі аналітично - описові вказівки що до роману. Тому обмежувемось лише найістотнішим.

Сюжет роману — життя дівчини Міреле, людини, яка має все, що потрібне для звичайного щастя — вона багата, вродлива, розумна —, але в неї немає долі й все життя її позбавлене мети, діяльності, бажань, прагнень. Ми не знаємо ані дитинства Міреле, ані її майбутнього — ми бачимо її вже свідомою та зформованою людиною 21 - 26 років, але ці 5 років намальовано так яскраво, життя Міреле повстає так виразно, що жахливо становиться за людину, яка приречена на таке життя, яка не живе, не вмирає, а повільно гасне.

Тип Міреле викликав багато відгуків в критичній літературі; багато дечого було написано і Міреле була не тільки символом єврейського народу, ба навіть символом життя. Таке захоплення цим образом свідчить про надзвичайну літературну вдалість та соціальну важливість цього образу.

Та дійсно для тієї доби, коли роман написано (1913 р.) його соціальне значення почувалося гостріш, як тепер. Соціальне коріння роману — це є єврейське містечко в добу між двох революцій, добу, яка поставила багато проблем не тільки для єврейської сучасності. На російсько - українському ґрунті вона давала „Саніних“ та „кирпачих Мефістофелів“, на єврейському — таких ось Міреле. Це була доба занепаду містечка, й найвиразнішим покажчиком цього занепаду довелося стати роману „По всьому“ і особі Міреле. У вступній статті Гершбіна до перекладу читач знайде корисні для нього міркування з цього приводу.

З художнього боку роман є нове слово для єврейської белетристики, і написано його за останньою європейською манерою свого часу. Де в чому можна помітити вплив Гамсуна з його виключною майстерністю психологічної аналізи та композиційною оригінальністю.

Роман починається і кінчається ex abrupto без будь - якого вступу та закінчення. З першого ж слова ми входимо in medias res (до суті речі), і надалі спостерігаємо хід дії до того часу, як Міреле сходить з роману в невідоме. Автор не є творець своїх героїв (як звичайно), він тільки їхній знайомий й тому він розповідає лише про те, що йому відомо з цієї справи. Тому ми зустрічаємо в романі пропуски, недоскази. Авдиторія авторова це теж ніби коло спільних знайомих, і тому про дієвих осіб ми дізнаємось лише згодом, випадково, а головне — це хід дії.

В романі проходить багато різноманітних типів, головних та другорядних — батько Мірелів, невтомий ділак, книжник та містечковий аристократ, її колишній жених, мугирюватий, але по суті, добрий хлопець Велвеле, її нікчемний чоловік, акушерка Шац, студент Ліпкіс, поет Герц, — всі ці, що оточують Міреле, що є ансамблем для її головної партії, всіх їх намальовано рукою першорядного упевненого майстра.

З мовно - стилістичного боку роман є вище надзвичайне, найвищий пункт і найкраще досягнення єврейської прози аж до цього часу.

Спроба „Сяйва“ дати переклад цього роману безумовно дуже похвальна. Але виконання — неприпустимо - погане. Можна подумати, що перекладач мав на меті псувати твір, котрий перекладав.

Порівняймо, наприклад, початок роману, як він повинен бути і як він є:

Треба:

Аж цілих чотири роки тяглося між ними приязне містечкове сватання, але скінчилося воно ось як:

Вона, реб Гдалі Гурвіца одиначка, Міреле, відіслала йому нарешті заручини, а сама знову почала шпацирувати з кривим студентом Ліпкісом.

Його батько — новоновсталий багатій, чорний та високий, ледве обтесаний мугир, що тільки на сорок восьмому році почав ходити в найближчу синагогу молитися буденних передвечірніх та вечірніх молитов — вже й тоді був дуже багатий та мовчазно - поважний. Він завше в своїй кімнаті проходжувався з цигаркою в роті...

Єсть:

Аж чотири роки тяглося між ними оте містечкове сватання, але скінчилося воно ось як:

Міреле, одиначка реб Гедалі Гурвіца, повернула назад нареченому „умови заручин“, а сама знову почала водитися з кривим студентом Ліпкісом.

Батько нареченого, що недавно розбагатів, суровий, чорний, високий, на сорок восьмому році що дня почав ходити до школи молитися і звичайно він любив похожати в своєму кабінеті з цигаркою в роті...

Якщо порівняти те ще є, з тим, що повинно бути, то побачимо, що не можна навіть казати про ті чи інші помилки та невдачі... Ввесь переклад з початку та до кінця

є суцільна невдача. Перекладач, мабуть, перечитав для себе роман, а потім записав його по пам'яті українською мовою. Бо наведений приклад є не найгірший: є ще гірше. Наприклад:

„Так тихо ось в цій єдино-освітленій кімнаті акушерчиної квартири. Здається, що вже надто пізно й у кожного здвигнуть в ушах. В нічному спокої, що заліг по всіх тьмяно-освітлених кутках, чути тільки, як Ліпкіс схилив голову на спинку ліжка...”

У маленькій кімнаті стало тихо. Сум і нудьга залягли по темних кутках. Чути було, як рипіло на ліжку бильце, що на нього схилив голову Ліпкіс...

Стор. 56.

Отже такий переказ власними словами є характерний для всього „перекладу“. Перекладач, мабуть, ніколи не чув, що художній твір має композицію та стилістику й що недосить розповідати іншою мовою тільки зміст роману. Праця перекладача не є гімназійне „переложення“, а щось інше. Невже про такі елементарні істини треба писати знов? І не тому ми дивуємось, що перекладач мав сміливість видати свій „переклад“, а тому, що „Сяйво“ видало цей переклад без авторитетної редакції, ба навіть думки. Чи не час вже перестати підмінювати літературу макулатурою?

Ведмежу послугу вчинено Бергельсонові перекладом його роману.

О. Фінкель

Шарль де-Костер. Легенда про Тіля Уленшпігеля. Скорочений переклад Л. Красовського за редакцією М. Йогансена з передмовою В. Арнаутова. Для дітей середнього та старшого віку. З малюнками.— Книга перша: „Син вуглара та син імператора“. (стор. 208, ціна 1 р. 95); книга друга: „Гези“ (стор. 199, ціна 1 р. 95 к.)— В-во „Український Робітник“.

Величезна праця перекладу творів світової літератури на українську мову перебуває тепер у самому розквіті. Умови нашої видавничої діяльності такі, що дозволяють внести в цю працю елементи плановості. Через це ми майже не маємо перекладів, котрі б викликали негативну оцінку; так точнісінько ж— майже нема видань, які можна було б вважати за непотрібні, зайві, які повторяли б один одного і т. д. Прихильні оцілки критики і потім— почесне місце на полиці книгозбірні— такі „ауспіції“ для кожної перекладної книги.

Вияткоти трапляються рідко, і з тим більшим жалем мусимо ми констатувати дуже невдалу спробу познайомити українського читача з „Біблією Бельгії“— з легендою про Тіля Уленшпігеля. Те, що з цим видатним твором світової літератури зробило видавництво „Український Робітник“, заслуговує гострого осуду.

Хоча на титульній сторінці цього видання зазначено, що воно призначене „для дітей середнього (sic!) та старшого віку“, проте ми повинні висловитись про нього на сторінках загальної, а не педагогічної преси: перш за все тому, що цим виданням— за браком іншого, буде користуватись і дорослий читач. Цілком ясно: другого видання ми дочекаємось не скоро. Минулого року святковано сторіччя зо дня народження Шарля де-Костера; відколи появилася на світ його „Легенда“ минуло шістьдесят років. І за цей пережок часу ця національна епопея Бельгії стала в одnorяд з такими— всесвітнього значення— книгами, як Дон-Кіхот, Фауст, Гуллівер; вона далеко переступила за рядки національності. Сучасний дослідник— марксист вважає,— що „відважним розумом Уленшпігеля часто володіли революційні ідеї“. Шарль де-Костер був тим, що зветься „homo unius libri“— його „Легенда“ одна з усього їм написаного ввійшла в літературу, і ця книга одна з тих книг, котрі треба або цілком прийняти, або цілком одкинути. Як сказав Ромен Ролан— в цій епопеї три основних мотиви: любов— помста— воля (при чому домінує останній), але тільки злиті до купи, вони створюють мелодію¹.

Всяке „скорочення“, „причісування“— згладжування окремих, „занадто фламандсько-соковитих епізодів“ позбавляє книгу її специфічної краси і соціально-історичної ваги, вихолощує її.

Ми не будемо детально вказувати, як саме і чим скалічили перекладач та редактор українського видання книги; можна тільки сказати, що з своїм завданням вони не впорались. Усунувши в книзі те, що їм здавалося „містикою“, послабивши її еротичність (знищити розлитий скрізь дух здорової почуттєвості їм не вдалося!) вони все таки не зробили її придатною для дитячого читання: „Легенда“ одна з найгорстокіших книг в світовій літературі, і ми сумніваємось, щоб було в будь якій мірі педагогічно прищеплювати це почуття. Ми боїмося, що саме ті сторінки найдужче вражатимуть дитину, на котрих найбільше крові. Вона не зможе сприйняти їх так, як сприймає дорослий читач¹).

¹ Вражає також відсутність приміток. Ряд термінів, історичних імен, назв місцевостей і т. под. потребує докладного з'ясування та роз'яснення. І юний і всякий інший рядовий читач має надто мало знання з історії середніх віків, щоб знати, приміром, хто такий Альба, або що таке сімонія.

Ми ні в якому разі не є прихильники тієї думки, що класики є щось непорушне, їх перевидання суспіль потребують пристосовування до потреб сучасного читача. Але саме де-Костер становить різкий виняток що до цього, і таким чином „Український Робітник“ зазнав подвійної поразки: знівечивши „легенду“ про Тіля Уленшпігеля, він проте не зробив її доступною дитячому читачеві. Відзначимо у дужках, що повний російський переклад, який вийшов майже одночасно, коштує значно (майже на 25%) дешевше проти скороченого українського видання.

Ще пару слів, що до видання.

На титулі глухо зазначено, що книга видана з малюнками!.. Як дивується читач, коли, розгортаючи книгу, він дізнається, що ці „малюнки“— оригінальні гравюри Франца Мазрееля, одного з найбільших графіків сучасної Європи. Ось що, наприклад, пише про нього Ст. Цвейг: „коли б почезло все— наші книги, пам'ятники, фото— та залишилися б лише сілографії Мазрееля, ми б з них одних змогли б дістати повне уявлення про нашу епоху“... Ці слова стосуються до тих серій гравюр Мазрееля з епохи світової війни, котрі гаразд відомі й у нас в Союзі. Відтворені в українському виданні речі взяті з німецького видання Kurt Wolf (1926) і являють собою величезну самостійну художню цінність. Тільки той, хто мав можливість порівняти німецькі оригінали з тим, як вони репродуковані у нашому виданні, може зрозуміти, яке блюзнірство— ми не підберемо іншого слова,— учинив „Український Робітник“. Білі, сірі, мов поміщені за брудне та запаршене скло, бридко надруковані, зменшені проти оригіналу копії— ось в якому вигляді може любовуватись на шедеври Мазрееля український читач.

Резюмуємо: бідний Тіль Уленшпігель, бідний Шарль де-Костер, бідний читач— всім їм не пощастило з ласки видавництва „Український Робітник“.

І. Каганов

Бібліотека українських класиків. Українські Пропілеї. Том перший. Котляревщина. Редакція, вступні статті і примітки І. Айзенштока. ДВУ. 1928.

Видання не зовсім звичайне. Хто звик підходити до „класика“ з канонічними мірками старих підручників „Словесности“, тому може здатися дивним саме сполучення: „бібліотека класиків“ і „котляревщина“, то б то включення в категорію „класиків“ певного низового органічно-суспільного явища. Це враження незвичайності— данина традиційним, не нашим за установкою, уявленням— зникне проте відразу навіть після поверхового ознайомлення з першим томом видання.

Більш того, враження незвичайності поступиться місцем перед усвідомленням необхідної потреби якраз отакого ґрунтового дослідження літературної епохи, що вимагає обов'язкового включення в розгляд корифеїв певного періоду розгляду і тих низових суспільно-літературних явищ, що з творчістю тих корифеїв та з соціальним змістом самого періоду нерозривно зв'язані.

Не можна не визнати справедливості за твердженням, висловленим у „Вступних нотатках“. І. Айзенштока, що, вивчаючи літературу по корифеях, ми своєї літератури не знаємо. Сумна істина ця стосується не тільки до української літератури і культурного суспільства, але в неменшій мірі і до руської літератури та культурного суспільства.

„Літератури не складають п'ять чи шість письменників, і знати їх десять чи двадцять— не значить, звичайно знати літературу. Руська література XIX століття в очах рядового читача— пустеля, що на ній поодинокими, ледве зв'язаними одна з одною верховинами, підносяться Пушкин, Гоголь, Тургенев, Толстой; що поміж цими крайніми пунктами— ми не знаємо; тим часом такі верховини не підносяться на рівній землі, просто над рівнем води в морі“.

Справді, про Пушкина і його творчість, про Ломоносова і його творчість, про Державина, Кантеміра, Фонвізіна і навіть— Гоголя ми більше і глибше можемо довідатись з чотирьохтомної „Історії Росії“ М. Н. Покровського, ніж із численних „історій руської літератури“, не дивлячись на те, що про деякого з цих письменників персонально „Історія“ Покровського навіть не згадує; але вона говорить про той соціально-економічний ґрунт, на якому вони виростили, і це плюс безпосередня знайомість з творчістю класика, як з документом, яскравіше і вірніше вимальовує даного класика і його епоху, ніж Незельнов, Саводник і Овсяніко-Куліковський.

Не можна до-пуття знати Пушкина, мати чітке і вірне— не іконописне, а історичне— уявлення про його роль, місце і вагу в суспільно-культурному процесі, не знаючи докладно, що криється за такими іменами, як адмірал Шишков, Булгарин, Греч, Каченовський, Геккерн, Міцкевич, Брюлов, Іллічевський, Дельвіг, Кюхельбекер, Пушин, Бурцев, Давидов, Вяземський і цілий легіон інших, до Баркова навіть включно.

Про характер же та глибину знання і чіткість уявлень українських культурних кадрів з української літератури поки що і говорити не доводиться. В якому ґрунті корінилися, якими соками живилися Котляревський, Гулак-Артемовський, Гребінка, на якому ґрунті виростили нарешті П. Куліш і Шевченко,— на ці питання у нас можуть дати відповідь одиниці: не тільки рядовий читач, але й пересічний спец-культурник і досі ще

перебувають під гіпнозом іконографічних традицій, встановлених націоналістично-культурницькою і націоналістично-визвольською критикою та дослідженням, не ставивши перед собою навіть питання про класову цілеву установку і утилітарно-публіцистичний для певного часу і певних завдань певної класи характер тієї критики і досліджень.

На сторінці 13-й у „Вступних нотатках” І. Айзенштока подає таке зауваження:

„Без сумніву, і М. Петров, і Іван Франко і С. Єфремов—люди вельми поважні, щиро віддані справі дослідження української літератури, проте ж не вік нам дивитися чужими очима на білий світ—часом буває добре й власні очі мати”.

З цієї посилкою безумовно треба погодитися, внівши до неї уточнення: говорячи „ми”, маємо на оці під цим заїменником проводиря і хазяїна нашої будівничої епохи—робітничу класу з її конкретними революційними завданнями, з її методологією пізнання і організації в керівництві будівничо-культурним процесом. Це „ми” має на увазі і видавництво, завважуючи в передмові: „Потреба таких збірок очевидна для всіх, кому доводилося провадити (в школах, технікумах, ВИЩ'ах) дослідження так званої „масової” літератури”.

Саме для історично-матеріалістичного дослідження суспільно-культурних процесів минулого потрібні нові об'єкти досліду—те активне до певної міри суспільне оточення, що складало культурно-повивний ґрунт даного класика та його епохи, з усім багатством відтінків, з відмінами і характерними рисами переходу до періодів попереднього і наступного. Це—документи епохи, не менш важливі, ніж література мемуарна та епістолярна для історика, і в світлі цих документів вияснюється багато дечого з відомих літературних явищ, що лічилося загадковим без цих документів.

Перший том „Українських Пропілеїв” дає багатий, маловідомий, а то й зовсім невідомий досі літературний матеріал для дослідження над періодом „котляревщини” в українському літературно-культурному процесі. Сюди увійшли: 1. Українські оди наполеонівських часів (Кошиць-Квітницького, П. Данілевського і невідомого автора) 2. „Варшава”—поема; 3. „Вояж по Малой Росии г. генерала от инфантерии Беклешова”; 4. „Горпинида чи вхоплена Прозерпина” Білецького-Носенка; 5. „Вечерниці” Порфира Коренецького; 6. „Вовкулака” Степана Олександрова, і 7. „Харько запорозький кошовий” Якова Мішковського.

Коли б цей матеріал був поданий навіть без дослідницько-критичних коментарів, то й тоді він в силі повернути в очах людини, що цікавиться українською літературою, низку традиційних уявлень, штовхнути думку на нові стежки, показати нові обрії.

По-перше, цей матеріал відкидає цілком відоме, поширене і понині, упередження про „бідність” української літератури, винятковість її явищ.

По-друге він вносить дуже важливі поправки в створені націоналістичною публіцистикою легенди про якусь провіденціальну „гуманність”, „демократичність”, „національно-визвольну ідеологію” то-що усієї, буцім то, заслпіш української літератури Неприфарбований сирець творчості „читача з пером у руках”—поміщика кріпацької хліборобської країни, і разом—чиновника кар'єриста красномовно висуває на передній кін суспільно-класову і культурно-побутову фізіономію маєтково-панського активу „котляревщини”. без жалю викриваючи і рішуче олкадаючи „класичну” стешенківську ефреівську „філософію історії”. „Масова творчість” епохи документально доводить, що істеричний російський патріотизм, крайнє плазунське царелюбство, поміщицький провінціалізм, сервілізм,—всі найпотрібніші властивості „підпори трону”, що окремими рисками ледве визначаються у окремих класиків довгого періоду, є не винятки, не вибрики, не ляпсус, не явища, що від них можна одмахнутись, а закономірна, соціально-обґрунтована і цілком зрозуміла властивість культурного активу царсько-поміщицької України катерининських і аракеєвсько-адлербергівських часів.

Окремі місця з вступних статей І. Айзенштока, а також цитати з робіт В. Коряка відзначають ці моменти.

В світлі документального значення матеріалів, як голосу певної і значної верстви культурного періоду, просто і логічно виясняється для читача і багато „туманних” буцім то суперечностей та колізій у творчості класиків: „Пан та Собака” і щоденна сервільно-чиновницько-блазенська творчість у Гулака-Артемівського, „Повісті” і „Листи до любезних земляків” у Квітки, та інші подібні.

Користуючись цими матеріалами, як необхідним тлом творчості класика, пересічний культурний робітник, орудуєчи марксистсько-ленінською методою підходу до історичних явищ, прийде до тих же висновків, до яких приходять сучасна марксистська критика в оцінці літературних епох.

На жаль треба завважити, що вступні статті Айзенштока до першого тому дадуть читачеві не таку значну допомогу, якої од них слід було б вимагати.

Спіняючись дуже докладно на формальних ознаках „котляревщини”,—на слідах читання Енеїди, художніх впливах, наслідуванні, запозиченнях, переробках то-що, віддаючи багато уваги розглядові відомих у нас літературно-критичних напрямків і систем, автор не дав найголовнішого і найпотрібнішого, на що напрохується зміст матеріалів, і чого вимагають потреби аудиторії, для якої призначене видання: соціологічної аналізи

„котляревщини”. Автор передбачає цей закид і в останній, підсумковій статті (ст. 119 дає пояснення:

„У нашій просторій статті ми зовсім обминули питання про соціальне тло, на якому виникла й розквітла котляревщина. Зробили ми це свідомо: повна майже нерозробленість цього питання, багатство відповідних нових матеріалів усе це вимагало пильної уваги до нього, ретельної розробки його. Розмір нашої статті, що надто розрослася, примушує присвятити цьому питанню спеціальну розвідку в другому томі „Українських Пропілеїв”. Значно краще було б, як би така розвідка з'явилася була в I томі.

Що до тих семи статей, що складають вступ до матеріалів, то, як загальний недолік їхній, треба відзначити недостатню чіткість критичної лінії, обережність і туманність власних формулювань в оцінках, а іноді, навіть, уникання їх, обережно-дискусійний, з постійним уживанням умовної форми, тон в установці тез.

Так, наводячи схеми періодизації української літератури В. Коряка і далі М. Зєрова, автор не виявляє свого до них відношення (а це—не маловажна річ!) Він говорить:

Ніби всупереч національно-народницькій схемі С. Єфремова може стати марксистська періодизація української літератури, запропонована В. Коряком . . . у своїй схемі (якій,—коли у Єфремова нац. народницька, у Коряка—марксистська?—М. Н.). Мик. Зєров досить добре зрозумів своє основне завдання—поставити в центр уваги іменно літературу—і не пішов за тими істориками літератури, які і, спрощуючи науку про базис і надбудову. . . (хто ж це саме? і в чім—спрощення? М. Н.)

І зовсім дивний, хоч знову таки занадто обережний, висновок:

Факти й думки, наведені вище, здається, досить переконують у тім, що для загальних схем ніби ще не прийшов час.

А коли ж він прийде? І хіба, взагалі, „час” є критерій незрілості схем і джерело їхнього походження.

Трапляються у викладі дивні, на загальному тлі детальності і пунктуальності, однобокості і недовомки.

Так, пояснюючи негативні відгуки про „Енеїду” в руських читачьких колах 40-х р. „зміною смаків читальської маси” в наслідок розмежування читача на українського і руського, автор бере за приклад одну тільки статтю. . . Барона Брамбеуса (Сенковського). Коли б твердження в цілому було й вірне, то приклад не перекональний: Сенковський—член Буларинської трійки, яскравий представник николаєвської жандармсько-буцигарної публіцистики, ніяк не може лічитись представником думки тодішніх руських суспільно-літературних кол. Були ж іще Грановський, Белінський та інші. Щоб мати матеріал для упевненого узагальнення, треба було б навести й відгуки з цих кол.

Перше, чого треба побажати виданню „Пропілеїв” далі—це чіткого застосування марксистської методи до освітлення тих літературних явищ, що наводяться ним.

Загалом, видання „Українських Пропілеїв” треба вітати, як захід новий і цінний цілеустановкою, ґрунтовний і практично-корисний для глибшого і ширшого розгортання марксистської дослідницької і популяризаційної роботи з історії українського соціально-культурного процесу.

Мик. Новицький

С. Щупак. Питання літератури. ДВУ. 1928 р. Тир. 3000. ц. 85 к.

З передмови автора видно: книжка, яку він рецензує, є збірка статей, що друкувалися з 1925 р. по журналах.

Випуск збірки цих статей на думку автора, диктує те, що: „статті мають не тільки історичний інтерес, а й зберігають свою актуальність і для теперішнього часу”.

З восьми статей найдокладніше розбирає питання про мистецтво (зокрема про літературу) перша: „Основні проблеми мистецтва в поглядах радянських марксистів”. Відзначивши в передмові: „на саме значення мистецтва існують різні погляди серед марксистів”, автор ставить собі завдання—очистити „марксистську науку мистецтвознавства від шкідливих перекручувань”.

У II розділі „Що таке мистецтво”, автор погоджується з визначенням Воронського „мистецтво як пізнання життя” і, порівнюючи це визначення з визначенням Бухарина „систематизація почуттів”, Луначарського „концентрація життя”, й полемізуючи з формулою Чужака „мистецтво як метод будівництва життя”, робить висновок, що різниці в поглядах на мистецтво Воронського, Бухарина й Луначарського з одного боку, й точною зору Плеханова з другого—немає. Немає відхилення від принципів, що їх висуває Плеханов.

Що до твердження Чужака про пасивність формули Плеханова: „мистецтво як пізнання життя”, то з наведених від автора цитат видно, що й Плеханов визнавав за мистецтвом активність: „мистецтво як відтворення життя”.

Встановлюючи взаємовідношення між мистецтвом та життям, автор свої міркування скріплює цитатою з „Очерков по искусству“ В. Фриче: „поезія спочатку була нічим іншим, як засобом полегшити й організувати працю“.

І це твердження дає можливість авторові зробити висновок: „Отже мистецтво завжди утилітарне, бо завжди воно виконує утилітарну роль“.

Там, де автор буде свої міркування на цитатах з авторитетів, там все ніби-то гаразд. Де-ж авторові треба виявити особисту ініціативу — там не все гаразд.

Обстоючи у III розділі поняття „форма й зміст“, які конреально існують у творі й не погоджуючись з думкою Якубського „терміни „форма й зміст“ чистісінька схоластика й реально в творі не існують“ — автор стверджує „зміст“ і „форма“ це такі виразно складові елементи в кожному мистецькому, надто літературному творі, що про них можна й треба говорити і „неумовно“ (стор. 20).

Розуміючи, що дуалістичний погляд на літературний твір не остаточно розв'язання питання, автор, прямуючи до монізму, застерігає попереднє твердження: „Хоч я й обстоюю неумовність таких термінів, як форма й зміст, але вважаю, що твір — це є гармонійна синтеза форми й змісту, і тому я вважаю би правильніше говорити... твір в цілому“ (стор. 21).

У полеміці з Богдановим і Луначарським автор скріплює свою думку про співвідношення форми й змісту.

Твердженням Богданова „форма й зміст завжди невіддільні“ й Луначарського „незалежно ні від чого зміст і форма можуть в будь-які часи бути відділені“ стор. 23 — автор протиставить їм власне твердження: неправильно, що форма ніколи не відділена від змісту; неправильно, що форму можна завжди відділити від змісту. Правильно-ж, що взагалі, як правило, форма відповідає змістові“ стор. 25.

Якщо не завжди можливо відділити форму від змісту, а це суперечить основному твердженню автора: „зміст і форма — це такі виразно складові елементи... що про них можна й треба говорити“ стор. 20 — то все-ж повстає питання: що це за нова якість, яка утворилася він злиття цих двох елементів, наявність яких, на думку автора, невідмінна в художньому творі.

Третій пункт висновку звучить глухо. Що значить „взагалі, як правило, форма відповідає змістові“. Чи значить „як правило“ певний ідеал, до якого треба прямувати? Чи щось інше? У першому разі безперечно „сентиментальну приязнь“ форми й змісту можна спостерігти в творах тільки великих письменників, як Пушкіна, Толстого, Достоевського й т. інш. (до речі, про останнього згадує й автор стор. 24).

Звідси шлях до теорії великих письменників у літературі, теорії, яку здало сучасне літературознавство до архіву.

Коли-ж треба розуміти „щось інше“ — в такому разі, авторові слід було-б конкретизувати й уточнити твердження свої, які він висловлює, як новаторські погляди, й які тому, природно, викликають запитання.

Дуалізм автора приводить не до розгляду еволюції конкретно-літературних явищ, а до варіацій на тему: співвідношення форми й змісту. Цей самий дуалізм не дає можливості авторові чітко протиставити твердженню А. Луначарського про Достоевського: „Ніякої досконалості форми в творах Достоевського немає“ стор. 23.

Аналогічний погляд мали кола „естетствующей“ інтелігенції про Некрасова, як художника, в якого погана форма. Але після праці Ейхенбаума, яка показала, що Некрасов з винятковою майстерністю володів віршовими формами — стало ясно, що ті, хто так цінував Некрасова, мали надто примітивне та обмежене уявлення про мистецтво.

На підставі хоч і невеликого дослідницького матеріалу про новаторство Достоевського в сфері літературної форми — можна все-ж категорично заперечити ненаукову думку: „ніякої досконалості форми в творах Достоевського немає“.

Якби поняття „форма й зміст“, які викликають суперечку, а користування ними починається на методології — автор простежив в історично-літературному плані, хоч би за останні пореволюційні роки, — то він був-би змушений на підставі тих дискусій, що відбувалися навколо цих термінів — відмовитися від твердження „про них можна й треба говорити і „неумовно“ — і твердо умовитися що до розуміння їх.

Відсутність інтересу в автора до конкретно-літературних проблем, а звідси тільки загальні зауваження при розгляді думок формалістів — приводить до того, що автор містить Жирмунського в один ряд з Ейхенбаумом і Шкловським.

Таке розміщення теоретиків літератури не відповідає фактам.

Про свою незгоду з позицією формалістів Жирмунський заявляв не раз, а найгостріше в передмові до брошури О. Вальцеля „Проблема формы в поэзии“ 1923 р.

Зауваження це потрібне на мій погляд для того, щоб теоретично-літературні погляди розмежовувалися, а це дало-б можливість тим, на кого розрахована стаття, глибше усвідомити справжній стан сучасної теоретично-літературної боротьби.

Не заперечуючи потреби аналізу формальних явищ у літературі, але й не розширюючи поняття форми, а відводячи формі службове значення якоїсь причіпки (може тільки розглядатись, як „часткова“ „чорнова“ технічна праця), автор спадає на голову

критикам, які наслідилися визнати формальні проблеми, явище, що заслуговує на велику увагу.

З порівняння цитати, яка наводиться з „Очерков современной русской литературы“ Г. Горбачева й заперечення її, безсумнівно, що автор не відрізняє „належного“ від „можливого“.

На думку Горбачева треба аналізувати художню форму з марксістського погляду. Але „за сучасного несприятливого стану наших знань не тільки про закони, але й про самі факти еволюції форми художньої літератури зазначений ідеал цілком недосяжний“, стр. 34.

Не торкаючись оцінки теоретично-літературних поглядів Г. Горбачева, все-ж не можна не погодитись з твердженням, що марксист „не знають еволюції форм художньої літератури“.

До цього треба додати: не тільки марксист, але й формаліст, а для останніх еволюція форм художньої літератури є питання основне й принципове.

Таке твердження в марксістській критиці можна історично пояснити: заняті більше боротьбою на політичному фронті, марксист-критики хоч і уділяють увагу аналізу формальних явищ, але рідко.

А, навіть, якщо ми маємо окремі вдалі зауваження марксістської критики, що до формальних явищ у літературі (як Плеханова), то ці зауваження все-ж не можна поширити на всі конкретно-літературні явища, бо поняття „форми“ не монолітне.

Це поняття потребує диференціації.

Еволюція жанрів як віршу так і прози, конструктивних елементів цих жанрів — адже-ж це теми, які ждуть на своїх дослідників.

З авторських міркувань залишається неясним: мистецтво, будиши явищем соціально-залежним, чи не має й власного закону розвитку?

Що це питання кардинальне для успішного вивчення конкретно-літературних явищ — про це свідчить зауваження А. Луначарського, до основного погляду котрого, як вище зазначалося, автор приєднується: „Было бы однако поверхностным утверждать, что искусство не обладает своим собственным законом развития. Течение воды определяется необходимостью внешних условий — все-же сущность его определена законами гидродинамики — законами, которых мы не можем познать из внешних условий погоды, а только из знакомства с самою водою. Точно также и искусство, определяясь во всех своих судьбах судьбой своих носителей, тем не менее, развивается по внутренним своим законам. („Основы позитивной эстетики“ изд. 23 г. стр. 122 — 128).

Розд. IV „Пролетарське мистецтво“ присвячений полеміці з поглядами: Троцького „пролетарського мистецтва не тільки нема, але й не буде“, В. Фриче „мистецтво в соціалістичному суспільстві загине“, бо „у психіці наскрізь раціоналізований чи багато місця знайдеться для мислення художніми образами, чи символами“. На думку Фриче „гегемонія залишиться за наукою й технікою“.

Автор не погоджується ні з Троцьким ні з Фриче й залишається переконаний: „пролетарське мистецтво є, воно ще більш буде“.

Про природу й завдання пролетарського мистецтва автор сперечається з Арватовим по трьох пунктах арватовської теорії:

- 1) Продукція утилітарних художніх речей,
- 2) Заміна індивідуальних форм виробництва на масове механізоване виробництво,
- 3) кустар-конструктивіст повинен стати інженером-конструктивістом.

У зв'язку з цією полемікою заперечується й думка Чужака про вадливість реалізму в сучасному мистецтві, як художньої форми, що відображає побут: а побут за твердженням Третьякова, який солідаризується з Чужаком, „є глибоко реакційна сила“.

Теорії Арватова, Чужака й Третьякова у свій час критиковано досить ґрунтовно й тепер, якщо вони й зберегли інтерес, то більш історичний.

Полемізуючи з вищезазначеними представниками теоретично-літературних напрямків — автор приходиться до висновку: „пролетаріат є наскрізь класа реалістична і через те його мистецтво розквітне, як реалістичне“. Цей майбутній реалізм автор визначає, як „діалектичний“.

Поняття „діалектичний“ надто широке й покриває явища і не літературного ряду, а тому конкретного висвітлення прикмет майбутнього реалізму не дає.

В статті „Пролетарські письменники й попутники“ автор розкриває ідеологічну тенденцію літературних напрямків кінця 26 й початку 27 р. Як відомо, цей період літературної боротьби скінчився зформуванням „Всеукраїнської Спілки Пролетарських письменників“. Проти обвинувачення ВУСПП у напостовстві виставлено такі міркування: „Російське „напостовство“ в тому вигляді, як воно колись було (бо тільки колишнє „напостовство“ і може ставитися на карб) почало з наступу, а пролетарська група на Україні з оборони“ стор. 58.

У змаганні до гегемонії в сфері мистецтва є також істотна відміна: „Російські „напостовці“ були за їхню диктатуру в мистецтві, а українські пролетарські письменники

ніде такого бажання не висловлювали; російські „напостовці“ були за цілковите нехтування попутників, а на Україні ми такої ідеї не спостерігаємо“ стор. 58.

У зв'язку з питанням про пролетарську літературу на Україні й попутників дається аналіз соціальних груп, які є провідниками попутницької літератури. Оригінальних тверджень автор не висуває, а популяризує встановлені від марксістської критики погляди на пролетарських письменників і попутників.

Констатуючи, що на Україні попутництво має під собою „ще ширший ґрунт, ніж в Росії“, автор рішуче відмітає напостовський метод боротьби з попутниками. По темі до цієї статті прилучається стаття: „Література й робітничий побут“ та „Письменник і оточення“, що є ніби логічний розвиток тих питань, які порушено у вищезазначеній статті.

У першій — автор приєднується до думки Бухарина в тому, яких людей потребує наша епоха. На підставі цих цитат й будується міркування. Розвиток господарчого життя країни й ускладнення робітничого побуту вимагає, щоб пролетарський письменник відбивав ці моменти й активну участь брав у культурному будівництві. Реакційні соціальні угруповання штовхають пролетарського письменника на класово-чужі „теми“. Треба бути зв'язаним з м'ясою не тільки зовнішнє, але й ідеологічно.

У цьому сенс „пролетарського оточення“.

Статті „Теоретична плутанина“ та „Псевдомарксизм Хвильового“ зв'язані між собою загальною оцінкою ідеологічного настановлення журналу „Валпите“ та ідеологів цього журналу Слсаренка, Досвітнього й Хвильового.

У статтях Досвітнього та Слсаренка викривається теоретична неув'язка що до оцінки ролі неокласиків в українській літературі.

Таке становище на думку т. Щукака витікає з того, що кожний із зазначених авторів мав відмінні завдання.

Досвітній намагався подати неокласиків, як творців пролетарської літератури. Але на ділі це змагання стоїть в противенстві до практики неокласиків.

Слсаренко - ж мав завдання: „з'ясувати значення пролетарської естетики“, як самостійної сфери, незалежної від ідеології.

Аргументи, що їх подає Слсаренко на оборону висунених від нього тверджень, на думку автора, не переконують. Що-ж до боротьби між комуністами у сфері естетики, яка спостерігається в житті, то це виникає: „не тому, що естетика є незалежна від ідеології, а тільки тому, що не кожний встиг обняти всі надбудови життя своїм світоглядом, що ґрунтується на базі пролетарської ідеології“ стр. 90.

Це - ж питання про культурну роль неокласиків порушується в другій статті, але вже в полеміці з Хвильовим. М. Хвильовий, як відомо, поділив українську інтелігенцію на урбанізовану (неокласики) і сільську („масовики“, за термінологією М. Хвильового „Просвіта“).

Такий розподіл привів М. Хвильового до твердження, що культурна роль в українській літературі залишається за неокласиками, як представниками культури Європи.

Цитуючи Донцова, який заперечує зв'язок неокласиків з „Просвітою“ на тій підставі, що неокласики країні індивідуалісти, — автор робить висновок: „Отже за Донцовим, неокласики не годяться в „просвітяни“, бо більші індивідуалісти, ніж колишні просвітяни. Ми на це відповідаємо: саме через те, що вони такі індивідуалісти, вони в наших обставинах є ідеологи „просвітянства“, ідеологи - ж європеїзму, що ми ототожнюємо з пролетарським ренесансом — (наш умовний термін — С. Ш.) це є сили колективістичні“ стр. 123.

Стаття „Наше письменство та „Європа“ присвячена полеміці з українським емігрантом Донцовим.

У відповідь на твердження Донцова про культурний розвиток Європи та занепад культури на Сході — доводиться, що притягнені від Донцова художники: Гете, Шекспір, Байрон та Шіллер дійсно представники культурного прогресу революційної європейської буржуазії.

Сучасна - ж буржуазія Європи — не має ні Гете, ні Шіллера й не буде мати в силу своєї класової дряглості, а справжній носій культурного прогресу (якщо розуміти під „Європою“ психологічну категорію) нині є Схід, а зокрема СРСР.

І нарешті ст. „Мистецький світогляд Василя Елланського“, де ясно конкретизується методологічне напрямовання автора. Солідаризуючись з поглядами Василя Елланського на мистецтво, автор аналізує віршовий матеріал письменника. До поетичної семантики рядків, які цитує, додаються авторські міркування, але вже прозаїчні. І маємо враження подвійної низки думок: одну від художньої речі письменника, другу від публіцистичної критики автора. Такий стан приводить до того, що специфічна сторона художнього факту зникає, критикою закреслюється — залишається ідеологія. Там, де автор говорить про літературу, від статей залишається враження, як політико-публіцистичних.

Відмежуючись від публіцистичного погляду на мистецтво, автор (на практиці) сам є представник цього погляду.

У цілому збірка статей, безперечно, є цікава і свідчить про змагання розв'язати теоретично-літературні питання й дати оцінку літературній боротьбі на Україні.

А. Горбачов

М. Гладкий. Мова нашої преси. Київ 1928 р. ст. 164. Ц. 75 коп. Замість рецензії.

Мова є величезний чинник суспільного життя. Газети й журнали, школи, промови на зібраннях, з'їздах, засіданнях, театральні вистави, праця телеграфу, радіо і т. д. і т. д. — в державній, партійній, науковій, господарчій, освітній і т. д. ділянках нашого життя за засіб дії та впливу є слово або мова. І що досконаліший, що кращий цей засіб, то кращі дасть він наслідки, більший вплив він матиме, за потужніший чинник культурного життя він стане. Зокрема ж преса — газети й журнали — серед чинників, що послугуються мовою, є один із найважливіших і найвідповідальніших, бо діє вона в найширшому масштабі, бо досягає своїм впливом найдальших і найгнітніших закутків країни.

Тим - то до стану газетної мови виявляють чималий інтерес у Росії, то то й у нас на Україні питання про мову преси не тільки обговорюють фахівці-газетярі в своїх виданнях, а й виносять на ширський суд громадськості.

Книжка М. Гладкого „Мова нашої преси“ має такі розділи: Проблема газетної мови. Лексика. Синтакса. Фразеологія. Суть популярного викладу. Стилїстика, як праця газетяра-журналіста. В усіх цих розділах автор жваво й цікаво говорить про „болючі питання“ газетної мови, ясно подаючи свої зауваження, приклади й поради з приводу різних питань газетної мови.

Вважаючи таку працю за велими цікаву й корисну, ми не можемо проте згодитися з деякими авторовими думками й твердженнями загального характеру, а так само не можемо не зауважити дещо і з приводу авторових мовних порад і самої його мови.

Автор пише так: „Українська мова виходить за межі селянської верстви та стає поволі мовою міських мас“... (ст. 7). Ми гадаємо, що й раніше, до революції, і тепер, по революції, українська мова була не тільки мовою „селянської верстви“, але й мовою „міських мас“: адже перепис 1897 р. дає такі числа: загальний % українського населення на Україні 76,7%, по містах українців — 32,5%; перепис 1926 року — загальний % українців на Україні 80,8%, а по містах — 46,0%; цей же самий перепис 1926 р. покаже, що українська людність (національність) зберегла українську мову так: чоловіки — 75,4%, жінки — 74,5% — разом 74,9% (див. „Короткі підсумки перепису населення України 17 грудня 1926 р. Харків. Центральне статистичне управління УСРР ст. XIV — XVI). Ці безперечні факти цілком збивають твердження т. Гладкого, ніби „українська мова стає поволі й мовою міських мас“... Не „стає поволі мовою й міських мас“ українська мова, а була і є тепер в великій мірі і мовою міських мас — так хотіли б ми поправити т. Гладкого. Але царський уряд не давав і сільським, і міським масам, що користувалися українською мовою — царський уряд топтав і нищив цю мову, прищеплював зневагу й призру до цієї мови, так само як і до тих широких мас, що користувалися нею. От чому після революції 1917 р., коли пригноблені раніше широкі маси робітництва й селянства України стали господарями своєї країни, то й мова цих мас, тоб - то українська мова стала мовою державного, культурного і т. д. життя України; і інтереси найширших мас українського селянства й робітництва вимагають культури, удосконалення, як найбільшого розвитку української мови (як і всіх інших мов, якими користуються інші національності на Україні), що ледве могла розвиватися раніше під гнітом царського режиму.

Не розуміємо ми також, чому газетну мову автор вважає за якусь ніби зовсім відрубну від цілої літературної мови. Це виявляється в словах авторових, що маси на початку революції „опинилися перед проблемою культурної (що це значить? — літературної?) української мови“ (ст. 7). Ми гадаємо, що газетна мова є одна з ділянок цілої літературної мови, і мусимо до цього сказати, що на той час, на початок революції українська літературна мова — навіть для потреб преси, політики, науки і т. д. — вже була (згадаймо більше як сто років (від Котляревського) розвитку мови в красному письменстві, згадаймо розвиток шкільництва, преси і т. ін. в Галичині, згадаймо з'явлення преси на Україні колишньої Росії після революції 1905 р.); після революції 1917 року трудність була перш за все в тому, щоб українську літературну мову поширити на далеко більші (раніше для неї заборонені) ділянки життя, а головне — наблизити її до найширших мас (сільських і міських), зробити її найкращим засобом розвитку цих мас, а в самих цих масах, а часто і в людей культурних, знищити оте зневажливе ставлення до української мови, як до мови ніби нижчої, „музицької“ (такий погляд підтримував і культивував царський уряд).

Далі — інші питання. Кажучи про конструкції з дієслівними іменниками на -пня, автор не зазначає, що взагалі замінити дієслівні іменники дієслівними формами можна тільки в певних випадках. Адже сам автор пише: „не досить уважають на творення цього фонду“ (ст. 72), „без розуміння її змісту“ (ст. 108), „виявити в самому виборі свої уподобання“... Чому-ж автор тут не замінив цих дієслівних іменників дієслівними формами?... Отже це дуже цікаве й важливе питання автор не доробив; через те його корисні поради на це явище мови часто або взагалі неможна використати, або-ж ці поради призведуть до помилок. Бо, наприклад, автор радить речення „У прилюднім виявленні найогидніших рис англійського капіталізму“... переробити на таке: „Прилюдно

виявляючи найогидніші риси англійського капіталізму" (ст. 61—62); як же, йдучи за автором, можемо ми на такий зразок замінити речення „У прилюднім виявленні цих думок найбільша його заслуга“, або „Я серджусь на товариша за прилюдне виявлення моїх таємниць“?.. Коли замінимо, як радить автор, то вийде вісентітниця...

Так само гадаємо, що речення „після збудування залізниці цукроварні матимуть економію транспортних витрат“ — неможна замінити на „Збудувавши залізницю, цукроварні заощаджують (заощалять?) на транспортних витратах“ (ст. 63), коли ту залізницю збудують не самі цукроварні, а хтось інший...

В іншому місці, кажучи про безособові звороти з дієприслівниками на -но, -то, автор пише: „Є протє безособові звороти, де неможна вживати цих форм на -но, -то, бо там зовсім не уявляємо собі ніякого діяча чи суб'єкта: „Могили його нині зовсім занедбані“; слід — каже автор — „Могила його нині зовсім занедбана“ (ст. 59). Де ж у реченні „Могила його нині зовсім занедбана“ безособовий зворот, у якому, як сказав автор вище, „неможна вживати форм на -но, -то“?!. Коли речення стало без форми на -но, -то (а в реченні „Могила його нині зовсім занедбана“) цих форм і немає, то речення вже й не буде безособове!.. Взагалі це питання — про безособові конструкції з дієприслівником на -но, -то і конструкції особові з присудковим дієприкметником на -ний, тий — дуже цікаве й важливе, але автор тільки ніби хотів про нього говорити, та, на жаль, зовсім не розробив. Зазначимо, що конструкції „Могили його нині занедбані“ і „Могила його нині занедбана“ обидві правильні, але кожна з них має своє відмінне значення.

Не кажучи більше про інші недороблення чи недогляди в порадах і прикладах авторових, два слова хочемо сказати про деякі, з його погляду, огріхи в мові самого автора. Чому він пише: вихователь (ст. 115), держатель (ст. 30)? Адже наросток тель є найчистіший, найсправжніший церковно-слов'янським! Чому автор уживає слова мно́го мільйонний (ст. 112), уявлювані дії, невичерпуваний скорб? Бо ж уявлюваний і невичерпуваний є ніби дієприкметники від уявлювати, вичерпувати? Але слова уявлювати нема (є уявляти), а слово вичерпувати відповідає російському исчерпывать; значить невичерпуваний повинне своїм значенням відповідати рос. не исчерпываемый — такий, що неможна вичерпувати. Певно інше значення хотів укласти в це слово автор — такий, що неможна вичерпати, — а таке значення треба по-українському віддати словом невичерпаний або невичерпний... До цих, невірнo утворених і штучних форм, можна залічити й деякі дієслівні іменники (проти яких так повстає автор): потребували зайвого напруження думки" (ст. 78); ця неоднаковість (фразеології) формулюється (чому не „можна формулювати“?) дуже просто — більше чи менше запозичування російської фразеології, більше чи менше наближування до української фразеології (ст. 78). Ці дієслівні іменники напруження, запозичування, наближування тут зовсім не до речі, бо походять від дієслів напружувати, запозичувати (хіба є таке слово?), наближувати (хіба є таке дієслово?) і означають багаторазову, тривалу, повторну дію; але вони в такому значенні (крім того, що вони утворені від неістинних дієслів) тут фактично не підходять, бо йде мова не про тривалу дію, а про абстрактне поняття — напруження (або напруга), а слова запозичування та наближування й зовсім неможливі, бо немає відповідних дієслів.

Дещо скажемо про синтаксис авторову. Він пише: „Полюбляє наша преса й пасивні конструкції тепер та майбутн. часу з дієслівними формами на ся й знахідним відмінком об'єкту дії“. Таких конструкцій автор радить не вживати. Через те речення „Кошти часто використовується на інші цілі“ автор заміняє так: „Кошти часто використовують на інші цілі“ (ст. 60). Цілком вірно, але чому-ж автор сам пише: „Аналізувалося окремі статті“ (ст. 17), „Вияснявалося зауважені помилки“ (ст. 17)?.. Тут автор сам собі суперечить (практично).

В другому місці автор пише: „Чудно також виглядають і конструкції з пасивним дієсловами на -ся: „Бурякові висадки вже молотяться“ — українською мовою далеко краще сказати: Бурякові висадки вже молотять (ст. 59). Це зауваження так само цілком правдиве, та чому-ж автор сам допускається таких конструкцій, що „чудно виглядають“, пишучи: „Невластива укр. мові тенденція... відзначалася в увагах О. Курило“ (ст. 60)? Так само, на наш погляд, не треба говорити: „справа стає складнішою“ (ст. 50), „будова речення стає зграбнішою й послідовнішою“ (ст. 64), а слід би казати: „справа стає складнішою, будова речення стає зграбнішою й послідовнішою“.

У розділі фразеології ми не згоджуємося з автором, що „в найбільшій час“ треба замінити словом „незабаром“ (ст. 81), що „наводити на думку“ — „давати на розум“ (ст. 89), „більше того“ — „тим паче“ (ст. 136), „рабочий от станка“ (російське) — „робітник від варстата“ (ст. 114) (може краще „робітник при варстаті“?), а особливо не можемо прийняти такої фрази: „партія на селі росте коштом селянства“ (ст. 97), бо-ж українське кошт означає: 1) расход, издержки; 2) средства, иждивение (Словник Б. Грінченка). Російське-ж за счет означає в цьому сполученні

числову чи рахункову кількість і тому по-українському треба сказати: партія на селі росте за рахунок селянства“.

Невдало, на нашу думку, вжив автор і слова відносно в такому реченні: „протягом відносно невеликого часу“ (ст. 38). Це відносно ми-б порадили замінити словом порівняно — „протягом порівняно невеликого часу“, коли вже так треба (чи й треба?) зберегти отой відповідник до російського „относительно“ а'о „сравнительно“.

Такі наші побіжні зауваження з приводу цієї потрібної і безперечно корисної праці т. Гладкого „Мова нашої преси“.

Але настанку маленьке запитання до автора: не вже він серйозно пише це: „... Так утворилася російська інтелігентська мова, що й після революції мала сильну підпору в російській емігрантській письменницькій масі, в її політичних промовах, у шаблонній мові резолюцій у виривках із закордонної преси то що (ст. 107)?.. Коли, як твердить автор, на сучасну інтелігентську російську мову має такий великий вплив „російська емігрантська письменницька маса“, то хотілось би знати ті літературні джерела, що поки що становлять монополію авторову таємницю; коли-ж це є власні здогади самого автора, то, признатися, здогади ці нам здаються хоч і оригінальними, але й дуже несподіваними...“

П. Хвойняк

Первісне Громадянство та його пережитки на Україні. Науковий щорічник за редакцією Катерини Грушевської (у Київі) 1927, вип. 1—3.

Річник, що ми його обговорюємо, є третя числом книжка заснованого р. 1926 го наукового органу Кабінету Прimitивної Культури при Науково дослідчій Катедрі Історії України в Київі (Відд. Приміт. Культ. й Нар Творчости).

Підзаголовок видання досить точно визначає його мету, теми й методу праці Це — „примитивна культура та її пережитки на Україні, соціальна преісторія, народня творчість в соціологічному освітленні“. Конкретизуючи цю дефініцію, треба додати, що головним своїм завданням журнал ставить не публікацію етнографічного матеріалу, а його дослідження. Щоб оцінити значення такої настанови, треба пригадати, що за дореволюційних часів наші етнографи переважно тільки збирали матеріал — отож не даремне чути було скарги, що етнографія зрештою обернулася в „збирацтво для самого збирацтва“ (порівн. „мистецтво за-для мистецтва“). Етнографічні записи робилися тисячами, повторювали один одного і досить випадково вносили щось нове, бо праця в цілому провадилася хаотично Щасливими винятками були такі видання, як „Етнографічний Збірник“, „Матеріяли до українсько-рус. егнології“ Львівського Наукового Т-ва ім. Ш-ка. Статті дослідного типу дуже рідко з'являлися на Україні (як і в Росії), а тим часом побут українського народу містить у собі багато надзвичайно цікавих для соціолога з'явищ, які потребують з'ясування їх основ та розвитку і можуть виявити цікаві сторінки соціального й духового життя народу від найдавніших, ще передісторичних часів починаючи.

Утворити науковий осередок і журнал, що ставить собі переважно дослідчі завдання є важне, але zarazом киче потрібні завдання. „Первісне Громадянство“ є перша в нас спроба в цьому напрямі. Ні на Україні ні в Росії досі такого наукового етнографічного органу власне не існувало. Щоб дати читачам змогу орієнтуватися в темах, що розроблюються в дослідній установі, яку репрезентує „Первісне Громадянство“, пригадаємо деякі з попередніх видрукуваних у ньому розвідок. Студія К. Грушевської — „Дума про пригоду на морі Поповича“ (1926, в 1 і 2, сс. 1—35) є спроба соціологічного досліду цієї думи. Обрядам збору врожаю у слов'янських народів у найдавнішу добу розвитку присвячено ст. К. Копержинського (там само, с. 36—75). Постриження й інші обряди, відправлювані над дітьми й підлітками, простудіював акад. М. Грушевський (там само, сс. 83—95), він же дав оцінку французької соціологічної школи (там само, сс. 112—125). Соціологічному об'ясненню казки присвячено статтю К. Грушевської (там само, сс. 96—111). Складне питання про причини наступів так зв. азійських варварів на Європу спробував пояснити акад. П. Тутковський (1926, вип. 3, сс. 3—28). З першої музики маємо статтю К. Квіткі „Первісні Тоноряди (там само, сс. 29—84). Парубоцькі й дівочькі громади на Україні дослідив Ф. Савченко (там само, сс. 85—92), він же подав статтю про соціологію в розумній французької нової демократії (105—110). К. Грушевська обговорила тему про людський колектив, як підвалу пам'яті (93—104) й питання про соціологію старцтва (125—130). К. Копержинський дав методологічну оцінку новіших праць з слов'янської мітології (111—121).

Поглянемо тепер, як на конкретно поставлених проблемах здійснюються плани наукової праці в новому томі видання.

Річник починається з статті акад. М. Грушевського, присвяченої ювілеєві „Малоросійських п'єсць“ М. Максимовича 1927 р. (сс. 4—8), що, як відомо, мали величезне значення в українській етнографії.

Основна розвідка книжки є докладна стаття Катерини Грушевської — „З примитивного господарства. Кілька зауважень з жіночої господарчої магії у звязку з найстаршими

формами жіночого господарства" (9—44). Скористувавшись великою науковою літературою, автор широко ставить питання, з'ясовуючи важливу проблему про ролі жіноцтва в первісному суспільстві взагалі, зокрема ж на Україні, ролі, яка за прадавніх часів була цілком відмінною ніж у пізніші епохи. Докладно обговорено питання про жіноче господарство в преісторії людства за умов колективістичних форм суспільного життя і в зв'язку з тим звернуто увагу на ролі жінки в релігійних системах минулих часів. Спеціально досліджено спостережені на Україні й у інших краях з'явища магії голого тіла, у основі якого, як це з повною підставою виявлено в праці, лежить сполучена з ідеєю прибутку магія первісно жіночого голого тіла. Виявивши первісну функцію відповідних звичаїв, автор дав спробу пояснити і пізніші наверстування. Одмітимо між іншим, що в наслідок глибшої аналізи, студія виявила первісну соціальну функцію обряду качання по стерні, пояснення якого запропоноване було в назв. статті про обряди збору врожаю в слов'янських народів у найдавнішу добу їх розвитку.

Але ж інтерес нової розвідки полягає не лише в висновках, а в цікавій з методологічного боку постановці проблеми. До дослід з'явищ духової культури притягнуто дані з матеріальної культури, сама ж праця доводить, які значні наслідки може дати соціологічна метода в пристосуванні до з'явищ побуту.

Дальша стаття „Провідні шляхи дослідження обрядовості новорічного циклу“ К. Копержинського (45—59) є вступ до дослід, продовження якого друкується в дальших випусках журналу. Критично переглянувши європейську літературу питання, автор шлях дослід накреслює в тому напрямі, що в обрядовості новорічного циклу треба шукати найперше сезонних (зима) рис, виходячи з господарчих умов життя народу за різних епох. З огляду на те, що різдвяний (новорічний) цикл містить у собі обряди, що стосуються початку року, автор вважає за потрібне широко поставити проблему поняттів часу в Слов'ян.

Найбільша розміром стаття є розвідка відомого галицького дослідника Філарета Колесси „Речитативні форми в українській народній поезії“. У першому розділі цієї статті добрано приклади речитативної форми в українських замовляннях, обрядових промовах, жибранках і голосіннях. Між іншим автор торкається питання про віршову будову „Слова о Полку Ігоревім“ і вбачає в ньому „форму свобідного речитативу з синтаксичними віршами, яку виявляють голосіння й думи“. Звичайно в „Слові“ речитативна форма виступає зі своїми „особливими окремінностями“. Треба зауважити, що спостереження Ф. Колесси, подані ним у цьому розділі, надто побіжні. Для характеристики будови заговорів він скористувався тільки хрестоматією проф. Л. Білецького та „Гуцульщиною“ В. Шухевича, а тим часом питання про заговори має велику літературу, яку можна було б використати (Познанський, Заговори і інш.). „Слову о полку Ігор“ автор обіцяє присвятити докладнішу студію. Другий розділ праці про думи тільки деталізує проблеми, порушені Ф. Колессою в попередній студії „Мелодії укр. народніх дум“. Використано нові праці про думи — К. Грушевської, В. Перетця і інш. В цілому нова розвідка Ф. Колесси має визначний науковий інтерес. Вона дає аналізу форми тих видів народньої творчості, що відігравали поважну соціальну функцію в житті нашого народу.

Стаття Костянтина Штепи „Проблеми античного релігійного синкретизму в зв'язку з мотивами староукраїнської легендарної творчості“ (114—142) є реферат про книгу Reizenstein-Schader'a Studien zum antiken Synkretismus aus Iran und Griechenland 1926. Автор надає великого значення твердженню Тедера про духову єдність релігійного життя від Середземного моря до Китаю, що помічалось з початку нашої ери і твердженню Рейценштейна про вплив іранської синкретичної вже релігії аж до Чорного моря й України. Мають інтерес критичні зауваження щодо поодиноких положень німецьких дослідників. Важливим моментом статті є те, що накреслені в німецькій книжці проблеми автор постарався пристосувати до українських релігійних уявлень, в яких сполучаються елементи східні з християнськими й місцевими — свійськими. Але у цих місцях своєї статті К. Штепа обмежився тільки даними наведеними в IV т. „Іст. Укр. Літ.“ акад. М. Грушевського й не притягнув іншого матеріалу для ствердження або продовження вже висловлених думок. У всякому разі питання про ролі іранського культурного потоку за найдавніших часів має значний інтерес для соціолога й історика української культури.

Стаття Федора Савченка „З сучасних пережитків Маршал Фош і „прелогічне мишлення“ (129—137) цікава матеріалом про містицизм недавнього військового часу у Франції. Маршал Фош, як виявляється, теж піддався оцим течіям у французькому суспільстві, течіям, які дуже неточно кваліфіковані були французькими психіатрами як з'явище „прелогічного мишлення“, патологічне у наших часах.

Відділ статей закінчується цікавою інформаційною статтею Є. Кагарова — „Відділ еволюції та типології культури при Музеї антропології і етнографії Акад. Н. СРСР у Лягр.“ (138—145). Наприкінці вміщено початок збірки матеріалів про вогонь В. Кравченка (з вст. ст. К. Грушевської, с. 147—181). Подано дуже докладні відомості про різні практики з вогнем, і можна побажати, щоб у дальших числах друк збірки був продовжений.

Рецензійний відділ багатий на зміст (182—219). Рецензовано низку праць ріжними мовами: кн. Р. Schulze — Maizier і А. Schachtzabel'a (К. Грушевська), Kraushar'a

і Klawe про тотемізм (В. Юркевич) і інш. Рецензії не тільки інформують про досягнення європейської науки, а й критично оцінюють їх з погляду соціологічної методи. Деякі являють собою маленькі розвідки. Обговорюючи праці навіть далекі змістом від українського матеріалу, автори інколи висловлюють цікаві гадки щодо відповідних з'явищ на Україні. Такі уваги зустрічаємо напр. у рец. Л. Шлевченко на праці R. Maunier — Les rites de construction en Kabylie (1925) і Le culte domestique en Kabylie (1925) і в рец. П. Глядківського на кн. Гюе про казки.

З „Протоколів засівань“ дізнаємося про роботу Каб. Прим. Культ., Культ.-іст. Ком. та Ком. істор. пісенности при Н. Д. Кат. Іст. Укр. (224—226). У додаток до протоколів уміщено інформаційну статтю А. Степовича про чеські звичаї: „Ізда королів“ і „Крالیці“ (227—234). Ця стаття, на жаль, не містить у собі нових даних по-за тим, що вже відомо в науці.

У цілому нова кн. „Первісного Громадянства“ дає великий внесок в українську науку. Робота дослідників, що згуртувалися навколо цього видання заслуговує на увагу ширших кол. громадянства, як своїми наслідками, так і соціологічним напрямом, сучасною постановою питань української етнографії. Інтерес до проблем первісної культури в нашому громадянстві безперечно є. Ці проблеми порушуються підчас викладу історичних дисциплін у вищих школах, існують і відповідні підручники (Тахтарова, Нікольського і інш.). Дуже бажано було б, щоб для освітлення соціального життя первісного суспільства притягалися не тільки дані про інші народи, але й український матеріал. „Первісне Громадянство“ щодо цього може відіграти поважну ролі для матеріалістичного освітлення проблем культури й релігії.

К. Танан

Листи до редакції

I

Шановний т. редакторе!

На сторінках Вашого журналу видрукувані „Спогади українського лицедія“ К. Ванченка. „Мета моя,— каже автор, сказати в своїх спогадах про український театр і його корифеїв тільки сушу правду“. (Черв. Шлях 1928 р. № 7 стр. 239). Вважаючи на цю заяву автора, прошу дати місце цьому моему фактичному спростованню.

Не спиняючись на всіх тих хронологічних, фактичних і ідеологічних помилках¹⁾, яких повно в цих спогадах, я хочу спростувати тільки один „факт“ з цих спогадів, абсолютно невірний поданий, але важливий, бо можливо, що хто з прийдешніх істориків літератури захоче покликатись і на такі спогади і тоді в історію вийде нечувано абсурдне і невірне твердження.

Роллю, яку відіграв мій батько в історії українського театру, вже вяснено, вяснено більш менш і ті мотиви, з-за яких він взявся до цієї справи. Але г. Ванченко подає цілком нове освітлення. Яку він має на те підставу, зрозуміти тяжко.

Г. Ванченко вступив хористом до трупи мого батька, а вже напотім перейшов на другорядні ролі, стояв він, таким чином, далеко і від адміністрації театральної, і від тих, хто завідував і художнім і ідейним керівництвом справи. Тим часом, він авторитетно зазначає: „Д. Старицький мав взагалі якесь тяжіння до російської трупи“ (225 стр.), коли „наші первачі склали самостійну трупу-товариство під орудою Кропивницького, а нас викинули за облавок, Старицький теж відмовився від нас і відцурався самої справи“, (227 стр.). „Правда, йому тоді було не до нас і не до нашого діла. Як з'ясувалось, він у компанії з якимсь Резніковим споруджували величезне діло, антепризу, складали російську (курсив авторів) драматичну трупу для Одеси з гастролями артистів царського театру Ермоловой та Савиной (228 стр.) і т. інше.

Отже справа стояла зовсім не так.

а) Російських акторів при українській трупі мій батько дійсно мусів тримати, того вимагала адміністрація, бо разом з кожною українською п'єсою треба було виставляти російський водевіль, а по деяких містах і цілу російську п'єсу — однакової кількості актів б) Ніколи мій батько не складав з Резніковим російської драматичної трупи: — він зняв з Резніковим театр, — б у д і в л ю, де мали грати дві трупи: півсезону російська трупа Резнікова, а півсезону українська трупа Старицького, в тому складі, в якому вона й грала в Одесі з Кропивницьким і всіма корифеями на чолі. Але наслідком того, що Кропивницький залишив батька, зламав слово і заклав свою трупу — товариство, до якого увійшли і всі головні артисти трупи Старицького, батько порушив умову з Резніковим і мусів виплачувати йому величезну „неустойку“, що й причинилося в великій мірі до матеріальної руїни батька. с) Ні Ванченко, ні другі хористи не „уламували“ батька, щоб дав свою фірму новій українській трупі, — на чолі цієї трупи став сам батько, він її і утворив, розуміючи, що з тими молодими силами, які залишились в нього, трупа не може триматись на репертуарі, розрахованім на „Артиста“, він звернув увагу на етнографічний бік п'єс і власне цим побутово-етнографічним матеріалом, народними сценами і художньою постановою п'єс дав можливість молодій трупі боротись за своє існування і придбати собі і художній і матеріальний успіх.

В той час, коли це все діялось, я була ще зовсім молодою дівчинкою і чула тільки від батька всю трагічну історію того моменту, коли він залишився з підписаним з Резніковим контрактом, без Кропивницького, з страшенною неустойкою і з жменею молодих невідомих артистів, тому прошу М. К. Садовського, що сам гаразд це все пам'ятає і вже згадував про цей факт в своїх театральних згадках (Мої театральні згадки стр. 15), ствердити своїм підписом вгорі наведені факти.

Л. Старицька - Черняхівська
М. Садовський

Р. С. Що-ж до решти ушпильованих слів „о глупстві“ Старицького“, „о далеко не ідейних відносинах директора і первачів до нас дрібних акторів“, скажу коротко: всі, що служили в батька, доминають його тільки добрим словом. Ну а... г. Ванченко... Ne sutor supra srepidat.

¹⁾ Не згадую вже за стилістичні й граматичні.

II

„Знаем, что есть журналы, которым совестно от-вечать: как есть люди, с которыми войти в какие-нибудь отношения значить унижить себя в собственных глазах и в общем мнении... Но что же прикажете делать, если... молчание, хотя бы оно было следствием презрения, почитается, за безмолвное сознание или своего бессилия, или неправости своего дела!“

Журнальная заметка
„Молва“. 183. № 46.

В. Белинский

За привід до написання цього листа стала несподівана для мене стаття чи рецензія на книжку „Українська література“ в журналі „Нова Генерація“ № 10 за той рік. Несподівана тому, що для рецензії, власне, час вже минув — перше видання з'явилося більше року тому назад, а друге існує майже рік. (Згадую про перше тим, що автор статті використовує обидва видання книжки).

Стиль цього, за дозволом сказати, твору, типовий для критичних нарисів „Нової Генерації“ слідом за відповідними статтями Л е ф а, мене не обходить. Але річ у тім, що майже вся стаття на цілих 12 сторінок буквально пересипана цитатами з моєї книжки (такої рясної цитації я ще не бачив) у супроводі коментаріїв, переважно л і р ч н о г о характеру. Автор, отже, підпирає свої висновки матеріалом моєї книжки, тому спростувати спосіб його цитування, так само як і тон його коментарів, вважаю за свою повинність. Мушу признатись, що вперше зустрічаю таку методу аналізу чужих творів. Досі я знав, що критик чи рецензент, вяснюючи позицію автора, цитує його твори в тій мірі, щоб думка, з якою він погоджується чи не погоджується, була виявлена ясно, в усіх її відтінках і суперечностях і тому цитує текст книжки у відповідних до його завдання масштабах. Наш несподіваний памфлетист обрав за свою методу як раз цілком протилежний спосіб цитувати: він вихоплює з тексту кілька фраз чи частіше одне речення, ставить його поза „часом і просторінню, додає з ласки своєї кілька ліричних вигуків і таким способом намагається проробити своєрідне „остранение“, „учуднення“ змісту. Навіть безсторонньому читачеві одразу впадає в око, що робота його іде лінійно такою незвичною „модернізацією“ змісту книжки. Візьмімо кілька прикладів. Сподобалось, наприклад, Д. Голубенкові речення про Олеся (власне обривок речення), що він його живосилом викручує з тексту: „... Олеся для нас, як поет впливовий, мислиться в періоді між двома революціями“. (Ст 114, вид 2). В чому справа? Чи Д. Голубенко уважає це твердження за неправильне, чи може йому не подобається вислів „мислиться“? З темпераментних, але неясних що до змісту вигуків, довідуємось, що його дратує загальність, пустопорожнє фрази. Що, мовляв, тут конкретного? Видима річ, що це загальна фраза. Але згідно з обраною метою, Д. Голубенко забуває згадати, що після цієї загальної фрази йдуть дві сторінки (114 — 115), де конкретизується це твердження — говориться і про відгуки на революцію 1905-го року і про характерні мотиви депресії, занепаду, що його переживала частина української інтелігенції за часів реакції й війни. І все це з наведенням відповідних цитат з творів Олеся.

Другий приклад. Вихоплюється речення з іншого розділу. „Перші (модерністи А. Ш.) є представники старшого покоління і своєю літературною творчістю репрезентують літературу переходового часу, де змішуються старі народницькі мотиви з новою культурою віршу“. (Ст. 113. Цитуватиму скрізь за виданням другим). Для неблаганного Д. Голубенка все тут дике, комічне, на кожному вислові він робить іронічні акценти і т. ін. І знову ставши питання — в чому річ? Відомо, що такі поети, як Самійленко, Кримський і навіть Леся Українка починали з наслідування народникам і в процесі роботи поволі визволялися з-під їхнього впливу, вправляючи свій стиль на перекладах з кращих представників європейської і неєвропейської лірики. Чи може я цього не говорю? На стор. 104 — 107 іде докладна, як на маштаб книжки, характеристика народницької лірики, на ст. 113 про переклади з європейських поетів; отже, це речення, що в статті Д. Голубенка появляється, як Венера з шумовиння морського, в книзі є логічне завершення низки попередніх тверджень з відповідними цитатами. Чи може Д. Голубенко не погоджується з тим, що вірші Кримського, наприклад, не зважаючи на багатство орієнтальних традицій, вражають іноді своєю пісенною простістю, безперечною ознакою народницької поезії? Але чи можна добрати глузду в цьому галайканні, та улюлюканні!

З наведених двох прикладів, а їх можна збільшувати quantum satis, виявляється досить кольоритно і „метода“, і „методологія“ Д. Голубенка. І нехай ці приклади стануть за вступ до з'ясування тої фактичної шкоди, яку вчинив цей новоявлений цап з відомої байки, своєю неповторною в літературних традиціях атакою. Усі перекручування тексту

Від Редакції. Даючи місце для полеміки між А. Шамраєм та Д. Голубенком, Редакція не входить в оцінку так фактичного матеріалу як і тону обох листів.

можна поділити на дві групи. До першої належать ті, м'яко кажучи, огріхи, що свідчать про „неразуміє“ чи малограмотність Д. Голубенка, до другої — ті, де відчувається „коварний замисел“ спіймати на гачок довірливого читача. До першої групи я залічую, наприклад, історію з романтизмом Олесья Д. Голубенка просто приголомшує плутанина термінів — Олесь і модерніст, Олесь і романтик — ergo автор книжки „Українська література“ не розрізняє цих двох понять. Перш за все, йдучи за своїм способом цитування він удав, ніби в книжці ці два терміни поставлено поруч, що вони текстуально близькі одне до одного. Це не так. Про модернізм я говорю як про тенденції в творчості молодих поетів Вороного, Чупринки, Філянського, Олесья на ст. 111 — 112, про впливи поетів романтиків на еротичну і пейзажну лірику Олесья на ст. 116. На мій погляд, що я його доведу далі, Д. Голубенко належить до того типу максималістів, висота вимог яких іде в зворотній пропорції до їхньої обізнаності на історико-літературних фактах. Раз, мовляв, кажеш „модернізм“, так подавай модернізм і нічого там плутати. Ортодоксальність — типу Чехівського купця, що скептично ставиться до електрики на тій підставі, що це огонь не справжній. Модернізму, як монолітної літературної школи, ніколи не існувало в природі, і зіставляти його з романтизмом як з явищами одного порядку може тільки неук. Модерне письменство, це письменство різних стилів — імпресіонізму (психологічного реалізму), символізму і т. ін., що об'єднується перш за все різко виявленою тенденцією заперечувати в різних формах традиції реалістичного стилю. Цей нахил до заперечення ми знаходимо і в творчості наших молодих поетів — в їх закликах до нової тематики, в їх збільшеній увазі до інтимної лірики в протипагу програмовим мотивам народників і т. ін. З цього погляду їх і об'єднують (не тільки я) в групу модерністів. Але чи дали наші поети наддніпрянці і серед них Олесь той стиль, що його ми знаходимо в творчості молодих модерних поетів Росії і Європи і який ми зevamo символізмом? На мою думку, зіставлення з цього погляду творів Блока, Брюсова і інших з поезіями Олесья доводить, безперечно, що традиції нової символістичної школи лише злегка позначилися (переважно на техніці віршу) в творчості наших поетів, які здебільшого дають стиль, подібний до еклектичного стилю поетів типа Фофанова, де перевтілюється старі романтичні засоби. На сторінці 112 я спинаюся на цьому, як на характерному прикладі запізнення історико-літературного процесу у нас на Україні. Для людини, обізнаної більш менш з історико-літературними фактами, цілком зрозуміло, що такі ніби ясні терміни, як модернізм, символізм і т. ін. в застосуванні до української літератури, набирають дуже складного, зумовленого історичними обставинами змісту. Можу додати ще, що погляд мій на романтичні традиції в творчості Олесья збігається з характеристикою цього поета в брошурі О. І. Білецького „20 років української лірики“ і з твердженнями П. П. Филиповича в статті до вибраних творів Олесья.

Навівши цитату з розділу про творчість Кобилянської (ст. 127.) саме думку про те, що брак закінченої освіти відчувається де в чім і на способах характеризувати дієвих персонажів (їх схематичність, одноманітність), Д. Голубенко із запалом нападає на „плазкість“, загальність цього твердження. Чи це помилкова думка, чи ні, цього не обстоюватиму, але ж гадаю, що „плазкого“ в такому твердженні нічого немає. Цим я хотів сказати лише те, що наші письменники і О. Кобилянська в їх числі, ставлячи в своїх творах етичні і психологічні проблеми услід за письменниками європейськими, не завжди могли піднятися на височину думки своїх європейських учителів, не завжди спроможні були поставитись з належним критицизмом до певних теорій, сприймаючи їх занадто догматично. В результаті маємо факти деякого „порабощення“ ідеєю, що в плані художньому виявляється в дидактичності і схематичності дієвих персонажів. Факти деякого напр. „порабощення“ Винниченка - художника Винниченком - теоретиком загально відомі, такі ж факти я нахожу і в творчості Кобилянської. Причину такої художньої „несвободи“ вбачаю я у відсутності широкої європейської освіти у цих письменників. Знову скажу, що твердження може бути дискусивним, але „плазкого“ тут не бачу. А що Д. Голубенко виявив здібності „плазко“ розуміти чужі думки, так це безперечно.

Ставить під сумнів Д. Голубенко моє твердження про техніку віршів М. Філянського. На сторінці 118 я кажу, що елегійна стриманість його лірики пасує до одноманітної структури ямбу. Навіши цитату з Брика про енергійну природу ямбу, притягнувши сюди широко відомі праці Боброна, Жирмунського, Белого, рещент уважає, очевидно справу закінченою і твердження мої збитими. Але хоч і зараховує він себе скромно до тих „кто працює над технікою віршу“, ми по широті радимо новоявленому літературознавцеві знову переглянути хоча б книжку Жирмунського „Вступ до метрики“. Річ у тому, що ямбу, ідеальної схеми з певним розподілом наголосів і таке інше в природі силабо-тонічного віршу не існує, в практиці кожного поета чи школи він проявляє свої особливості в різних відхиленнях від цієї ідеальної схеми, відповідно до „сопротивляемости“ словесного матеріалу. В залежності від цього, між ямбами окремих поетів і ріжниця буває величезна. Огнея, драматична напруженість Шевченкового ямбу з численними явищами переносів, синтаксичних варіацій, що ускладнюють мелодію віршу нічого спільного не має з одноманітним рухом ямбу Котляревського. Динамічні властивості ямбу як раз в поезіях Філянського притушуються як найрадикальніше — ні переносів, ні змістових

і синтаксичних павз, ні взагалі того, що робить такими драматичними ямби Барб'є, Лермонтова, Шевченка ми не знаходимо і сліду у його поезіях. Оце і є одноманітна структура ямбів Філянського. Так характеризує ритміку Філянського і М. Зеров в рецензії на збірку поезій „Цілую землю“.

„Автор (Філянський А. Ш.), як засвоїв собі ще в першій книзі кілька розмірів, то так і зостався їм вірний і досі: шостистоповий ямб — найчастіше з перехресним римуванням, чотирьохстоповий з суміжно римованими рядками та зрідка — ямб трьохстоповий з дактилічним закінченням в непарних та чоловіцькими в парних рядках... Фраза у Філянського бідна: кожний рядок, немов синдетиконом приліплюється до попереднього — engebements, свободного руху речень по ткані віршового ритму немає ніде; синтаксичні одиниці раз у раз спадаються з ритмічними“.

Обурює Д. Голубенка довільне на його думку зіставлення вірша Ігоря Северяніна „Я, гений Ігорь Северянин“ з Семеновим віршем „Алейтеся звуки тимпанів, тромбонів!“ „А коли я доведу, що подібні мотиви — вигукує він, є в Овідію Назона („Ehgi monumentum...“) Пушкіна, Державина, Гоголя, Бальмонта, Сумарокова, то чи не почервоніє історик літератури Шамрай?“ Шамрай справді таки почервоніє... бо хто ж таки крім Д. Голубенка може приписати популярніший вірш Горація Овідію Назону поперше, а подруге — коли вдаватися в подібні аналогії, то всю нашу літературу можна вивести із апокрифів. Кому потрібні такі аналогії? Хіба Д. Голубенкам для виказування своєї ерудиції, але як бачимо це для них річ небезпечна. „Сюжеты и мотивы ничьи, а божьи“ сказано колись, важливе стилістичне їх оформлення і з цього погляду далеко корисніше зіставляти Семенка з Ігорем Северяніним (як поетами одного стилю), ніж з яким небудь... Овідієм Назоном.

З наведених прикладів потроху виявляється обсяг історико-літературної підготовки Д. Голубенка і мимоволі зростає недовір'я до законності того високого тону, що його він взяв в своїй статті.

Але звернімося до другої групи прикладів. Спинімося на творчості Чупринки (у мене ст. 118 — 121), бо чомусь моя характеристика Чупринки найбільше зацікавила Д. Голубенка. Не знаходить він слів, щоб запламувати належним чином абсурдне твердження про „музичну витонченість“ Чупринчиного віршу. В цьому пункті зраджує його навіть багатий словник і в знесиллі він вдається до мого сумління — як такі не знати статтів про Чупринку Можейка і Зерова? Я можу засвідчити (нехай на цей раз повірить мені Д. Голубенко), що я знаю обидві ці статті, тільки прочитав їх мабуть трохи раніше чим він. Тому то твердження і висновки цих статтей сприймаю в певній історичній перспективі. (Річ органічно чужа і незрозуміла для Д. Голубенка). Для мене ясно, що і Зеров і Я. Можейко виступили проти Чупринки, як представники нового покоління, що з висоти здобутих позицій (пильне вивчення російської і європейської поезії символістів) обстрілювали старих кумирів і серед них Чупринку, творчість якого здавалась вже переїденим етапом. Мені, історикові літератури чи в лапках чи без лапок, не випадає нападатися на будь якого поета мокрим рядном. Для того, щоб об'єктивно зважити ролю його в свій час і в своєму літературному оточенні, треба уважно прислухатися до голосу його читачів, до того, що в першу чергу виражало їх в його творчості. З певного погляду це критерій непомильний. Ентузіазм сучасників саме від технічної вправності Чупринчиного віршу (згадаймо захоплені оцінки М. Вороного, М. Сріблянського) показує, безперечно, що технічна сторона віршу Чупринки здавалась їм за щось нове, незнане до того часу. І це правда, бо серед інших поетів свого часу Чупринка був самотнім поетом, що проблеми техніки віршу ставив собі зовсім свідомо. Але одзначивши цю рису в творчості Чупринки, як певне його досягнення (так саме як одзначає її О. К. Дорошкевич в своїй книзі), хіба ж я не зберігаю історичної перспективи, хіба перебільшую вагу Чупринчиного досягнень? Досить продовжити цитату на тій же 119 сторінці, щоб прочитати таке: „Взявши за основу швидкий темп чотирьох-складового (ах, вибачте, 4-х стопового) хоря, він динамізує його підбором співзвучних повторень — „ніжно, ніжно дивовижно“... розкладаючи рядок віршу так, як йому треба. У порівнянні з музикальною виробленістю віршу Андрея Белого та й того ж Бальмонта, засіб цей досить таки примітивний. І зовсім трагічне для поета те, що крім цього основного прийому мелодизації (про мелодизацію далі А. Ш.), ми не зустрічаємо якихсь інших. Нічого вже казати про те, що веселі звуки хоря з внутрішньою римою іноді зовсім не відповідають, або і зовсім контрастують з серйозним по замислу завданням“. Чого ж не згадав цієї характеристики Д. Голубенко, спитає наївний читач дуже просто, все залежить від взятого за основу методу. До речі, називаючи Чупринку „формалістом“ за цю увагу до техніки віршу, я, звичайно, не збирався виводити його представником якоїсь мітичної „формалістичної“ течії в українському письменстві. Це вже належить до жанру милих жартів Д. Голубенка, яким він і сам не надає ваги.

Що ближче підходить Д. Голубенко до нового письменства, то більше зростає його патос, досягаючи кульмінаційної своєї точки там, де, власне, справа йде про футуризм. І не без підстав являється здогад, чи не во ім'я реабілітації цього скривдженого на його думку від мене футуризму і прикладались зусилля знищити, спалити і попіл розвіяти. Тут ми знайомимося з новими відтинками методи Д. Голубенка, що свідчать найсильніше

про непереможне його бажання іменно на цьому пункті знищити за всяку ціну свого супротивника. Коли раніше він ладен був навіть ласкаво пробачити (хоч рідко), то тепер його вигадливість стилістична не знає меж: крім звичного, знайомого нам уже способу викручувати з тексту окремі фрази — зустрічаємо ми комбінації з окремих речень, взятих з різних розділів і скомбінованих на власну руку Д. Голубенком і т. і. Коментарі до цих згвалтованих (даруйте за вираз) цитат із суб'єктивних ліричних набирають характеру явно ідеологічного, з кичанням в бік методкому, з громадським обуренням і в такому роді. Наводячи уступ з книжки про формування наших молодих поетів на початку революції „молоде покоління (Семенко, Савченко, Загуд, Слісаренко, Тичина) в цілому мало реагувало спочатку на революційні події...“ (ст. 148) і словом уважало поки що більш природним для себе віддаватися високому мистецтву в той час „як на Україні лилися потоки крові“, Д. Голубенко просто бризкає від люти. Яке нахабство блудословити, що футуристи з самого початку не були стовідсотковими революціонерами! Спочатку він пробував спростувати цю нахабну брехню фактами, але тут не повелося, тоді він шукає іншого виходу, одсовуючи формування символізму і футуризму до часів передреволюційних. З цим ми погоджуємось. Але ж, даруйте, для чого ж тут „нервы портить“, коли все це вичит до з моєї книжки. Розгортаю книжку на сторінці 147 і читаю: „дата, з якою можна починати розгляд сучасної літератури, майже збігається з епохальною датою, що від неї почалася нова сторінка світової історії. В 1914-му році виступив поет футурист Семенко (як футурист) з його „нахабним“ запереченням старої літератури аж до Олеся включно, і в тому ж році почалась світова війна“... І далі, говорячи про роботу нашого молодого покоління в часи дореволюційні, хіба ж я замовчував його діяльність?... „алеж скоро вибухла Лютнева, а потім Жовтнева революція — і зразу виявились наслідки тієї потайної підготовки роботи, що провадилась молоддю протягом цих глухих часів“. Та про те, ні для кого не секрет, що тільки у 1918 — 19 році появляються альманахи, де уперше уміщуються теоретичні статті нової літературної школи, де обговорюється стара спадщина (творчість Олеся, Чупринки) і усвідомлюються нові поетичні надбання (творчість Тичини, Семенка і інших). Словом, як би там не викручувався Д. Голубенко, а організоване літературне життя почалося саме тоді, як „лилися потоки крові“.

Провокацією попахе від трактування деяких уступів з мого розділу „Літературні течії і напрямки“. Кажучи про стилістичні тенденції нашого часу, я, між іншим, характеризував їх так: „Літературне поступування нашого часу можна означити, як неухильну тенденцію до рівняння з літературними течіями Заходу Європи і Росії“. (Ст. 153) Наш рецензент супроводить цю цитату низкою знаків запитання — як, яке, чому і т. і. Прошу читача перегорнути лише сторінку, щоб знайти там відповідь на всі ці запитання, Д. Голубенкові це відомо. Далі продовжую цитату: „те, до чого закликав 1903-го року Вороний у своїх, вже згадуваних, виступах, прибравши інших форм, лишається й нині в силі, про що сміждать сьогоднішні наші змагання“. Ага, он воно що! вигукує Д. Голубенко, так значить наша література йде до „єдиної чистої штуки“! Сумно і нудно, ласкавий мій чительнику, спростовувати ці всі „шедеври“, стежити за цим одвертим пересмикуванням фактів мало досвідченої на цьому мистецтві руки і краще було б порадити прочитати книжку... але що поробиш? Справа тут ясна. Ідеться про технічний розвиток літератури, про підвищення художньої її кваліфікації. І чи не ті ж гасла підносились в нашій дискусії 1925 року, під загрозою велетенського наступу просвіти, цього одвічного ворога літературного поступу, що їх зустрічаємо часто в листованих заявах Вороного і т. і., і т. і.. А що не змішую ідеологічно творчості Вороного з представниками нової літератури, про це свідчить розділ попередній (ст. 147 — 152), де говориться про ідеологічні формування покоління інтелігенції протягом революції.

Центральним, можна сказати, шедевром полемічного мистецтва Д. Голубенка, що його з „обивательської точки зрення“ можна кваліфікувати, як неприховану провокацію, є коментарі до уступу про „метамистецтво“ футуристів. Не визнаючи за велике придбання теоретичне Семенкового „метамистецтва“ і уважаючи його тенденцію довести, що завдання футуризму збігаються із завданнями ленінізму, за безпідставні претензії, я говорю так: „крайнощі цих архіреволюційних теорій настільки ясні, так само, як і намагання сполучити футуризм з ленінізмом, що ледве чи доводиться говорити про них серйозно“. „От резюме Д. Голубенка: „Спочатку говорилось в Шамраї про екзотику міста, далі, щоб організувати нову пролетарську мову й сполучити мистецтво з ленінізмом — то все є крайнощі, що про них ледве чи доводиться говорити!.. Добре ви купили „Держнауккометодком“, що дозволяє по школах пропагувати атаку неприховану антирадянську контрабанду!“ Я не знаю, на що тут важив Д. Голубенко, чи на дурника читача, чи сам себе хотів обдурити, чи на методком паніку навести? Для мене ніякого сумніву немає, що і для Д. Голубенка навіть (коли він справді не зрозумів) стане ясним все, як він прочитає слово „намагалися“ в тому значенні, як воно ужите в книзі. Не в „доброму бажанні“ опертися на ленінізм, ожостокосердий гонителю халтури і контр-революції, полягає справа, а в тому, що вчорашні співці „екзотики міста“ зашвидко перекроїли себе на новий лад, занадто сміливо намагалися (силкувалися, а не бажали) прикрити свої сумнівні теорії:

ленінізмом. Не „в добром бажанні“ річ, а в тих невивірених претензіях, з якими представники „метамистецтва“ оголошували себе виразниками „ленінізму“ в літературі без достатніх для того підстав. І хто ж вам повірить? На який ефект це розраховувано?

Друга цитата, що так само належить до полемічних шедеврів, ужита так само за для „высших политических целей“, відноситься до моєї характеристики молодших футуристів. „Звичайно, важко говорити безсторонньо про своїх сучасників, однак впаде в очі рекламність, крикливість їхніх виступів Ура — патріотизм, поруч якого бліднуть патріотичні виступи Артемовського-Гулака, надзвичайно високий тон славослов'я і ненависть до ворогів, до гнилого Заходу викликає певні сумніви, що до щирости цих творів“. Цей уступ в статті іде в супроводі ліричного „вопля“, зверненого до Методкому, що його я, на жаль, за браком місця навести не можу. Хоч як би хотілося Д. Голубенкові припечатати мені приховану і неприховану контр-революцію, всеж ніяк йому не щастить замаскувати того, що контр-революція моя лише в тому, що я не повірив у органічність стовідсоткової їх революційности. Причому ж тут Методком? Хіба ж це на його обов'язкові лежить Собезівська повинність захищати футуристів від подібних закидів, чи футуристи регламентовані вже, як представники комуністичної партії за свої літературні заслуги? Ні, Методкому робити тут нічого. А „смысл сей басни“ такий: Est modus in rebus або не перегинай палиці, а то не повірять не тільки там перукар, чоботар, чи історик літер. Шамрай, а й ті, до кого звернуто цей „вопль“. А що це недовір'я поділяється і представниками марксієвської науки, що без всяких огорок відмовляють футуристам в праві на занадто сміливі претензії, про це свідчить хоч би розділ про футуризм в книзі Коряка, зкінчення якої так хотілось Д. Голубенкові: „Футуристи наблизили поетичну мову до вулиці, революційного майдану, вони інтернаціоналізували мову, тему і сюжет, хоч і внесли дещо одуху уличного люмпену чи загулялого цинічного буржуа: цинізм, зухвальство, нахабство, розперізаність повсякчасних одвідувачів шинків. Це було руйнівництво старого, а не будівництво нового“. Хочеться запитати Д. Голубенка, чи стоячи на такій позиції чи можна не признати простим нахабством претензій футуристів на титули виразників ленінізму в літературі. Чи може повірити в щирість їх В. Коряка, вагаючись у своїх означеннях між „люмпеном“ і „цинізмом“ загулялого буржуа?

Скажу просто — така явна і неприхована провокація здається мені дуже сумним явищем, навіть на шпальтах футуристичного органу. Ну, розумію темпераментність виступу, бо це входить в іриписи футур-поетики, приймаю, як данину тому ж стилю запашний букет епітетів, алеж удаватися в такі фокуси — це для мене нова і справді несподівана можливість в розвитку нашого футуризму. Але досить з тим. Перейдімо до більш відраних уступів в статті, де наш літературознавець веде атаку по „науковій лінії“, хоче імпонувати своєю ерудицією. Йдеться про лексику деяких віршів Шкурунія з „Барабана“ і інших, якій я відмовляю в праві на конструктивне значення в побудованій новій пролетарській мові, вважаю її за придбання сумнівної вартости. Д. Голубенко, згадуючи про Потєбню і (horribile dictu) наводячи цитату з самого Гумбольдта, що творення нових слів поширює наш розумовий досвід, додавши до того, що еволюція літературної провадитись в спосіб канонізації нелітературних жанрів, в патетичному тоні ставить запитання про мій науковий апарат. Питання це нескромне і відповідати на нього не буду... алеж, даруйте, які ж це нові слова „цицька“, „задниця“, „рецина“ і таке інше. Правда, вони в творах футуристів „учуднюються“ цеб то уживаються, як порівняння, як символи, алеж де ж ми бачимо, що вони засвоєні футуристами уже наших днів, де ж ті факти, які показують, що вони стали знаком певних, усталених хоч б в практиці футуристів понять, цебто служать за Потєбню засобом нового засвоєння дійсности, знаком збагаченого досвіду? Ні, це занадто сміливе застосування теорії Потєбні. Що вони справили певну „деструктивну“ роль, як чинник, руйнуючий старий поетичний словар, з цим я погоджуюсь, але говорю й сам про це в розділі про Семенка. Ну, damit punctum

На останку хотілось би спинитися ще на одному засобі в нападах Д. Голубенка — на вилкованні неправильно ужитої термінології і шуканні фактичних помилок (так само наукова лінія, як бачите). Підхілює він, радісно киваючи на неправильно ужите, „квазі-індивідуалістична поема“ (про Чупринку мова), при чому ласкаво допомагає зрозуміти читачеві, це „квазі“ в моєму тексті, як „ультра“. Мушу розчарувати мого суворого ригориста — „квазі“ стоїть на місці, бо ужито воно не в значенні „приблизнено-індивідуалістична“, а саме, як „роблено-індивідуалістична“, бо все, що стосується до ідейної сторони Чупринчиної творчости, вважаю за стилізацію, за органічно неперетравлений матеріал і в такому плані даю характеристику Чупринки, найменше виразного з ідейного погляду поета.

Кажучи про внутрішню риму Чупринки з її звуковими акцентами — „ніжно, ніжно, дивовижно...“, як про засіб мелодизації віршу, я несподівано наражаюсь на суворе менторське повчання нашого знавця поетики з дуже неясним формулюванням поняття „мелодики“, що свідчить про те, що ця формула перебуває в його голові ще в процесі усвідомлення. Однак, перелічуючи елементи віршу, що належать до елементів мелодики, він несподівано говорить і про звукові повторення, цеб то про те, про що говорю я. В результаті — „nonsens“, — як каже Голубенко.

